

Національний педагогічний університет імені М . П . Драгоманова

На правах рукопису

ІГНАТЕНКО МАРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 338.43.02 (477) «199/201 »

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ (1991-2008 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант

Падалка Сергій Семенович,
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДИЧНА	
ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Характеристика використаних джерел	18
1.3. Методологія та методи дослідження	25
РОЗДІЛ 2	
ЕВОЛЮЦІЯ АГРОПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЕЙ І ЗАВДАНЬ	
НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ	31
2.1. Політична концепція «пріоритетності соціального розвитку села» та спроби її втілення Президентом України Л. Кравчуком	31
2.2. Політичне завдання формування селянина-власника ринкової економіки та його розв'язання Адміністрацією Президента України Л. Кучми	45
2.3. Політична мета збереження села і селянства Президента України В. Ющенко	68
РОЗДІЛ 3	
МІСЦЕ І РОЛЬ АГРАРНОЇ НАУКИ В РОЗВ'ЯЗАННІ	
ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА	102
3.1. Питання аграрної стратегії України у вітчизняному науковому дискурсі	102
3.2. Проблема досягнення продовольчої безпеки України: наукові рішення і суспільна практика	127
3.3. Завдання розбудови аграрного ринку: теоретичний зріз	146
РОЗДІЛ 4	
ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА СЕЛІ	167

4.1. Промислово-фінансові групи та їх роль у соціально-економічному розвитку села	167
4.2. Фермерські господарства: проблеми становлення	182
4.3. Особисті господарства на тлі натуралізації	201
4.4. Сільська кооперація на шляху відродження	215
РОЗДІЛ 5	
СІЛЬСЬКА ЕКОНОМІКА ЗА УМОВ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	
5.1. Особливості технічного і технологічного забезпечення сільського господарства	228
5.2. Інвестування, кредитування і оподаткування підприємств: кількісні і якісні характеристики	255
5.3. Збут сільськогосподарської продукції та його соціально-економічні наслідки	296
РОЗДІЛ 6	
ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕГРОВАНИХ ПРОЕКТІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ	
6.1. Проблеми адаптації аграрної галузі до міжнародних стандартів та вимог якості продукції	333
6.2. Наслідки надходження у виробництво іноземних інвестицій та технологій	348
6.3. Досвід реалізації вітчизняної сільгосппродукції на світовому продовольчому ринку	370
ВИСНОВКИ	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	413

ВСТУП

Актуальність теми. На початку XXI століття перед Україною постали такі нагальні завдання, як активізації державотворчого процесу, інтеграції в світові та європейські соціально-політичні і соціально-економічні інститути. У цьому контексті однією з найактуальніших у суспільному розвитку виявилась проблема посилення ролі українського села, що виконує не лише функцію продовольчого забезпечення держави, а й залишається носієм матеріальних, культурних надбань, чинником політичної стабільності. Найсерйознішою проблемою сучасності стало подолання затяжної кризи, у яку потрапило село і сільське господарство. Україна потребує вироблення на рівні держави, громадських інститутів аграрної політики та базових законів системної регламентації усього комплексу життєдіяльності села з урахуванням цивілізаційних проблеми, пов'язаних з екологічними катаклізмами, сировинним марнотратством тощо.

Дослідження цієї проблеми перебуває на початковому етапі, тому авторка вбачає сенс в активізації наукової думки, аби неодмінно привернути увагу всіх, хто буде зайнятий розробкою новітньої аграрної політики, до причин, обставин системної недосконалості політики, що здійснювалась протягом 1990–2000-х років, спричинила деградацію галузі і села, знедоленість переважної частини селян та сільських мешканців. Суспільна значущість проблеми, що розглядається, дає можливість узагальнити досвід, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати в життя. Крім того, це збагатить наукові знання широким фактичним матеріалом, надасть можливість неупередженого висвітлення подій, забезпечить широку реконструкцію процесів і більш чітке відображення об'єктивних закономірностей, що характерні для українського села.

Отже, актуальність теми дослідження має кілька вимірів: науковий, світоглядний, практичний.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами. На необхідність збільшення науково-дослідних розробок аспектів «соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки» наголошувалось у п. 3.2. постанови Національної академії наук України № 15 від 25.04.2001 р. «Актуальні методологічні проблеми української історичної науки». Дисертація написана у відповідності до наукових планів кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, що є складовою частиною наукового напрямку «Дослідження проблеми наук», схваленого вченою радою університету 31 січня 2007 р., протокол № 7.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного викладу соціально-економічних змін, що відбувалися в українському селі протягом 1991–2008 рр., дослідженні та всебічному аналізі сутності чинників, тенденцій, ключових напрямків, за якими вони розвивались, і на цій основі визначення їхньої результативності та реального становища, у якому перебувало протягом досліджуваного періоду українське село.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати наукову літературу за темою дисертації, виявити, вивчити та в міру можливостей класифікувати наявні історичні джерела;
- з'ясувати зміст, цілі та еволюцію політичних рішень незалежної держави в царині соціально-економічного розвитку села;
- висвітлити внесок вітчизняної аграрної науки у формування агрополітичної стратегії, механізмів досягнення продовольчої безпеки держави, розбудови ринкових відносин;
- вивчити зарубіжний досвід трансформації сільської економіки, організованої на планово-адміністративних принципах, у ринкову;
- виявити та охарактеризувати основні соціально-виробничі елементи села;

- дослідити особливості світобачення селян та їхнього ставлення до чинних на селі форм господарювання;
- визначити результативність державного регулювання розвитку сільської економіки та ринкового середовища;
- простежити процес змін у відносинах власності;
- розкрити соціально-економічні, екологічні наслідки сформованих перекосів у галузевих пропорціях сільського господарства;
- критично й об'єктивно оцінити місце та роль українського агровиробника на світовому продовольчому ринку;
- виробити практичні рекомендації щодо виведення українського села із затяжної соціально-економічної кризи.

Об'єктом дослідження є українське село як багатофункціональна соціально-економічна система, суб'єкт вітчизняного державотворення, європейської та світової інтеграції України.

Предметом дослідження є політичний і теоретичний концепт функціонування села, а також соціальні, економічні, інтеграційні зміни, що відбувалися протягом 1990–2000-х років.

Хронологічні межі дослідження обґрунтуються предметом наукового пошуку і процесу пізнання та охоплюють період 1990–2000-х років. Нижня межа (1991 р.) зумовлена проголошенням державної незалежності, зміною внутрішньо і зовнішньополітичних пріоритетів. Верхня хронологічна межа (2008 р.) пов'язана з виникненням глобального катаклізму – фінансово-економічної кризи, що у суттєвий спосіб вплинула на соціально-економічний потенціал України та її села, змусила відкоригувати курс державотворення.

Територіальні межі дослідження визначено державними кордонами сучасної України.

Новизна наукових результатів визначається однією з перших у вітчизняній історіографії спроб комплексного розгляду соціально-економічних змін в українському селі у 1990–2000-і роки у контексті реалізації різних аспектів політичних, економічних, соціальних рішень

державної влади, напрацювань вітчизняної наукової думки. У роботі здійснено спробу у загальноісторичному контексті розкрити зміни в організації виробництва, розвитку сільської економіки, визначити місце і роль України на світовому продовольчому ринку.

У результаті наукових пошуків:

- здійснено комплексний історіографічний та джерелознавчий огляд досліджуваної теми, залучено до наукового обігу низку нових документів;
- набули подальшого розвитку досягнення попередніх вітчизняних та зарубіжних дослідників у визначенні місця і ролі українського села у процесах державотворення, реалізації зовнішньополітичних стратегій незалежної України;
- уперше з'ясовано впливи рудиментів радянського минулого та темпи інституційної перебудови українського села;
- комплексно відображено еволюцію політичних пріоритетів, що культивувались періодично державною владою за відповідних каденцій Президентів України;
- сформульовано новий висновок щодо головних причин відсутності зв'язку між державною владою і наукою у процесі розв'язання проблем соціально-економічного розвитку села;
- доведено, що соціально-економічна модернізація села на основі європейської концепції сталого сільського розвитку є необхідною умовою інтеграції України до світового співтовариства;
- узагальнено дані про результативність запроваджуваних державою заходів, спрямованих на забезпечення сільського господарства фінансовими та матеріально-технічними ресурсами;
- висловлено і обґрунтовано припущення, що нав'язування державою змін непідготовленій селянській свідомості часто викликало неприйняття, а то й відторгнення, стримувало розвиток підприємництва;

- фактологічно обґрунтовано хаотичність процесу організації сільського господарства та виявлено його соціально-економічні та морально-психологічні наслідки;
- аргументовано доведено, що адаптація аграрної галузі до міжнародних стандартів та вимог відбувалась часто без урахування потенційних можливостей та економічних інтересів України.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що одержані висновки дозволяють суттєво доповнити характеристику суспільних трансформацій, що відбувалися в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Фактичний матеріал, висновки, ідеї можуть використовуватися у навчальному процесі та науковій роботі, зокрема, при підготовці колективних та індивідуальних праць з політичної, аграрної та соціальної історії України, лекційних курсів з вітчизняної історії для вищих та середніх навчальних закладів. Вони можуть бути також використані при розробці органами державної влади засад аграрної політики, локальних програм розвитку села, виробничої і соціальної структури, сприяти максимальному використанню його величезного потенціалу з головним скарбом – землею і людьми. Запропоновані рекомендації сприятимуть поглибленню історичних знань, поваги до історичних традицій українського народу.

Особистий внесок автора полягає у самостійному та комплексному розв'язанні актуальної в теоретичному і практичному вимірах проблеми, пов'язаної з визначенням місця і ролі українського села у процесі державотворення, євроінтеграції України, що до цього часу не знайшло свого наукового осмислення. Усі опубліковані авторкою наукові праці у фахових виданнях, у яких викладено зміст дисертації, підготовлені нею особисто та одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації оприлюднено на десяти наукових, науково-практичних конференціях, круглих столах, симпозіумах, зокрема, на: конференції «10-й тиждень науки» (Ялта, 2008); конференції «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону»

(Ялта, 2008); науковій конференції «Україна незалежна: проблеми державотворення та формування громадянського суспільства» (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України» (Ялта, 2008) , Міжнародній міждисциплінарній науковій конференції “Польща – Україна . Спадщина и сучасність” (м . Слупськ) .Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії та археології слов’ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено авторкою у двох індивідуальних (загальним обсягом відповідно 35 і 8 ум. друк. арк.) та одній монографії у співавторстві (7 друк. арк.), 22 наукових публікаціях у наукових фахових виданнях. Додатково наукові результати відображено у 17 одноосібних публікаціях.

Структура дисертації визначена метою і завданням дослідження , складається зі вступу, шести розділів (із поділом на 19 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (767 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 412 сторінок, повний обсяг дисертації – 459 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз історіографії порушеної проблеми дозволяє зробити висновок, що аграрна проблематика протягом 1990-2000-х років кількісно вирізнялась на фоні загального масиву досліджень історії України після 1991 року і поступалась лише проблемам політичних процесів. Без перебільшення можна сказати, що тема сільської історії традиційно залишалася затребуваною, незважаючи на загальну дослідницьку інертність, викликану часто неоднозначним розумінням істориками необхідності реконструкції незавершених суспільно-політичних і соціально-економічних процесів. Це пояснювалось передусім наявністю в Україні кількох наукових центрів – в Києві, Кам'янці-Подільському, Луганську, Запоріжжі із згуртованою і чисельною когортою істориків-аграрників. Накопичення історичних праць відбувалось поступово, і не так інтенсивно як у 1960–1980-і роки. Протягом 1991–2008 рр. захищено докторську і вісім кандидатських дисертацій, опубліковано близько десяти колективних монографій, збірників статей, брошур, півсотні статей.

Природно, що робились і перші спроби історіографічного аналізу цього доробку. Здебільшого це здійснювалось у формі обов'язкового у дисертаціях оглядів літератури, швидше біографічного, ніж історіографічного характеру. Власні оціночні судження, з позицій існуючих на поч. 1990-х років стереотипів зробив В. Михайлюк у монографії «Історіографія аграрних відносин в Україні (70-і – поч. 90-х рр. ХХ ст.) [204]. Аналізуючи науковий рівень тих чи інших праць, автор, по суті, взяв за основу те, наскільки обґрунтовано в них показана історично обумовлена своєрідність українського селянства, його ментальність, в якій відбилися й десятки років колективного господарювання, й панування адміністративно-командної системи. Використання цього критерію допомогло вченому проаналізувати

всі історичні праці, опубліковані на поч. 1990-х років об'єктивно, з позицій історизму, відзначити позитивні і негативні моменти при висвітленні питань українського села. В колективних виданнях: «Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» (1990); «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» (2000) [178, 179], автори робили спробу оцінити роботи істориків та економістів за такими ознаками, як новизна, актуальність, об'єктивність. Разом з тим, ці видання мали більш методологічно-джерелознавче значення ніж історіографічне, оскільки у них наочно подавались рекомендації молодим дослідникам щодо подальшої розробки малодосліджуваних проблем, застосування основних принципів історичної науки тощо. Крім того, у них практично не аналізувались роботи, опубліковані в 1990-і роки. Науковці лише фрагментарно окреслили загальну динаміку розвитку історіографічного процесу в Україні.

Більш предметно фахівці почали говорити про значення і характер праць з історії України і сільської історії періоду незалежності вже в 2000-і роки. Це відбувалося в контексті аналізу історіографічної ситуації в Україні, пошуку шляхів формування нового стилю історичного мислення, вироблення ефективних пізнавальних схем, методологічних канонів тощо.

В цьому плані якісно позиціонувалися роботи Я. Грицака, Г. Касьянова, О. Рєнта, А. Коцура, В. Коцура, І. Колексник, Л. Зашкільняка, С. Падалки [189, 222, 268, 452, 620, 640].

В розвитку історіографії проблеми можна умовно виокремити два періоди: перший – 1991 р. – до кінця 1990-х років; другий – від початку 2000-х років до сьогодення. Упродовж першого періоду об'єкт і предмет дослідження тільки набували своєї визначеності. Спочатку з'явилися роботи популяризаторського спрямування. Передусім це публікації П. Панченка, О. Бондарчука, Г. Сургая [138, 255, 622]. Для них, виконаних у форматі книг і статей, була характерною хронологічно-послідовна конкретика і детальна описовість, притаманна емоційна забарвленість, прихильність до політичного

оцінювання у порівнянні з недавнім радянським минулим. Очевидно, що поява такого роду дослідницького гріха була закономірною, оскільки на поч. 1990-х років у вітчизняній історичній науці бракувало способів і методів осмислення поточних подій і явищ. Як наслідок, автори змушені були вдаватись до методологічних канонів, які базувались на ідеї прогресу, поступального розвитку, позитивізму. Не мали фахівці і системи оціночних суджень, параметрів, за якими можна було б вимірювати інституційні зрушення в українському суспільстві, відчували свого роду психологічний дискомфорт. Слід до цього додати і деякі об'єктивні чинники, зокрема: несформованість джерельної бази, відсутність суспільного запиту тощо.

Співробітниками відділу сучасної історії України Інституту історії України НАН України Панченком П.П., Плющем М.Р., Шевченко Л.А., Вівчариком М.М., Барановською Н.П., Ковпак Л.В., Падалкою С.С. підготовлено протягом 1990-х років (вперше в Україні) кілька видань у формі посібників [211, 278, 282, 283], які відзначалися фактологічною насиченістю, контекстивною приналежністю. Їх значення і в тому, що вони становлять важливу складову історіографії проблеми саме з огляду на первинність оцінок, дають можливість простеження розвитку наукового аналізу, вироблення його критеріїв, становлення концепції. Аграрні відносини у них показані такими, що розвивались динамічно порівняно з початком 1990-х років. Автори цих сюжетів часто схильні були вдаватись до ейфоричних, а то і кон'юнктурних чи суб'єктивних оцінок, та пов'язувати зміни на селі з дієвістю (недієвістю) законодавчих актів, рішень глави держави, виконавчої влади тощо.

Вперше в вітчизняному науковому дискурсі інтелектуально сумлінно проаналізував діяльність політичної системи України, вищих органів влади і політиків В.Литвин [196, 199].

Отже, підсумовуючи перший історіографічний період, слід підкреслити, що дослідницька діяльність стосовно вивчення проблем проходила синхронно тим змінам, що відбувались в українському селі.

Другий етап в історіографії проблеми розпочався на порубіжжі 1990-2000-х років і позначився тим, що на той час більш конкретно визначились об'єкт та предмет дослідження, виникло й певне «державне замовлення» на написання наукових праць з історії України, яка готувалася до святкування свого десятиріччя. Проблемі державної аграрної політики, з'ясуванню причин кризових явищ приділялась значна увага в узагальнюючих працях з історії незалежної України, до яких належать дослідження В. Литвина [197, 198], колективна монографія «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001 рр.)» [284].

У фактологічному контексті варто відзначити колективні роботи [262, 279, 285], підготовлені дослідниками Інституту історії України НАН України і Національного аграрного університету.

Окремо слід зупинитися на доробку цього періоду Г. Касьянова. В роботах [183, 512], у яких подана широка панорама фактів та подій історії України після здобуття незалежності, автор приділив велику увагу вимірам суспільних трансформацій, в тому числі значну кількість матеріалу присвятив змінам в земельних, майнових відносинах, соціальній обстановці на селі.

З поміж набутків вітчизняних фахівців виокремимо дослідження С. Падалки [621], у якому дослідник, у світлі сучасних концептурних підходів до вивчення історичних подій і явищ, широко показав результативність аграрної політики, протекціонізму держави щодо сільського господарства, зокрема у сферах таких ключових елементів, як власність, інвестиційно-фінансове, матеріально-технічне забезпечення потреб села, проаналізував політичні, правові, соціально-економічні чинники змін у соціальному середовищі сільських трудівників.

Окремі аспекти змін на селі, зокрема механізм демонтажу колгоспно-радгоспної системи господарювання, розглядав у своїх розвідках С. Кульчицький [195, 553, 554].

Помітною подією цього історіографічного періоду стала підготовка і видання у 2006 р. двохтомника «Історія українського селянства» [180] - узагальнюючої праці, у якій зроблений історичний зріз історії селянства від давнини до наших днів. Автори відповідного розділу «Українське селянство в незалежній державі» С. Падалка, Л. Ковпак, О. Андрощук зробили спробу комплексного показу змін на селі, включаючи глибинні структурно-організаційні, соціально-економічні трансформації. Добре і повно висвітлений екологічний аспект сільськогосподарського виробництва, показані зрушення у життєвому та культурному рівні селянства. Окреслені авторами контури цієї важливої проблеми, підтвердили необхідність розгляду її у більш ширшому аспекті, постановку її як важливого завдання історичної науки.

В контексті широкого узагальнення означеної проблеми слід виділити і підручник, що став практично першим в українській історичній літературі виданням для потреб студентів і викладачів сільськогосподарських закладів різного рівня акредитації – «Аграрна історія України» [220]. Автори П. Панченко, Ю. Мельник, В. Вергунов проблеми села і селянства 1990-2000-х розглянули у трьох розділах. В цілому добре структурованому, цікавому виданні, зокрема у сюжетах, що стосувались періоду незалежності, авторам не вдалося уникнути популяризаторського гріха, а тому переважали, головним чином, позитивні оцінки діяльності фермерських господарств, розвитку таких галузей як бджільництво, зернового виробництва, постачання матеріально-технічними ресурсами тощо.

Низка економічних, політичних, соціальних процесів, що відбувались в українському селі в означені роки, досліджувались С. Коломійцем, Н. Ісаковою, Н. Кравченко, О. Кропивко (аграрна політика), Р. Сопівником, С. Білан (аграрна освіта), В. Хвіст (соціально-демографічні процеси), Л. Лановіок (соціально-побутова інфраструктура села і сільські території) [227, 228]. Питома вага аналітичного складника в них зростає по мірі віддалення від початкової дати вивчення, оскільки саме тоді і з'являється

можливість осмислення накопичених відомостей, типології явищ і подій, порівняння первинних розвідок. Надмірно залежними від «джерельного офіціозу» були і роботи С.Живори [168, 357], в тому числі і кандидатська дисертація, у якій автор окреслив низку малодосліджених, чи зовсім недосліджених проблем.

Окремі аспекти проблем суспільно-політичних і соціально-економічних змін на селі розглядались в докторській дисертації О. Каденюка (підготовка кадрів) [360], кандидатських дисертаціях К. Левчука, Т. Саламатіного, О. Кропивко (сегменти аграрної політики) [366, 369, 379], Н. Гончарук (економічні процеси) [352]; В. Конієнко (земельні відносини) [364]; Т. Мельничук (сільське соціальне середовище) [373]; Т. Совецькою (соціальні групи села) [380].

Своєрідним різновидом дослідницької літератури стали довідники, частина яких підготовлена на академічному рівні. Значна увага агрополітичним рішенням незалежної держави приділена авторами видання «Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання». Роки 1991-1995; 1996-2001 [281], а також у роботі В. Литвина [200]. Цінність такого роду робіт передусім в тому, що дозволяють відобразити поденно всі скільки-небудь важливі події політичного, громадського, економічного, повсякденного життя.

Досить цікаво звернутись до деяких зарубіжних дослідників. Причому, можна зауважити, що інтерес західних істориків, політологів до досліджуваної проблеми був значно високим. Це пояснювалось, передусім, і тим, що вони прагнули перевірити теоретичні моделі переходу від тоталітаризму до демократії у країнах, що усамостійнилися після розпаду СРСР. Завдяки дистанційованості від оцінюваних подій західні історики мають можливість дати їм оцінку більш об'єктивно і неупереджено, адже вони не заполітизовані і вільні від кон'юктурних замовлень. Хоча слід зауважити, що ця відстороненість від безпосередньої подієвої історії робить їх роботи дещо схематичними, подекуди надміру теоретизованими. Праці

зарубіжних дослідників у основній масі присвячувались загальноісторичному змісту про Україну доби незалежності. Окремі фрагменти аграрної політики в контексті становлення і розвитку державних інститутів розглядала у своїй праці англійська дослідниця Сара Вітмор «Державне будівництво в 1990-2003 рр.» [296]. Серед праць, які присвячені загальному розвитку України після проголошення незалежності, варто відзначити працю канадського історика Б. Харасиміва «Посткомуністична Україна» [295].

Важливим внеском у розробку проблеми формування державою агрополітичних цілей та завдань, були публікації, у яких змальовувались політичні портрети, історичні досьє керівників України. Авторами таких праць виступали не лише фахівці-історики, політологи, а й публіцисти та журналісти. Серед таких робіт позиціонуються видання К. Бондаренка, М. Жулинського, О. Сліпушко, О. Яневського [137, 170, 760]. К. Бондаренко, як історик і політолог, досліджуючи феномен української політики доби Л. Кучми, «розкриває» політичну кухню прийняття державних рішень, показує особистісні риси політиків, в тому числі їх ставлення до проблем українського села, робить оцінки діяльності партій у середовищі селянства тощо.

Окремі сюжети теми, яка розглядається, висвітлювались в працях юридичного, політологічного, філософського, соціологічного, економічного та інших спрямувань. Українські політологи мають серйозні напрацювання з державотворчих процесів в незалежній Україні. В працях В. Журавського, В. Тертички, М. Томенка [171, 272, 275] аналізуються теоретичні засади державної політики, закономірності політичних процесів у суспільстві, осмислюються проблеми влади та окремі аспекти суспільної організації.

Винятково важливу роль у виробленні необхідного розуміння загальних трансформаційних тенденцій українського суспільства відіграють напрацювання філософів. Серед палітри багаточисельних видань вирізняються роботи В. Кременя, В. Андрущенка, М. Михальченка [126, 190, 205]. Обґрунтовуючи модель суспільно-політичної організації українства в

період переходу від тоталітаризму до демократії, В. Андрущенко привертає увагу читачів до реалій буття соціуму, зокрема до аграрного потенціалу України, підкреслюючи, що запорукою її стійкого економічного зростання є земля, природні ресурси та люди. Дослідник вважає необґрунтованим стереотип про те, що наша країна на поч. 1990-х років мала виключно сприятливу стартову позицію для динамічного розвитку.

Вітчизняними правознавцями також проведена значна робота в плані осмислення аграрного законодавства, підготовки фахових коментарів нормативно-правових актів. Досить продуктивно у цій царині працювали Ю. Шемшученко, В. Семчик [245, 290].

Значний внесок у процес дослідження проблем українського села зробили економісти. Вони постійно наголошували на необхідності розробки науково обґрунтованої реалістичної аграрної політики, вітчизняної моделі сільського господарства. Роботи економістів-аграрників носили прикладний характер і спрямовувались на вироблення необхідних підходів до відродження та ефективного використання виробничого, демографічного, інфраструктурного, поселянського потенціалу села. Вчені-аграрники в цілому правильно оцінювали стан на селі як кризовий. Об'єктивністю оцінок ситуації на селі вирізнялося видання «Сільський сектор України на рубежі тисячоліть». У двох томах [256, 257], підготовлене науковцями Т. Балановською, С. Гудзинським, Й. Завадським, В. Залевським, В. Косенком, О. Максимюком, В. Плонським, І. Прокопою, Л. Шепотько, В. Яровим, О. Яхно.

В роботах В. Андрійчука, М. Зубця, В. Юрчишина, П. Гайдуцького [125, 454] розглядались причини і наслідки обвалу порадянської аграрної політики в Україні, а також обґрунтовувалась концепція селяниноцентризму.

Окремо варто зупинитись на роботах П. Саблука [240, 241, 242]. Їх умовно можна поділити на ті, де досліджується історія аграрних відносин, та ті, де розробляються прикладні проблеми, пов'язані з організацією аграрної

науки, розбудовою ринкового середовища, удосконаленням майнових відносин тощо.

Особливо важливе значення для осмислення проблем аграрної економіки мають праці І. Кириленка [185]. Дослідник, розглядаючи особливості організації сільського виробництва, економічну політику держави, пропонував низку заходів, направлених на поглиблення перетворень, поліпшення життєвого рівня селянства.

Серед дослідників соціальних процесів на селі вирізняються роботи О. Павлова [218].

Отже, на сьогодні істориками та фахівцями інших наукових напрямів написано чимало загальних і спеціальних праць, різних за фактографією і мірою аналітичного осмислення. За таких умов і при використанні різноманітного корпусу джерел є можливість здійснити комплексне дослідження новітніх політичних стереотипів і соціально-економічних змін, що відбувались на селі протягом 1991–2008 рр. Слід зазначити і на тому, що ряд ключових аспектів проблем залишались поза увагою дослідників, домінувало звернення до політичних питань. При цьому потребували з'ясування проблеми роль суб'єктивного фактора у формуванні агрополітики, значення аграрної науки у виробленні стратегії розвитку села, ефективність новітніх організаційних форм виробництва економічних механізмів, виокремлення місця українського селянина на світовому продовольчому ринку. Усе це зрештою й спонукало авторку до підготовки пропонованої дисертаційної роботи.

1.2. Характеристика використаних джерел

Джерельну основу дисертації становлять кілька груп документів і матеріалів залежно від їх походження, змісту, особливостей, характеру викладу. До першої групи віднесено офіційно-нормативну документацію, що склала уявлення про офіційну позицію держави стосовно українського села.

У процесі визначення концептуальних підходів до оцінки державної аграрної політики важливе місце посідає Конституція України, аграрне законодавство, інші галузеві законодавчі акти, підзаконні нормативно-правові акти (укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету міністрів України, постанови Верховної Ради України, розпорядження голови Верховної Ради України, накази центральних органів виконавчої влади). Сюди варто додати і міжнародні договори, тексти виступів державних та політичних діячів, офіційно-ділову документацію органів влади (стенограми, протоколи, листування, довідки, звіти, науково-аналітичні матеріали (послання Президента України, звіти про соціологічні опитування, рекомендації науково-практичних конференцій, політологічні прогнози); програмні документи політичних партій.

Другу групу становили документи опубліковані окремими збірками. З'ясувати послідовність (непослідовність) ухвалення державних рішень (концептуальні підходи) стосовно села, розвитку окремих сегментів матеріального виробництва, фінансового забезпечення дозволили офіційні публікації: «Закони України», «Офіційний вісник України», «Збірник постанов і розпоряджень уряду України».

Окремий масив джерел цієї групи складає статистичний облік. Ці джерела представили значний резерв інформації. У роботі широко використані офіційні дані, вміщені у статистичних збірниках, бюлетенях, експрес-доповідях, які видавалися Державним комітетом статистики. Опрацьовано близько десяти різного виду видань такого характеру. Передусім це «Україна в цифрах», «Статистичний щорічник України», «Економічна активність населення України», «Тваринництво України». «Валова продукція сільського господарства», «Сільське господарство України». В цілому у них подається об'єктивна, різнопланова інформація. Водночас, для них була властивою певною мірою підпорядкованість політичній кон'юктурі, оскільки політичні сили, що періодично приходили до керма виконавчої влади намагалися «замовити» «завищені» статистичні

дані з тим аби презентувати перед суспільним загалом правильність власних рішень та реальних кроків. Крім цього, опрацьовано малодосліджені дані поточного обліку. Передусім, дані Міністерства сільського господарства і продовольства, Київського, Чернігівського обласних управлінь сільського господарства, Міністерства сільського господарства і продовольства АР Крим ілюстрували динаміку змін у сільському господарстві регіонів. Дали змогу здійснити аналіз місця і роль України на світовому продовольчому ринку видання «Короткий статистичний збірник «Україна та Німеччина»; «Тенденции в странах Европы и Северной Америки. Статистический ежегодник Европейской экономической комиссии ООН».

Задля з'ясування соціальних проблем села нами використовувались матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 року, і особливо ті із збірників, що видавалися Держкомстатом: «Розподіл індивідуальних господарств за розмірами по регіонах України. (Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року)»; «Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за статусом зайнятості за даними перепису 2001 року»; «Домогосподарство України. Домогосподарство за типом та кількістю дітей»; «Житлові умови та земельні ділянки населення України. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року». Матеріали перепису стали неоціненними і у тому, що вони виступали вагомим джерелом для з'ясування широкого комплексу соціальних проблем села: зміни в галузевій, професійній, кваліфікаційній, класовій, статево-віковій, етнічній структурі сільського соціуму.

Третій комплекс джерел, покладений в основу досліджень, склали архівні матеріали. Різні за своїм характером вони зосереджені переважно у фондах Центрального державного архіву, трьох відомчих, трьох обласних та кількох громадських архівах. Особливе місце для дослідження механізму вироблення державних, управлінських рішень з питань сільського господарства посідали матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління (ЦДАВО Укр.).

Проте, на час проведення дослідження у даному архівосховищі документи каналізовані лише до 1997 року. Виявлені у фондах «Адміністрації Президента України» (Ф. 5233) матеріали (тексти виступів, інтерв'ю, укази, розпорядження, доручення глави держави; протоколи засідань – Ради національної безпеки і оборони України; комітету по боротьбі з організованою злочинністю; інформаційно-аналітичні довідки радника з питань АПК; листування Президента з Верховною Радою України і Кабінету міністрів України; матеріали Всеукраїнських нарад з питань агропромислової політики) відтворити ту політичну модель соціально-економічних змін на селі, яка втілювалась адміністраціями Президентів України – Л. Кравчука і Л. Кучми. Особливість цих матеріалів в тому, що в них найбільш детально, повно і багатоаспектно відображалися процеси, пов'язані з функціонуванням українського села, за ними відтворювались суб'єктивні чинники аграрної політики, з'ясовувались механізми вироблення державних рішень тощо.

Продуктивну частину досліджень склали матеріали фонду «Верховна Рада України» (Ф.1), особливо та його частина, що репрезентувала роботу Комісій (комітетів):

- з питань відродження та соціального розвитку села;
- контрольної комісії з питань приватизації;
- комісії з питань аграрно-промислового комплексу;

протоколи засідань сесій; документи про розробку законопроектів тощо. Цей масив документів дозволив простежити непростий процес утвердження у суспільстві значення і ролі закону, з'ясувати негативні наслідки практики, коли мав місце примат політичних рішень над правовими. Не менш поважний вплив на положення і висновки дисертації чинять статистична та аналітична інформація, почерпнута з Фонду Кабінету міністрів України (Ф. 2). Матеріали відомств: - з питань власності і підприємництва, - з агропромислових галузей (листування з міністерствами та комісіями Верховної Ради України; місцевими державними адміністраціями) дали

зможу відобразити деякі базові сегменти сільської економіки: змін відносин власності, матеріально-фінансового постачання, формування ринкового середовища тощо.

У Фондах відомчого архіву Верховної Ради України (Ф. 1) вдалося виявити документи, в яких засвідчувалась діяльність комісій Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу, земельних ресурсів та соціального розвитку села (службові записки, плани роботи, листування з керівництвом Парламенту, міністерствами, організаціями, документи про розробку законів. Вони дозволили відтворити діяльність законодавчого органу влади в царині правого регулювання діяльності села протягом 1997-2008 рр.

До наукового обігу вперше включено матеріали відомчого архіву Міністерства аграрної політики. Документи департаментів: реформування сільського господарства, кадрової політики, аграрної освіти і науки; технологій, (зведені таблиці, інформаційні матеріали, довідки листи) дозволили з'ясувати низку обставин, пов'язаних з технологічним постачанням села, збутом продукції, дією податкових, фінансових, інвестиційних інструментів; напрямки діяльності аграрного відомства. Матеріали відомчого архіву державного комітету статистики України у свою чергу дозволили проаналізувати хід перетворень в аграрній і переробній сфері, майнових відносинах.

Різноманітну за змістом інформацію було почерпнуто в обласних державних архівах та відомчому архіві Ради міністрів АР Крим. Фонд (Ф. 880) Київського обласного державного архіву (матеріали засідань облдержадміністрації, протоколи сесії облради та постійних комісій, статистичні звіти) дозволили простежити регіональні особливості, зміни в організації виробництва, діяльності великих транснаціональних компаній агропромислового комплексу, дрібних господарств.

Фонди відомчого архіву Ради міністрів АР Крим сприяли з'ясуванню межі незалежності аграрної політики автономії, реконструювати загальну динаміку соціально-економічного розвитку Кримського села.

Широко використані матеріали періодичних видань, які згідно запропонованої нами класифікації склали 4-ту групу джерел, є досить цінним джерелом і оскільки в них містяться не лише самі відомості про події, факти, явища з життя держави і суспільства, а й оціночні судження їх активних творців і сучасників. Їх умовно можна розділити на кілька підрозділів: - офіційні видання: «Голос України», «Урядовий кур'єр» та ін.; - органи політичних партій – «Народна газета», «Товариш»; - незалежні демократичні видання – «Дзеркало тижня», «День»; - нормативні видання – «Президентський вісник»; - галузеві видання – «Сільські вісті», «Селянська спілка», «Наш час», «Фермер України».

Відповідно, журнали можна розділити на видання: - громадсько-політичного спрямування – «Віче», «Сучасність», «Розбудова держави», «Національна безпека і оборона України»; - наукового – «Український історичний журнал», «Філософська й соціологічна думка», «Право України», «Економіка України», «Український соціум»; - науково-виробничі видання – «Економіка АПК», «Пропозиція», «Новий господар», «Сільські обрії».

За характером викладу матеріалу ці видання поділяються на кілька видових підгруп: - статті з питань соціально-економічного розвитку села; - інтерв'ю та статті представників органів влади, які займалися розробленням та реалізацією політичних, правових, економічних концептів розвитку аграрної галузі, села в цілому; - інтерв'ю та статті керівників господарств, голів сільських рад, фермерів; - листи читачів до друкованих засобів інформації; - спогади учасників подій. На основі їх аналізу вдалося так би мовити «вжитися» в ту чи іншу ситуацію, що склалася в Україні, глибше зрозуміти ті конкретно історичні умови, в яких функціонувало українське село; що відбувалося в коридорах органів влади.

До джерел цього типу відносимо і різноманітні соціологічні опитування, та моніторинги громадської думки. За основу використано базу даних Інституту соціології НАН України, що надруковано у збірці «Українське суспільство 1994–2004 рр. Моніторинг соціальних змін». Ця група джерел дала змогу з'ясувати ціннісні орієнтири селянства, виявити настрої та ставлення до змін у формах господарювання, власності, ставлення до земельних питань тощо. Суттєво послуговувались при підготовці роботи хронологічні довідники присвячені питанням вітчизняної історії даного періоду.

Також виявлено деякі елементи мемуарних джерел, які склали п'яту групу. Ї очевидним, що мемуари через їх суб'єктивність джерело другорядне, допоміжне. Втім нерідко лише за спогадами можна простежити, як відбувалося вироблення тих чи інших позицій, формувалися різного роду рішення у царині політики, економіки, соціальної сфери тощо. Серед офіційних мемуарно-публіцистичних робіт окремо виділяються спогади перших осіб держави, зокрема президентів України Л. Кравчука і Л. Кучми, голів Верховної Ради: О. Мороза, О. Ткаченка, В. Литвина, І. Плюща; глав урядів – В. Масола, Є. Марчука; народних депутатів – В. Гетьмана, В. Ланового. У політичні публіцистиці виділяється гостро політична книга Б. Кириченка, який на поч. 1990-х рр. працював начальником главку Міністерства сільського господарства і продовольства України, навів чимало цікавих фактів, які свідчать про підготовку агрополітичних рішень, розповів про роботу Ради міністрів, регіональних керівників тощо.

Разом з тим, цілком прикметною рисою публіцистики і мемуаристики політичної еліти була певна заангажованість і залежність від політичного моменту і власного позиціонування.

В якості додаткового джерела, як ілюстративний матеріал використовувались «усна історія». Головним чином це записані авторкою в 2008 році розповіді фермерів, селян, вчителів сіл Чернігівщини. Вони допомогли відтворити колорит життя пересічного мешканця села.

Характер дослідницьких студій над проблемою потребував найширшого використання інформаційних ресурсів Інтернету. Цей новий корпус джерел на швидко й легко доступних електронних носіях створює прекрасні можливості для усунення фактологічних прогалин, відстеження оцінок широкого кола дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Серед них найбільшу цінність склали сайти Верховної Ради України (<http://www.rada.kiev.ua>), де вміщені інформаційні ресурси, нормативно-правова база, аналітичні матеріали до законопроектів. Важливий масив інформації черпався з сайтів: Кабінету міністрів України (<http://kmi.gov.ua>), Президент України (<http://president.gov.ua>). З недержавних інформаційних ресурсів варто відзначити проект «Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова» (<http://uceps.org.ua>), в рамках якого здійснювалися глибокі дослідження проблем з суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України, в тому числі: проблеми власності, аграрної реформи, місця і ролі країни на продовольчому ринку ЄС. Для дослідження послуговували україномовні сайти: Європейські уряди в Інтернеті (<http://www.gksoft.com/govt/en/europa.html>); Україна – європейська перспектива (<http://www.eu-ukraine.kharkov.ua>).

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження є досить репрезентативною, змістовно насиченою і дозволяє об'єктивно і достовірно проаналізувати комплекс проблем, пов'язаних із змінами в українському селі протягом 1990–2000-х рр. Однак, вона не достатньо залучена до наукового обігу, що визначає завдання, а в окремих випадках і наукову новизну нашого дослідження.

1.3. Методологія та методи дослідження

Враховуючи стан наукової розробки проблеми, особливості джерельної бази, поставлену мету та завдання, обрано і відповідні методологічні принципи та методи, які мають забезпечити всебічне розкриття предмету даного дослідження.

Для теоретичного осмислення проблеми важливе значення мало вивчення методологічних підходів, запропонованих у наукових працях вітчизняних методологів (В. Смоля, О. Реєнта, В. Литвина, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова). Враховувалась та закономірність, коли наукова методологія дозволяє під час вивчення подій сучасної історії уникнути довільного інтерпретування фактів, запобігти впливу політичних уподобань, здійснити критичний аналіз офіційної історіографії, урахувавши багатомасштабність поглядів та запропонованих шляхів розвирати соціально-економічні проблеми українського села.

Методологічна основа досліджень визначається діалектичним підходом до пізнання історичної реальності. Робота базується на загальнонаукових принципах. Принцип історизму передбачив розгляд всіх подій, явищ суспільного життя у певному історичному просторі, в історичній послідовності, оцінюючи згідно певної історичної обстановки. Відтак, дослідження соціально-економічних процесів в українському селі виявилось неможливим без знання Істрії світу, Європи, України, врахування тенденцій коригування агрополітичних рішень. На основі застосування принципу історизму досліджувані події розглянуті в їх хронологічній послідовності, як результат дії історичних закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків. Це дало змогу з'ясувати конкретно-історичні умови в яких перебуває Україна, які окреслюються поняттям «перехідне суспільство», розглядаючи розвиток і явищ як динамічний і суперечливий процес, уникати необґрунтованої модернізації історичного розвитку.

Принцип об'єктивності означає неупередженість, незалежність від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій, уникнення недостовірної інформації та зобов'язав розглядати історичне минуле таким, яким воно було насправді. Саме об'єктивність і забезпечує науковість. Він був ефективним у процесі дослідження суб'єктивних чинників аграрної політики незалежної держави, місця і ролі наукових установ у розробці аграрної стратегії, а також дозволив визначити предмет дослідження, його місце серед інших проблем.

Тому українське село розглядалось у сукупності усього комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних змін, що відбувались в Україні протягом окреслених хронологічних меж. Принцип систематичності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта і на вияв багатогранних зв'язків, забезпечував вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи. Це дозволило комплексно розглянути функціональні особливості сільського господарства та основні тенденції розвитку села. Крім того, цей підхід дозволив розширити аграрну стратегію України як цілісність що складається з багатьох елементів: (політичних, правових, нормативних, теоретичних) у їх сукупності та взаємозв'язку. За ним об'єкт дослідження виступає компонентом системи вищого порядку – багатофункціональної системи, складової вітчизняного державотворення та європейської інтеграції України. Широко використовувався принцип світоглядного плюралізму, цінність якого полягає в тому, що на його основі можна врахувати не лише суперечливі погляди на одне і те ж явище в історичному процесі, а й сформувані різні уявлення про їхнє походження, суть, перспективи розвитку. Аналізувались погляди політиків вищого ешелону влади, бачення власників сільгосп підприємств на ті чи інші проблем села.

Принцип комплексності дозволив застосувати різні засоби історичного дослідження при доборі та аналізі джерел, що сприяло запобіганню однобокості у висвітленню проблем.

Таким чином, методологічною основою дисертаційної роботи є об'єктивне врахування усіх історичних факторів, які визначають характер явищ і процесів, що досліджуються. Тенденції змін основ господарювання на селі, їх наслідки розглядались в контексті конкретно-історичних подій в Європі, і світі, і Україні у даний конкретний період.

Використаний цивілізаційний підхід орієнтував на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в рамках єдиної людської спільноти (цивілізації). Він суттєво послугував у процесі аналізу всього функціонуючого комплексу села. За його допомогою

зіставлялись загальносвітові тенденції господарювання, облаштування сільських територій, вдалося виявити низку особливостей функціонування ринків сільгосппродукції, збувати місце і роль України на світовому продовольчому ринку, відтворити картину співробітництва з країнами колишнього СРСР та Євросоюзу.

Під час дослідження також використовувались новітні набутки суміжних дисциплін: політології, економіки, аграрної економіки, соціології, міжнародної економіки. Корисними виявились висновки економістів – аграрників для реконструкції теорії аграрної стратегії, з'ясуванні проблем досягнення продовольчої безпеки України, розбудови вітчизняного ринкового середовища, тощо.

Спираючись на зазначені методологічні принципи, дисертантка послуговувалась рядом теоретичних методів, які і переводять їх у площину реальності та роблять працюючою теорією. Використання цих методів дозволило проникнути в сутність досліджуваних процесів і явищ, вивчити всі їх сторони, з'ясувати характер подій, встановити їх характерні риси та робити необхідні висновки та узагальнення. Загальнонаукові методи виступили в ролі конкретних пізнавальних засобів, необхідних для реалізації принципів, які лежать в основі дослідження.

Відтворення об'єкта дослідження у спектрі закономірних історичних зв'язків та відносин здійснювались завдяки загальнонауковому логічному методу. Його складовими частинами є аналіз (всебічне вивчення об'єкта) та синтез (поєднання цих частин у єдину систему). Українське село розглядалось відповідно усього комплексу його функціонування: організації виробництва, духовних, культурних, звичаєвих надбань, зовнішньополітичних зв'язків, природного середовища, людського ресурсу. На основі синтезу системи фактів, що впливали з рішень Президентів України, проаналізовано змістові характеристики аграрної політики.

Об'єкт дослідження розглядався як цілісна система завдяки системно-структурному науковому методу, який орієнтував на виявлення

різноманітних типів зв'язку і згуртував їх в єдину теоретичну картину. З його допомогою досліджувались наслідки аграрної політики, що були втілені у організації економічних і суспільних складових агровиробництва, заходах по соціально-економічному облаштуванню соціальної сфери села.

В роботі використовувався кількісно-статистичний метод. Без нього не можна було б належно систематизувати і проаналізувати наявні цифрові дані про динаміку фінансових видатків на агровиробництво, обсягів виробництва продукції, використання основних засобів виробництва тощо. Частина отриманих результатів відображена в таблицях.

Історико-порівняльний метод, що є одним з основних загально історичних методів, дозволив з'ясувати сутність явищ, що вивчалися, за схожістю і відмінністю притаманних йому ознак, а відтак - зробити відповідні узагальнення. Він дозволив показати причини, наслідки й закономірності історичного процесу. Вдалося виявити сприятливі передумови для поглиблення змін в організації виробництва, зокрема, в розвитку великих ферм, розгортанні кооперативного руху, тенденції, які потребують постійної модернізації аграрної політики.

У дослідженні використовувався синхронний метод. Він дозволив виділяти як загальне, так і відмінне, особливе в подіях, що відбуваються одночасно в економіці, політиці, соціальному середовищі. У тій частині роботи, де розкривається особливість сільської економіки, виявились одночасно зміни в майнових відносинах, технічному постачанні, фінансово-інвестиційному забезпеченні, зародження ринкової інфраструктури збуту, сільськогосподарської продукції.

Проблемно-хронологічний метод дозволив чітко окреслити основні складові проблеми, дослідити логіку перетворень рік за роком, період за періодом, послідовно викладаючи суть та встановлюючи зв'язок поміж напрямками проблеми. Цей метод було застосовано також при встановленні стану наукової розробки проблеми, що дало змогу встановити ким та коли

було розпочато дослідження, хто продовжив їх вивчення, які нові вислови було зроблено.

Отже, в процесі дослідження соціально-економічних змін на селі 1990–2000-і роки було застосовано методологічний підхід, який дозволив комплексно глянути на проблему, зробити якісне порівняння та типологізувати окремі явища, ретроспективно глянути на місце України та її аграрної сфери, села у світовому, європейському співтоваристві.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ АГРОПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЕЙ І ЗАВДАНЬ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Політична концепція “пріоритетності соціального розвитку села” та спроби її втілення Президентом України Л.Кравчуком

Відомо, що Україна, проголосивши незалежність, не мала чітких стратегічних і тактичних орієнтирів розбудови сфер суспільного життя. Відповідно не було зрозумілого бачення реальних кроків по переоблаштуванню сільського господарства, виведенні з суцільної кризи українського села. Вітчизняні політики економічне становище країни в цілому, і негаразди на селі зокрема, воліли бачити через призму результатів попереднього комуністичного режиму, командно-адміністративної системи, і вважали, що без серйозних втрат неможливо перевести стару економічну систему на нові рейки. Ними були відкриті шлюзи для дій, що виражалися формулою: “розрушимо до основ, а потім...”. Про кризу села майже не говорилось, а якщо й заходила про неї мова, то переважно несмілива, надто обережна. Більш рішучіші в цьому були науковці, але до їх думки за звичкою радянських часів, політики воліли не зважати. Відповідно на політичному рівні склалось неадекватне поверхове розуміння перспектив шляхів його розвитку. Внаслідок з радянських політичних програм брались політичні декларації типу “пріоритетного соціального розвитку села”, “відродження села” і автоматично переносились у новітні агрополітичні рішення. Характерною особливістю відзначалась розробка Закону “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві Української РСР”. За традицією лєвова частка зусиль політиків, науковців, представників громадськості ішла на ідеологічне обґрунтування доцільності цього документа. Верховна Рада України ухвалила його як політичний документ. Верховна Рада України ухвалила його, як політичний

документ, де у звуженому вигляді тлумачилися поняття “пріоритетності розвитку села” та “соціальний розвиток”. Було проігноровано чимало цінних рекомендацій науковців. Відома економіст-аграрник Л.Шепотко до комісії Верховної Ради України направила кілька пропозицій, у яких ішлося про необхідність у тексті законопроекту засудити і дати політичну оцінку дискримінацій села і селянства, що мала місце в історичній ретроспективі (суцільну колективізацію, голодомори, укрупнення господарств і сіл, адміністративно-командні методи управління; нав’язування догматичного суспільного розуміння того, що селянство – консервативна сила і дрібнобуржуазна стихія; штучне збільшення чисельності міського населення за рахунок сільського). Крім того пропонувала, аби в тексті були закріплені принципи збалансованого розвитку міста і села, багатофункціональності виробничої інфраструктури, збереження сіл тощо. Таким чином, науковець пропонувала головне: докорінно змінити на рівні держави підходи до розуміння місця і ролі села та селянства, усунути несправедливість, яка зберігалась між містом і селом. В радянський час селянин розглядався передусім “робочою машиною”, яка виконувала відведену функцію – виробити таку-то кількість продуктів, яка б могла забезпечити необхідний рівень продовольчого достатку в місті”. А у змісті гасла “відродження села” закладалася ідея “латання дірок” на селі за допомогою держави [12, арк. 2-3].

Звісно, що такі кардинальні зміни потребували сильної політичної волі, особливо від перших керівників держави. В Україні ж трапилось навпаки, коли державні лідери і ті, що утверджували себе у якості творців аграрної політики, не переймалися ефективним розв’язанням цих завдань, а переслідували найчастіше меркантильні та вузько партійно-політичні цілі. Найголовнішим завданням вітчизняних можновладців було утримання влади. А ті завдання, які поставали перед ними, часто були неспівмірними з їхніми здібностями, знаннями, уміннями і волею [183, с. 43].

Глибока кризова ситуація початку 1990-х років звела нанівець діяльність положень Закону “Про пріоритетність соціального розвитку села

та агропромислового комплексу в народному господарстві України” від 17 жовтня 1990 р. В 1992 р. було розроблено кілька варіантів проекту Концепції агропромислового комплексу до 2005 року. Вони були схвалені органами виконавчої влади, приймалися Кабінетом міністрів України, обговорювались у постійних комісіях Верховної Ради України, але не набули законодавчого завершення. Практично не було чітко визначено напрямків перетворень. Їх основна мета підмінялась засобами їх реалізації.

В липні 1993 р. на Всеукраїнській нараді представників колективних сільськогосподарських підприємств був ухвалений перший проект Програми реформування, стабілізації та розвитку агропромислового виробництва України до 1995 р. Проте до подальшого її законодавчого прийняття справа не дійшла.

На початку 1990-х років держава занадто відмежувалась від розв’язання ключових соціальних проблем на селі. Частково в її полі зору перебували кількісні питання, зокрема зайнятість. Якісні ж процеси: проблема створення валового продукту в розрахунку на одного зайнятого у сільському господарстві, освітнього рівня та кваліфікації, демографічні зміни, співвідношення робочого і вільного часу працюючих практично глибоко не аналізувались і пророблялися проекти по їх розв’язанню.

Непоследовність перетворень багато в чому зумовлювалась і тим, що їх ініціатори більше уваги приділяли не концептуальним проблемам, а пошуку політичної волі для їх здійснення. Нерідко зміни політичними силами ініціювались в момент підготовки виборчих компаній, таким чином прагнучи загравати з сільським електоратом, вдаючись до спекуляції на почуттях селян (граючи на віковичних почуттях до землі). Практично тому перші державні рішення 1990 – 1992 рр. із земельних питань (оголошення землі об’єктом реформи і її приватизації) були у більшій мірі деклараціями.

Політики постійно продовжували робити заяви такого плату: необхідно повернути борги селянам. Це робилось, аби у селян сформувати враження, що з’явилися такі собі захисники селян, проникнутих безкорисливим

бажанням відновити історичну правду і справедливість та усунути ті невідповідності, що мали місце в період радянської влади. Безумовно, що на тлі занепаду умов життя на селі, такі речі перебували на межі політичного цинізму.

Основною політичною проблемою, що постала в процесі створення нової системи ведення аграрного виробництва, була історично успадкована безвідповідальність державної влади щодо селянства. Політичні заяви та ухвалені декларації у своїй основі мали головним чином історичні оцінки минулого, як ніби причини реального стану на селі. Трапилось так, що змінюючи соціально-економічні та ідеологічні цілі розвитку суспільства, держава не попиклувалась про вироблення адекватної стратегії відродження українського села. Як наслідок, протягом усіх років державної незалежності мали місце часті зміни підходів до практики змін системи виробництва. Практично не було чітко окреслено і стратегічно-загальний вектор розвитку галузі – світовий рівень, аби Україна зайняла провідні позиції.

Локальні програми (зміни земельних відносин, створення ринків тощо) також державними органами подавалися у загальному вигляді, були не зрозумілими багато в чому суспільству і селянству. Таким чином не було забезпечено суспільної підтримки пропонованих змін. Навпаки відсутність політичних, морально-психологічних орієнтирів породжували протидію окремих груп, боязнь, небажання братися за щось нове і ризикувати.

Агрополітичні зміни, що проштовхувались крок за кроком владою, не були теоретично окреслені в часі. Вони частіше бачилися як внутрішньополітична справа. В Україні процес цих змін не виправдано затягнувся в часі. Відкрившись як держава для зовнішнього світу, Україна практично повільно реагувала на стрімкі процеси, що там відбувалися. Натомість державна влада, суспільство втягнулось в не виправдано довгий пошук власне вітчизняного шляху змін. Така повільна динаміка руху України не дозволяла їй подолати відставання та адекватно реагувати на економічні виклики, вести пошук закордонних споживачів з тим, аби реалізувати їм

конкурентну продукцію. Політичні рішення не були каталізатором відроджувальних процесів, а частіше виконували роль де-факто регуляторів обставин, що сформувались об'єктивно.

В Україні на рівні політичних і державних інститутів не ставилось питання створення внутрішньогалузевої економічної конкуренції. Сільське господарство традиційно бачилось таким, що перебуває на другорядних ролях, порівняно з індустрією. Таким чином, був проігнорований досвід провідних країн світу, де ринкові відносини врегульовували настільки сектори економіки, що вони перебували в постійно рівнозначному соціально-економічному становищі і розвивались під дією гострої внутрішньогалузевої та міжгалузевої конкуренції.

Робились спроби копіювати зарубіжний досвід перетворень. При цьому не враховувалося, що вітчизняне аграрне виробництво “вийшло” з якісно іншої суспільно-економічної системи, мала місце і суттєва різниця в часі, за яких відбувалися ці зміни. Внаслідок поділ наукової, суспільної думки навпіл і відстоювання власне вітчизняного чи зарубіжного досвіду породжувало політичну нестабільність та відволікало державні органи від проведення глибинних перетворень.

Стримувала розвиток відроджувальних процесів у сільському господарстві також і традиційне зневажання у суспільстві значення і ролі закону. Тривалий час зберігалась радянська практика, коли мав місце примат політичних рішень над правовими. Слід зауважити, що у кінці 1980-х років навіть при розумінні потреб у проведенні радикальних економічних змін, наявності широкої пропаганди ділової господарської ініціативи, підтримки її суспільним загалом, одним політичними рішеннями справу просунути не вдалося. В незалежній державі, особливо на початку 1990-х років, мала місце правова непослідовність, українське село свідомо продовжувало утримуватися у ролі заручника політичної кон'юнктури. Відповідно не було створено законодавства, яке б виконувало таку кардинальну роль як захист селян і села від свавілля обставин, нечистоплотних державних чиновників,

нестабільності ринкової кон'юнктури. Напрацьований протягом досліджуваних років Вищим законодавчим органом і місцевими органами влади масив законів і нормативно-правових документів, які часто змінювались і доповнювались, закладаючи базу відродження галузі, водночас не забезпечувала її від надмірного, а то і свавільного втручання чиновників, контрольно-інспектуючих органів, їх практики впливу за принципом: “дозволяю – забороняю”.

Сільське господарство зазнало економічного занепаду. Свідченням цього було суттєве скорочення його ресурсного потенціалу. Водночас попри ці негаразди в цілому зберігалася масштабність вітчизняного виробництва. Запропоновані “зверху” владою зміни стали можливими в практиці реалізації завдяки пластичній та загалом позитивній реакції селянства. Такі економічні проблеми, як неефективність фінансово-кредитної системи; погіршення матеріально-технічного забезпечення; скорочення інвестування; диспаритет цін; нерозвинутість аграрного ринку стали можливими багато в чому через переважання в діях державних органів по реальному наповненню гасла “пріоритетності сільського господарства” формалізмом та декларативністю.

Стагнація сільського господарства унеможлиблювала соціальні зміни на селі. Ускладнилось перебування селян у сільському життєвому середовищі. Духовне становлення протікало з неймовірними труднощами. Як наслідок, консервувався розвиток індивідуальної свідомості селянина як складової суспільної. Отже, без духовного зростання села і селянства неможливо було розвивати економічні інститути [664, с. 34-36].

Пріоритетною складовою агрополітики було забезпечення захисту громадян від споживання неякісного продовольства. Встановлювався жорсткий контроль за якістю і економічною безпекою, витрати на які становили близько 1 млрд. дол. в рік. Уряд США працював над проблемами перевиробництва та втратою великої кількості (до 28%) продовольства [464, с. 136].

Аграрна політика в Угорщині вибудовувалась і корелювалась відповідно місця тієї чи іншої партії на верхівці державної влади. Позиція партій, що знаходились при владі, була чіткою і зрозумілою. В 1994 р., коли до влади прийшли угорська соцпартія і вільні демократи (сформували уряд), вони оголосили про виведення країни з кризи і приєднання Угорщини до п'яти країн, з якими розпочав переговори Євросоюз про вступ до європейської економічної структури. Соціалісти виступали за відновлення конкурентоспроможності аграрної галузі, багатоукладність [401, с. 107-108]. Як бачимо, чітко окреслювалися політичні цілі та державні завдання.

У “нового” керівництва України, першим уособленням якого став Л.Кравчук, не було (із часом так і не з'явилися попри велику кількість різноманітних програм) ані стратегій, ані чіткого бачення перспективи розвитку держави, ані знань, ані вмінь, необхідних для переходу до ринкових економіки, ані твердих політичних переконань [183, с. 41].

На практиці він переважно охоче і багато роздумував на теми державного будівництва. Відходив від питань соціально-економічного характеру чи обмежувався загальними питаннями, переважно перерахуванням об'єктивних причин спаду економіки і констатацією того факту, що в сусідів справи ідуть не кращим чином [199, с. 275]. 14 січня 1992 р., виступаючи на українському телебаченні, Л. Кравчук, в черговий раз розмірковуючи про “дорогу, якою маємо іти” та про перехід до ринку як “непростої справи”, говорив про зрозумілі економічні критерії: необхідність проведення роздержавлення, демонополізацію, приватизацію, твердження власної кредитної, фінансової, банківської, грошової системи [37,арк. 1-2]. Очевидно, що радіослухачів у більшій мірі цікавили механізми реалізації цих завдань і особливо ті наслідки, що вони можливо матимуть для їх матеріального благополуччя. Глава держави назвав ситуацію, що складалась в економіці – “виходом з безвиході” [37,арк. 6]. Було очевидно, що у нього не було чіткої уяви про те, що відбувалося і що потрібно робити в першу чергу. Через брак політичної волі і просто інтелектуальних напрацювань

виконавчі структури Президента України відчували труднощі в теоретичному моделюванні системи національних пріоритетів України. Цими завданнями опікувався Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові. У 1992 р. представлений ним на розгляд Ради нацбезпеки України матеріал “Національні інтереси України та система їх пріоритетів” містив положення, які на практиці могли просто шкодити національним інтересам України. Зокрема, висувалась безапеляційна проблема на кшталт – “стратегічним напрямком для України може бути лише рух у бік Європи”. Практично цим закладалась в політичну стратегію мета – віддаленості від Росії. Пріоритетною економічною проблемою визначався соціальний захист громадян, побудова ж ринку бачилась як процес, що матиме своє завершення через певний часовий проміжок [44, арк. 15].

На тлі катастрофічного економічного спаду, зубожіння громадян справа підтримання політичного іміджу Президента потребувала величезних зусиль і часу з боку відповідних служб. Прямого і відкритого діалогу з суспільством у Л.Кравчука не складалось. Замість цього, гору брали намагання пояснити громадянам постфактум те, що вже відбулося. Це робилось з єдиною метою – не допустити суспільного збурення. Він радив у прямому ефірі на радіо громадянам, які втратили заощадження в Держбанку СРСР, наявні на руках кошти класти в Український банк, який нібито вдвічі збільшив процентні ставки, і може гарантувати їх захист. То закликав їх до терпіння, оскільки нібито “золотий дощ достатку не може пролитися на Україну вже на другий день незалежності” [37, арк. 6].

Президент України, який стояв на чолі промислово-аграрних каст управлінців, що зосередились на інтенсивній експлуатації державної власності в особистих інтересах, не міг наважитись на радикальні заходи, так звану “шокову терапію”, через яку пройшла більшість країн, що переходили від централізованої економіки до ринкової. В Україні не виявилось ні авторів такого курсу, ні тим паче політиків, які б могли жертвувати собою. В 1991 – 1992 рр. економіка суттєво гальмувалась політичними засобами.

Л.Кравчук залишався прибічником максимального збереження формального контролю над економікою, який надавав змогу перерозподілити державну власність. Створення юридичних передумов для ринкових реформ не узгоджувались з реальним перебігом справ в економіці. Перший проект “Основ національної економічної політики України”, який 21 березня 1992 р. передав Л.Кравчук на розгляд Верховної Ради, включав у себе окремі фрагменти переходу до ринку, розширення адміністративного втручання держави в економічні процеси. Цей крок Президента можна назвати успішним, оскільки ним було покладено край вичікувальній економічній політиці та слідуванню заходам Росії [12,арк. 209].

Модель майбутньої економічної політики Л.Кравчуком і його політичною командою бачилась передусім такою, що базується на ринкових засадах, але вони виступали за незмінність структури економіки. Коли 10 листопада 1992 р. на прес-конференції кореспондент агентства “Рейтер” запитав Л.Кравчука, яка на нинішньому етапі розвитку України може бути найбільш сприятливою – польська чи китайська економічна модель. Відповів: “вона буде українською, і ми маємо скористатися досвідом, який є у світі, враховуючи свої особливості, свою структуру” [37,арк. 77]. Отже, відстоювався примат радянської моделі витратної економіки.

В оточенні Президента України Л.Кравчука бракувало також і творців аграрної політики. В 1991 – 1992 рр. були створені певні політичні і нормативно-правові основи потенційно багатообіцяючої бази формування і практичного втілення реформ в усьому спектрі аграрних відносин. Водночас на політичному рівні вектор розвитку села був незаданим. Відкритим залишалось питання: “Куди їдемо?”, “Як їдемо?”. Президент України у своїх багато чисельних заявах, виступах обмежувався загальними розмовами, прагнув переконати суспільство в об’єктивній необхідності змін на селі. У цій царині діяльності глави держави прагнення “зануритись в минуле” особливо повно проглядалось.

10 травня 1993 р. в інтерв'ю газеті "Голос України" Л. Кравчук, відповідаючи на закид політичних опонентів, що полягав у тім, що Україна нібито не туди іде, сказав наступне: "Пригадую 80-і роки. Я тоді був одним із тих людей, які їздили в Полтаву, вивчали сільське господарство. В Полтавській області 100 тис. хат під стріхою, 35 % шкіл, які підперті поліном... Що ж робили 70 років ці люди, які сьогодні кажуть: ми йдемо не туди, що ми не так робимо. Хто заважав, скажімо, на такій багатій землі, з такими гарними людьми за 70 років не створити такого, щоб були дороги, школи, лікарні, багатство як в інших країнах світу. Були острівки окремих господарств: маяки, які показували всім делегаціям і от що таїв у собі колгоспний лад" [59, арк. 27]. Таке педалювання до спадку минулого не приносило Президенту України додаткових рейтингів. Виробленню чітких агрополітичних орієнтирів перешкоджало і втягування глави держави у боротьбу з політичними опонентами, особливо з вихідцями аграрного нобі. Показовою тут може бути свого роду політична розправа з О. Ткаченком, який зняв свою кандидатуру з президентських перегонів на користь Л. Кравчука, в обмін на домовленість про виконання його програми розвитку агропромислового комплексу та гарантію обіймання на весь строк президентства посади Міністра сільського господарства. В лютому 1992 р. на нараді аграріїв у Президента України Л. Кравчук різко негативно висловився у бік заяв лівих демагогів, у яких ішлося про збереження існуючого колгоспно-радгоспного ладу на селі. Учасники того засідання згадують, що тоді президент з прем'єром і учасники наради нібито знаходились по-різних берегах річки і не хотіли чути один одного. Очевидно Л.Кравчук розумів, що О.Ткаченко, маючи достатні політичні регалії, адміністративний досвід і особливо підтримку голів колгоспів і директорів радгоспів міг очолити аграрну опозицію. В березні 1992 р. він був звільнений з посади міністра, а пізніше звинувачувався у розбазарюванні іноземного кредиту, що виділявся для асоціації „Земля і люди” [761, с. 266]. Можна стверджувати, що цими

подіями у незалежній Україні започатковувався ганебний метод переслідування політичних опонентів силовими органами.

На початку 1990-х років в Україні перебували в досить слабкому стані управлінські структури (фактично повністю скопійовані з радянських).

Серйозним гальмом економічного розвитку була постійна боротьба між законодавчою і виконавчою владами, яка з одного боку, вносила плутанину до процесу ухвалення важливих законодавчих актів у сфері економіки, а з іншого – заважала їх реалізації на практиці. Л. Кравчук з перших днів свого президентства робив спроби стати над Верховною Радою, розглядаючи, очевидно, її лише як необхідне в суспільстві місце „публічної дискусії”. Уряд за радянською традицією при Президенті Л. Кравчуку розглядався як інституція, що не мала самостійного політичного значення і виконувала технічно-організаційні функції. Глава уряду традиційно виконував роль „цапа-відбувайла” і відповідав за поглиблення економічної кризи. В таких умовах В. Масолу і В.Фокіну працювати було непросто, постійно доводилось перебувати в „екстремальному режимі” та під обставинами бути усуненими з посади. Тимчасовість на посаді ставала нормою діяльності міністрів та інших відповідальних представників виконавчої влади. Зміцнення президентської вертикалі влади за рахунок введення поста представника президента та структур – місцевих адміністрації викликало перманентний конфлікт їх з місцевими Радами та відсувало на другий план економічні й соціальні проблеми. З призначенням главою уряду Л. Кучми практично відбулося загострення боротьби за владу в центрі. Л.Кравчук погодився на це призначення очевидно відчувши, що суспільство підійшло до межі, яку переступати неможна.

Враховувалось, імовірно, і посилення тиску „директорського корпусу”, який став заявляти про себе як вагома політична сила, спроможна диктувати умови. Л. Кучма став першим в історії незалежної України главою уряду, який негайно почав використовувати свою посаду для того, щоб побудувати власну політичну кар’єру. Урядова команда намагалась діяти з

нестандартною безкомпромісністю, оприлюднила шокуючі для політиків і суспільства дані про стан вітчизняної економіки. Уряд, одержавши від Верховної Ради України додаткові повноваження, практично мав повноваження, що переважали президентські. Це не могло не породити протиріч між Президентом і прем'єром, які згодом і переросли в протистояння двох перших діячів держави. Відчуваючи політичну ізоляцію, Л.Кравчук змушений був зробити непопулярний крок і оголосити сенсацію, яка полягала в тому, що Президент бере на себе безпосереднє керівництво урядом. Виступаючи 10 червня 1993 р. по Українському телебаченні, він зазначив, що „слід припинити розігрувати карту кризи Уряду”, „насправді йде боротьба за владу проти влади”, „об'єднуються сили, аби разом повалити діючу владу”, „підтримую пропозиції про те, щоб визначитись, прийняти відповідні закони і провести вибори, причому усіх гілок влади” [60, арк. 1-2].

Це була реакція глави держави на зрежисований політиками страйк шахтарів. Спроба Л.Кравчука встановити одноосібну владу провалилася.

Протягом 1993 р. про реформи на селі не ішлося. Президент, виступаючи у ЗМІ, на сесіях Верховної Ради, про село говорив лише в контексті нагальності розв'язання продовольчої проблеми, необхідності вчасного проведення весняно-польових робіт та уповільнення спаду загальних темпів спаду виробництва.

Восени 1993 р. при збереженні кризи влади Президент не отримав повноважень, парламент був не в змозі досягти бажаного контролю над виконавчою владою. При цьому Президент, котрий фактично очолив уряд, самоусунувся від управлінської рутини, де-факто господарською діяльністю і переглядом декретів таки переймалась Верховна Рада [199, с. 292]. Системна криза особливо негативні наслідки мала для села. Суспільство було доведено до відчаю. Ці обставини змусили Києво-Святошинську Раду народних депутатів Київської області 15 жовтня 1993 р. звернутись до Президента України і Голови Верховної Ради України із Зверненням наступного змісту:

„Ми, депутати Києво-Святошинської районної Ради н/д, звертаємось до Вас, шановні Леоніде Макаровичу та Іване Степановичу!

На наших очах іде масове зубожіння абсолютної більшості населення, згортається матеріальне виробництво, розкручується маховик гіперінфляції.

Все це супроводжується розгулом злочинності, корупції, духовним розтлінням суспільства і, особливо, молоді.

Вірячи в те, що Ви, як найвищі керівники держави, бажаєте добра її громадянам, прагнете не допустити національної катастрофи, краху нашої державності, ми просимо розглянути деякі наші пропозиції.

1. Нинішня інфляція, на нашу думку, в значній мірі є наслідком штучного спекулятивно-біржового заниження курсу українського карбованця щодо інших валют.

Наведіть державний лад в ходінні долара, інших іноземних валют на території країни, встановіть реальний, а не ганебний курс карбованця до американського долара і російського рубля.

2. Не допустіть в Україні нового „демократичного” голодомору. Введіть державне регулювання цін на основні продукти харчування з врахуванням купівельної спроможності населення.

3. Зупиніть безумну витрату валюти на закупівлю дорогих автомобілів, лікєро-горілчаних напоїв, тютюнових виробів та інших товарів, які в достатній кількості випускаються в Україні.

4. Прийміть невідкладні заходи по захисту економічної безпеки України. Захистіть вітчизняних товаровиробників шляхом зменшення податкового пресу.

5. Відновіть нормальну торгову діяльність. Введіть жорстку систему відповідальності за спекуляцію продукцією державних підприємств.

6. Переговори по укладанню економічних угод з іншими державами доручайте вести лише професіоналам, які без словесної тріскотні будуть вирішувати питання на користь нашої держави.

Щиро віримо, що всі зусилля на реформування економіки і суспільних відносин в Україні направлені на забезпечення умов відродження національної держави і достойних умов життя її громадян” [48,арк. 182-183].

Причини кризи кінця 1993 р. Л. Кравчук продовжував пояснювати рудиментами минулого. 10 грудня 1993 р., виступаючи перед дипломатами, він назвав їх такими: неефективна структура економіки, що склалась за часів СРСР; високий ступінь її мілітаризації і монополізації; розриви міжрегіональних зв'язків; зниження управління підприємствами державного сектора; затягування процесів роздержавлення і приватизації [54,арк. 227]. З виступу помітно, що глава держави перебував у відчаї, закликаючи до рішучих дій усіх гілок влади щодо пошуку засобів уникнення національної катастрофи.

Звертаючись в кінці 1993 р. до Президента Узбекистану І. Карімова з проханням продовжити поставки бавовняного волокна для швейної промисловості України, Л. Кравчук написав йому наступні слова: „Я з великим задоволенням прочитав Вашу книгу „Не побудувавши новий дім, не руйнують старого” і згідний з Вашим висновком про можливість переведу економіки на нові рейки лише при збереженні усталених економічних і політичних зв'язків” [46,арк. 98]. Очевидно, що політичній філософії Л. Кравчука бракувало східної мудрості. А тому, постійно шукаючи шляхи розвитку суспільства, він при нагоді не без інтересу охоче знайомився з мистецтвом політики.

На поч. 1994 р. всі агро політичні ініціативи, на кшталт необхідності переходу до ринку, надання пріоритетності соціально-економічному розвитку села, спрямовувались на удержання кредиту довіри до діючої влади та зміцнення політичної опори на майбутніх виборах. Л. Кравчуку, досягаючи політичного самоутвердження, при одночасному дистанціюванні від політики соціально-економічних перетворень, виявився в політичному і інтелектуальному вакуумі. За таких обставин ухвалювати виважені стратегічні державні рішення в інтересах народу було неможливо.

Отже, у перші роки після проголошення незалежності політичним керівництвом держави робились спроби реалізувати радянського зразка декларативну модель соціально-економічних змін на селі. Водночас загострення політичної і економічної кризи відсувала на другий план це завдання. Село невпинно потенційно деградувало, погіршувалось матеріальне самопочуття сільських трудівників.

2.2. Політичне завдання формування селянина-власника ринкової економіки та його розв'язання Адміністрацією Президента України Л. Кучми

Л. Кучма, обіймаючи в кінці 1992 – 1993 рр. посаду Прем'єр-міністра України, був першим з політиків вищого державного рангу, який прагматично заявив про необхідність переходу до ринку. Перемога його в президентській кампанії 1994 р. обумовлювалась передусім і втомою суспільства від нездатності „верхів” діяти рішуче і продумано у соціально-економічній сфері. Його неодноразові політичні заяви про необхідність „формування реального господаря-власника на землі” вселяли певний обережний оптимізм у селян. Виборчий штаб кандидата в президенти Л. Кучми старанно і послідовно формував у суспільній свідомості образ міцного господарника, прагматика, здатного навести лад в економіці, приструнити „гладких котів”, які нажились народним коштом, забезпечити громадянський мир у країні. Серед сільського населення перейнятого задоволенням власних базових життєвих потреб та елементарним виживанням це знаходило відгук. Виборчі агітаційні матеріали штаби вибудовували так, аби створити у селян розуміння бачення перспектив розвитку села і водночас мітили посил для політичних груп, можливого задоволення їх інтересів. Саме таку ціль мала агітлістівка штабу Л. Кучми, що мала назву „Селянству”. Її зміст наступний:

„Ми заборгували селу. Я даю слово, що після обрання мене Президентом по відношенню до села буду проводити таку політику:

1. Держава повинна негайно розрахуватися з боргами перед селом.
2. Прийняти термінові заходи з реалізації в повному обсязі соціального захисту сільського населення у відповідальності з діючими законами.
3. Проіндексувати вклади в ощадних касах не менше, ніж 10 тис. разів, довести пенсію та мінімальну зарплату хоча б до еквіваленту, що дорівнює 60-70 американських доларів.
4. Ціленаправлено вводити на селі цивілізовані форми кооперації.
5. Ініціатива фермерів буде широко заохочуватись, але насильницького введення фермерства не буде.
6. Зруйнування колгоспів та селянських спілок виключене. Найближчі роки повинні стати перехідними від колективної власності до приватної.
7. Колгоспи та спілки в майбутньому повинні стати реальними пайовими товариствами в відповідності до змін психології керівників та рядових „пайовиків” колгоспників.
8. Високопродуктивні ділянки землі за бажанням селян повинні передаватись їм безкоштовно з обов’язковим правом передаватись в спадок.
9. Буду наполягати в Парламенті на прийнятті Закону про вільний продаж в приватну власність низькопродуктивних земель, присадибних ділянок, землі під будниками та спорудами.
10. Податкова політика, а при необхідності й дотації буде направлена на різке зменшення податків та кредитних відсотків для товаровиробників. Основна увага буде акцентуватись на адресних кредитах та можливості їх отримання під майбутній врожай.
11. Село буде мати гарантії державної підтримки. На потреби села в техніці значною мірою буде направлена конверсія ВПК” [66,арк. 41].

Таким чином, Л. Кучма, залучившись підтримкою в тому числі і лівих партій, котрі формально проголосивши нейтралітет, насправді працювали на його перемогу, став Президентом, зрозуміло, не без підтримки значної частини селянства. Після складання 19 липня 1994 р. присяги у Верховній Раді України і скориставшись своєю нетривкою політичною популярністю завдяки вражаючій програмі реформ, Л. Кучма взяв курс на інтенсивне маніпулювання інтересами різних політичних груп. Шляхом закулісних переговорів, обіцянок та прямого тиску йому вдалося зруйнувати єдність парламентської більшості, розколовши одну з найчисельніших фракцій – „Аграрії України” [183, с. 57]. Про методи „домовленостей” свідчив той факт, що групу „розкольників”, які несподівано стали на бік Л. Кучми, очолив О. Ткаченко, проти якого, як уже говорилося, незадовго перед цим Генеральна прокуратура порушила кримінальну справу про нецільове використання кредитів. Таким чином, він створив свою „п’ятку колону” у Верховній Раді з тим, аби можна було „проштовхувати” необхідні проекти законів, відповідно надаючи їм прямої дії. У жовтні 1994 р. новий Президент подав новій Верховній Раді програму „Шляхом радикальних економічних реформ”, що являла собою план швидкого й рішучого реформування економіки за сценарієм „шокової терапії”, головна мета якої – створення основ ринкової економіки. Подальші події засвідчили, що послідовне, неухильне й швидке проведення реформ „згори” було неможливе саме через приреченість реформаторських „верхів” маневрувати між різними групами інтересів, йти на політичні компроміси та навіть відмовлятися від наміченого. За час перебування Л.Кучми при владі ним та його урядом було розроблено щонайменше сім національних економічних програм і стратегій, які були виконані лише частково або не виконані зовсім [183, с. 146].

У програмі Л. Кучми розділ присвячувався і аграрній політиці. Він містив пропозиції, розроблені колективом фахівців під керівництвом П. Гайдуцького, що включали 12 пунктів. Наведемо їх повністю:

1. Аграрна політика мала забезпечувати суспільний пріоритет сільського господарства, сприяти нарощенню його експортного потенціалу, перетворенню агропотенціалу у дієвий засіб міжнародної продовольчої політики, збереженню і розвитку села.
2. До складових політики відносилися: забезпечення паритету цін на промислову і сільгосппродукцію; забезпечення кредитами; реформування власності; формування різноукладності аграрної економіки.
3. Принципи приватизації майна і землі мали мати поступальний і толерантний характер; в першу чергу повинні приватизуватись присадибні, садово-городні, дачні ділянки; далі мало здійснюватись велика селянська приватизація через паювання землі сільгосп підприємств; загально-громадська бонізація землі не мала проводитись; передбачався поступальний розвиток ринків землі і земельних паїв; вводилась сувора дискримінація землеторгового бізнесу.
4. Організаційні форми господарювання включали корпоративні структури, створені на базі колгоспів і радгоспів; кооперативи, засновані на базі неконкурентоспроможних колгоспів і радгоспів; фермерські господарства, засновані на резервних землях; особисті підсобні господарства, городні і дачні ділянки.
5. Сприяння соціальному розвитку села включало в себе: надання сільській місцевості статусу вільних економічних і офшорних зон та сприяння переливу туди капіталів; відкриття нових підприємств; спрямування не менше 50% бюджетних соціальних інвестицій; введення пільгового кредитування [67, арк. 130].

Загальна ідеологія цієї програми полягала у швидкому досягненні макроекономічної стабілізації. Для цього потрібно було створити широку соціальну базу ринкових реформ, а досягти цієї мети планувалось через масову приватизацію державної власності та створення мільйонів приватних

власників [183, с. 146]. В період першої президентської каденції Л. Кучма намагався контролювати процеси, що відбувались в аграрному секторі на тлі комерціалізації, роздержавлення і приватизації. Аграрне питання повставало на повний ріст і потребувало невідкладного розв'язання низки завдань. З метою інтелектуальної проробки окремих питань, 21 березня 1995 р. була створена при Президентові України Комісія з питань аграрної та земельної реформи з представницьким складом, на чолі з першим віце-прем'єром міністром А. Саблуком. До неї входили: Карасик Ю.М. – міністр сільського господарства і продовольства; Бондар А.Л. – начальник Головного управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України; Боровик О.Г. – голова Всеукраїнської ради колективних сільськогосподарських підприємств, народний депутат України; Ващук К.Т. – член Комітету Верховної Ради України; Вишиванок М.В. – голова правління Спілки селян, с.Турка Коломийського району Івано-Франківщини; Гайдуцький П.І. – Голова Державного комітету України по земельних ресурсах; Горинь М.М. – голова Львівської обласної ради; Даниленко А.С. – голова Комісії Верховної Ради; Єхануров Ю.І. – Голова фонду держмайна України; Кирєєв О.І. – заступник Голови правління Нацбанку України; Кравчук В.І. – заступник голови Комісії Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу; Мельник М.Є. – голова Вінницької обласної Ради; Месель-Веселяк В.Я. – виконавчий директор Інституту аграрної економіки УААН; Новаковський Л.Я. – директор Інституту землеустрою УААН; Попов В.М. – заступник Міністра економіки; Сивульський М.І. – перший заступник міністра фінансів; Созінов О.О. – президент Української академії аграрних наук; Стичинський Б.С. – заступник Міністра юстиції; Шевчук В.Я. – перший заступник Міністра охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України; Шкарбан М.І. – голова Асоціації фермерів України [72,арк. 15].

Робота цього зібрання не відзначалась високою результативністю, оскільки основні зусилля спрямовували на обґрунтування доцільності

ухвалення тих чи інших указів Президентом України. Така структура главі держави, який покладався лише на власні ініціативи в прощтовхуванні змін, була конче потрібна. В умовах протистояння гілок влади, політичної і економічної нестабільності дії Президента виглядали виправданими і логічними. Апарат Президента перебирав на себе права експертизи законопроектів, що готувалися суб'єктами законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради.

Л. Кучма намагався жорстко контролювати приватизацію. Завдяки численним „шпаринам” у законодавстві створювались і сприятливі умови для зловживань у цьому процесі. Відбувався „приватизаційний бум” у сільському господарстві. Крім того, галузь представляла собою ласий шматок для ділків. Галопуючими темпами створювались фірми сумнівної репутації, через які за безцінь привласнювалось майно. Міністерство агрополітики не могло самостійно регулювати процес „дикого капіталізму”. В аграрній галузі формувався вузький прошарок власників, який намагався повністю заволодіти найприбутковішою частиною власності. Замість того, аби забезпечувати здоровий державний протекціонізм та допомагати підприємцям і торговцям збувати продукцію, відомство взяло на себе функцію наглядача, який дозволяв або не дозволяв проводити ту чи іншу торгову операцію. Створений за ініціативою міністра Ю. Карасика главк продовольчих ресурсів „займався” ліцензуванням, квотуванням, встановлював цінові та інші обмеження. Міністерські чиновники таким чином, використовуючи службове становище, створили корупційну схему замість того, аби дбати про розбудову ринкового середовища, підвищення конкурентоспроможності продукції на світовому аграрному ринку [761, с. 279-280].

Потребувала відповідного реагування Президента і ситуація на насіннєвому ринку. У квітні 1995 р. Генпрокурор України В. Дацюк у Доповідній записці „Про стан законності в Україні щодо забезпечення насінням сільськогосподарських культур” повідомляв главу держави про

масове завезення в Україну насіння, сорти якого не пройшли державного випробування і не включені до Реєстру. З завезених 153 гібридів, 30% відносились до пізньостичних, а отже непридатних до застосування. Урожай кукурудзи майже увесь ішов на силос. Господарства несли збитки [72, арк. 62]. Лише після виходу Указу Президента „Про заходи щодо посилення державного контролю та регламентації в насінництві” корупційна схема припинила своє існування.

Таким чином, обставина, коли державні інститути не могли виконувати покладені функції, спонукала Л.Кучму діяти в режимі „ручного керування”.

Пауза в економічних реформах, що виникала на початку 1997 р., затяглася майже на три роки. 1998 р. Україні довелось долати наслідки світової економічної кризи, а також переживати парламентські вибори.

Сільське господарство України у значній мірі залежало від політичної кон'юнктури, деструктивних процесів у суспільстві, що мали місце в період виборчих перегонів. В період з 1994 – 2005 рр., як правило, двічі на чотири роки українське суспільство традиційно переживало напруження й протистояння, відбувалося згортання інвестиційних програм іноземними і вітчизняними інвесторами, вивезення капіталів за межі держави, різко згасала ділова активність. Аграрна галузь таким чином потрапляла у стан „очікування” стабілізації, що вкрай негативно впливало на закріплення і подальший прогрес тих позитивних тенденцій, які намітились.

Від обраної моделі державного регулювання аграрного виробництва залежало дуже багато. В Україні ліберальні і протекціоністські механізми часто змінювали один одного. Не було знайдено виваженості в їх застосуванні. Про важливість цього підходу свідчив досвід США. Практично в 1930-і роки політика протекціонізму стала однією з причин Великої економічної депресії.

В аграрній політиці розвинутих країн давно виходили з того, що успіх будь-якої справи на 2/3 залежав від людини, задоволення її економічного і соціального інтересу, в основі якого лежить проблема власності.

Влада, прощтовхуючи процеси у сфері відносин власності, глибоко не прорахувала можливого варіанту розгортання справи по створенню соціально-економічного клімату, за якого вони б могли слугувати передусім інтересам громадян. Відбувалось формальне перетворення колгоспів у пайові господарства, нічого не змінюючи у відносинах власності, мотивації праці, ресурсозбереженні. Держава не стала арбітром у справі формування механізму узгодження корпоративних інтересів між виробниками, переробниками, постачальниками. Як наслідок, одні (виробники) опинились у найгіршому матеріальному становищі, торгові посередники кінцевою продукцією (виграли найбільше). Спроби гармонізувати ці стосунки не принесли бажаних результатів. При приватизації були надані умови для пільгової участі селян у отриманні у власність частки переробних підприємств. Однак на практиці саме ці сертифікати найбільш успішно скуповувались у селян посередниками і власниками вони не стали.

Мали місце і проблеми з внутрішньокорпоративними інтересами. Часто керівники господарств ставили власні інтереси в один ранг з корпоративними, а іноді і вище. Звичними стали операції у „тіні”, послаблення трудових вимог до працівників. На селі зберігався неекономічний примус до праці, або економічний у викривлених формах – крадіжок чи натуроплати.

Серед причин неуспішності перетворень передусім слід визначити прорахунки організаційного характеру. Належно не знаходили апробації представлених пропозицій органів державної влади, політичних сил, громадських організацій, наукових установ. Впровадження ідей відбувалось на рівні держави, рідше – регіону. Така поведінка окремих державних діячів мала об'єктивне підґрунтя, адже ніякої відповідальності за наслідки реалізації програмних положень ніхто не ніс. Більше того, дії саме в такому напрямку заохочувались різного роду радниками, фондами тощо. Характерною ознакою їх дій було намагання кожного причетного до вироблення ідей виділитися із загальної маси, проявити здібності будь-якими

діями, щоб стати знаковою фігурою перетворень. Суть їх діяльності зводилась до того, щоб змінити існуючу систему докорінно і в найкоротший термін, а не поступово крок за кроком, як це відбувалося в країнах Південно-Східної Європи. Відомо, що колишньому прем'єр-міністру Великобританії М. Тетчер потребувалось десять років на приватизацію десятка державних підприємств і компаній [738].

В Україні прорахунки державних управлінських структур були вражаючі і супроводжувалися спробами відмовитися від використання адміністративних методів управління. Це значною мірою підривало основи впливу керівників району, області і навіть держави на самі процеси перетворень, які були ініційовані саме державою. В світовій практиці не було такого масового приниження ролі адміністративних важелів і це, безумовно, не могло не призвести до кризового стану, що в принципі і сталося. Ініціатори змін, оголосивши себе прибічниками європейської традиції та демократичних цінностей, насправді недостатньо виявляли обізнаність з ринковою економікою. Парадокс досвіду України в проведенні реформ полягав у тому, що при зведення до мінімуму адміністративного впливу на процеси, адміністративний апарат зберігався і розширювався кількісно. Тобто адміністративні органи, що існували без можливості адміністрування (впливу на процеси), почали дисциплінарно деградувати, безвідповідально ставитись до виконання рішень, вказівок, розпоряджень. Розпочалося масове зловживання службовим становищем, поглиблювались корупційні явища.

1 грудня 1998 р. Президент України доручив уряду розробити проект Національної програми розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999 – 2010 роки. Вона була розроблена і подана до Верховної Ради України на затвердження, а також опублікована для ознайомлення з положеннями широкого загалу. В преамбулі документу зазначалося, що його було розроблено з метою призупинення спаду, стабілізації і нарощування агропромислового виробництва, забезпечення продовольчої безпеки держави на основі перебудови соціально-економічних

відносин, забезпечення поєднання державного і ринкового регулювання розвитку агропромислового комплексу.

Реалізація програми мала проходити у три етапи: I (1999 – 2000 рр.) – здійснення заходів, пов'язаних з призупиненням спаду та стабілізації виробництва; II (2001 – 2005 рр.) – на основі реконструкції створити умови для залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій; III (2006 – 2010 рр.) – формування багатокладної економіки. Підсумком реалізації мало стати суттєве нарощення споживання продукції сільського господарства: м'яса – з 32 до 50 кг, молока – з 213 до 330 кг, рибопродуктів – з 6 до 10 кг [312, с. 3-5].

Про т.з. багатовекторний підхід у питанні забезпечення сільського господарства технікою красномовно свідчить дискусія на Всеукраїнських зборах селян у 1999 р. між Президентом України Л.Кучмою і міністрами промислової політики та фінансів В. Гурєєвим і І. Тітюковим. З неї можна помітити, що глава держави наголошував на необхідності термінового забезпечення села технікою та розвитку вітчизняного сільгоспмашинобудування. Він зажадав, аби міністри пояснили причини відсутності належного державного фінансування машинобудівних підприємств. Ситуація справді була абсурдною. Протягом 1992 – 1998 рр. уряд України за кредит в 1,5 млрд. дол. під державні гарантії закуповував комбайни марки “Джон Дір”. Водночас, 15-20 млн. грн. для потреб вітчизняних виробників уряд знайти не міг [593, с. 39].

В указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р. вперше аграрні перетворення розглядались комплексно, фіксувалось, що засади їх базувались на приватній власності; створювались умови для відходу держави від адміністрування, встановлювались зрозумілі і стабільні правила та норми з метою формування сталого розвитку; проведена лібералізація дозволила вивільнити ціни, і вперше селянин побачив реальну ціну власної

праці; списувались борги і господарства починали працювати з “чистого аркуша”.

Про факти стримування просування змін свідчить і намагання Президента України “прискорити” ті чи інші процеси. Яскравим свідченням цього стало ухвалення Президентом України Л.Кучмою Указу “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р. та визначення стислих строків (до 1 квітня 2000 р.) перетворення КСП в інші форми господарювання. Як відмічали науковці і політики, такий підхід суперечив принципам демократії, оскільки ішов у розріз з правом вибору селянами форм власності і господарювання. КСП були недержавними структурами і їх реорганізація могла відбуватися за бажанням їх членів. Президент України зважав на позитивний аналогічний досвід колишніх соціалістичних країн. Рішення ухвалювалось на основі вивчення громадської думки. В 1998 – 1999 рр. практично в усіх областях України Проектом приватизації землі та реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств в Україні, що виконувався Міжнародною фінансовою корпорацією, було проведено соціопитування з питання: “Чи підтримуєте Ви ідею реорганізації КСП в Україні?”. З 2272 опитаних респондентів 81% позитивно відповіли [613, с. 11].

Примусовість указу була виправданою, оскільки на місцях мала місце інертність у цьому питанні. Значна частина працівників районних і обласних управлінь агропромислового комплексу оглядалась назад або воліли нічого не робити без команди зверху. Тому лише незначна частина господарств могла проводити реорганізацію. Разом з тим примусовий концепт змін створив умови для компанійщини. Не слід було примушувати до реорганізації ті КСП, які зуміли пристосуватися до ринкових умов і господарювали успішно.

В Україні було кілька спроб апробації комплексної моделі розвитку сільського господарства. 17 листопада 1998 р. уряд ухвалив постанову “Про модель стабілізації та розвитку галузей агропромислового комплексу

Черкаської області на 1999 – 2001 роки” [672, с. 28]. Вона виявилась першою в Україні спробою на засадах самофінансування та всебічного врахування дії місцевих факторів розвитку забезпечити стале зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Передбачалось, що в основу продовольчого забезпечення регіону буде покладено перехід від планування за видами продуктів харчування з кількістю і потребами населення, потенційними природно-кліматичними умовами регіону, його технологічними та експортними можливостями в умовах самокупності виробництва. На першому етапі (1999 р.) передбачалося спрямування фінансових та матеріально-технічні ресурси на ті напрямки, що забезпечили б суттєве нарощення експортних можливостей. На другому етапі (1999 – 2000 рр.) зароблені кошти малися інвестуватись в реструктуризацію та модернізацію виробництва.

Водночас, ця модель відразу наштовхнулась на недосконалу законодавчу базу.

Доповіді Президента України Л.Кучми на Всеукраїнських зборах селян носили суто політичний і констатуючий характер. Здебільшого робився багатоаспектний зріз досягнень і прорахунків. Але основна мета глави держави проглядалася в тому, аби наголосити перед присутніми делегатами, що повернення до старих методів господарювання не буде. Робилася спроба у свідомість їх закласти розуміння про те, що рухатись в перетвореннях потрібно далі. Доповідь, виголошена 9 лютого 1999 р. за назвою “Люди повинні бути господарями на своїй землі” ілюструвала бажання глави держави об’єднати всіх політиків, гілки влади, аби розвивати і надалі сільське господарство. В ній не пропонувався підхід до розв’язання проблем у якомусь одному сегменті галузі. Президент зажадав, аби з карти України не зникали села, водночас не були окреслені контури майбутнього аграрного ринку, послідовність завершення операцій із землею, майном [765, с. 3].

В Україні, починаючи з 1994 р., кілька разів проводились Всеукраїнські наради з питань стратегії розвитку аграрного сектора. Сама назва заходу

визначала її мету та ціль. Сюди запрошувались перші керівники держави, політики, науковці, громадські діячі. 7 лютого 2003 р. Президент України Л.Кучма, виступаючи на нараді з доповіддю “У розвитку села – майбутнє нашої держави” [767, с. 3], робив спробу дати аналіз всього того, що відбувалось у земельних відносинах, процесу формування аграрного ринку. Про стратегічні цілі і завдання не ішлося. Такого роду зібрання носили політичний характер і спрямовувались на штучне “налагодження” зв’язку глави держави з суспільством. Вони часто проводились перед виборчою кампанією глави держави, або коли назрівала політична криза, чи загострювалось політичне протистояння між гілками влади.

Вітчизняна державна політика, в тому числі і аграрна, вибудовувалась політиками, які по-різному бачили майбутнє України. Це радше була не політична конкуренція в питаннях стратегії, а огульна критика опонуючих політичних груп. Рівень політичної безвідповідальності вітчизняних політиків був настільки високим, що вони часто персональну бездіяльність підміняли просто розмовами про наявність нібито “зовнішніх і внутрішніх ворогів” (китайські, американські шпигуни), які нібито поставили за мету знищити Україну. У доповіді Голови Верховної Ради України О.Ткаченка на Всеукраїнських зборах селян 9 лютого 1999 р., зокрема зазначалося, що основна причина кризи на селі полягала і в “імпортній політиці аграрних реформ” [695, с. 15].

В 2002 р. на рівні вищого державного керівництва України переважало розуміння, що аграрне виробництво вступило в новий пореформений стан розвитку. Всеукраїнська нарада з питань пореформеного розвитку аграрного сектору, яка проходила 11 березня 2002 р., мала за мету зробити політичний наголос саме на вісі розвитку, яка стала результатом рішень 1999 р. Вона проводилась на прохання аграрників, що входили до виборчого блоку політичних партій “За єдину Україну”.

П. Гайдуцький схильний вважати, що той пакет інструментів аграрної політики, що реалізовувався до 1999 р., виконав своє призначення. Основним

досягненням, на його думку, стало створення ринкового середовища. В послідуючі роки робились спроби надати сталості розвитку галузі в умовах конкуренції. Крім того, майже непомітними були зусилля України в плані підготовки до вступу у європейські і світові профільні організації. Неврегульованим залишалося питання обсягів державної підтримки сільського господарства, приведення їх до європейських стандартів. У 2001 – 2003 рр. вона практично була відсутня, тоді як провідні європейські країни зберегли їх на рівні 32% [456, с. 4]. Істотними залишались розбіжності між потребами галузі і можливостями держави. Кошти держбюджету практично поглинались диспаритетом цін. Українські селяни на 100 грн. бюджетних коштів мали 100 грн. втрат від цін. У ЄС на 100 євро бюджетних витрат фермер мав 130 євро цінової підтримки [456, с. 4].

В 2000-і роки Україна дещо копіювала “стару” аграрну політику ЄС, суть якої полягала у підтримці цін і виробництва. Як відомо, вона мала багато в чому негативні наслідки, оскільки не сприяла розвитку конкуренції, не захищала країни від втягування в торгіві “війни”. Державні видатки в Україні практично спрямовувались на підтримку суміжних з сільським господарством галузей.

Теоретичне моделювання мети аграрної політики політиками і науковцями проходило часто під тиском обставин, що мали кризовий характер.

В 2004 р. після того як в 2002 р. вперше після 1999 р. відбувся стрімкий спад в аграрній галузі, було сформульовано першочергову мету політики наступним чином: відновлення агропромислового виробництва до оптимальних розмірів і на цій основі зниження рівня продовольчої залежності від імпорту при поступовому підвищенні середньодушового споживання населення продовольства; створення організаційно-економічних умов для рентабельної роботи сільськогосподарських виробників і підприємств переробної промисловості; поліпшення соціальних умов проживання на селі [655, с. 14].

Політики і науковці часто мали різне бачення реальних наслідків перетворень. Виступаючи на громадських обговореннях проблем державної аграрної політики, організованих Міжнародним центром перспективних досліджень, провідні спеціалісти галузі, державні керівники саме високого рангу, що безпосередньо опікалися селом, П. Гайдуцький і І. Кириленко діаметрально протилежні погляди мали на реального власника. Перший у доповіді підкреслював, що він несформований, оскільки на користь цього свідчать труднощі в організації аграрного ринку, біржової торгівлі. Другий зазначав, що найбільшим успіхом у царині аграрних перетворень було формування реального приватного власника [298, с. 14-15].

В умовах, коли гостро поставало завдання розвитку виробництва продуктів харчування, підвищення вимог до їх якості, зумовлювалась об'єктивна необхідність переходу від адміністративно-командних методів управління до економічних. В Україні у досліджувані роки відбувалося поєднання обох методів.

Західний досвід свідчив, що в полі зору державних органів передусім були питання реалізації продукції і підтримання її конкурентоспроможності. В Німеччині збільшення площ посівів зернових регулювалось грошовими заохоченнями за кожний засіяний додатково гектар пшениці чи жита. По ячменю були пільги від пивоварних об'єднань. У Голландії підтримання пасовищ у належному стані також базувалось на матеріальній заінтересованості. Але якщо траплялось так, що державний чиновник помічав, що на 1 м² пасовищ було менше п'яти квіток разом: конюшини, люцерни чи інших рослин, то грошове заохочення не оплачувалось. Діяли управлінські механізми під певну мету. В Німеччині, наприклад, спонукали фермерів сіяти більше зернових, аби мінімізувати продовольчу залежність від імпорту. В Україні ж ставилось завдання розширити експорт при внутрішніх продовольчих труднощах. Водночас, не приводились в дію визначальні чинники: природні умови, трудові ресурси, багатовіковий досвід вирощування зернових тощо.

Вітчизняна практика “адміністрування” часто мала категоричну, а іноді й погрозову форму. Тобто чиновники продовжували діяти як в радянські часи. Скажімо, Програма “Зерно України – 2001-2004”, ухвалена постановою КМ України 27 листопада 2000 р. (перший розділ “Удосконалення землекористування”), містила запис: “... насамперед вилучити з активного обробітку еродовані та інші малопродуктивні землі, створити на них громадські луки і пасовища, а найбільш ерозійно небезпечні – заліснити”. Без будь-якого сумніву цей захід дуже важливий, але виконувати його до цих пір у практичній площині ніхто не поспішав. Лише у статистичних звітах з’являлись “відчипні від бюрократів” показники виконання цих заходів. А якби було записано в такій редакції: “... рекомендуємо вилучити (скільки то га.) Витрати на ці роботи держава повертає з розрахунку на кожний заліснений гектар 73 грн., організацію пасовищ 87 грн . При такому записі виробники миттю б почали виконувати ці роботи [684, с. 21]. Отже, ці настанови свідчили, що вітчизняні керівники глибоко не розуміли економічних методів управління. Дежавні чиновники не знали принципу розвинутих країн: “спочатку виконай, а потім одержуй”. Досвід країн Європи свідчив, що держава та її органи на місцях повинні вирішували лише такі питання, які не під силу товаровиробникам, або такі, що допомогли б згуртувати їх на виконання певних цілей. Наприклад, держава, коли ставила завдання довести експорт зерна до 20 млн. т., мала під нього розробити не структуру посівних площ, як це було зроблено в “Програмі “Зерно – 2001-2004”, а механізм зацікавленості продажу зерна державі. Такий підсумок став можливим через багато причин, в тому числі і через відірваності науки від процесу прийняття управлінських рішень. В полі зору зарубіжних державних органів, крім проблем стимулювання обсягів і ефективності виробництва, знаходилося соціальні питання, благоустрій населення, екологія (забур’янення, розповсюдження шкідників і хвороб, забруднення ґрунту) тощо.

В 2000-і роки на науковому і державному рівні все більше говорилося про необхідність оновлення матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства на інноваційних засадах. Закон України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні від січня 2003 р. визначив необхідність розвитку галузі саме на таких напрямках, аби досягти світового рівня виробництва, зберігання та переробки сільгосппродукції. Закон України “Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” від лютого 2002 р. спрямовування на створення вітчизняного ринку техніки і технічних послуг для виробників.

В Україні на рівні державної політики розроблялись напрями розв’язання вузьких виробничих проблем і не відбувалося формування концепцій широкомасштабних перетворень.

Аграрні перетворення, особливо в періоди загострення соціальної ситуації на селі, спаду виробництва в черговий раз потрапляли в зону щільної уваги політиків – супротивників змін. В ЗМІ сипались закиди на кшталт помилковості реформи тим, хто крок за кроком їх прощтовхував. В кінці кінців за таких умов народжувалося безліч політичних і економічних міфів, ціль яких полягала в тому, аби дискредитувати всі починання. В черговий раз шквал критики посипався в 2003 р., який виявився для сільського господарства несприятливим за погодними умовами. Ці обставини змусили П.Гайдуцького виступити в газеті “Урядовий кур’єр” з публікацією “Аграрна реформа: міфи та істина” та спростувати закиди опонентів в тому, що реформа спричинила кризу, була недолугою, поспішною, непродуманою і необґрунтованою, стала ареною адміністративних зловживань Президента України, зруйнувала великі підприємства тощо [454].

В Україні вибір стратегії і тактики організації сільського господарства здійснювалось шляхом “спроб і помилок”, які мали високу ціну в регулюванні економічного процесу. Сталося так, що відбувалося ігнорування закономірностей функціонування ринку, коли поєднуються дія об’єктивних економічних законів і регулюється поведінка суб’єктів господарювання. Так,

проблема набуття землею статусу товару мала супроводжуватись цілеспрямованою роботою з формування у громадян культури економічної поведінки (раціоналізму у ставленні до природи в цілому, глибокої переконаності у винятковій функції землі, угідь, чорноземів, почуття власника).

Держава приступила до формування політичної концепції, яка б забезпечила гармонійність у розвитку ринкових земельних відносин лише на початку 2000-х років. Указ Президента України від 30 травня 2001 р. “Про основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки” мав за мету забезпечити ефективне використання і підвищення цінності землі [329].

Чимало науковців вносили пропозицію із захисту сільгоспугідь від надмірного техногенного навантаження. Повернення до ґрунтозахисних технологій, на їхню думку, могло бути першим кроком у реалізації загальнодержавної концепції сталого розвитку господарства України, яка включала в себе комплекс завдань із збільшення обсягів виробництва високоякісних продуктів харчування, здійснення соціально-економічних перетворень на селі, формування економічно збалансованого сільського господарства, прискорений розвиток переробної сфери тощо. Справді, Україна мала досвід ведення землеробства на основі безвідвального обробітку ґрунту. Цей спосіб був запропонованим в кінці XIX ст. полтавським агрономом І. Овсинським. Про переваги такого обробітку вказував Т. Мальцев. Практично її впроваджував Ф. Моргун. В 1930-і роки після пилових бур, що пронеслися територіями США і Канади, уряди країн законодавчо змусили фермерів перейти на безвідвальний обробіток. На поч. XXI ст. ним користувались Німеччина, Франція, Італія, Ісландія, Казахстан, Індія, Венесуела. В Україні лише поодинокі господарства вели землеробство ефективно. Приватне підприємство “Агроекологія” Шишацького району на Полтавщині (керівник Герой України С. Антоненко) не обробляло угіддя плугом і не використовувало гербіцидів і пестицидів. Практикувало використання сапропелю [645, с. 75-76].

Президенти України завжди підкреслювали, що вони родом із села, і пишалися своїм селянським родоводом. Л.Кучма на урочистому зібранні, присвяченому Дню працівників сільського господарства, що проходило 17 листопада 2004 р., зазначав “реформа на селі для мене – це відродження історичної справедливості, повернення землі тим, хто на ній працює” [764, с. 4].

З переліку пріоритетів, які зробив Л. Кучми в 2004 р. на підсумковій зустрічі з аграріями помітно, що його адміністрація серед всього комплексу агрополітичних завдань відвідала економічним проблемам, зокрема втіленню у життя гасла “Земля належить тим, хто на ній працює”, тобто захисту прав власності селян на землю, господарським перетворенням, формуванням аграрного ринку, фінансовій стабілізації [764, с. 4]. Проблема соціального розвитку села, хоча і називалась глобальною, але помітно, що вона відходила у політичних планах на другий план. Завдання перетворення села з трудових додатків колгоспів і радгоспів на самодостатні й самоврядні територіальні громади, мало у більшій мірі декларативну форму і позиціонувалось природна річ в останню чергу.

Особливість політичних заяв, виступів, промов Президента України полягала в тому, що спрямовувалась головним чином на досягнення загальнополітичних цілей, направлених на утвердження в суспільній свідомості розуміння незворотності перетворень. У виступі Президента України Л. Кучми на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектора містилось чимало оцінок, що мали пропагандистську мету гіперболізували реальний стан речей на селі. За відсутності комплексної аграрної політики, глава держави підкреслював її конструктивність. Крім того, “передача державою 6,6 млн. земельних сертифікатів” бачились ним умовою, що змінила соціально-психологічну обстановку на селі. Президент України схильний був бачити завершеним процес передачі землі тим, хто на ній живе і працює [766]. На користь успішності проведення земельних перетворень наводились такі аргументи:

формування на селі нових економічних відносин; збільшення площ земель в ОСГ; набуття селянами нового джерела надходжень орендної плати. Президент України одночасно визначав недосконалість відносин власності та організаційних засад аграрного виробництва. Вперше після 1991 р. глава держави подав свою політичну підтримку розвитку підприємств “здатних вести виробництво на достатньо високому організаційному і технологічному рівні”. Практично цим самим змінювалась державна стратегія, коли пріоритетним проголошувалося велике виробництво.

Президент України Л.Кучма у своєму посланні до Верховної Ради “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000 – 2004 роки” окреслив завдання агрополітики в швидкому подоланні кризових процесів, забезпечення необхідної адаптації підприємств АПК до умов ринкової кон’юнктури, зміцнення їх фінансового стану, утвердження в перспективі України як держави з високоефективним експортоспроможним сільським господарством. Оголошувалась таким чином нова стратегія розвитку аграрної сфери. Доповідь “Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України” [637, с. 3-36], підготовлена провідними науковцями Національної і Аграрної академії наук, мала за мету обґрунтувати створювану стратегію. Як бачимо, це стало черговим доказом того, що державні політичні рішення продовжували розроблятися в чиновницьких кабінетах і не опирались на фундаментальну науку.

Відсутність концепції аграрної політики значною мірою зумовлювалась і обставиною тяжіння частини політиків і науковців до засад європейського економічного лібералізму. Відомо, що його представники вважали сільське господарство звичайним бізнесом, однією з галузей економіки, яка не вимагала спеціальних пільг, умов і преференцій. Так, Л.Бальцерович на початку польських реформ, відкидаючи необхідність спеціальної економічної політики щодо аграрного сектора, стверджував, що “становище аграрної галузі насамперед залежить від якості загальної

економічної політики, а лише потім – від “особливостей галузевої” [129, с. 154]. Подібне спочатку стверджував ідеолог і втілювач чеських економічних реформ В. Клаус, який говорив, що “влада не має наміру створювати спеціальної сільськогосподарської програми, бо є загроза скотитись на принципи вульгарного німецького “аграризму”. Хоча незабаром його позиція дещо змінилася, що дозволило йому заявити, ніби спеціальні умови чеського села вимагають здійснення таких заходів, як максимальна підтримка приватного сектора і підприємницьких ініціатив у сільському господарстві; приватизація державних господарств; повернення кооперативів до справді кооперативних принципів організації і діяльності. Тому, за висловом В.Клауса, “доповненням до змін відносин власності мала бути нова сільськогосподарська політика” [473, с. 118-119].

У Чеській республіці і інших країнах Південно-Східної Європи проводились концептуальні напрацювання, які і становили пізніше підвалини аграрної політики.

В 1999 – 2002 рр. вища державна влада України виявилась унікально злагодженою і максимально продуктивною в роботі.

Помилка українського політичного керівництва полягала і в тривалому дотриманні думки, що лише наявність родючих чорноземів може стати гарантією економічного успіху. Домінувала впевненість, що іноземні інвестори рано чи пізно прийдуть і вкладуть кошти. Сталося не так як гадалося. Інвестори, маючи альтернативні шляхи, ішли туди, де було прозоріше правове поле, привабливіші економічні умови.

На відміну від українського державного керівництва, уряд Казахстану в кінці 1990-х років зумів переломити ситуацію на селі та запровадити кілька виважених державних програм: Програму розвитку сільськогосподарського виробництва Республіки Казахстан на 2000 – 2002 роки, направлена на стабілізацію виробництва, виявлення “точок зростання” конкурентоспроможних видів сільгосппродукції по ціні і якості (на її реалізацію виділялось 250 млрд. тенге – близько 1,7 млрд. дол.; Державна

агропродовольча програма Республіки Казахстан на 2003 – 2005 роки, направлена на забезпечення продовольчої безпеки, на основі формування ефективної системи агропромислового виробництва і зростання виробництва конкурентоспроможної продукції (виділялось з Держбюджету 285 млрд. тенге – близько 2 млрд. дол.); Державна програма розвитку сільських територій Республіки Казахстан на 2004 – 2010 роки, мета якої створення нормальних умов життєзабезпечення села на основі оптимізації сільського розселення (під її реалізацію виділялось 177,1 млрд. тенге – 1,4 млрд. дол.). Це дозволило забезпечити стійкий розвиток аграрної сфери країни [507, с. 124].

Протягом 1990-х років Верховна Рада України ухвалила близько 150 законів стосовно розвитку сільського господарства і села в цілому.

Верховна Рада України періодично проводила парламентські слухання з різних питань соціально-економічного розвитку села. В січні 2003 р. вони присвячувались ходу реформування та заходам щодо поліпшення ситуації на селі. 6 лютого 2003 р. була ухвалена постанова Верховної Ради, якою ухвалювались Рекомендації парламентських слухань про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі. В них вірно і повно вказувались причини, що зумовили існуючий стан аграрного сектора:

- відсутність обґрунтованої концепції реформування і розвитку аграрного сектора;
- непослідовне та несвоєчасне законодавче забезпечення проведення аграрної реформи, неналежне прийняття законодавчих актів місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, недосконалість процедур набуття громадянами прав на землю та майно;
- ігнорування встановлених законодавством обсягів фінансування аграрної галузі, постійне невиконання закону про Державний бюджет України в частині фінансування агропромислового комплексу та практичне припинення фінансування розвитку соціальної

- інфраструктури села і передачі об'єктів соціальної сфери в комунальну власність;
- відсутність середньо- та довгострокового кредитування, дієвих економічних механізмів державної підтримки технічного оновлення сільськогосподарського виробництва та недосконалість системи лізингу;
  - відсутність відповідних механізмів регулювання аграрного ринку та підтримки цін на основні види сільськогосподарської продукції. Негативний вплив окремих підприємств-монополістів на діяльність сільськогосподарських товаровиробників;
  - відсутність дієвих механізмів захисту внутрішнього ринку та заходів щодо створення сприятливих умов для експорту сільськогосподарської продукції;
  - відсутність належного регулювання з боку органів державної виконавчої влади, прокуратури та інших правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування на порушення законодавства з питань реформування земельних і майнових відносин та їх попередження;
  - неврахування податковими, судовими органами і кредиторами специфіки реформування аграрного сектора і масове вилучення ними орендованого новоствореними сільськогосподарськими підприємствами майна громадян;
  - недосконалість управління галуззю через відсутність чіткої вертикалі органів державної влади щодо здійснення аграрної реформи.

Крім того, парламентські слухання рекомендували Верховній Раді України ухвалити доктрину аграрної політики на 2004 – 2013 роки та інші закони, які б стабілізували розвиток села [325].

Перетворення в Україні проходили досить мляво, часто непослідовно. Законодавче рішення про паювання землі і майна було ухвалене в 1992 р., а

проводилось реально через 8-10 років – у 2000-2002 рр. У Східній Німеччині всі перетворення були завершені через півроку – до кінця 1991 р.

Отже, в Україні досить болісно відбувалось прощтовхування змін “зверху”. Протягом 1994 – 2004 р. був створений своєрідний варіант державного капіталізму, в якому елементи вільного ринку поєднувались з надзвичайно тісною взаємодією його учасників із державними бюрократичними структурами. За таких умов сформувавши новий соціальний прошарок на селі (власника) було практично неможливо.

2.3. Політична мета збереження села і селянства Президента України В.Ющенка

В передуюче 2005 р. десятиріччя, яке політологи назвали епохою Л. Кучми, коли пріоритет державної політики був направлений на формування шляхом первісного нагромадження капіталу суспільного прошарку – власників, суттєвої деформації зазнала система суспільних цінностей. Знецінювалось головне – людське життя. Нормою суспільного буття ставала аморальність, культ сили, жадібність, байдужість тощо. Цілі прошарки суспільства, в тому числі і селянство, опинилося на межі, за якою небуття. Помаранчева команда на чолі з В. Ющенком, що заступила до керма державою, усвідомлювала цю винятково важливу проблему загальнонаціонального масштабу, хоча і значно запізнювалася з пошуком відповіді на те, як її розв’язувати. В серпні 2004 р. Президент України В.Ющенко оголосив 2005 р. “роком села”. Однак ці пропозиції не були реалізовані. Наступний 2006 р. оголошувався таким же. Ці ініціативи головним чином були зведені лише до виділення з Держбюджету додаткових сум підтримки окремих програм. Практично не ішлося про характер цих заходів.

Свідченням цього може бути і повідомлення, що пройшло в 2006 р. у ЗМІ, про розпорядження Президента України щодо підготовки Указу під

сумно-обнадійливою назвою “Про збереження селянства”. Такий крок став лише черговим добрим наміром, який не здійснився, водночас суспільство одержало сигнал про неофіційне визнання владою необхідності зміни державної політики у цій царині.

В 2005 р. науковці О. Онищенко і В. Юрчишин на сторінках журналу “Економіка АПК” поставили проблему: яким бути українському селу і що потрібно зробити, аби селянство відчуло, що про нього почали турбуватися. Як зазначали самі дослідники, вони ставили завдання повернути громадськість і передусім наукову до цієї архі важливої проблеми та з’ясувати чи здатна наука запропонувати моделі майбутнього та надати владі системно-цілісні підходи і рішення [612, с. 24]. Безумовно, що цей дослідницький інтерес заслуговував на високі оцінки і схвалення, був свідченням високих патріотичних і громадських устремлінь вже немолодих за віком науковців, мав на меті повернути Президента України В. Ющенка та нову команду, що приступила до керма державою, до проблем галузі.

Науковці закликали розробити нову аграрну політику. На їхню думку, слід було уникнути рецидиву відсутності такої політики в минулому та відмовитись від підходу, коли безнадійно сподівалися на різного роду галузеві, функціональні та інші програми. Стратегічні контури мали відображатися в теоретично окресленому аграрному ладі.

Як справедливо зазначав В.М. Литвин на VI з’їзді Народної партії України, серед першопричин, які виникли у царині продовольчої безпеки, головними є залишкова увага держави до багатства – землі та усталена ще за часів індустріалізації практика розв’язувати всі державні проблеми за рахунок села і селянства [561, с. 13].

В умовах глибинної загальної соціально-економічної кризи лише великі села, де зберігалось аграрне виробництво, мали змогу підтримувати свою життєдіяльність. Малі ж села невпинно соціально-економічно занепадали і продовжували взагалі зникати. У політичних програмах, рішеннях органів влади, рекомендаціях вчених неодноразово підіймалась

проблема необхідності відродження слобідок, хуторів як засобу демографічного оздоровлення сільської території. Водночас, село, як форма територіальної організації, продовжувало розглядатись у звуженому розумінні, поза контекстом єдиного цілого – сільської території. Взагалі, на відміну від країн Євросоюзу, в Україні не було сформульованої концепції розвитку сільських територій як історично сформованої мережі. Соціально-економічний розвиток сіл традиційно мав епізодичний характер, оскільки залежав від матеріально-фінансового потенціалу сільськогосподарських підприємств. На селі склалось свого роду протиріччя: неспроможність більшості сіл надати селянам необхідного асортименту соціальних послуг, стримувала розвиток аграрного виробництва. Більшість сільських жителів змушена одержувати соціально-побутові послуги за межами сіл, витрачати для цього чимало робочого часу та додаткових коштів.

Невпинно зростала чисельність малих сіл (до 100 жителів), де проживали переважно люди похилого віку.

В кінці 1990-х на початку 2000-х років посилились тенденції згортання будівництва і функціонування об'єктів соціальної інфраструктури. Погіршення умов праці та життєвого рівня спонукали зростання захворюваності та смертності сільського населення, міграції до міст тощо.

Значна частина сіл України потрапила до розряду депресивних територій. Узагальнюючим і синтезуючим показником цього явища стали високі темпи зниження чисельності сільського населення (депопуляція). За розробленими українськими вченими критеріями до таких сіл відносились ті, що мали більше половини пенсіонерів. Крім того, вони поділились на вимираючі, де пенсіонерів більше 65%, немає дітей до 16 років; та занепадаючі, де пенсіонерів мало бути до 65% і є діти до 16 років. Найбільше депресивних сіл на Чернігівщині (56%). У Семенівському і Ічнянському районах питома вага таких сіл досягла відповідно 92,4 і 95,8%. У вимираючих селах доля пенсіонерів досягла 90% [403, с. 126].

В 1990 – 2000-і роки до проблеми соціально-економічного розвитку села на рівні держави ставлення було байдужим. Щороку з карти України зникали десятки сіл. Перспективи українських сіл ставали все складнішими. Повністю була порушена система територіального прогнозування розвитку сіл, їх забудови [737, с. 138].

За офіційними даними в Україні у 2005 р. було 271 безлюдне село [746, с. 7]. Відмирання сіл мало не лише загрозливе значення, а й принизливе для країни – появу в ній цвинтарів сіл.

Протягом 1989 – 1998 рр. в Україні було взято на облік 68 сіл. З'явилися новоутворені села. У 1993 р. у Бахчисарайському районі АРК у зв'язку з поверненням раніше депортованих кримських татар з'явилося село Ходжа Сала, у 1995 р. у Сімферопольському районі взято на облік село Айвакан. Внаслідок переселення сільських жителів з територій, уражених радіонуклідами через катастрофу на ЧАЕС, у 1998 р. в Красилівському районі Хмельницької області з'явилося село Юзіно, в Андрушівському районі Житомирщини – с.Новоівницьке, Лугинському – Станційне [579, с. 86].

Найменше процес знелюднення зачепив села Закарпатської (-0,1), Рівненської, Чернівецької (-3,2), Івано-Франківської (-4,0) областей [340, с. 361, 366-367].

В кінці 1990-х років зберігалась тенденція до розукрупнення сіл. Це, з одного боку, було позитивним явищем, оскільки відкривались додаткові можливості для концентрації уваги сільськими радами на соціально-економічне облаштування територій. З іншого боку, створення нових адміністративно-територіальних одиниць супроводжувалось розширенням і управлінського апарату. В 2004 р. на сільраду припадало 2,78 сіл і 1485 чол. сільського населення. Протягом 2000 – 2004 рр. чисельність сільрад зросла на 0,18% і досягла 10281, а їх працівників на 61% [599, с. 136].

Більшість сільрад працювали на ще радянській організаційній основі. Хронічнеб безгрошів'я не дозволяло широкомасштабно розвивати форми і

методи роботи з врахуванням менеджменту, залучення інформаційних ресурсів, залучати фахівців з сучасним мисленням. Практично розвиток побутової сфери села повністю залежав від державних асигнувань. Місцеві бюджетні трансфери були мізерні.

Внаслідок розукрупнення з'явилося все більше сіл з числом мешканців до 50 чол. Таких населених пунктів було 12,9% від загальної кількості. В деяких регіонах їх було більше, зокрема в Сумській області – 30,5%, Чернігівській – 23,9%, Харківській – 23,4%, Кіровоградській – 20,2%. Протягом 1991 – 2000 рр. чисельність сіл з населенням понад 500 чол. скоротилась на 6,7% [332, с. 484].

У 1990-і роки в Україні намітились дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких було: зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, декваліфікація кадрового потенціалу, деформація міського способу життя, скорочення кількості населення тощо. Внаслідок відбувалось поширення деяких елементів міського способу життя на селі, носіями якого виступали мігранти, які обирали роботу в аграрному секторі (найчастіше це вихідці із сіл, які тривалий час жили і працювали у містах).

Радянська суспільно-політична думка розглядала українське село джерелом національної ментальності. Практично на науковому рівні (соціологією, економікою, філософією) не розглядались глибинні процеси в його соціальній стратифікації, наслідки впровадження технологій у виробничий процес, ті аспекти життєдіяльності українського суспільства, які були пов'язані з селом. В 1990-і роки, коли намітились зрушення в цьому напрямку. Успішно розвивалася галузь соціологічної науки – соціологія села, яка відстежувала процеси аграризації мешканців міст, вивчає роль села в суспільстві, специфіки сільського способу життя тощо.

Соціологія виокремлює наступні ознаки сільського способу життя: підпорядкованість праці ритмам природи; нерівномірність трудової зайнятості і тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича

мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві; сильний неформальний соціальний контроль; велике значення місцевих авторитетів; менш напружений (ніж у місті) ритм життя; простіші форми спілкування; зв'язок з природним середовищем; дисперсність розселення.

Українські науковці Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимюк виділяють наступні типи сіл:

1. Безлюдні поселення, де не залишилося жодного постійного мешканця;
2. Занепадаючі поселення, в яких 60% населення – це люди пенсійного віку;
3. Малі села (до 200 осіб), в яких середній вік мешканців становить понад 40 років;
4. Малі села, в яких середній вік мешканців становить менше 40 років;
5. Середні поселення (201-500 жителів), менше 50% з яких зайнято у сільському господарстві, а понад 30% постійно виїжджають на роботу в міста (маятникова міграція).
6. Середні поселення, в яких більше 50% населення зайнято у сільському господарстві, а 30% працює у містах;
7. Середні поселення, більше 50% мешканців яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція менша 30%;
8. Середні поселення, менше половини мешканців яких працює в агросфері; маятникова міграція незначна, а решта працює в інших галузях;
9. Великі поселення (понад 500 жителів), менше половини з яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція значна;
10. Великі поселення, більше половини мешканців яких працює у сільському господарстві; міграція значна;
11. Великі поселення, більше половини жителів яких зайнято в агросфері; міграція незначна;
12. Великі поселення, до половини мешканців яких працює у агросфері; маятникова міграція менше 30%.

Серед сільських поселень України майже 35% становлять малі села (84% з них – так звані „вимираючі” села), 25% – середні, 40% – великі села (у них зосереджено 80% сільського населення [152, с.210]).

Село акумулювало і формувало людську спільноту, яка започатковувала і організовувала систему соціально-економічних відносин, було осередком життя, сільськогосподарського виробництва і формування селянства.

В українських селян атрофованим виявилось почуття конкуренції. Це багато в чому залежало від специфіки соціально-економічного розвитку села (в минулому колективізації), коли зберігалася колективна праця і зрівняльний підхід до розподілу доходів. Як наслідок, в аграрному секторі уже в умовах державної незалежності не розвивалась виробнича і обслуговуюча кооперація. Сільське підприємництво, особливо його виробнича складова, щорічно якісно втрачало здатність продукування достатніх для задоволення споживчих потреб громадян обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Сільське виробниче середовище як простір, у якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку відмінну від міського, більш „відкриту і масштабну” форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб.

За рубежем створюються спеціальні фонди соціального облаштування сільських територій. Водночас частка держави в утриманні соціальної сфери становила не менше 60% витрат, що спрямовувалися на розвиток сіл. Сільгосп підприємствам рекомендувалось для цього витратити 15-20% одержаного прибутку, фермам – 5-8%.

На селі сформувалась неоднорідна структура соціальної сфери. Об'єктами різних форм власності стали підприємства, установи та заклади. У муніципальній власності знаходились школи, дитячі дошкільні заклади, лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти, підприємства торгівлі й

побутового обслуговування, культури, фізкультури і спорту. Сільгоспідприємства розпоряджалися тим майном, що залишилося на їх балансі від колгоспів і радгоспів, найчастіше це дитячі садки, будинки культури. Кооперативною власті сню були підприємства споживчої кооперації – торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. У приватній власності перебували магазини, лотки, лазні.

Сільське господарство виступало у ролі свого роду соціального стабілізатора в період економічних криз на початку і в кінці 1990-х років. Зберігалось його велике значення і у процесі переходу до нової якості життя, який часто для пересічного громадянина супроводжувався суттєвим психологічним дискомфортом, характеризувався переживаннями через втрату стереотипів минулого, усвідомленням краху колишнього способу життя та потребою виробити нового.

В 2000-і роки в Україні з'явилося нове розуміння та намітилась тенденція зміни механізму функціонування села. За основу цього процесу бралась європейська модель. Вітчизняні науковці приступили до вивчення зарубіжного досвіду та обґрунтування такої категорії – “соціальний розвиток”. Справді, соціально-економічні і суспільно-політичні умови розвитку села потребували змін в напрямку підпорядкування новим цілям і завданням державотворення. Крім того, економічна криза в аграрному секторі зумовила необхідність радикальних економічних змін на селі, створення повноцінного ринкового середовища як у виробничій, так і соціальних сферах.

В Україні лише розпочиналось створення механізмів розвитку сільських територій. Стало очевидним, що держава фінансово не могла, а діючі ринково орієнтовані підприємства не хотіли ущемляти власні інтереси. Внаслідок занепадала технічна та соціальна інфраструктура села. Досвід країн Західної і Центральної Європи підказував, що розвиток територій може досягатися лише тоді, коли буде налагоджене співробітництво між державними, приватними структурами і так званім “третім” сектором,

причому значна роль тут відводилась ініціативі сільських жителів [426, с. 126].

Україна здебільшого декларувала наміри відродження соціально-економічного і духовного розвитку села. Кроки були половинчастими і малопродуктивними. Часто не брались до уваги загальносвітові тенденції. В контексті необхідності збереження значення гірських сіл Прикарпаття і Закарпаття послугуватись можуть ефективні кроки в цьому напрямку Франції, Італії, Ізраїлю, Фінляндії: створення сприятливої демографічної ситуації; пільгового продажу майна сільгосппризначення; законодавчого збереження цілісності земельних масивів при формуванні нових селянських родин, а також США по розвитку сільської інфраструктури. Показовим для України міг би бути досвід і країн колишнього СРСР по державному регулюванню заходів по розвитку сіл (Балтія, Казахстан) [722, с. 129].

Про значення села для державності благополуччя громадян на політичному рівні говорилось в Україні в основному декларативно. Село продовжували за радянською практикою розглядати як “тихого вола”, що зобов’язаний постачати продовольство та бути економічним підґрунтям для інших галузей.

У практиці державного регулювання зберігалось змішування понять “сільське господарство” і “село”. При цьому зміщувалися акценти у цільових установках підтримки села. Адже кінцева мета розвитку галузі сільського господарства полягала в забезпеченні продовольчої безпеки й підвищення ефективності виробництва; а головна ціль розвитку села – було поліпшення умов життя сільських громадян. Не робились спроби гармонізувати ці цільові установки, а, навпаки, часто було так, що намагались розвивати одну за рахунок іншої.

Зміна суспільно-політичних стереотипів стосовно місця і ролі українського села, вимагала вивчення зарубіжного досвіду, розв’язання низки часто науково-методологічних проблем, а також з’ясування змісту поняття сільська територія. У Європі і світі проблема структури, місця і ролі

сільських територій теоретично з'ясована, отже, вже вийшла за межі інтересів науки і дедалі більше розв'язується на практиці. В Австрії успішно функціонував Міжнародний інститут, який розробляв теорію і методологію системного аналізу. В Чеській Республіці для вивчення сільських територій створювались спеціальні підрозділи, або консолідовані наукові колективи. В Україні про цю проблему ішлося переважно між іншим, як несуттєвий додаток до чогось іншого, важливішого. Переважало фрагментарне наукове з'ясування окремих її питань.

Науковці ННЦ “Інститут аграрної економіки” УААН Інституту економіки НАН України вже на початку 1990-х років прийшли до висновку, що в Україні потрібно якомога швидше відмовитися від хибного розуміння сільської території як винятково територіально-просторового утворення. На думку вчених, корисним було б культивування зарубіжної моделі, яка в концепт “сільської території” включала і все те, що на ній у тій чи іншій формі функціонувало, або було її складовою [750, с. 3-4].

На думку економіста аграрника В. Юрчишина, нові геостратегічні, соціально-економічні реалії актуалізували необхідність розуміння села більш ширше. Очевидно, що інтеграція України до світових організацій вимагатиме у перспективі змін його цільового призначення. Складовими багатофункціонального села, як прогнозував В. Юрчишин, будуть: виробництво в необхідних для внутрішніх і експортних потреб країни обсягах продовольства та сільськогосподарської сировини для переробних та інших виробництв; модифікація стосовно до нових умов особливостей і сільського способу життя, включаючи його духовні, культурні, звичаєві та інші надбання сіл; формування істотно привабливішої, порівняно з тим, що має українське село нині, соціальної облаштованості кожного сільського поселення; створення передумов для розширеного відтворення сільського населення з одночасним формуванням достатньо привабливих для нього умов проживання, праці та відпочинку; забезпечення соціального захисту територій, включаючи збереження й підтримання на незалежному рівні

наявних і створення нових природних ландшафтів, формування мережі структур з цільовим призначенням надання соціально забезпечуваних рекреаційних послуг; розвиток природоохоронного екологічно надійного виробництва на селі з одночасною підтримкою економічної рівноваги у довкіллі [750, с. 6].

У Казахстані розроблена програма соціально-економічного розвитку сільських територій, яка включила потреби кожного села. В Україні ж мова ішла про це лише в загальних рисах, аспект брався загальнодержавний.

В Україні особливо на політичному рівні традиційно висувалось завдання необхідності усуненню відмінності між міським і сільським способом життя. Ця візія “перекочувала” майже автоматично від рішення до рішення. І практично не піднімалась проблема престижності проживання на селі. Про можливі переваги сільського способу життя, розвиток соціально-культурних цінностей, по яких мав би розвиватися сільський життєвий уклад, практично не згадувалося. Агрополітичні рішення, що ухвалювались вищими органами державної влади, таким чином, спрямовувались на розв’язання не глобальної проблеми, а лише її складових: економічних, соціальних, інфраструктурних.

Проблема переходу до організації європейської моделі “сільських територій” не зустрічала схвальної підтримки частини науковців, політиків, громадських діячів. Особливо суперечність викликали тенденції, що почали складатись у напрямку відокремлення аграрного бізнесу від інфраструктури села. Прихильники цього підходу вважали, що за таких умов руйнуватиметься унікальність вітчизняного сільського соціуму, що виражалась у єдності виробничої, культурної, духовної, комунальної та інших складників.

Парадигма європейського підходу до суспільної організації полягала в тому числі і в переході від критерію економічної ефективності функціонування АПК до використання як кінцевої мети “сталого розвитку села”, що передбачало створення на селі такого господарського, соціального,

духовного, культурного та природного середовища, яке б не вносило необоротних змін у природу і не створювало загроз для якнайдовшого існування людини як біологічного виду. За визнанням Світової комісії ООН з питань розвитку і навколишнього середовища, сталий розвиток – це розвиток, що забезпечує потреби нинішнього покоління без втрат для майбутнього покоління при забезпеченні його власних потреб [420, с. 26]. Таким чином, пріоритети індустриального суспільства, які засновувались на досягненні економічного росту безвідносно до реальних можливостей та екологічних обмежень, потребували змін. В Україні у свою чергу за часів планово-адміністративної економіки не були закладені якісні матеріальні основи. Ці підходи не витримали випробувань часом.

У розвинутих країнах світу до концепції сільського розвитку включалися такі складники: економічні, соціальні, виробничі, екологічні, звичаєві, психологічні, історичні [745, с. 74]. Проблема збереження історичної пам'яті про громадян, події й про все інше, що свого часу надавало сільській території своєрідності порівняно з іншими місцевостями, залишалась однією з визначальних і посідала чільне місце в комплексі агрополітичних заходів.

У вересні 2005 р. було ухвалено Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”, за яким депресивні сільські території мали визначатися на місцевому рівні. Вводились критерії для надання такого статусу: наявність найбільшої частки зайнятих в сільському господарстві, найменші – щільність і природний приріст, рівень виробництва на душу населення та розмір зарплати. Водночас, застосування його було проблематичним, оскільки райони України мали різний соціально-економічний потенціал, а отже, мала місце проблема зарахування до депресивного села і не найбільш проблемного [230, с. 50]. Отже, потрібні окремі методичні розробки з означенням відповідних критеріїв.

Соціально-економічний розвиток сіл регламентувався Законом “Про місцеве самоврядування в Україні”, указами Президента України: “Про

основні засади розвитку соціальної сфери села”, “Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села”, постанови Верховної Ради “Про концепцію сталого розвитку населених пунктів”.

Соціально-економічний розвиток сіл стримувався значною мірою недосконалою системою самоуправління. Бракувало кваліфікованих кадрів, здатних професійно діяти в умовах глобальних перетворень. В Україні за радянських часів не існувало практики підготовки таких спеціалістів. Та і в умовах незалежної держави ця справа розвивалась мляво, тривалий час перебувала у стані становлення. Світовий досвід свідчив, що ефективне управління сільськими територіями може відбуватися лише на основі професіоналізму, корпоративності та використання рис менеджменту [753, с. 13]. Надмірна централізація влади в Україні робила сільські ради безправними і матеріально нездатними розв’язувати конкретні соціально-економічні завдання, що постали на селі.

Практика формування складу сільських рад в цілому дозволяла депутатам налагоджувати контакт з громадянами і вникати в проблеми села. В 2004 р. на Чернігівщині у середньому на одну сільську раду обирались 15 депутатів, тоді як у селищах і містах ця цифра перевищувала 600-700. Відповідно один обранець зосереджувався на співпраці з 60 односельцями, тоді як його колега в місті на 653 чол. [600, с. 140].

На селі склалась справді парадоксальна ситуація, коли за умов тотального безробіття, адміністративна робота ставала свого роду “паличкою виручалочкою”. До неї прагнули, оскільки вона гарантувала хоч який зарібок, “живу копійчину”. Внаслідок, в кінці 1990 – 2000-і роки на селі спостерігалось зростання темпів зайняття посад керівників і спеціалістів сільрад порівняно з містом. Разом з тим робота сільрад не поліпшувалась. Складалось так, що 3,5 ставки спеціаліста розділялись на 10 чол. і більше. В середньому управлінець на селі одержував зарплату у розмірі 428,8 грн. [462, с. 8].

Повільно змінювались підходи до формування управлінських рішень, часто зберігався старий командно-адміністративний стиль керівництва.

В. Юрчишин визначальними структуроутворюючими елементами сільських територій вважав: сільську громаду; село як своєрідну “столицю”, а також сільськогосподарські та інші угіддя поза межами села з розташованими на них виробничо-господарськими будівлями, спорудами та іншою виробничою базою; органи місцевого самоврядування [750, с. 4].

Досвід країн Південно-Східної Європи показував, що удосконалення системи адміністративно-територіального устрою – це необхідна умова сталого соціально-економічного розвитку регіонів. Польща, Чехія, Угорщина перед вступом в ЄС успішно модернізували устрій сільських територій. Вітчизняні фахівці переконані, що в умовах України самокупними і соціально-економічно ефективними могли бути села з населенням понад 4 тис. чол. Державна влада України лиш ініціювала ці зміни. Спроби віце-прем’єр-міністра Р.Безсмертного (відповідального від уряду за проведення адміністративно-територіальної реформи) роз’яснити суспільству суть змін не принесли необхідного результату. Селяни, які вирізнялися високим рівнем консервативності, занепокоєні змінами демонстрували їх неприйняття, а то і протест. Їх хвилювали практичні питання: хто буде видавати акти на право власності на землю у разі зміни адміністративно-територіального устрою.

Система формування місцевих (сільських) бюджетів залишалась недосконалою. Як наслідок, соціально-побутова сфера відчувала фінансовий голод. У громадсько-політичному розумінні, утвердилась думка, що оскільки сільськогосподарські підприємства, які здебільшого були збитковими і не можуть достатньо фінансувати, то потрібно шукати якихось інших джерел. Далі справа не рухалась. Фіскальна фінансова політика держави знекровлювали соціальну сферу села. Так складалось очевидно через недосконалість податкового законодавства, що т.з. суб’єкти господарювання або підприємці, які організовували бізнес (як правило, займались розробкою корисних копалин), на селі не сплачували платежів до місцевих бюджетів.

Внаслідок, сільська громада не мала, як-то кажуть, нічого від здійснення такого виду діяльності. За даними Житомирського обласного управління Мінекоресурсів України, спеціальні дозволи на користування надрами мали 190 підприємств, у тому числі 47 – на геологічне вивчення родовищ, 143 – видобуток сировини для виробництва різних видів продукції. Більше половини (52,4%) ліцензій видавалось на видобуток корисних копалин і вироблення декоративного каміння (лабрадориту, граніту, габро), а також будівельного каміння і щебеню. Ця продукція користувалась великим споживчим попитом і приносить підприємцям великі прибутки.

Сільські ж побутові підприємства не одержують від цього жодної копійки [581, с. 133]. Внаслідок місцеві органи влади не виявляли інтересу до цього виду діяльності. Лише за особистою домовленістю підприємців з керівництвом місцевих рад часто надавалась і матеріальна (причому добровільно) допомога. Безумовно, що це не забезпечувало фінансових потреб сільських територій. Діюче законодавство не наділяло сільські громади правом одержувати певні надходження від працевлаштування своїх членів, користування землею, природними ресурсами.

Села України в умовах занепаду соціально-побутової інфраструктури черпали економічну підтримку від найближчих селищ. Взаємозв'язок тут був широким і включав як постачання трудових ресурсів, наявність споживчого ринку, так і надання побутових послуг. Отже, з кінця 1990-х років економічний вплив на села, селища і районні центри постійно поглиблювався. Розвинута тут транспортна мережа сприяла наближенню споживчих послуг до сільського споживача. Чимало сільських спеціалістів працевлаштовувались у селищах, де розташовувались філіали промислових підприємств, організації по заготівлі сільськогосподарської продукції, фінансові установки, комунальні служби тощо. В багатьох селищах, особливо в регіонах, де зберігалось незначне землезабезпечення, висока щільність поселень та праценадлишковість (головним чином на Заході України) у містечках активно розвивалися несільськогосподарські види

діяльності, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, видобутком корисних копалин тощо.

Водночас українські селяни традиційно орієнтувались на одержання основного прибутку від сільськогосподарської діяльності. Закостеніла податкова система, навпаки, стримувала несільськогосподарську діяльність. В Угорщині, навпаки, місцеві сільгоспідприємства мали лише 25% прибутків від чисто аграрної діяльності [690, с. 142].

В 2005 р. сільські ради у своїй роботі керувалися більш, ніж 700 законами, указами, постановами уряду, іншими нормативно-правовими актами.

Через брак коштів сільські ради не могли ефективно виконувати основну свою роботу – працювати з громадянами. В середньому працювало 3-4 штатні спеціалісти. Заробітна плата залишалась мізерною (2004 р. – 258 грн., 2005 – 265 грн., 2006 – 415 грн.).

Недостатнє фінансування потреб села зумовлене і недосконалою бюджетною політикою. Доходи сільських рад становили 2-3% доходу держбюджету притому, що в селах проживало 33% населення країни [603, с. 110]. До бюджету сільрад надходило 22,5-25% прибуткового податку робітників, службовців, працівників соціальної сфери, що проживали на селі. У 2003 р. лише чотири районні бюджети із 490 були самодостатні [403, с. 128]. Надходжень сільрад вистачало лише на часткове поточне утримання установ соціальної інфраструктури та на окремі соціальні видатки. Освітні лікарняні установи фінансувалися через субвенції з центрального бюджету. Таким чином була парадоксальна ситуація, коли кошти спочатку вилучалися з села, а потім через центральні органи частково поверталися назад.

Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. були схвалені “Основні заходи розвитку соціальної сфери села”, яким передбачалося, що фінансування й розвиток соціальної інфраструктури мало забезпечуватись спільними зусиллями держави, суб'єктів господарювання та населення.

В 2002 р. вперше за роки незалежності була розроблена і затверджена Указом Президента України державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року. Були підстави сподіватись, що вона стане важливим кроком у формуванні майбутньої високорозвинутої соціальної інфраструктури як найсучаснішої системи підприємств, організацій, комунікацій, що забезпечували б надання високоякісних послуг сільському населенню в усіх сферах його життєдіяльності, формування комфортного життєвого середовища. Проте з великої низки причин цього не сталося.

В умовах кризи особливо відчутно на господарську ситуацію впливали соціальні фактори. В Україні на поч. 2000-х років у 12% сіл, що відповідали статусу упорядкованих, вироблялося понад 40% товарної продукції [516, с. 11].

У найгіршому соціально-побутовому становищі перебували села, що потрапили у сферу інтересів латифундистів. Вони практично відсторонилися від інтересів села. Використовуючи переваги великомасштабного виробництва, пільгове оподаткування і мізерну оплату за землю, латифундисти збагачувались за рахунок селян. Не діяли у цьому плані і відповідні норми законів.

Окремо слід сказати про зміни в середовищі селянства. У швидко змінюючому суспільному середовищі воно проявляло консервативність. Досягнення власного матеріального благополуччя ними бачилось таким, що базувалось на принципах індивідуалізму, справедливому прикладанні власних професійних навичок.

В період утвердження державного капіталізму зазнавали руйнації попередні історичні цінності економічної поведінки селян (велика соціальна місія). На зміну хліборобу-годувальнику почав приходити тимчасовик-бізнесмен, найвищий інтерес для якого залишався прибуток. Більшість виробників зерна в Україні, на жаль, орієнтувались не на справи забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди [584, с. 74].

В 1991 – 2008 рр. відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій та посттоталітарних комплексів. Утвердження і розвиток приватновласницьких відносин вело до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності.

Рівень підприємницької орієнтації громадян на селі був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу „Людина і ринок”, в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність і бажання займатися підприємницькою діяльністю [152, с. 127]. Більшість сільського населення дотримувалось патерналістської життєвої стратегії – „гарантований дохід за мінімуму праці”, тобто в них залишались стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка гарантувала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків.

Більшість сільського населення мало орієнтувалось на підприємницький вид діяльності. Запитаних респондентів (в 2001 р.) у селах Івано-Франківщини 53% сказали, що не бажали змінювати свою роботу і хотіли б далі працювати за наймом, і вести особисте господарство. Лише 11% мріяли про власний бізнес, воліли займатись поряд з наймом ще і підприємництвом. Близько 18% висловились за бажання мати власну справу [689, с. 98].

В досліджувані роки ставлення у суспільстві до сільського господарства було неоднозначним, переважала традиційна недооцінка його значення. Вважалось, що основою суспільного добробуту є кількість виробленої енергії і металу на душу населення. У розвинутих суспільствах, демократичних політичних інститутах сільське господарство передусім асоціювалось з добробутом, продовольчою безпекою, соціальним комфортом. ФАО ООН ще в 1960-і роки визнала, що добробут нації оцінюється за рівнем забезпеченості населення продуктами харчування [459, с. 8]. В Україні складалась ситуація у той спосіб, за яким праця банківського

працівника вчетверо вважала суспільно важливішою, ніж праця селянина, який виробляв продукти харчування.

На селі виявилось небагато сильних, вмілих, ініціативних особистостей, які здатні були займатись підприємництвом. Психологи, економісти переконують, що для підприємливої особи властиві такі риси, як особливий погляд на речі, воля, передчуття, здатність ризикувати, виділити нове й реально його здійснювати, здатність йти вперед поодиноці, діяти в умовах невизначеності, терпіти невдачу, приборкувати страх перед невизначеністю, вміння впливати на людей, бути впливовим [642, с. 77].

У реальному житті не кожен може бути підприємцем. Відомо, що 1% людей обдаровані винятковою творчою здатністю до цієї діяльності, 10% – високою і 60% – помірною здатністю. Решта таких рис не мали. В кінці 1990-х років у сільському господарстві України понад 20% керівників господарств, понад третину спеціалістів та близько половини керівників середньої ланки не мали достатніх підприємницьких здібностей [642, с. 77].

В Україні був відсутній досвід, який характеризував би підприємництво з позитивного боку. Зберігалось у суспільстві багато в чому підхід, який культивувався в радянські часи. Відомо, що цій проблемі уваги не приділялось ні теоретиками, ні практиками, а сам “термін” офіційно не визнавався і не вживався. На поч. 1990-х років в українському суспільстві відразу сформувалось два різні погляди на цей вид виробничо-господарської діяльності: від повного заперечення його позитивної ролі до визнання панацеєю, здатною вирішити всі проблеми і труднощі економіки і вивести країну у світовий простір як рівноправного партнера цивілізованих країн.

Вітчизняна економічна думка лише приступила до освоєння теорії і практики підприємництва. В кінці 1990-х років у науковій літературі відсутнє єдине трактування суті і змісту підприємництва. Найчастіше підприємництво розглядалось як господарська або інша діяльність окремої особи (групи осіб), спрямована на задоволення потреб людини за умов ринкової економіки і отримання прибутку. Окремі дослідники визначали підприємництво не

просто як господарська діяльність, а як тип господарської поведінки, для якої характерні організаційно-господарське новаторство, пошук нових ефективніших засобів використання ресурсів. Закон України “Про підприємництво” визначав його як самостійну ініціативу, систематичну на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконання робіт, наданню послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку. Вчені Інституту аграрної економіки розглядали його системою відносин між суб’єктами господарювання з приводу особливого типу діяльності по задоволенню суспільних потреб шляхом здійснення новаторської функції, стратегічно зорієнтованої на успіх [490, с. 30].

В Україні зберігалось багато чинників, що стримували розвиток підприємництва: психологічна невідповідність основних верств населення до позитивного сприйняття таких понять, як підприємець і підприємництво; недосконалість системи оподаткування доходів і прибутків підприємців, часта зміна податкової системи; фіскальний характер ліцензування та патентування; безсистемність у роботі контролюючих органів; тиск кримінальних угруповань; правова необізнаність підприємців-початківців; відсутність сталої підтримки з боку держави, хоча б на початковому етапі становлення.

За результатом проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень “Соціс” у 2000 р., 48% сільських респондентів не підтримували курс реформ [257, с. 173]. За даними дослідження, проведеного у 2005 р. Українським інститутом соціальних досліджень, 2/3 селян позитивно віднесли до норми Закону України “Про особисте селянське господарство”, згідно з якою діяльність, пов’язана з веденням ОСГ, не належить до підприємництва. У разі якщо для реалізації своєї продукції ОСГ необхідно буде реєструвати як суб’єкта підприємницької діяльності, 41% їх власників заявили, що шукатимуть канали реалізації, де не вимагатимуть відповідних документів, і 41% – скоротять виробництво до потреб родини [617, с. 59].

На селі не було створено передумов для розвитку підприємництва. Вважалося, що вирощувати і реалізовувати сільськогосподарську продукцію набагато простіше в особистих селянських господарствах – без державної реєстрації та сплати податків.

Державні програми із забезпечення селян роботою через брак коштів часто залишались не виконаними. Крім того, в законодавстві не було чітко прописані процедури доручення до цього підприємців, що розвивали бізнес на селі. Через бюрократичні перепони вони віддавали перевагу сезонним і тимчасовим працівникам. За законодавством ті підприємці, що брали на себе зобов'язання працевлаштувати 5-10 чол., обов'язково повинні були зареєструвати власне виробництво та виділяти відповідні кошти до соціальних фондів, сплачувати податки тощо. Більшість їх прагнула цього уникати.

В 1990 – 2000-і роки селяни мали надто звужені можливості у відкритті власної справи. Малі підприємства на селі відкривались надто повільно, незважаючи що вони були хорошим полігоном для працевлаштування безробітних. Часто цей вид підприємництва не приживався. Дослідження зарубіжних спеціалістів показали, що основними причинами невдач малого бізнесу на селі були: некомпетентність, тобто нездатність вести справи в силу фізичних, моральних і інтелектуальних причин (40%); відсутність управлінського досвіду (15%); недостатність знань (17%); брак професійних навичок (15%) [546, с. 131-132]. Справді, було іноді так, що відкривши крамницю на селі, підприємець змушений був освоювати навички торгівлі тощо. У Миколаївській області місцеві органи влади, виконуючи можливі шляхи усунення тотального безробіття на селі, використовували таку форму зайнятості як оплачу вальні громадські роботи, що не потребували спеціальної кваліфікації і виконувались на договірній основі: підсобні і ремонтні роботи на будівництві житла; будівництво шляхів землевпорядні й меліоративні роботи; виконання сільгоспробіт. В 2003 р. в області на селі відкрили власну справу 289 громадян; здебільшого це такий вид діяльності

як ремонт взуття, розведення птиці, виготовлення художніх виробів, ремонт побутової техніки, мініпральні вдома, організація грибного виробництва, бджільництва, копіювання документів та інше [546, с.132].

Працівники сільськогосподарських підприємств переважно не виявляли дієвого економічного інтересу до процесів на виробництві. Латифундисти та великі землекористувачі, які опікалися головним чином витисненням максимального економічного прибутку, були зацікавлені в дешевій робочій силі. Селяни у свою чергу, потрапляючи у безвихідь і не маючи альтернатив прикладання виробничих зусиль, змушені були працювати за вкрай низьку оплату, в тому числі і натуральному вигляді. Таким чином, складався стійкий стереотип загальної непривабливості праці в аграрному виробництві. Відбувалося формування селянина-індивідуаліста, який використовує виключно власні здібності, розраховує у розв'язанні власних проблем лише на особисті сили. Отже, можна стверджувати, що за роки державної незалежності на селі утверджувався соціальний патерналізм – досить шкідлива форма мислення [429]. Значна маса селян попросту втачали віру в краще власне майбутнє, поліпшення особистого добробуту, ставали байдужими до навколишнього світу. Вони також зневірилися у необхідності колективної дії і можливості уповати на суспільні і державні інститути з позиції надії на допомогу [743, с. 137]. Селянин втратив здатність бачити перспективи власного життя.

Незважаючи, що на селі державою не було створено сприятливого підприємницького середовища, приватна ініціатива розвивалась, так би мовити, виходила з прихованого стану. Це особливо яскраво засвідчив стрімкий розвиток особистих господарств, які по-суті взяли на свої плечі виробництво переважної частини сільгосппродукції, що вироблялась в Україні. Дані Держкомстату підтверджували, що в 2005 р. тут вироблялось 59,3% всієї продукції, у тому числі 55% рослинництва і 66,7% тваринництва [335, с. 1].

Селяни, що мали смалкий підприємницький хист, виявляли часто неготовність балансувати між ризиком і винагородою як сутнісного елементу підприємництва. Регіональний зріз зародження сільського підприємництва засвідчував, що воно успішніше відбувалося в селах, розміщених поблизу міст, там, де селян дещо “зачіпало” урбанізоване середовище. На державному рівні практично не проводилась робота по формуванню підприємницького клімат на селі.

За відсутності активної роботи державних органів по формуванню позитивного іміджу власника, перенавчання селян, значна їх частина переключилася на зайняття найбільш поширеним видом підприємництва на селі – торгівлею. Внаслідок, кількість відповідних закладів постійно зростала, тоді як занепадали культурно-освітня, побутова сфери.

Українські селяни, порівняно зі своїми зарубіжними колегами, залишалися пасивними у відстоюванні власних інтересів. Пересічний європейський фермер мав єдину мету – виростити якомога більше сільськогосподарської продукції, щоб одержати більшу субсидію від ЄС, при цьому реальна потреба в цій продукції до уваги не бралась. Але будь-які спроби змін в аграрній політиці зустрічали активний опір фермерів, у тому числі і шляхом публічних протестів. Бюджет ЄС акумулював кошти й субсидував фермерів, і вони мали змогу насолоджуватись високим рівнем життя [757].

У 2004 р. в Україні почала працювати міжвідомча робоча група з питань розвитку підприємництва на селі, яка мала за мету координацію діяльності при розробці програм і створення нормативно-правових актів.

В кінці 1990-х років тотальне безробіття на селі активізувало процес пошуку селянами та іншими сільськими жителями нетрадиційної виробничо-господарської діяльності. На Івано-Франківщині це відбувалося у вигляді сільського зеленого туризму – формі туризму, що базувалася винятково та індивідуальній зайнятості невеликої частини селян, що проживають переважно у гірських і передгірських місцевостях. Орієнтовними витоками

цього виду діяльності стали винятково гарні ліси і гори, цілюще повітря, наявність водних і лікувальних джерел. Багатьох привалював активний відпочинок гірськими стежками, а взимку лижні прогулянки, можливість поласувати щойно зловленою рибою, можливість пізнання своєрідних віковічних народних звичаїв, самобутньої культури [463, с. 148].

В Європі, як відомо, сільський зелений туризм традиційно був розвинуто-популярним, оскільки дозволяв людині максимально наблизитись до природи. В Угорщині, Польщі, Італії, Франції така форма відпочинку підтримувалась на державному рівні. В Україні з цією метою була створена Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму. Базою такого виду підприємництва послужили природні ресурси українських Карпат. У власній затишній сільській оселі приймала туристів Оксана Довгу, організовуючи екскурсії до краєзнавчого музею, де зібрані духовні й матеріальні скарби Гуцульщини, до церкви Святого Василя, до ярмарку, та можна придбати витвори майстрів-умільців: тарелі й шкатулки, топірці й прикраси, ліжники та вишиванки. Різьбяр Дмитро Петрів із гірського села Брустури продавав, а комусь і дарував оздоблену камінням шкатулку чи інший сувенір [602].

Подібні приклади переконливо свідчать, що безробіття на селі – явище тимчасове, викликане, передусім економічними труднощами держави. Можливості для вирішення цієї проблеми далеко не вичерпані. Можна сказати, що тут криється своєрідний “цілинний пласт”, якого ще не торкалася рука підприємливої людини.

Більш повній зайнятості сільських трудівників (враховуючи сезонний характер сільськогосподарського виробництва) сприяв і розвиток промислів. У сільській місцевості почали відроджуватись такі види діяльності, як обробка шкір, хутра, пошиття кожухів, виготовлення меблів з лози тощо. Деякі навчальні заклади стали готувати спеціалістів для цієї сфери. Наприклад, Херсонське СПТУ № 4 розпочало у 1995 р. підготовку гончарів: щороку воно поповнювала українське гончарство 10 – 12 дипломованими спеціалістами [754].

В умовах утвердження нових виробничих відносин на селі, досить відчутною залишалася потреба в підприємливих, високоосвічених кадрах спеціалістів. В 2001 р. у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. чол., серед яких 6,2 % – особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1 % мали вищу, середню спеціальну освіту, в тому числі вищу – 34,4 % [210, с. 167]. За рівнем освіти працівники сільгоспвиробництва займали останнє місце серед галузей економіки. Крім того, кадрова ситуація ускладнювалась частковою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місце приходили фахівці невисокого рівня професіоналізму. Отже, в 90 – і роки загальна чисельність керівників і спеціалістів мала тенденцію до зменшення, порушувались усталені протягом попередніх десятиліть пропорції у розстановці кадрів, і особливо дипломованих спеціалістів. Значна їх кількість, в основному агрономи, механіки ставали фермерами, та створювали приватні агропідприємства. Майже усі землеупорядники та кожний п'ятий агрохімік, економіст, четвертий зооінженер залишався працювати у державних структурах. Серед спеціалістів, яких у 1997 р. працювало 366 тис., мали вищу освіту 36,9 %, решта середню спеціальну. Майже 85 % мали вік понад 30 років. З них 12 400 працювали керівниками господарств [104]. Серед фермерів – 59,9 % це були ті особи, які працювали раніше у колгоспах, 19,7 % – у радгоспах, 18 % – проживали у містах, 2,4 % – демобілізовані з Збройних сил. Лише 42 % їх загальної кількості мали спеціальну сільськогосподарську освіту [103].

Зміна структури аграрних підприємств, на яких сільські трудівники прикладали свою працю спричинила тривале скорочення трудових ресурсів державного і кооперативного сектора аграрної галузі, і до зростання масштабів зайнятості в приватних господарствах. Чисельність працівників приватних господарств наближалася до половини від усієї кількості трудового потенціалу сільського господарства. Прошарок селян, які працювали у приватному секторі, збільшився принаймні втричі. Це відбулось

завдяки легалізації трудової діяльності в особистих приватних господарських поселеннях, як основній рівноправній сфері докладання праці, виникненню і розвитку селянських (фермерських) господарств та інших структур аграрного господарства, які базувалися на приватній формі власності. Майже половина трудового потенціалу це зайняті в особистих підсобних господарствах. Сталися певні трансформації у соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 1990-х років селянство ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалось лише на власні сили і не орієнтувалось на ринок, і переважна його частина негативно ставилась до можливості найму на роботу до сусіда – фермера, то в кінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус “найманого працівника”. Нові реалії життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

У розвитку зеленого туризму в країнах зарубіжжя велику роль відігравали громадські формування. Вони проводили навчально-практичну роль і презентували інтереси приватних власників агроосель. Німецьке товариство “Відпустка у сільській садибі” близько 50 років розв’язувало завдання з опрацювання привабливих відпочинкових пропозицій і розповсюджували їх на туристичному ринку, а також проведення навчань, стажування організаторів туристичної роботи. Метою французького товариства “Федерація товариств сільських квартир і гостьових кімнат” була безпосередня допомога сільським підприємцям у створенні, оснащенні, утриманні житла для туристів, презентації власних туристичних послуг. Загальнопольська федерація агротуристичних господарств “Господарства гостинні” популяризувала такого виду діяльності серед землевласників, проводила сертифікацію ніжліжної бази, підготовку і публікацію агротуристичних каталогів. В Європі діяло близько 120 товариств, які виконували різного роду роботу з організації агро туризму [550, с. 33].

На рубежі 1990 – 2000-х років інтерес до цього питання в Європі посилювався і у зв’язку з інтеграційними процесами. Створена Європейська

федерація EUROGITES ставила за мету – вплинути на збереження життя і культури на сільських територіях Європи, а також утримання в належному, доглянутому стані природного простору як місця проживання сільського населення; зробити сільські території альтернативою масового туризму; налагодити тісніші зв'язки між містом і селом, сприяти організації на туристичних шляхах зустрічей між людьми з різних країн для їх кращого взаєморозуміння; пізнання, зміцнення миру на планеті [550, с. 34].

Українські селяни, як і населення держави у своїй масі, за доходами залишались одними з найбідніших в Європі. Зарплата, соціальні виплати та інші грошові прибутки за загальною сумою досягали 20% ВВП. Внаслідок складалась парадоксальна ситуація: українське населення не було основним покупцем власної економіки, тоді як у розвинутих країнах, наприклад у Великій Британії, цей показник сягав 90% [540].

Україна мала низькі показники за індексом розвитку суспільства, який визначався Програмою розвитку ООН. В 2003 р. Україна залишилась середньо розвинутою країною. Протягом 1991-2006 рр. суттєво знижувались тривалість життя громадян і рівень споживання.

В українському селі темпи падіння економіки виявились досить відчутними для його мешканців.

В Україні досить гостро постала проблема майнового розшарування. Внаслідок опитування в 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень і центром „Соціальний моніторинг” 2009 респондентів віком старше 18 років з'ясувалось, що українці у своїй більшості вважають, що статки заможних людей були кримінального походження [756]. Установлено також, що для суспільства у значній мірі його чисельності властивим були очікування конфліктів між багатими і бідними, прагненням покарати багатих. Внаслідок відсутності сконсолідованого середнього класу, який на Заході виконує функцію соціального стабілізатора, в Україні зберігалася нездоровою суспільна психологія.

Зарубіжні соціологи, які володіють реальними цифрами, що відображають реальний природно-економічний потенціал України, часто дивуються: як у багатій країні можуть бути бідні. На жаль, це вітчизняні реалії. За західними мірками, людина, яка усвідомлює себе господарем власного майна, є унікальною як особистість, здатна виявляти творчість і ділову активність, ніколи не може бути бідною. Нормальне життєве поведіння людини – це коли вона усвідомила чого хоче, і може відшукати ресурси, що дозволяють їй досягти мети.

За визначенням соціологів, особливістю бідності в Україні було те, що зберігалися в цілому низький рівень життя населення, психологічне несприйняття населенням економічної нерівності, украй висока питома вага громадян, котрі вважали себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення.

Про бідність свідчили: низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни на заробітки; спад народжуваності, висока захворюваність і смертність; невдоволення широких суспільних верств власним матеріальним становищем. Незважаючи на те, що частка витрат на харчування в бюджеті середньої української родини виросла протягом 1991-2000-х років з 33 до 64%, якість харчування помітно погіршилася: енергетична цінність денного раціону знизилася з 3597 до 2505 кКал, вміст білків – з 105 до 73 г, жирів – з 124 до 71 г, кальцію – з 1362 до 848 г.

Отже, у деякій мірі на перший погляд видима традиція багатого застілля в Україні є оманливою, оскільки якість харчування українців значно нижча, ніж в європейських країнах, а майже 10 млн. чол. (1/5 населення) споживають менше 2100 кКал, що є за визнанням Всесвітньої охорони здоров'я межею бідності [756].

Українські селяни увійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатись на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра у можливість добитись змін на

краще власними силами. Соціально-економічні зміни, що відбувались на селі протягом 1990-2000-і роки, посилювали їх нігілістичні настрої. Вітчизняні соціологи Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення сільських родин України, зробили наступні висновки: погляди українського селянства спрямовані не у майбутнє, а у минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими і дискомфортно почувались в нових умовах і плекали надії на появу якогось „доброго дядька”, який прийде одного дня і вирішить усі проблеми [260, с. 112].

У селян виявились втраченими землевласницькі, землеробські риси.

В село все більше проникали міські стандарти життя і поведінки.

Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, в тому числі і у ворожому ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів як брались за організацію сільськогосподарського виробництва в Україні. Американець Деніел Свірі, який організував в селі Демки Черкаської області компанію „Атлантик Фармз II”, у розмові з журналістом видання „Кореспондент” зазначав, що „між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалась прірва”, оскільки останні продовжували вважати: „я капіталіст, а тому – ворог”. За його визначенням, за 14 років роботи з українськими селянами йому вдалося „зрозуміти їх мислення на 40-50%”, мали місце постійні суперечки навколо питань ведення виробництва. Селяни з обуренням сприймали технологічно вирощення телят, яка передбачала через три дні після їх народження переведення на споживання комбікормів, засів угідь без традиційної оранки, а також постійно підозрювали бізнесмена у нібито спробах захоплення нових земель.

Бізнесмен з Німеччини Йохан Венцль, який організував фірму „Дукра-агро” в с.Роги цієї ж області, відмічав таку рису селян як недовіра і водночас бажання „одержувати заробітну плату, але нічого при цьому не робити”, схильність до пияцтва, порушення трудової угоди тощо [663, с. 45-46].

В досліджувані роки, на превеликий жаль, зберігалась радянська практика, коли селянин розглядався як об'єкт нещадної експлуатації. В радянський час це робила держава, а за умов незалежності – нові власники (латифундисти). В 2000-і роки на науковому рівні вперше було поставлено проблему про необхідність перетворення селянина на суб'єкт суспільної діяльності. В умовах майбутнього розвитку сіл на засадах поліфункціональності, селянин уособлюватиме усе сільське населення, а не лише той прошарок, що зайнятий безпосередньо у сільгоспвиробництві.

Німецькі вчені стверджували, що скривдження державою будь-якого власного сільського товаровиробника – ознака слаборозвинутості країни [450, с. 157].

Сільські громадяни зазнавали впливу протиріч, властивих процесам, що відбувались. Зміни, що відбувались в рисах селян трансформувалися у діалектично поєднаному традиційному і новаційному руслі. Про архаїчні риси селянства не доводиться говорити. Проведені протягом 1998 – 2004 рр. науковцями Таврійської державної аграрної академії дослідження виявили наступні зміни в середовищі селянства. На зміну соціалістичним традиціям, де сполучалось політичне і економічне життя, прийшла автономність господарської діяльності селян. Посилилась незалежність їх від втручання та регламентації його приватного життя з боку владних органів. Економічні зв'язки між господарюючими суб'єктами на селі базувались на принципах саморегуляції в обхід місцевих органів влади. Послабився номенклатурний підхід до розстановки кадрів. Сільські громадяни все більше заявляли про свої прагнення робити власний політичний вибір, всупереч тому, що нав'язувалось згори. Селяни виявляли все більше і відкритіше недовіру до політків, які, на їхню думку, “зраджували” їхні інтереси. Зростала вага традиційних цінностей: сім'ї, релігії, суспільної моралі тощо [728, с. 153-154].

Вітчизняний селянин на початковому етапі розвитку приватної власності на землю і майно морально-психологічно відчував себе скоріше

найманим працівником, залежним від керівників господарств. Наміри держави зробити селян власниками залишались нереалізованими. Незважаючи, що власність на селі була передана селянам, її місце у суспільних відносинах на селі була малопомітною. Селяни, одержавши гарантоване законодавством право володіння, користування і розпорядження майном, не мали стимулів для примноження багатства.

Якщо дотримуватись запропонованої зарубіжною соціологією послідовності соціальної стратифікації сільського населення, то слід відмітити, що воно поділялося на кілька груп: багатих; заможних; осіб середнього достатку; тих, що мали доходи нижчі середніх; бідних; малозабезпечених. Важливий показник стратифікації – це місце громадянина в організації виробництва. Управлінський апарат аграрного виробництва менш забюрократизований порівняно з іншими галузями, водночас він за роки незалежності зріс майже удвічі. На вершині управлінської піраміди знаходились керівники сільгосп підприємств, президенти агрофірм, асоціацій, приватних сільськогосподарських та сервісних підприємств. Вони безпосередньо контролювали матеріальні і трудові ресурси і мали вирішальний вплив на організацію виробництва. Далі ішли керівники середньої ланки (бригадири, начальники цехів, майстри і ланкові). Вони мали обмежені можливості впливати на прийняття управлінських рішень. За ними ішли безпосередні виконавці, рядові робітники, практично не включені в розпорядні відносини (хіба що на рівні загалу). На селі були і маргінальні групи, або як їх називали “групи впливу”, що залучались до прийняття управлінських рішень. Це найчастіше були спеціалісти [731, с. 109].

Абсолютна більшість сільського населення відносила себе до середнього класу. Селянська громадська думка засуджувала розкіш багатіїв, бачила її результатом шахрайства, а злидні – проявом поганої праці, безгосподарності. Тому багатство і злидні на селі мали, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики порівняно із середнім добробутом.

Сільський соціум залишався суттєво розрізненим. Вищий шар (субеліта), а це керівники аграрних партій, депутати-аграрники, керівники великих агрофірм і агроконцернів, у тому числі спільних підприємств з іноземним капіталом, а також найбільш відомі представники аграрної науки, кількісно був чисельним. Він відрізнявся від інших сільських верств хорошим власним матеріальним становищем, мав вплив на формування владних структур, володів можливостями розпоряджатися виробничими ресурсами.

Середній клас, який за розрахунками науковців, охоплював 80% сільського населення, мав кілька внутрішніх шарів. Верхній, або заможні селяни (10-15%), – це більшість керівників колишніх КСП і приватно-орендних сільськогосподарських підприємств, агрофірм, асоціацій і товариств, успішні фермери, посередники, спеціалісти переробних і сервісних підприємств. Це частина селянства, що мала високий рівень професійної освіченості, матеріального добробуту, бажання володіти власністю та матеріальними ресурсами. Середній шар включав більшість успішних фермерів, працівників кооперативних та приватизованих підприємств, що були власниками майнових і земельних паїв, керівників середньої ланки, переважної більшості сільської інтелігенції та спеціалістів сільського господарства, працюючих пенсіонерів, працівників торгівлі і побутової сфери. Його представники досягали достатку внаслідок особистої фізичної та інтелектуальної праці, відчували неадекватність рівня власних матеріальних статків з кваліфікацією і освітою, в більшості не воліли до самостійної праці.

Нижній середній шар формували некваліфіковані працівники сільськогосподарських і сервісних підприємств, службовці без спеціальної освіти, непрацюючі пенсіонери, що мали підсобні господарства. Матеріальне самопочуття їх вирізнялось нестабільністю, часто бракувало коштів. Багато хто з них підробляв на ринках, торгівлі, надавав послуги тощо.

До нижнього шару зараховувались непрацюючі пенсіонери, хворі і інваліди, які не мали підсобного господарства, багатодітні сім'ї, сезонні працівники та переселенці. Вони становили 15-20% чисельності сільського населення. Вони найбільше потребували соціальної допомоги держави, трудового колективу, самих сільських жителів. У них не було стабільних надходжень, всеціло залежали від пенсій та інших соціальних виплат. Багато з них жило в борг перед односельцями, власниками комунальних підприємств.

В сільському соціальному “дні” не було майже нікого. Практично серед селян не було осіб, позбавлених будь-якої власності чи джерел існування [731, с. 106-107].

Сільське населення розшароване на наступні групи: власники і підприємці, які акумулювали значну кількість землі, капіталу, засобів виробництва; власники фермерських господарств, орієнтовані на ведення натурального господарства; наймані працівники, що були готові працювати за наймом і майже за безцінь; працівники нових формувань, заснованих на акціонерному капіталі, оренді; мобільна частина трудівників, що працювали за наймом у країнах ближнього і далекого зарубіжжя; сезонні працівники, що працювали в інших областях України; безробітні; працівники бюджетних установ села.

За характером прикладання праці сільські громадяни поділялись на зайнятих переважно фізичною працею (механізатори, тваринники, будівельники, працівники допоміжних промислових підприємств і промислів, а також зайняті на кінно-ручних роботах, селяни-одноосібники). Водночас на селі зростає питома вага зайнятих переважно розумовою працею (керівники підприємств та об'єднань, працівники апарату управління, спеціалісти, а також працівники соціальної сфери на селі – вчителі, медпрацівники, працівники культури). Протягом 1991 – 2000-х років професійна структура селян змінилась. В 1,5 рази скоротилась чисельність

осіб, зайнятих на кінно-ручних роботах, і в такій же пропорції збільшилась питома вага управлінців, спеціалістів [731, с. 109].

Поняття сільського власника включало не лише право власності на землю, а й житло, цінні папери, авто- і мотозасоби. В цьому відношенні більшість селян була власниками. Проте серед них були ті, які реально володіли землею (фермери), і ті, хто мав лише право на володіння (пайовики). Була і третя категорія, котрі не мали у володінні ні землі, ні права на земельний пай (чимала частина працівників соціальної сфери, сезонні і тимчасові працівники, переселенці).

Клас власників засобів виробництва, або, як схильні називати деякі науковці, “нової сільської буржуазії”, на відміну від дорадянських куркулів, перебував у значній залежності від колективних та приватно-колективних господарств.

Відродження селянського господарства потребувало зміни ментально-психологічних пріоритетів селян, що пережили етап “розселянювання”, “налагодження” зв’язку із землею, селянською працею.

Отже, в 2005 – 2008 рр. деякі вітчизняні політики, науковці все частіше ставили питання необхідності докорінних змін суспільного сприйняття значення села та соціальної цінності селянства. Прагнення України рівноправно інтегруватися у європейський простір ставили це завдання у ряд першочергових.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ І РОЛЬ АГРАРНОЇ НАУКИ В РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

3.1. Питання аграрної стратегії України у вітчизняному науковому дискурсі

В Україні було сформовано потужний спектр наукових установ, здатних проводити фундаментальні і прикладні дослідження для аграрної сфери. Водночас через скорочення економічного потенціалу сільського виробництва уповільнювались інноваційні процеси, погіршувались умови для науково-технічного розвитку галузі. Установи УААН протягом 2000-х років традиційно щорічно проводили 500-600 розробок, які апробувалися і пропонувалися для впровадження в агроформуваннях усіх форм власності. За роки державної незалежності суттєві досягнення мали селекціонери. Їх зусилля спрямовувались, насамперед, на вирішення питань адаптивності нових сортів, яка зв'язана з їх підвищеною морозо-, зимо-, посухо- та жаростійкістю, на максимальну продуктивність із генетичним захистом урожаю від факторів довкілля, стійкість до хвороб, вилягання, осипання, проростання зерна в колосі, на високу якість продовольчого, фуражного й пивоварного зерна. Науковці УААН вперше в Україні створили і упровадили гібриди соняшнику (Еней, Дарій, Ант) з підвищеним вмістом олеїнової кислоти. Їх вирощування відкривало можливість в Україні для виготовлення надзвичайно цінної олії, яка за жирокислотним складом відповідає оливковій. Вперше в світовій практиці створені сорти проса, стійкі до 12 відомих рас сажки, з поєднанням високої продуктивності та якості крупи.

Вчені спільно з виробничниками провідних підприємств створили три молочні породи ВРХ з генетичним потенціалом продуктивності – 5-8 тис. кг. молока; виведено три породи м'ясної худоби і дві свиней, дві – овець, одну –

конеї, дві – риби, значну кількість внутріпородних і заводських типів, ліній, родин і кросів.

Установи регіональних центрів УААН співпрацювали з понад 5 тис. агроформувань. Лише в 2004 р. центри наукового забезпечення агропромислового виробництва регіонів провели 512 виставок, аукціонів і ярмарків, 340 днів поля, 407 “круглих столів”, видано 1795 рекомендацій, буклетів та інформаційних листів [674, с. 5-6].

Водночас, як і в радянські часи (це визнавали і науковці) слабкою ланкою науки залишалось впровадження. В роки незалежності керівникам і спеціалістам було, як кажуть, не до питань науки, адже кожне впровадження потребувало додаткових фінансових витрат.

На думку П. Саблука, завдання аграрної науки – виконати функцію – розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо агропромислового виробництва, його окремих галузей, добиватися їх сприйняття і впровадження на всіх ділянках діяльності з метою підвищення його ефективності, поліпшення умов роботи і життя людей [652, с. 3].

В аграрному секторі економіки працювало близько 10 тис. науковців.

В Україні сформувалась ціла плеяда економістів-аграрників, серед яких 70 докторів економічних, сільськогосподарських наук.

Мали місце труднощі з кадровим забезпеченням установ УААН. Через низьку престижність наукової роботи та недостатні обсяги фінансування зберігалась високою плінність кадрів. В 2004 р. підготовку кадрів вищої кваліфікації вели 39 наукових установ за 50 спеціальностями. Щорічно навчалося близько 1100 аспірантів. В Інституті агроекології і біотехнології чисельність докторів наук за 2004 р. зменшилась на 20%, кандидатів – 22%. Не вистачало наукових кадрів для ведення наукових досліджень у птахівництві, рибництві, бджільництві, звірівництві, виноградарстві [176, с. 9].

За визнанням П.Саблука, протягом 1991 – 1995 рр. аграрна наука втратила 20% потенціалу [660, с. 8].

В Україні створено і діяло у складі УААН 25 центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва, функції яких виконували державні обласні сільськогосподарські дослідні станції, або науково-дослідні інститути. На них покладалось завдання: сприяння підвищенню науково-технічного прогресу галузей АПК; розробка пропозицій товаровиробникам щодо ефективного використання ґрунтового-кліматичного потенціалу, матеріально-технічних, трудових і фінансових ресурсів; аналіз соціально-економічних відносин в АПК та підготовка пропозицій державним органам щодо їх удосконалення; апробація, доопрацювання стосовно умов регіону, пропаганда та організація освоєння товаровиробниками актуальних науково-технічних досягнень, спрямованих на ефективне ведення господарства, збільшення виробництва та підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; розробка системи насінництва в регіоні, виробництво і реалізація насіння вищих репродукцій та посадкового матеріалу сільськогосподарських культур у необхідних обсягах; вирощування і реалізація племінної птиці та худоби в обсягах повного забезпечення потреб області. Центром керувала Рада з питань діяльності. Організаційною і науково-методичною роботою центрів керувало Відділення регіональних центрів наукового забезпечення УААН.

Робота організовувалась відповідно Програми наукового забезпечення агропромислового виробництва АР Крим та областей України. Протягом 1998 – 2000-і рр. центрами було апробовано 269 завершених наукових розробок установ УААН, 40 – Міністерства аграрної політики, сім – зарубіжних фірм. Протягом 2000 – 2003 р. центри провели 889 днів поля, організували 1281 виставку, аукціону, ярмарку; 3725 конференцій, семінарів і нарад; 632 круглих столів, курсів; організовано 1988 виступів у ЗМІ; видано 4292 рекомендацій, буклетів, інформаційних листів [713, с. 27-29].

У Центрі наукового забезпечення агропромислового комплексу, що діяв у Херсонській області, працювало 17 докторів, 98 кандидатів наук та 298 наукових співробітників. Для стабілізації розвитку галузей АПК фахівцями

були розроблені програми “Зерно 2001”, “Рис Херсонщини”, “Насіння”, “Корми”, “Виноград”, “Соняшник”, “Соя”, “Рапс”, “Бавовник”, “Таврійська вовна”. Протягом 1998 – 2001 роки Центр апробував 61 закінчену науково-дослідну роботу [679, с. 95].

Водночас, аграрна наука України досить повільно інтегрувалася в конкурентне поле світової аграрної науки. У більшості наукових установ системи УААН перевага віддавалася “чистій” науковій роботі, а проблема перетворення розробок у товар, просування їх у сферу створення наукоємної продукції, трансфер технологій залишалися ніби на узбіччі або мали епізодичний, локальний характер. Не приділялось достатньої уваги успішному функціонуванню служб маркетингового менеджменту та інноваційного провайдингу.

Вчені економісти-аграрники об’єдналися у Всеукраїнський Конгрес, який щорічно проводив Збори, у яких брали участь науковці, що працювали в наукових, освітніх установах, підприємницьких і адміністративно-управлінських структурах. 16-17 січня 2004 р. в Національному науковому центрі “Інститут аграрної економіки” були проведені Шості збори, на яких розглядалися питання “формування та розвиток аграрного ринку” [484, с. 146-148].

Вітчизняні науковці постійно наголошували на необхідності розробки новітньої аграрної політики. Ними неодноразово подавались концептуальні підходи до державної стратегії розвитку галузі. До цього долучалися В. Юрчишин, П. Саблук, І. Кирилко та інші відомі економісти-аграрники. В опублікованій в 2003 р. В. Юрчишином у журналі “Економіка АПК” статті “Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації”, зазначалося зокрема те, що ситуація, яка склалась в АПК, стала результатом недосконалості аграрної політики в усіх її проявах – починаючи з того, що країна не знала її прикладної сутності, кінцевого призначення етапів і механізмів здійснення. На думку вченого, аграрна політика або все те, що за неї видавалось, не виправдала і не могла виправдати свого призначення з

наступних причин: ні сама політика, ні хоч би її стратегічні завдання і пріоритети не були офіційно проголошені; здійснювались заходи аморфно, без належного організаційного супроводу. Він був переконаний в необхідності розробки нової політики, яка б стала реальним соціально-економічним і суспільно-політичним явищем [748, с. 3].

В. Юрчишин пропонував включити до аграрної політики наступні цілі: стимулювання соціально-економічного розвитку сільської місцевості, прискорення системного відродження сіл та інших сільських поселень; підвищення надійності продовольчої безпеки країни; забезпечення достатньо високого і надійного рівня управління земельним фондом, іншими сільськогосподарськими та водними ресурсами; підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України, просування вироблюваної у ньому продукції на світові ринки, завоювання і надійне утримання ринково-продовольчих ніш; прискорення процесів освоєння світових досягнень у розвитку продовольчих ринків і формування в єдності з відповідними вітчизняними надбаннями найбільш прийнятної для сільського господарства України ринково-продовольчої системи; гарантування виведення на істотно вищий рівень наукового забезпечення розвитку аграрного сектора економіки, у тому числі шляхом вибору прогресивних інноваційних схем і механізмів; остаточне вирішення питань щодо шляхів, джерел і механізмів формування ресурсного забезпечення потреб агропродовольчої сфери; опрацювання стратегічно доцільної структури сільськогосподарського виробництва; у нову аграрну політику доцільно закласти систему фінансово-економічної підтримки сільськогосподарського виробництва; відображення в аграрній політиці макроекономічних показників майбутнього розвитку галузі [748, с. 5-6].

Стратегічні цілі агрополітики в Україні не могли бути сформульовані, оскільки на теоретичному рівні не було обґрунтовано: майбутні орієнтири розвитку сільського господарства (задоволення внутрішніх потреб чи нарощення експортного потенціалу); засади розвитку (протекціонізм

європейського типу або лібералізм американського зразка); структура (“європейська модель” родинної ферми чи “американська” латифундійного типу); інтеграція галузі (до ЄС чи СЕП) тощо.

Світовою економічною наукою проблема сталого розвитку сільського господарства розроблялась досить інтенсивно, вважалось фундаментальним завданням сучасності. На поч. 2000-х років у світі працювало близько 250 наукових центрів, дослідження яких спрямовувались на розв’язання широкого спектра проблем сталого розвитку [734, с. 36]. Вітчизняні науковці активно включились у роботу по опрацюванню набутків світової науки, з’ясуванню суті та змісту цієї категорії. В агрополітичних рішеннях держави ця категорія не знаходила свого відображення. Як наслідок, галузь функціонувала без науково обґрунтованих критеріїв меж росту, послідовності його циклів, раціоналізму у використанні природних ресурсів тощо. Відповідно, не досягалася сталість у виробництві окремих видів продукції.

Вітчизняна модель сільського господарства мала максимально враховувати етнічні, психологічні, геополітичні, культурні особливості українства і України. Водночас, вона буде неповною, якщо не споритиметься на успішні моделі, що апробовані в провідних країнах світу. Вони були вигідними. Зокрема, в Японії, на Тайвані реалізовувалась унімодальна стратегія, яка враховувала необхідність підвищення рівня доходів сільських жителів і не передбачала створення преференцій для окремих виробництв. Вона включала такі факторні складові: інновації і ресурси (продуктивність досягалась через національні програми, що реалізовувались у т.ч. й за допомогою ефективною системи служб “екстеншн”. Акцентувалась увага на проблемі ефективного використання наявних ресурсів); стимули (“правильні” ціни формувались ринковою лібералізацією; втручання держави обґрунтованим було там, де появились “провали” ринку, і мало орієнтуватись на удосконалення ринків, а не посилення ролі бюрократії); інфраструктура (розглядається суспільним благом, оскільки її не може утримувати приватний

сектор; має забезпечувати держава); інститути та ініціативи (рівновага між державним втручанням і приватною ініціативою) [594, с. 103-104].

Науковці були схильні розглядати стратегічну мету аграрної політики у дещо звуженому контексті, замикаючи її на розв'язання передусім “матеріальних” проблем. П. Саблук на Других Всеукраїнських зборах вчених економістів-аграрників, які проходили у Києві 24-25 січня 2000 р., у доповіді окреслив головною метою аграрної політики України розбудову конкурентоспроможного аграрного сектора економіки шляхом створення умов для прискореного формування ефективного господаря-власника, а також створення економічних умов господарювання [656, с. 20].

Про відсутність чітких агрополітичних стратегій держави постійно говорили вчені-економісти. У доповіді на Другий Всеукраїнських зборах вчених економістів-аграрників П. Саблук серед причин кризи назвав ту обставину, коли українські селяни не знали, на яку систему господарювання їм слід було орієнтуватись: на ту, що була, чи на ту, яка існувала в абсолютній більшості країн світу з певними модифікаціями. На думку науковця, це стало причиною того, що аграрний сектор майже десять років працював у площині двох економік, які були несумісними і взаємовиключаючими, – у планово-розподільчій і ринковій [656, с. 4].

В 1994 р. вчені розробили, а Всеукраїнський конгрес вчених економістів-аграрників ухвалив схему аграрних трансформацій, метою яких було визначено викривлення по відношенню до сільського господарства і селянина економічних законів з урахуванням історичних реалій і світового досвіду. Схема включала чотири блоки:

I. – Формування економічної платформи аграрної реформи (визначення власника землі, майна і праці; побудова на основі власності виробничих відносин; формування організаційно-правових структур ринкового типу; створення інфраструктури ринку);

II. – Побудова ринкового за змістом економічного механізму (створення сприятливої фінансової та кредитної політики, цінового механізму, побудова адекватної ринковій економіці системи управління);

III. – Наповнення новим змістом конструкційної схеми економічної реформи (впровадження ресурсно- та енергозберігаючих технологій; інтенсифікація й розв'язання проблем матеріально-технічного постачання; кооперація, спеціалізація; інформатизація та комп'ютеризація виробництва; кадрове забезпечення; розв'язання соціальних проблем);

IV. – Законодавче забезпечення реформи.

Через десять років розробники-науковці стверджували, що положення схеми реалізовані на 25-30% [655, с. 11].

В Україні агрополітичні стратегії змінювались досить часто. Щоразу після зміни уряду виникала проблема розроблення програм. Як слушно відмітив П. Саблук, вони розроблялись і, як правило, складались у папки. У кращому випадку на їх виконання приймались закони, постанови уряду, опрацьовувались рекомендації. Однак зміст цих документів у своїй більшості до селян не доходив [650, с. 3].

Справді, державне управління виявляло багато в чому нездорову консервативність, що межувало часто з психологічним несприйняттям необхідності нового, змін. Крім того, відбувалось ігнорування напрацювань науковців, під рішення не підводилось організаційно-фінансове забезпечення, не було знайдено ідеологічної єдності основних політичних сил щодо необхідності реформ.

Економісти П. Саблук і В. Юрчишин неодноразово зазначали, що однією із найсуттєвіших причин несприятливого для майбутнього країни стану сільського господарства, а з ним села і селянства України, було недосконале державне управління [651, с. 3].

Не було ухвалено базового закону. Політики і депутати, громадські діячі так і не спромоглися глянути на світову практику. Великобританія одна з перших країн в Європі ще в 1947 р. ухвалила закон про сільське

господарство, у якому було закладено норму: на уряд покладался обов'язок втручатися в економіку в інтересах сільського господарства. Слід вдуматись: економіка країни підпорядковувалась сільському господарству. Наступна норма – уряд повинен за купувати за гарантованими цінами вирощену в країні продовольчу продукцію. Далі, з метою підтримки фермерів наприкінці кожного збутового періоду уряд змушений був виплачувати їм різницю між ринковою і гарантованою ціною. Швейцарія пішла по-іншому шляху і в 1947 р. спочатку ввела у конституцію положення, які передбачали сприяння державною владою розвитку сільського господарства, а в кінці 1951 р. прийняла закон про сільське господарство. В 1960 р. Франція в законі про орієнтацію закріпила мету досягти в інтересах фермерів паритету сільськогосподарських доходів із доходами в інших галузях економіки. Законодавство США тісно взаємопов'язане і зберігає нормативну непоступливість. Закон США по сільському господарству, ухвалений у 2002 р. на сім років, враховував положення законів 1936, 1954, 1978, 1990 рр. і складався з десяти спеціальних програм: товарні програми, збереження земель, торгівля, програми харчування, кредит, розвиток сільської місцевості, програми досліджень, лісове господарство, енергетика різне [651, с. 6].

В Україні вперше було піднято питання необхідності ухвалення базового закону в статтях науковців Р. Чап'юка, І. Шпирної, В. Юрчишина, О. Онищенка, опублікованих в газеті “Голос України” та інших наукових виданнях [719; 747, с. 204-213].

Причини втрат, які зазнавало село, були очевидні. Про них неодноразово говорили науковці. В. Юрчишин писав: “неупереджений аналіз проведення і результативності сучасних аграрних реформувань дає підстави для висновку, що вони проходили б активніше, глибше, і результативніше, якби із самого початку були поставлені на достатньо відпрацьовану правову основу. Проте з різних причин цього не сталося, що призвело до ситуації, за якої нормативно-правова база постійно відставала і продовжувала

відставати від потреб розвитку аграрних відносин” [749, с. 4]. Справді, в Україні відбувався парадокс, коли ключові гілки влади підміняли одна одну, втручаючись у компетенцію. Президент України часто змушений був брати на себе відповідальність і “проштовхувати” ті чи інші зміни. Водночас слід враховувати, що Укази президента України ставали прискорювачем процесів і змушували активізувати в даному плані діяльність законодавчої влади.

Аналіз нормативно-правових документів дає підстави переконатись у тому, що багато їх були фрагментарними, їм властива була взаємна узгодженість. В Україні не було розроблено і прийнято базового, рамкового закону, на основі якого формувалася б вся наступна нормативно-правова база. Ухвалення Земельного кодексу України стало вагомим чинником розвитку земельних відносин. Водночас, його багато положення мали більше тактичну ціль, а тому швидко застарівали і ставали гальмом процесів, пов’язаних із землею. Інші сегменти аграрних перетворень не опиралися на базові закони. В провідних країнах світу (Великобританії, Нідерландах, Швейцарії, США) такі закони діють, вони визначали необхідність створення надійної правової бази для заходів, що сприяли ефективному розвитку сільського господарства. Швейцарія ще в 1947 р. внесла в Конституцію статті, які визначали необхідність створення надійної правової бази сільського господарства. А в 1954 р. був прийнятий Закон про сільське господарство, який став основою для послідувочої законодавчої бази. Дещо іншим шляхом пішла Франція, прийнявши в 1960 р. Закон про орієнтацію, спричиненням якого стало забезпечення паритету сільськогосподарських доходів з доходами в інших секторах економіки. На його основі ухвалювалися інші закони, що ставали імпульсом прискореного і ефективного розвитку сільського господарства.

Відсутність такого закону в Україні обмежувала цілеспрямоване формування системи державних законодавчих актів. Відсутність необхідних законів унеможлилювала таку важливу справу, як формування правової

культури керівників, виробників. Багато хто цим користався і діяв поза правовим полем. Звичним явищем ставав правовий нігілізм.

Внаслідок ухвалення документи не мали єдиної цілеспрямованості, узгодженості, не підпорядковувались досягненню чітко визначеної кінцевої мети. Залишалось нагальним спрямування законодавчого процесу у найбільш сприятливе русло.

Тому політичні рішення, що ухвалювались державною владою, не мали опертя на базовий закон. Владні структури та посадові особи, що відповідали за сільське господарство, також часто потрапляли поза межі власної компетенції.

За визнанням І. Кириленка, правове поле перетворень в аграрному секторі формувалось часто під дією емоцій, ніж наукового обґрунтування, тому часто мало хаотичний характер [516, с. 8-9].

Практично протягом 1990-х років Україна розвивалась в умовах спонтанної суспільної динаміки. Лише на поч. 2000-х років прийшло глибоке суспільне розуміння необхідності визначення та нормативно-законодавчого закріплення стратегії та концептуальних засад розвитку. Ця робота необхідна була з огляду на шкідливий вплив на економіку та її бюджетну складову, т.з. “політичних циклів кон’юнктури”, визначених польським економістом Л. Бальцеровичем. Як він стверджував, вплив політики на економіку дуже негативний і спонукав до “циклічної нестабільності суспільства, створював політичний цикл кон’юнктури” [129, с. 34-36].

В Україні практично тривалий час не було прийнято жодного документа, який би окреслював програмні, концептуальні або стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу. Відсутність стратегії, на думку П. Саблука, спричинила до того, що “... один чиновник будував народний капіталізм, другий – державний капіталізм, третій – соціалізм...” [650, с. 4].

Першу масштабну спробу окреслити парадигму формування стратегії національної продовольчої безпеки було зроблено науковцями на Третіх

зборах Всеукраїнського конгресу економістів-аграрників у 2005 р. Проте програма “Добробут через аграрний розвиток” так і не була опрацьована законодавчо і не набула форми документа обов’язкового до виконання. Лише в 2005 р. кілька проектів стратегічного розвитку АПК розроблялись науковцями ННЦ Інституту аграрної економіки УААН: “Стратегія розвитку агропромислового комплексу України”, “Концепція комплексної програми підтримки та розвитку українського села на 2006 – 2010 рр.”

Водночас, українські вчені доводили необхідність стратегії розвитку галузі, мало звертали увагу на світову і особливо європейську традицію, що склалась. Практично більшість країн Південно-Східної і Центральної Європи на цей час свої стратегічні плани вибудовували з прицілом на підготовку аграрної сфери і сільських територій до вступу в Євросоюз, переорієнтації та концептуальні засади теорії стійкого розвитку.

У одному з найвдаліших документів, розроблених в умовах незалежності – “Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004 – 2015 роки “Шляхом європейської інтеграції” (2004 р.) сформовано місію інтеграції в Європу та стратегічні цілі: “досягнення стабільного економічного зростання...”, “підвищення конкурентоспроможності продукції...”, “створення цивілізованих умов проживання у сільській місцевості...” [264, с. 184]. Як бачимо, це надто загальні цілі, які покликані були передусім виконувати політичну функцію, окреслювати той курс, по якому збиралася рухатися у розвитку Україна. На відміну від України, Чехія після вступу до ЄС у своїх стратегічних планах сформувала місію, викладену у словах: “Сільськогосподарські регіони, село, біорозмаїття, вода”. Детальніше вона була розвинута у стратегічних програмах розвитку [475, с. 139].

Стратегія розвитку сільського господарства Республіки Казахстан до 2010 року включала в себе розділи, що вражають конкретністю і чіткістю: “Стан сільського господарства Республіки Казахстан”, “Можливі загрози. Сильні та слабкі сторони. Можливості розвитку”, “Цілі”, “Пріоритети”;

“Стратегія та етапі здійснення”, “Роль і місце держави”, “Обґрунтування варіанта здійснення стратегії” [476, с. 23].

На думку М. Хорунжого, за роки незалежності не було опрацьовано і законодавчо закріплено офіційної державної політики, як і не здійснено теоретико-практичного обґрунтування капіталізації сільського господарства [712, с. 52]. Процес капіталізації розглядався часто як самоціль чи панацея від усіх бід. Внаслідок трансформаційні перетворення, що відбувалися, не були продуктом аграрної політики, а частіше як результат саморозвитку процесів. Часто відбувалося зміщення розуміння логіки змін, внаслідок чого проміжна ціль, що досягалася, бачилася базовою і кінцевою. Так, кінцевою метою аграрної політики вважався демонтаж радянської колгоспно-радгоспної системи і реструктуризація підприємств. Натомість зневажалась така обставина, як трансформація нових господарств у ринкове середовище. Саме в цій царині виявилось найбільш недоробок і помилок. Створена наспіх ринкова інфраструктура (біржі, брокерські контори, агроторгові доми) ефективно не працювали, між виробником і споживачем постала ціла низка посередників. Капіталізація, як процес відбувався з метою створення умов для подальшого розвитку інших галузей за рахунок сільського господарства.

В Європі управління сільськогосподарським виробництвом, як і економіки в цілому, здійснювалось на засадах праксеології – науки про досконалу діяльність. Її формування почалося у Польщі і набула широкого визнання. У найбільш загальному відношенні сутність цього підходу полягає в тому, що кожний його елемент повинен відпрацьовуватись і втілюватись в практику на досить високому якісному рівні.

Вітчизняні економісти-аграрники протягом 2003 – 2004 рр. підготували проект “Стратегія розвитку агропромислового комплексу України”, у якій АПК розглядалось складовою частиною економіки України. Стратегія дала відповідь на питання, якою є Україна – промисловою чи аграрною державою. Зокрема, було зазначено, що держава обрала постіндустріальний шлях розвитку. Серед положень програми теза, що в центрі економіки має бути

економічний інтерес, важелями реалізації якого виступають такі категорії як власність, ціна, прибуток, зарплата, субсидії тощо [653, с. 3].

Окремі науковці, громадські діячі таку політичну легковажність, що мала місце в Україні, засуджували. Україна з країн з перехідною економікою виявилась однією з найнеуспішнішою у цьому плані. Часто ігнорувалась обставина: політика – це мистецтво управляти суспільними процесами на користь нації, а якщо результати цього управління не сприяли щонайменше розвитку економіки країни, то користі від такої політики для суспільства не було. П. Саблук вважав, що в Україні більшість державних чиновників не сприймали значення цієї істини, яку давно й успішно реалізовували їхні колеги з розвинутих країн [659, с. 4].

Трактування суті аграрної політики часто змінювалося. У політичному вжитку переважало т.з. вузьке її визначення. Не брався до уваги досвід формування понятійного апарату агрополітики зарубіжних країн. В 2000-і роки науковим центром зарубіжної теорії аграрної політики вважалася Франція. Науковці цієї країни розглядали термін у широкому і вузькому розумінні. У широкому, аграрна політика передбачає три напрямки: політика розвитку аграрного сектора; продовольча політика (споживання продуктів харчування, соціальна підтримка населення); агропромислова політика (обслуговування сільського господарства, включаючи переробку, виробництво засобів виробництва, торгівлю).

Французькі дослідники опиралися на офіційну методику Організації економічного співробітництва й розвитку, яка передбачала поділ аграрної політики на сільськогосподарську (на користь виробників) та продовольчу (на користь споживачів), а державу бачила посередником між платником податків, споживачем продукції та сільгоспвиробником.

У вузькому розумінні, бачилась політика розвитку аграрного сектора. На думку одного із засновників французької школи аграрної політики А. Кулона, це інституціональний компроміс, зведений до трьох “угод”: “територіальна” (підтримка державою тієї чи іншої форми організації

сільськогосподарського виробництва); “бюджетна” (співвідношення доходів і видатків на сільське господарство); “політична” (співробітництво держави, професійних організацій і громадян) [202, с. 36].

Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” від 18 жовтня 2005 р. передбачив обмеження й непослідовне розуміння аграрної політики, зокрема вона базувалась на національних пріоритетах і враховувала необхідність інтеграції України до світового економічного простору [303].

Можна погодитись з думкою П. Саблука, що в Україні практично до поч. 2000-х років продовжувала зберігатися ідеологія, нав’язана селянству 1917 р. Її відстоювали деякі політики, прикриваючись захистом інтересів людей і селянства зокрема. Вони ігнорували позитивні приклади розвитку аграрної економіки в таких країнах як Фінляндія, Південна Корея, Німеччина [655, с. 11].

Науковці підтверджують точку зору, суть якої в тому, що для України оптимальною могла б бути змішана соціально-орієнтована економіка, де б співіснували різні форми власності, і кожна з них займала ту нішу, в якій вона забезпечувала б найкращі результати. Це шлях, який унеможливить копіювання чужої моделі, дозволить врахувати і поєднати свідомість і менталітет громадян з принципами ринку [685, с. 62].

Проблема вироблення концепції стратегічного розвитку сільського господарства потребувала теоретичного обґрунтування окремих базових його складових: вхідних – “занепад”, “криза”; вихідних – “відродження”. Така постановка питання була необхідна передусім для вироблення готовності соціально-економічних суб’єктів сільського господарства до змін та адекватної реакції на необхідність внутрішніх та зовнішніх перетворень. У Україні ж це завдання почало ставитись на науковому рівні лише в кінці 1990-х років. Про необхідність відродження села лише декларувалося політиками у їх політичних програмах. В реаліях на початку 1990-х років відбувався злам, демонтаж елементів попередньої системи господарювання.

Отже, порушувався сам концепт “відродження” і, навпаки, помилково робилося все, аби розпочати рух вперед з нуля. Очевидно, що в ідеологів таких змін зберігались на етноментальній підсвідомості елементи більшовизму поч. ХХ ст. Світовий же досвід показував, що справжній прогрес, розвиток, відродження досягалися лише там, де нове структурне тісно поєднане з успішним попереднім структурним і перебуває в органічному взаємозв’язку з ним [681, с. 3]. Крім того, не була з’ясована ні на політичному, ні на теоретичному рівні кінцева мета змін – “відродження” села. З політичних декларацій було не помітно, до якого сучасного світового рівня аграрного виробництва потрібно було прагнути, яким мало бути стале соціально-економічне зростання галузі. Таким чином, бракувало загальної уяви про вітчизняну систему сільського господарства, її місце у світовому поділі праці тощо.

В Україні лише на теоретичному рівні пророблялись такі проблеми як “світові економічні конфлікти”, “економічна безпека країна” тощо. Практично державою акцентувалась увага на необхідності просування сільгосппродукції на зовнішні ринки. І здебільшого не враховувались ті обставини, що більшість розвинутих країн світу вважали економічний тиск, створення небезпечних ситуацій та конфліктів явищами цілком цивілізованими в праві зміцнення власного потенціалу за рахунок послаблення позицій конкурента. Сільське господарство, переробні галузі України у більшості випадків не могли діяти так, аби нарощуючи позитивне сальдо у зростаючому зовнішньоторговельному обороті можливо було дбати про власний економічний розвиток, нарощувати добробут нації. Держава для цього не створила належних умов.

Склалось так, що в Україні виявилась не відпрацьованою теорія аграрних відносин. Отже, вона залишалась позаду практики. Більшість політиків і науковців продовжували розглядати аграрні відносини звужено й ототожнювали їх із земельними відносинами. В радянський час, як відомо, аграрне питання бачилось виключно як питання про земельні відносини, а

аграрні відносини розглядались відносинами, пов'язаними з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва.

Ситуація змінилась з набуттям Україною незалежності. Об'єктивна дійсність формувала ситуацію, за якої аграрні відносини покликані були посідати особливе місце в системі інших суспільних відносин, на них покладалося виконання ряду важливих функцій. Справа продовольчого забезпечення в Україні традиційно вважалась важливою. Водночас, складалось так, коли у цій справі допускалась політична легковажність, внаслідок якої країна тривалий час перебувала у стані можливості втрати продовольчої незалежності. На практиці іноді принижувалось значення якісних продуктів харчування в житті людини. Прагнення бізнесу мати надприбутки спонукало їх до постачання в Україну неякісної продукції.

В Україні недооцінювалось значення аграрних відносин у системі суспільно-виробничих відносин. Недосконалість і не відпрацьованість перших, обмежували розвиток других. Крім того, за таких умов занепадали цілі галузі.

Науковці і політики намагалися виокремити свого роду етапність у розвитку сільського господарства. Чимало їх сходились на думці, що найтяжчими були перші вісім років незалежності, оскільки відбувалась зміна психології керівників, політиків, селян, переоцінювались цінності. Найголовнішим підсумком стало усвідомлення селянами права на власність [185, с. 5].

В 1990 – 2000-і роки в Україні відбулися суттєві галузеві перекося у сільському господарстві. Це стало наслідком недостатньої уваги до цього питання держави. Недооцінка тваринництва негативно позначилась на загальних досягненнях галузі. Відбувалось свого роду ігнорування істини, яку свого часу (1784 р.) сформулював російський вчений О.Т. Болотов: “Дотримання належної пропорції між тваринництвом і хліборобством є найголовнішим пунктом уваги сільського господарства. Ці дві речі так між

собою пов'язані, що якщо одна буде упущена, то неминуче завдасть шкоди другій” [671, с. 26].

Якщо глобально глянути на інституційну сутність аграрних перетворень, то основна проблема полягала головним чином у здатності державної влади створити передумови для розв'язання ключового завдання: поєднати технологічних і економічних досягнень західної цивілізації і мету збереження культурної незалежності українського села [597, с. 21].

Науковці включилися в дискусію з питання рівня механізмів державного регулювання, зробили свій посильний внесок в методику і концепцію цього процесу. Певні адаптивні вирішення цих питань шукались ними у відповідних сегментах аграрної політики розвинутих країн і тих, що мали перехідну економіку. Доцент Львівського державного аграрного університету Ю. Губені вивчав ринкові інтервенції Чеської держави [474, с. 150].

Проблема меж державного втручання в регулювання виробничого процесу залишалась відкритою протягом тривалого часу. На початку 1990-х років на рівні науковців і політиків визрівало лише розуміння необхідності докорінних змін в діючій адміністративно-розподільчій системі та заміну її новою, яка б відповідала новим засадам державотворення та утвердження в сільському господарстві ринкових суспільних відносин. Світовий досвід показував, що держава намагалася обрати свій власний ступінь державної участі в ринковій діяльності. Зокрема, у Бельгії, Нідерландах, Швеції регулююча роль держави залишалась вищою, ніж, скажімо, США, де віддавалася перевага ліберальним цінностям. Світова аграрна криза осені 2008 р. засвідчила про недосконалість чисто ринкових регуляторів соціально-економічного розвитку. Найбільш важливі сфери “втручання” держав включали: законодавче забезпечення формування і функціонування ринкової економіки; застосування цілеспрямованої цінової політики; впровадження ефективної кредитної та стимулюючої систем оподаткування

сітьгоспвиробничих структур; використання митних методів соціально-економічного захисту вітчизняних товаровиробників тощо [735, с. 10].

В Україні за умов глибинних змін у формах і методах виробництва, відносин власності ця проблема розглядалась у контексті надання державної допомоги. На розв'язання цього завдання приймалась велика кількість законодавчих, нормативно-правових документів, політичних рішень. В Законі України “Про державну підтримку сільського господарства України” (червень 2004 р.) вперше проголошено і регулюючі механізми таких категорій як “державна аграрна інтервенція”, “продовольча безпека”, а також закріплено такі функції держави як регулювання гуртових цін на сільгосппродукцію, страхування виробничих ризиків, дерегулювання ринку сільгосппродукції, запобігання порушень законодавства, надання бюджетних дотацій [735, с. 11-12].

Оцінки того, що відбувалося на селі, робилися різні. Вони були як вкрай оптимістичні, так і надто песимістичні. Очевидно правильним буде висновок, що відбувся триразовий спад виробництва; ліквідовані колгоспи, які починали працювати на індустріальній основі; майже 11 млн. га орних земель виведено із сільгоспобороту; до критичної межі зменшилось поголів'я худоби і птиці; зруйновано більшість трудових колективів; істотно знизився кваліфікаційний рівень працюючих; зруйнована інфраструктура села, закриті лікарні та поліклініки, школи розвалюються; відбувалася інтелектуальна деградація села [277, с. 3-30].

Вартий уваги і наступний висновок: “дивуєшся, як так безглуздо, всупереч об'єктивно діючим економічним законам можна було проводити аграрну реформу, щоб зруйнувати досягнутий, хоч не такий вже й високий, рівень розвитку продуктивних сил села і повернутись назад – до лопати, мотики, кінного плуга, ціпа і тяжкої безпросвітної роботи селянина, до індивідуального, здебільше натурального господарства, названого нині модним словом “фермерство” [619, с. 23].

Науковці в кінці 1990-х років розпочали дослідження причин кризових явищ у аграрній сфері. Ними в цілому вірно вказувались прорахунки. Ситуація оцінювалась як гострокризова. В. Юрчишин у співповіді на Всеукраїнських зборах вчених економістів-аграрників 14 січня 1999 р. слушно відзначив наступні причини такого стану: повна невідповідність України до розвитку в нових умовах; влада під страхом покарання не допускала щонайменших відхилень від вироблених і здійснюваних нею політичних і економічних догм, по-суті ніяких напрацювань щодо переведення колгоспно-радгоспної системи господарювання на більш прогресивні засади не мала і економічна наука. Внаслідок цього виробництво і його науково-виробниче забезпечення раптово опинилося перед невідомістю, яку не вдалося швидко і найкраще усвідомити і подолати. Серед інших об'єктивних причин науковець виділяв і такі об'єктивні фактори, як неможливість галузі розвиватись в умовах загальноекономічної кризи та нічим не виправдана недооцінка найвищими органами державної влади визначального місця сільського господарства в соціально-економічному розвитку країни.

На думку В. Юрчишина, органи держави, не опрацювавши своєчасно стратегію розвитку сільського господарства, спрямували її у площину невизначеності, допустили неконтрольований розвиток руйнівних процесів і явищ; недооцінили того, що переведення сільського господарства на засади розвитку вимагало не лише ґрунтовних знань, великих зусиль, тривалого часу, але й достатнього фінансового забезпечення з боку держави [751, с. 32].

Про причини кризи на селі політики, науковці, громадські діячі говорили чимало. Робились навіть спроби з'ясувати першопричини негативної динаміки процесів. Економіст-аграрник В. Юрчишин, розмірковуючи над суб'єктивними і об'єктивними причинами аграрної кризи, схильний бачити їх такими, що були започатковані на початку 1990-х років і визначалися раптовістю, непередбачуваністю моменту. На думку науковця, серед причин переважали об'єктивні обставини. Надалі почали

відкриватись і поширюватись у зв'язку з тим, що з різних причин затримувався пошук шляхів і механізмів їх подолання, інші причини. Негативи нагромаджувалися надміру швидко і проявлялись в настільки неочікуваних формах і масштабах, що державні управлінські структури ставали перед потребою діяти спонтанно й тому не завжди достатньо продумано. Суб'єктивні фактори почали брати верх над об'єктивними обставинами [749, с. 9].

Об'єктивні фактори визначались такими: невідповідність держави діяти в нових умовах; відсутність хоч би найзагальніших відповідних наукових напрацювань; повільне формування реформаційного середовища щодо села і в цілому; глибоке політичне протистояння в країні з приводу формування і здійснення аграрної політики; загальний занепад економіки країни.

Суб'єктивні чинники і обставини: недооцінка значення опрацювання аграрної політики; відсутність загально окреслених державою орієнтирів щодо сутності аграрного ладу; обмеженість правового забезпечення і здійснення аграрної політики; надмірно низьке організаційно-управлінське забезпечення аграрної політики [749, с. 10-11].

У досліджувані роки науковцями неодноразово пропонувались різні варіанти теоретичних положень, які б могли сприяти виробленню агрополітичних рішень. В 2004 р. в журналі "Економіка АПК" доцент Луганського національного аграрного університету В. Чеботарьов опублікував статтю, у якій закликав науковців, політиків і громадськість до створення Аграрної доктрини України та запропонував власне бачення місця і ролі держави у сільськогосподарському виробництві. Мав рацію науковець, коли писав, що в Україні нарешті настали часи, аби законодавчо прописати роль держави як економічного суб'єкта та реалізувати на практиці теорію наздоганяючого розвитку України, закріпивши пріоритетну роль за сільським господарством [721, с. 32].

Однією з причин різкого спаду сільгоспвиробництва було й ігнорування закономірностей економічної теорії, яка передбачала поєднання у виробничому процесі трьох факторів – землі, праці, капіталу – формотворчих компонентів вартості створюваного продукту. Земля не лише не визнавалась товаром, а й як вартісна складова основного капіталу сільгоспідприємств. Як наслідок, щорічно сільське господарство недоодержувало 7-10 млрд. грн. прибутку [706, с. 26].

Економічні можливості сільського господарства використовувались не повністю. На нього припадало 20% загального обсягу валового продукту. У Білорусі та Казахстані цей показник становив 13%, Росії – 7% [658, с. 4].

Аграрне виробництво, на відміну від промислового, чутливе до багатьох незалежних від людини (підприємця) обставин – погодних умов, політичних обставин, фінансових ризиків. Досвід показував, що формування стійких і стабільних виробничих структур вимагав адаптації до “правил гри” щонайменше життя 2-3 поколінь громадян. Часта зміна законодавства дезорієнтувала виробника. Прикладів в історії, більш ніж достатньо. Потрібні були десятиліття, аби форми господарювання могли забезпечувати більш менш продовольством суспільні потреби, і усвідомлювалась селянами як доцільна і раціональна. Впровадження нового законодавства в умовах незалежності України часто викликало політичні суперечки і протистояння. Згадати слід хоча б прийняття Верховною Радою Земельного кодексу України.

Проблема оптимальних обсягів виробництва вітчизняним сільським господарством залишалась відкритою. Економісти-аграрники продовжували сперечатись відносно можливих меж розширеного відтворення аграрного виробництва. Науковцями і політиками неодноразово озвучувалась думка, суть якої зводилась до того, що Україна, маючи великий природно-аграрний потенціал, мусила зайняти належну нішу у розв’язанні світової продовольчої проблеми. З року в рік дискутувались проблема обсягів виробництва зерна. Фахівці сходились на думці, що оптимальним для України могли бути обсяги

в 32 – 35 млн. т. зернових в рік. Цього нібито могло вистачити для внутрішнього споживання й збереження експортних можливостей. Таким чином, на політичному і науковому рівні домінуючими залишались не якісні, а кількісні підходи. Очевидно, що поза увагою фахівців залишались загальносвітові тенденції свідомого обмеження збільшення виробництва сільгосппродукції (введення квотування окремих видів для США і країн ЄС). Крім того, відомо було, що з 1998 р. обсяги виробництва продукції у США, Канаді, Франції, Італії, Німеччині, Великобританії не збільшувались. А по окремих видах навіть зменшувались.

В Україні лише декларувались завдання задоволення потреб громадян. В реаліях вітчизняне виробництво мало можливість задовольнити обсяги споживання по хлібові, картоплі. В країні зберігався постійний і гострий дефіцит продовольства. За висновками органів охорони здоров'я, за набором основних харчових продуктів, необхідних для здорового харчування, дефіцит (недоїдання) досягало 40%, у т.ч. продуктів тваринництва – 50%, рослинництва – 22% [653, с. 8]. Україна виявилась продовольчо незахищеною, постала на роздоріжжі, обираючи шляхи поліпшення споживання продуктів харчування – за рахунок нарощення власних обсягів виробництва чи збільшення імпорту.

Загальна результативність сільгоспвиробництва у вирішальній мірі залежала від оптимізації інтенсифікуючих факторів. В досліджувані роки серед науковців і політиків переважало радянське розуміння цього фактору, коли інтенсифікація виступала засобом видобутку у природі якомога більших обсягів продовольства. Отже, відбувалося завоювання природи, про раціоналізм у природокористування не ішлося. Як наслідок, людина для власних потреб використовувала 5-10% природних ресурсів, а решту бездумно втрачала [127, с. 37]. Українські економісти-аграрники схильні вважати, що вітчизняному сільському господарству слід переходити на безвідходні технології з рециркуляцією природних ресурсів, з регенеруванням їх багаторазового використання. Йдеться про те, щоб в ідеалі

відходи однієї галузі виробництва слугували сировиною для іншої, що означатиме перехід до замкнутих економічних циклів [432, с. 18].

Сільське господарство України в досліджувані роки функціонувало на основі незначного використання вітчизняних наукових досліджень. Це при тому, що держава посідала одне з перших місць у світі за кількістю науковців. На світовому ринку високотехнологічної продукції українська продукція займала 0,1% [264, с. 112-113]. Зарубіжна практика свідчила, що на 85-90% приріст валового внутрішнього продукту досягався через виробництво і експорт наукоємної продукції. Інноваційна модель сільськогосподарського виробництва – це передусім та, де застосовувались нові і новітні технології, які забезпечували істотні кількісні і якісні зміни. У виробництві рослинницької продукції це ресурсозберігаючі технології, тваринництві – генофонд тварин [472, с. 4].

Науковці в цілому вірно зазначали позитиви і негативи перетворень в аграрній сфері. Всі вони одностайно вважали, що причиною прорахунків було передусім ігнорування напрацювань науки. Серед інших виокремлювались такі: нездатність влади процес формування ринкового середовища пустити в кероване русло; концентрація більшої уваги на розширенні меж приватної власності і неусвідомлене применшення ролі інноваційних проектів; спрощений підхід до проблем села та до вироблення оптимального співвідношення великого і малого виробництва, колективного і особистого інтересу до предметів і результатів праці; поглиблення розриву виробничих і переробних галузей [657, с. 12].

В основу змін у майнових і земельних відносинах покладалась вітчизняна наукова концепція, а також законодавчо-нормативна база. Політики часто ігнорували думку науковців та вносили в неї суттєві корективи. Наслідки такої роз'єднаності у підходах науки і політики негативно позначались на якості змін. Наукова концепція передбачала проведення приватизації землі майна державних і колективних підприємств із збереженням цілісності їх земельних і майнових комплексів,

організаційної, економічної та соціальної інфраструктури. У світовій практиці досвіду такого порядку змін було мало. В Японії після Другої світової війни великі земельні латифундії викуплялись державою у феодалів за помірну плату і передавались або продавались селянам. Землеволодіння латифундистів використовувались фермерами переважно як цілісні земельні масиви на основі оренди земельних масивів. У Голландії великі фермерські господарства утворювались через оренду дрібних земельних наділів, на яких самостійно селяни не господарювали.

Протягом 1989 – 1993 рр. науковці Інституту аграрної економіки УААН вивчали найбільш прийнятний досвід перетворень в Східній Німеччині, в якій землі сільськогосподарських кооперативів були відновлені у приватній власності громадян та створені на їх основі господарські товариства. У вказаному Інституті тривалий час працювала консультативна група з Німеччини.

Серед причин спаду сільськогосподарського виробництва слід назвати і невизначеність на рівні державного управління в питанні, яке суспільство будується і на якій стадії розвитку Україна знаходилась. Світова економічна думка схилилась до того, що кожна країна повинна пройти три стадії соціально-економічного розвитку: доіндустріальну – коли основним чинником життєдіяльності держави виступала земля; індустріальну – коли в осевої життя держави виступав капітал; постіндустріальну – коли життя базувалося на досягненні науки і освіти, інформаційних технологіях. За підрахунками на поч. 2000-х років до постіндустріальних держав відносилось 20% економічно розвинутих країн. У них давно завершені дискусії на предмет того, промисловою чи аграрною була і є їх країна [658, с. 4].

Науковці робили свій внесок в розвиток експортного потенціалу аграрного виробництва. Дослідження аграрних ринків світу, Європи, сприяло активізації зовнішньої торгівлі. Економіст В.Власов у публікації “Оцінка обсягів імпорту продовольчих товарів по регіонах і країнах світу” дійшов висновків, що на початок 2000-х років на світовому аграрному ринку

продовжувалось зростання імпорту як готової продукції, так і сировини, розширювався динамічно ринок ЄС, для України відкривались хороші перспективи експорту продукції до країн Близького Сходу, ЄС, Північної Африки [434, с. 145].

В Україні багатоукладність сільськогосподарського виробництва складалась стихійно. В політичних документах і науковій літературі не прописувалася кінцева організаційна стратегія. Не існувало єдиної думки, який уклад може бути пріоритетним. В умовах протистояння політичних поглядів часто навіть минуле ставало непередбачуваним, не кажучи про майбутнє. Таким чином, багато питань у цьому плані залишались нерозв'язаними. В більшості розвинутих країн аграрний сектор залишався практично односкладним. В США 85% підприємств – приватні сімейні ферми, основне достоїнство яких – висока мотивація до творчої і чесної праці, ефективному використанні засобів виробництва.

Отже, діяльність наукових установ аграрного профілю, окремих науковців відзначалась конструктивністю і спрямовувалась на удосконалення усього спектру аграрних відносин. Водночас, за традицією радянських часів, вітчизняні політики до напрацювань науковців відносились як до неугодних. Відповідно і трапилося так, що сільське господарство розвивалось без чітко окреслених програм, цілей і стратегій.

3.2. Проблема досягнення продовольчої безпеки України: наукові рішення і суспільна практика

Україна, переживаючи глибинну аграрну кризу, часто потрапляла в умови залежності від імпорту окремих видів продовольства. Країні не загрожував голод, але збіднілі громадяни були не спроможні купувати ті продукти харчування, які потрібні були для підтримки здорового способу життя. Вітчизняні науковці цілком логічно сконцентрувались на вивченні феномену продовольчої безпеки.

Вивчалася зарубіжна наукова думка. Фахівці до концепції продовольчої безпеки зараховують здатність людини придбати продукти харчування та визначають фактори загроз: зменшення грошових заощаджень; зниження заробітної плати, підвищення цін на продукти харчування. Римська декларація про всесвітню продовольчу безпеку і план дії “Світової зустрічі на вищому рівні з проблем продовольчої безпеки”, прийнята 13 листопада 1996 р. Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (ФАО), підтвердила право громадянина на доступ до безпечних для здоров’я і повноцінного харчування та передбачила зобов’язання проводити політику, спрямовану на “викорінення бідності та нерівності і вдосконалення фізичного та економічного доступу для всіх у будь-який час до достатнього, що відповідав вимогам продовольчого кошика та безпечного споживання” [331, с. 257].

Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села України на 1999 – 2010 роки передбачила політичну стратегію забезпечення продовольчої безпеки як такої, за якої досягався мінімально необхідний обсяг продовольства та відродження аграрного комплексу. Програма помилково передбачала введення держзамовлення та бюджетної підтримки, оскільки такий підхід дозволяв наростити обсяги виробництва без врахування потреб ринку, призводив до зниження конкурентоспроможності галузі.

В подальшому дія політичних і нормативно-правових документів спрямовувалась на забезпечення запобігання експансії неякісних імпортованих продуктів, які міг виробляти вітчизняний АПК. Послання Президента України до Верховної Ради України “Україна: поступ у XXI століття. “Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр.” передбачило саме такі заходи у плані економічної безпеки [331, с. 258].

Вчені Національного інституту стратегічних досліджень України рекомендували під продовольчою безпекою розуміти рівень продовольчого забезпечення громадян, який гарантував соціально-політичну стабільність у

суспільстві, виживання і розвиток нації, особи, сім'ї, стійкий економічний розвиток [162, с. 34].

Українськими політиками багато в чому недооцінювалася важливість і жорсткість світової продовольчої конкуренції. Відомо, що розвинуті країни, які витрачали значну кількість природних ресурсів на душу населення, будуть все робити, аби стримувати розвиток бідніших.

Переважна більшість аграрно розвинутих країн світу мали власну науково обґрунтовану концептуальну і законодавчу базу забезпечення своєї продовольчої безпеки як стратегічної складової державної політики, як основи для стійкого розвитку національної економіки. Німеччина ще у 1955 р. прийняла Закон “Про сільське господарство Німеччини”, який урівноважував нерівнозначний стан сільського господарства з промисловістю, зумовлений природними і господарськими причинами. Росія в 1996 р. ухвалила Закон “Про продовольчу безпеку Російської Федерації”, яким регламентувалась державна політика стабілізації постачання населення продуктами харчування [548, с. 10].

Залишалась проблема нагромадження в Державному резерві основних продуктів харчування. Часто спостерігався дефіцит продовольства в регіонах. У 2000 р. в Сумській обл. замість запланованого запасу в 260 тис. т. зерна було наявного лише 61 тис. т. [661, с. 76]. У Волинській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Чернівецькій, Київській, Львівській областях продовольчі резервні фонди не формувалися, це означало, що області поставляли продовольство, як кажуть, з коліс. Часто хлібокомбінати вчасно не одержували борошно. З 1998 р. монополізували цю справу комерційні структури. Отже, в Україні мали місце латентні загрози продовольчій безпеці.

В Україні мали місце випадки, коли держава слабо захищала споживчі права власних громадян. Відбувалася постійна інтервенція іноземних товарів. Якщо в розвинутих країнах 9 з 10 споживачів при виборі товару звертав увагу на якість, а потім цікавився його ціною, то в Україні – навпаки.

Відносна стабільність політичної та соціально-економічної ситуації в українському суспільстві у значній мірі забезпечувалась завдяки наявності необхідних умов для забезпечення громадян продовольством.

Можна стверджувати, що держава не виконувала одну зі своїх основних функцій по гарантуванню забезпечення громадян необхідним набором продуктів харчування, достатнього для нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я. Практично не виконувався Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”.

Якість харчування нерозривна з продуктивністю діяльності людини. У країн світу зберігалися певні пріоритети у формуванні набору продуктів харчування. Європейці та американці віддавали перевагу харчам насиченим білком, тобто продуктам м'ясного походження. У їх раціоні до 50% належало свинині і 30% м'ясу птиці. В Україні до 50% займало м'ясо ВРХ, телятина [562, с. 15].

Пересічний американець традиційно старанно слідкував за станом свого здоров'я, яке вважалось запорукою життєвого успіху. Одним із важливих факторів його підтримки і поліпшення було харчування і зокрема споживання свіжих овочів. Американці ведуть ретельний вибір джерел надходжень вітамінів і мікроелементів, у тому числі з овочів.

Українці часто не дотримувались збалансованого високоякісного харчування, віддаючи перевагу рафінованій та легкій їжі, збідненій на вітаміни. Для малозабезпечених груп населення зазвичай був характерним одноманітний харчовий раціон. Вони звикли думати, що усі необхідні вітаміни й мікроелементи можна одержати лише з продуктів рослинного походження. При цьому ігнорувались вітаміни – органічні речовини, які були незмінними при забезпеченні значного обсягу добової потреби в них організму. Так, для задоволення добової потреби лише в тіаміні (вітамін В₁) необхідно споживати не менше 1 кг житнього хліба, а в вітаміні В₂ – 150 г

печінки. Внаслідок того, що українці споживали часто і багато картоплі, їм вдавалося добирати добову дозу вітаміну С [562, с. 20-21].

В Україні норми споживання встановлювались за відповідними стандартами, що діяли в радянські часи, і розраховувались для мінімального споживчого кошика. 14 квітня 2000 р. КМ України постановою затвердив набір продуктів на рік, необхідних для підтримання нормальної життєдіяльності для дітей до шести років, дітей 6-18 років, працездатних і непрацездатних громадян. Крім того, в Україні з 1999 р. після ухвалення Закону “Про прожитковий мінімум” вводилась практика щорічного подання урядом на розгляд Верховною Радою України розміру прожиткового мінімуму з урахуванням зміни цін, інфляції тощо.

Українці споживали надто мало продуктів з радіопротекторними властивостями. Маркетингові дослідження засвідчували, що у значній частини населення зберігалось психологічне несприйняття і заперечення всього штучного, побоювання “хімії” і, навпаки, віра в натуральні продукти і медичні препарати. Мало споживалось натуральних харчових добавок. В Україні як країні, що переживала постчорнобильський синдром, слабозвинуту залишалась мережа вітчизняних підприємств з виробництва екологічно чистих дитячих продуктів харчування.

Істотне скорочення споживання м'яса і риби, незбалансованість харчування негативно позначалося на стані здоров'я, знижувало трудову активність. В 2003 р. нормальну вагу тіла мало 65,6% дорослого населення України, з них міського – 65,1%, а сільського – 66,5%. У кожного шостого вага перевищувала норму, а 12 мали надмірну. Серед сільського населення частка тих, хто мали вагу нижче норми, було в 1,3 рази менше, ніж серед міського [334, с. 381].

Починаючи з 1991 р., обсяги споживання населенням продуктів харчування зменшувались: майже удвічі на продукти тваринного походження. Якщо в 1990 р. споживалось 3597 кКал на чол., в тому числі 1025 кКал тваринного походження, то у 2002 р. калорійність знизилась

відповідно до 2800 і 673 кКал. Отже, громадяни споживали 60% від рацнорми продуктів тваринництва і 120% рослинного [333, с. 300]. Майже удвічі знизилися норми споживання м'ясної і молочної продукції у натуральному вигляді. Такі структурні зміни в харчуванні були пов'язані головним чином із зниженням доходів.

Таким чином середній добовий душовий раціон харчування в Україні майже на 20% нижче європейських стандартів. Близько 32% населення недоїдало [153, с. 4].

З нижченаведеної таблиці бачимо стрімкість погіршення якісних показників споживання [560, с. 38].

Таблиця 3.1

Споживання населенням України мікроелементів у складі продуктів харчування (в розрахунку на особу в добу)

Мікроелементи	Роки			
	1990	1998	2000	2002
Всього, включаючи алкоголь, калорійність, кКал	3597	2592	2661	2800
Протеїн, г	105	75,0	73,4	78,6
Жири, г	124	71,8	73,2	78,3
Кальцій, мг	1362	860	825	914
Залізо, мг	25,0	19,5	19,4	20,3

З нижченаведеної таблиці бачимо суттєве відхилення наявних обсягів споживання продуктів від рекомендованих органами охорони здоров'я [598, с. 118].

Таблиця 3.2.

Зміни в нормах споживання продуктів харчування (кг)

Вид продукції	Раціональні норми	Споживання на душу населення, кг			Відносне відхилення від раціональних норм, %		
		1990	1999	2001	1990	1999	2001
М'ясо і м'ясопродукти	70	68,2	33	31	97,4	47,1	44,3

<i>Продовження табл. 3.2</i>							
Молоко і молокопродукти	360	373,2	210	205	103,7	58,3	56,9
Яйця, шт.	285	272	163	180	95,4	57,2	63,2
Риба і рибопродукти	14,2	17,5	7,2	11,0	123,2	50,7	77,5
Цукор	38,3	50	33	39	130,5	86,2	102,6
Олія	13,7	11,6	8,9	10,0	84,7	65,0	73,0
Картопля	120	131	122	140	109,0	101,7	116,7
Овочі і фрукти	152	102,5	96	105	67,4	66,4	69,1
Плоди і ягоди	84	47,4	22	26	56,4	34,5	31,0
Хлібопродукти	107	141	122	130	131,8	115,9	123,2

В Україні погіршилась структура витрат населення. На продукти харчування витрачалося майже 80% сукупного доходу сім'ї, тоді як у США – 10%, країнах ЄС – 15%, Польщі – 30%. Однак і при такій спрямованості сімейних бюджетів в Україні з розрахунку на душу населення споживалося менше, ніж у країнах ЄС молока та яєць – удвічі, м'яса – тричі, риби – чотири рази. У структурі споживання українця найбільшу частку становили хлібобулочні вироби, картопля, цукор. Протягом 1990 – 2000-х рр. середньодобова калорійність споживання продуктів харчування зменшилась від 3597 до 2599 кКал, тоді як межа калорійності в 2500 кКал була критичною [661, с. 73].

За міжнародними нормами до “бідних” належали суспільства, де понад 50% доходу витрачалося на продукти харчування.

У світі існувала практика визначення ступеня рівня життя за часткою грошових витрат населення на продукти харчування. В Японії визначалось таким чином сім ступенів рівня життя: низький (коли витрати становили більше 50%); більш-менш (до 45%); малоцінний (до 40%); задовільний (до 35%); спокійний (до 30%); середній (до 25%); високий (до 20%). За цією кваліфікацією ступінь рівня життя був наступний: Франція – 25%, ЄС – 21%,

Японія – 20%, США – 15% витрачалося на харчі. В Україні цей показник переходив 50% рубіж [331, с. 282].

У 2002 р., за даними статистичного бюро Європейської комісії, індекс купівельної спроможності громадян України залишався одним з найнижчих у Європі – 15% європейської норми. За дослідженнями Світового банку, третина громадян України (понад 16 млн. чол.) знаходились за межею бідності. За рівнем середньої заробітної плати України відставала в 5-15 разів від постсоціалістичних країн: Словенії – 611 дол., Угорщини – 328, Польщі – 308, Чехії – 303 дол. [661, с. 73].

В 2006 р. середній пересічний українець витрачав на харчування 7,5 грн. щодня. Цей низький показник рельєфно відчувався на тлі міжнародного співставлення. В США пересічний громадянин витрачав 11 дол. (55 грн.), або майже усемеро більше. Це пояснювалося і розмірами споживання. Середньодобова калорійність харчування в Україні досягала 3 тис. кКал, у США – 3,9 тис. Американці споживали якісніші і енергетичніші продукти: у 2,5рази більше української норми м'яса і овочів, 3,5 рази – фруктів і соків [623, с. 30].

Науково доведено, для забезпечення європейських стандартів харчування українцеві необхідно витратити 6030 грн. на рік, або 502 грн. в місяць. Для порівняння – повний кошик за існуючими національними стандартами коштував 3050 грн. в рік, або 254 грн. на місяць. З врахуванням того, що на селі один працюючий годував трьох членів родини, його зарплати в 1255 грн. могло вистачити лише для того, аби забезпечити продуктами харчування. Про сплату комунальних послуг, придбання одягу, не кажучи про інвестиції, мова не могла іти [557, с. 121].

Сільські жителі, порівняно з міськими, більше споживали молочної продукції, менше рибної. Структура харчування пересічної сільської родини за набором необхідних продуктів дещо відрізнялася від середніх норм по Україні і зумовлювалась тим, що сільські жителі займались самозабезпеченням. На 19% була вищою за середню по Україні норма

споживання молока. Багато селян споживали картоплі. Значно менше від жителів міст споживали яєць. Енергетична цінність раціону селян була вищою на 4% від середнього по країні і на 12% перевищувала аналогічний показник у містах. Селянин більше норми споживав протеїнів. Внаслідок, харчування на селі було більш збалансованим, ніж у місті. Разом з тим зберігалися різочі контрасти в матеріальних можливостях сільських громадян. Селяни з найнижчими доходами споживали удвічі менше м'яса, молока, риби [334, с. 365-366].

Протягом 1990 – 2005 рр. виробництво м'яса в Україні скоротилося з 4358 тис. т. до 799,5, або у шість разів [118, с. 83].

Це негативно позначалося на обсягах споживання громадянами. В Україні при науково обґрунтованій нормі 80 кг його споживалось 34,5 кг. В багатьох країнах світу проблема забезпечення населення м'ясом розв'язувалась саме за рахунок розвитку птахівництва. Наприклад, на поч. 2000-х років в Ізраїлі на одну особу вироблялось 45 кг м'яса птиці, США – 42, Канаді – 35, Франції – 26, Португалії – 30, а в Україні – лише 5,7 [577, с. 40].

Протягом 1990 – 2005 рр. споживання м'яса громадянином скоротилось на 42,6%, молока – 40, яєць – 19, цукру – на 24% [451, с. 30].

Споживання м'яса і м'ясопродуктів пересічним українцем у такій нормі не відповідало й половині науково обґрунтованої норми, рекомендованої Укр. НДІ харчування – 83 кг. За цим показником Україна відставала від розвинутих країн світу більш як у тричі [444, с. 29].

Низькі норми споживання м'ясних продуктів, що не можна пояснити схильністю українців до вегетаріанства. Ними також мало споживалось найбільш корисних за вітамінним складом плодів і ягід [538, с. 47].

При загальному скороченні обсягів виробництва і споживання молока і молокопродуктів у раціоні громадян частка цієї продукції залишалась вагомою. Подорожчання м'яса та помірні ціни на молоко змусило громадян переорієнтуватися у споживчих вподобаннях і вдаватися до поповнення у

раціоні тваринного білка за рахунок молокопродуктів. Протягом 1990 – 2003 рр. споживання молока громадянами України в цілому скоротилось на 41,6%. В 2000 р. споживалось молокопродуктів 53,3% від норми [428, с. 95-96].

Склад молока в середньому характеризувався наступним вмістом поживних речовин: води – 87,5%, молочного жиру – 3,8%, молочних білків – 3,3%, молочного цукру – 4,7%, мінеральних речовин – 0,7%. Особливість цих складових у тому, що вони унікальні і не зустрічалися в інших природних продуктах харчування. Молочний жир різко відрізнявся від тваринного і рослинного, був у вигляді дрібних кульок. Молочні білки засвоювались в шлунково-кишковому тракті людини на 96%, жир – на 95%, цукор – 98% [646, с. 80].

Споживання яєць, як відносно дешевого джерела енергій і певною мірою заміника багатьох продуктів харчування, в Україні протягом 1990 – 2000-х років зростало. Лише протягом 2000 – 2002 рр. воно зросло на 24%, або на 10 млрд. шт. в рік [333, с. 313].

У досліджувані роки споживання олії, як традиційно важливого рослинного житу та заміника більш дорогого тваринного жиру, зростало. Лише протягом 2000 – 2002 рр. вони зросли на 10%. Зміни показника споживання олії залежали у значній мірі від цін на тваринні жири і сало [333, с. 315].

В досліджувані роки дещо зросли споживчі вимоги населення до рису. Водночас українці споживали його мали. Для порівняння, в азійських країнах на душу споживалось до 150 кг. Найголовніша якість цього продукту полягала в тому, що він добре гармонував з іншими стравами, не залишав шлаків, очищав організм від солей, виступав заміником в організмі цукру, знижував рівень холестерину в крові, підтримував тонус м'язів організму. Вміст білка в зерні рису, за даними наукових установ, коливався від 5 до 14%, він за поживною цінністю найбільш наближений до тваринних білків. В 2003 р. рисові системи в Україні займали 62,2 тис. га в основному Херсонській, Одеській областях, АР Крим, розміщувались вздовж Чорного

моря. Протягом 1991 – 2003 рр. валовий збір зменшився з 102 тис. до 95 тис. т [562, с. 18].

В Україні значно скоротилось виробництво плодів кісточкових культур. Досвід провідних країн світу переконливо доводив, що з підвищенням матеріального добробуту громадян, значно зростав рівень споживання цієї продукції, що зумовлювалось як високими їх споживчими якостями, так і чудовими лікувальними властивостями. Обсяги споживання в них досягали 100 – 160 кг. в рік [733, с. 48]. В Україні у середньому в 2002 – 2003 рр. цей показник не перевищував 30 кг, вироблялось на громадянина 9,4 кг плодів, у т.ч. 2,4 кг. слив, 3,0 кг. вишні, 1,5 кг черешні, 1,8 кг абрикос, 0,5 кг персику [511, с. 61].

Протягом 1990 – 2000-х років норма споживання громадянами овочів скоротилась з 102 до 86,5 кг на рік. Київський НДІ гігієни харчування рекомендував 143 кг на рік, у тому числі капусти – 29, томатів – 39, огірків – 10, моркви – 9, буряків столових – 10, цибулі-ріпки – 9, інших овочів – 28 кг [647, с. 98].

Українські споживачі продуктів харчування виявляли часто легковажність при виборі і не бачили ефективності у співвідношенні ціни і якості. Більшість громадян орієнтувались передусім на ціну, залишались необізнаними з параметрами якості та безпечності. Державні органи у свою чергу не поспішали надавати громадянам відповідну інформацію про якість продукції і кон'юнктуру продовольчих ринків, можливі шляхи захисту прав споживачів.

На український продовольчий ринок потрапляла велика кількість низькоякісної продукції харчування із-за кордону, яка створювала конкуренцію для вітчизняних виробників. З метою регулювання цих явищ в Україні діяло ряд законів і нормативних актів: Закон України “Про захист прав споживачів”, “Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції”, “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини”. Вводилось обов'язкове маркування продукції

українською мовою із зазначенням терміну придатності, способу вживання, наявності трансгенних компонентів. У 1993 р. Держкомстатом України була введена система сертифікації Укр СЕПРО, а з 1996 р. почали діяти 12 видів стандартів, затверджувався перелік продукції, яка підлягала обов'язковій сертифікації. З 1998 р. в Україні вводилась атестація сільськогосподарського виробництва.

Тривалий час діяли стандарти на сільгосппродукцію, що використовувались в колишньому СРСР. Органи контролю часто дублювали свої функції, а тому товаровиробники змушені були по декілька разів здійснювати оплати за проведення контрольних замірів. У розвинутих країнах виробники не проводять оплати цієї послуги. Ці витрати традиційно брали на себе державні органи.

Часто порушували вимоги стандартів якості ОСГ переробні підприємства. Як наслідок, до якості української продукції пред'являли часто претензії зарубіжні органи, що відповідають за якість продукції.

Україна повільно впроваджувала зарубіжний досвід сертифікації, санітарного контролю за якістю продовольства.

У 2001 р. до Закону “Про якість і безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини” Верховна Рада України внесла доповнення, у яких давалось додаткове визначення термінів: “безпека харчових продуктів” – як відсутності загрози шкідливого впливу харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх матеріалів на організм людини, “небезпечна продовольча продукція” – така, що має шкідливі для здоров'я і життя людини компоненти чи речовини хімічного, біологічного, радіаційного походження, а також встановлювались правові засади державної політики у царині забезпечення якості та безпеки харчування громадян [332, с. 409-410].

Більшість громадян України, в основному через низьку купівельну спроможність та звужену варіацію цін, молочну продукцію споживало в недостатній кількості. Як наслідок, пересічний українець споживав білка на 20 – 25% менше норми, жиру більше норми на 46%. Жодна група громадян

України не споживала вершкового масла у кількості передбаченій нормами харчування. Відповідно в організмі утворювався надлишок жирних кислот (жирів тваринного походження) і дефіцит споживання поліненасичених жирних кислот, що в загальному підсумку призводило до порушення обміну жирів, підвищувало вміст холестерину в крові, зростала вірогідність ожиріння, атеросклерозу.

У сфері виробництва цього продукту було чимало невідповідностей. За вимогами Codex Alimentarius (1979), маслом вершковим називався харчовий продукт з масою жиру не менше 80% і вироблявся виключно з коров'ячого молока. За рубежом продукти, що мали частку жиру менше 80%, називались молочною пастою (спредом). В Україні ці норми досить часто порушувались і випускався фальсифікований продукт. В 2002 р., за визнанням фахівців Мінагрополітики, на ринку було до 60% фальсифікату [505, с. 81]. Тобто відбувався обман покупців шляхом зміни однієї чи кількох властивостей товару з метою одержання прибутку. Поява такого роду "бізнесу" об'єктивно зумовлено і низьким купівельним попитом громадян, ліберальним законодавством та відсталістю технологій стандартизації продукції.

В Україні з'явилося все більше громадян, які вимогливо ставились до харчування і бажали не лише нормально харчуватись, але й виключати будь-які ризики для власного здоров'я. В багатьох країнах світу, Європи виробництво екологічно чистих продуктів приділялось багато уваги. Органічне землеробство набувало все більшого значення в цьому плані. Ціна на цю продукцію, як правило, на 10-50% вища, ніж на вирощену за допомогою добрив та інших інтенсифікуючих засобів. За прогнозами вчених, до 2010 р. в Європі під органічне землеробство орієнтовано планувалося використовувати 30% сільськогосподарських земель. В 2003 р. в Австрії – 10%, Швейцарії – 7,8% продукції саме органічного походження [332, с. 420]. Цей підхід передбачав не використання продуктів хімічного синтезу; використання органіки лише після компостування; насиченість сівозмін бобовими культурами; постійного збереження біологічної активності ґрунту

та застосування передових технологій. Головне зусилля технологічних операцій спрямовується не на рослину, а на підтримання в “здоровому” стані ґрунту.

За даними загальнодержавної комплексної програми “Добробут через аграрний розвиток України”, переважна більшість вітчизняних продуктів харчування не відповідає нормам якості і безпеки: 50% м’ясопродуктів, 70% молокопродуктів, 60% хлібобулочних і кондитерських виробів і 72% риби [535, с. 128].

На 2007 р. існуюча нормативно-правова база в Україні (близько 20 законів і кілька десятків указів Президента України, постанов Кабінету міністрів) не створювала відповідних умов для забезпечення якості і безпеки продовольства. Як наслідок, гармонізовано було лише 14% стандартів на продукцію з директивами ЄС [569, с. 101].

Закон України “Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини” від 23 грудня 1997 р. (з доповненням від 13 вересня 2001 р.) передбачив основні засади державної політики щодо забезпечення якості та безпеки харчування: пріоритетність збереження і зміцнення здоров’я людини та визначення її права на належну якість й безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини; створення гарантій безпеки та здоров’я при виготовленні, транспортуванні, зберіганні, реалізації, використанні, споживанні, утилізації; стимулювання впровадження нових безпечних науково обґрунтованих технологій виготовлення продуктів; підтримка контролю якості харчових продуктів з боку громадських організацій [331, с. 283]. На жаль, ці умови часто не виконувались.

В Україні на державному рівні приділялася увага проблемі стимулювання виробників до виробництва якісної продукції. Ішлося здебільшого про необхідність напрацювання вітчизняного законодавства щодо гармонізації стандартів якості з європейськими. Практично до 1 липня 2002 р., коли був введений новий Державний стандарт “Молоко коров’яче

незбиране. Вимоги при закупівлі”, в Україні діяли вимоги до молока кінця 1980-х років.

Водночас контроль державними службами за якістю сільгосппродукції і продуктів харчування залишався недостатнім. В кінці 1990-х – 2000-і роки в контексті декларацій державних органів про необхідність вступу до СОТ і ЄС ця робота активізувалась і з боку держави. Основними причинами зниження якості було порушення агротехнологічних процесів, що порушувало у свою чергу фітосанітарний стан посівів. Не вистачало якісних біопрепаратів для боротьби із заразними хворобами тварин. Значною мірою на якість продукції, особливо тваринницької, впливав карантинний бур'ян – амброзія полинолиста. Після поїдання її коровою молоко та молокопродукти набували неприємного запаху і смаку, втрачали якість. Квітковий пилок цієї рослини шкодив здоров'ю людини, викликаючи алергійні захворювання. На ґрунтах, де поширювалась ця рослина, різко знижувалась врожайність сільгоспкультур. В 2000-і роки країни-імпортери зерна з України неодноразово дорікали України в засміченості його партій насінням цієї культури [562, с. 14].

Якість продукції тваринництва суттєво залежала від технологій приготування та використання комбікормів і кормосумішей. Часто прагнення підприємств – виробників мати надприбутки спонукало вдаватись до заниження у їх складі поживних і біологічно активних речовин, замінюючи їх мінеральними.

Слід враховувати, що в 1990-і роки в країнах Західної Європи та Північної Америки розпочався “органічний бум”, все більше набувала популярності біологічна та органічна система землеробства, перевага якої у високій якості сільськогосподарської продукції, зменшенні забруднення навколишнього середовища, зберіганні і навіть підвищенні родючості ґрунту. До Міжнародної федерації руху за органічне землеробство увійшло близько 50 країн [397, с. 50-52]. Органічне землеробство найбільш поширене у США і ґрунтувалося на повній відмові від хімізації. Європейський його різновид

дозволяв використання компостів, кісткового борошна, “сирих” порід (доломіт, глауконітовий пісок, крейду, вапно, польовий шпат). У Франції за системою Лемер-Буше працювало близько 5 тис. фермерів. Вони використовували лише органічні та нетоксичні препарати (ефірні олії, порошки, настої з водоростей та деяких рослин). Розвивались альтернативні напрямки європейського землеробства, зокрема т.з. оригінальна біодинамічна система, суть якої у тому, що землеробство здійснюється з урахуванням не тільки природних (земних), а й космічних ритмів, оскільки все живе – це добре збалансоване ціле, що перебуває у взаємозв’язку із космосом.

В Україні економічно чисту продукцію вирощували на площі 28 тис. га, і за площею займала 18 місце у світі. Найбільше її виробляли у Сарайському районі Одеської області (23 тис. га). Для порівняння, на поч. 2003 р. екологічних площ земель у Австралії було близько 10 млн. га, у країнах ЄС – 4,5 млн. га, США – 1 млн. га, Канаді – 400 тис., Китаї – 300 тис. га [397, с. 52-53].

При виробництві продукції на основі органічних технологій дозволялось використовувати близько 30 добавок, порівняно з 500 при традиційних. Особлива увага приділялася гідрогінізованим жирам, що спричиняли хвороби серця, аби вони не були присутні у виробничому процесі. Для України це було особливо актуальним, за необхідності мінімізувати вплив на здоров’я громадян наслідків від аварії на Чорнобильській АЕС.

У Європі інтерес до органічного землеробства почав зростати після 1993 р., коли була започаткована спільна політика ЄС щодо підтримки фермерів, які стали на шлях такого виробництва. У багатьох країнах на державному рівні були розроблені спеціальні програми, які передбачали пряме субсидування та дотації на сертифікацію продукції фермерів. Внаслідок почали складатись повноцінні внутрішні ринки цієї продукції. За даними Міжнародної федерації розвитку органічного землеробства, у 2004 р. в Україні вже було задіяно близько 240 тис. га сільгоспугідь під органічне

виробництва і 70 господарств [644, с. 117]. Хоча, безумовно, у цій галузі вперед вели Німеччина, Великобританія, Франція. В Україні не було створено законодавчої бази, органу сертифікації, інформаційної підтримки. Мали місце різні погляди стосовно попиту на цей вид продовольства. Одні спеціалісти вважали, що ця продукція знайшла свого споживача, інші – поки ще не знайшла. Водночас, аналіз розвитку споживчого ринку показував, що в Україні вже з'явилися споживачі, які готові платити удвічі дорожче за т.з. органічну продукцію. За рубежом такий тим споживацій сформувався і включав в себе: міських жителів, добре освічених, середній і вищий соціальні класи; громадяни з високою купівельною спроможністю та, що піклуються про здоров'я родини і орієнтувалися на високоякісне харчування.

В Україні через низькі доходи, громадяни продукцію вибирали за ціновими параметрами, менше звертали увагу на якість, свіжість, екологічну чистоту, смакові якості. В 2003 р. дешеві продукти купляли 1% громадян, середньої вартості – 96%, дорогі – 3% [539, с. 36].

В Європі все більше віддавалась перевага альтернативному землеробству. У практиці прийнято було вважати, що при вирощуванні сільгосппродукції фермер мав відмовлятися від використання міндобрив, інсектицидів і пестицидів. Заборонялось використання антибіотиків як стимуляторів росту тварин. В США допускалось, що 20% кормів для худоби могли бути неорганічного походження [396, с. 22].

В Україні традиційно застосовувались технології виробництва, які спрямовувались на підвищення валових зборів і залишали поза полем зору якість і безпеку продукції. Ці обставини суттєво протирічили законодавству України, у тому числі і Конституції України, яка гарантувала права громадян на охорону здоров'я. Державні програми фіксували норми, за якими використання екологічно чистої сировини передбачалося лише в продуктах харчування для дітей лише віком до трьох років, а в Національній програмі “Діти України” мова йшла лише про ліквідацію недодання і неповноцінного

харчування дітей. Не вироблялись спеціальні продукти харчування (дієтичні, оздоровчі, профілактичні, для спортсменів) [555, с. 51].

Ліберально законодавчо врегульовувалася і проблема охорони здоров'я людини та природного середовища від токсичних впливів агрохімікатів. Закон України “Про пестициди та агрохімікати” практично регламентував традиційне використання агрохімікатів і не містив норм, які б мотивували товаровиробників до пошуку альтернативних, безпечних технологій виробництва. Як наслідок, сформований порядок регулювання фактично виправдовував наявність шкідливих речовин у продуктах, кормах, ґрунті і воді.

Діюче законодавство не передбачало спонукально-стимулюючих і компенсаційно-заохочувальних механізмів. Укази Президенти України, постанови уряду регламентували порядок державного контролю за станом ґрунтів, зміною показників родючості й забруднення ґрунтів. Однак за цими документами сільське господарство не відносилось до галузей, що забруднювало оточуюче природне середовище. Тому цілком закономірно, що в Земельному кодексі України, постанові уряду “Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам” виробник сільгосппродукції розглядався як постраждала сторона, а не як основний забруднювач угідь.

В 1990 – 2000-і роки через погіршення економічної й екологічної ситуації якість сільськогосподарської продукції постійно знижувалась. Через часте порушення агротехніки, недостатнє внесення мінералів і органіки, застосування інтенсивних технологій призводило до погіршення фітосанітарного стану рослин, а отже, зменшення вмісту білка у зерні. В багатьох регіонах України постала проблема забруднення харчових продуктів мікротоксинами, важкими металами.

У цілому можна стверджувати, що в Україні зберігалось ліберальне законодавство щодо вимог якості аграрної продукції. В 2000-і роки держава дещо підвищила вимоги до якості молока, курятини. Але за санітарно-

хімічними і санітарно-мікробіологічними показниками продукція залишалась низькоякісною. Багато худоби сільгосп підприємствами і ОСГ реалізовувалась невгодованою, з певними захворюваннями. Отже, з неякісної сировини практично неможливо було виробляти якісну продукцію. Низькі закупівельні ціни не спонукали сільгоспвиробників до підвищення якості сировини.

На якості сільськогосподарської продукції і продуктів харчування значною мірою впливали умови вирощування худоби. Спеціалісти ЗАТ ім. Котовського Дніпропетровської області в 2000-і роки налагодили співпрацю з Біллом Клоузом – відомим в Англії фахівцем розвитку практичних стратегій ефективного свинарства для внутрішніх і світових ринків. Цей фактор, плюс прогресивні технології утримання, продумана селекційна робота дали змогу досягти високого рівня продуктивності свиней [562, с. 21].

В Україні зберігалася практика, коли продавали центнери, взяті з гектара, а не перш за все – якісну продукцію.

Водночас в Україні в кінці 1990-х – поч. 2000-х років сформувалась вже мережна переробних підприємств, які пріоритетними завданнями вважали якість продукції. Їх було небагато. Більшість переробників інколи нехтували технологіями з тим, аби якомога швидше одержати надприбутки. ЗАТ “Продовольча компанія “Юнкерс” в м. Єнакієво, що на Донеччині, як підприємство оснащене сучасними технологіями випускало під торговою маркою “Сімейний стіл” близько 150 найменувань м’ясних виробів, ковбас вищого гатунку [562, с. 15].

Протягом досліджуваних років відбувалося поступове зростання світового агропромислового виробництва. Китай розв’язав проблему забезпечення населення країни продовольством. Водночас, тенденції глобального потепління вносили корективи в аграрну стратегію. За розрахунками вчених університету Огайо (США) до 2050 р. продуктивність сільського господарства не поспіватиме за ростом населення планети. Продуктивність рослинництва зросте лише на 15%, до того ж вміст білка

скоротиться на 20% порівняно з ним, що мали на початку 2000-х років [558, с. 125]. Це пов'язуватиметься із збільшенням надходження у рослинні клітини вуглекислого газу, а отже прискорюватиме її ріст і поділ. Але надходження азоту не зросте, і через це знизиться вміст білка, отже, і харчової цінності продовольства.

У світовому аграрному виробництві переважали екстенсивні моделі ведення сільського господарства, в тому числі і започатковувалось виробництво модифікованої продукції. У 2002 р. британські благодійні організації з цього приводу заявили, що за рахунок цього виду продукції розв'язати продовольчу проблеми не вдасться, опонували уряду Великобританії, який вважав цей шлях єдино правильним у боротьбі із голодом [558, с. 126].

Інтенсифікація пов'язувалась із збільшенням внесення мінеральних добрив. Протягом 1992 – 2000 рр. у світі зросло використання азотних добрив на 10,8%, фосфорних – на 4,7%, калійних – на 8,1%. Вражали темпи В'єтнаму. Зменшення обсягів використання мінеральних добрив країн ЄС і США пов'язувались не з кризою, а з підвищеною увагою до екології й раціоналізму у використанні добрив [558, с. 128].

Отже, питання продовольчої безпеки України в досліджуванні роки поставало гостро і потребувало комплексного розв'язання з врахуванням соціально-економічних реалій, що склались в Україні і світовому продовольчому ринку. Вітчизняні науковці відстежували загальну динаміку кон'юнктурних змін, пропонували шляхи поліпшення норм споживання продукції громадянами, поліпшення її якості, підвищення конкурентності тощо.

3.3. Завдання розбудови аграрного ринку: теоретичний зріз

Аграрний ринок – як одне з найдавніших явищ економічного життя, а відтак людської цивілізації взагалі (першими предметами обміну були

результати праці землеробських і скотарських племен), потребував відродження та формування в Україні. У світі він продовжував виконувати просту за формою функцію – задоволенню потреб кожного громадянина як покупця, продавця чи споживача продуктів харчування. В Україні ринок у тому розумінні, яке пропонує капіталістична економіка, перестав існувати відразу із згортанням Непу в другій половині 1920-х років і був замінений державним плановим розподілом матеріальних ресурсів. Отже, на науковому рівні постало нагальне завдання узагальнити загальні тенденції розвитку ринкового середовища. В світовій економічній думці інколи допускається ігнорування реальної економічної ролі ринку та зведення його інтерпретації до сукупності економічних відносин, що склалися у сфері обміну з приводу реалізації товарів. Але часи змінилися. Ринок перестав обслуговувати економіку чи навіть її окрему локальну ділянку, а став координувати виробництво і всю економіку, управляти нею. Відповідно і аграрний ринок виступав системою установ, методів і ресурсів, головним завданнями яких була координація та управління агропромисловим виробництвом країни на основі обмінних процесів з метою задоволення споживчих потреб її громадян.

В Україні на кінець досліджуваних років не було створено законодавчу і нормативну основу для функціонування ринку. Система організації управління ринковою інфраструктурою, галузеві і міжгалузеві об'єднання виробників, продуктові ринки часто діяли спонтанно, тобто були позбавлені зовнішнього цілеспрямованого впливу і розвивались за ліберальними принципами. Країни Південно-Східної Європи відмовились від них ще на початку 1990-х років і почали застосовувати державне регулювання аграрного ринку. В Україні ж не було створено дієвих засобів попередження деструктивних проявів ринкової стихії. Ухвалений у січні 2001 р. Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років” мав обмежений час дії, тому не дав позитивного

регулюючого результату в 2003 р., коли відбувався стрімкий спад аграрного виробництва.

Аграрний ринок формувался в умовах тонізації реальних потоків товарів і послуг. Процеси протікали так, що інколи не могли фіксувати органи офіційної статистики. Приміром статистичний бюлетень “Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за січень – листопад 2003 року” вказував, що за “іншими каналами” (прямими угодами між покупцем і продавцем) було реалізовано 59% зерна, 74% насіння соняшнику, 61% картоплі, 68% птиці, 60% яєць та цукру, 46% овочів і навіть 12% молока та 23% цукрових буряків [526, с. 23]. Інформація про збут соняшнику і курятини практично була закритою. Аграрний ринок тривалий час залишався інституційно нерозвинутим. Не було створено продуктових секторів. У ЄС виділено близько 20 продуктових ринків.

Відповідно ринкові механізми спрацьовували слабо. Це проявлялось передусім в частій зміні цін на основну продукцію, їх суттєва територіальна відмінність. Стримувалося і формування конкурентного середовища в окремих продуктових секторах.

Формування ринкової аграрної економіки в Україні відбувалося в особливо відмінних від світової практики умовах, оскільки не існувало досвіду переходу від державних засад до ринкових. Слід зазначити, що умови, які б забезпечили швидкий успіх перетворень, у повному і регламентованому в часі обсязі не були виконані. Досвід розвинутих країн світу свідчив, що запорукою їх успіху стало комплексне і одночасне виконання наступного набору завдань: впровадження приватної власності на засоби виробництва, розвиток конкуренції, що базувалось на співвідношенні попиту і пропозиції та вільної ринкової ініціативи; використання робочої сили як товару; введення державного регулювання там, де ринок не забезпечував потрібних суспільству результатів. Крім того, країни, що здійснювали перетворення, визначали пріоритети і починали їх із радикальних змін у сільському господарстві. Тобто дотримувались

об'єктивних економічних законів. Це робилося з метою посилення соціального сприйняття перетворень, оскільки продовольчий достаток формував позитивний емоційний настрій громадян, адекватне сприйняття ними політичних рішень.

В Україні було обрано модель перетворень, яка передбачала швидку переструктуризацію ресурсів і засобів виробництва. Практично мало, що робилось у плані створення ефективної системи виробничих відносин, зміни старого (консервативного) менталітету селян. Як результат, прискорення нав'язування змін невідповідній селянській свідомості часто викликало несприйняття, а то і відторгнення пропонованих змін.

Деякі західні економісти-аграрники схильні вважати, що Україна переступила деякі етапи ринкових трансформацій. Малося не увазі, що держава практично не робила рішучих кроків, аби пересічному сільському працівникові дати елементарні основи господарських, економічних і комерційних знань. Зберігалися традиційні принципи і методи господарювання. Крім того, в сільському соціумі переважали утриманські і споживацькі настрої.

Часто перехід до ринку видавався як самоціль, а не засіб створення соціально орієнтованої економіки. Ейфорія вільного ринку обернулася великими втратами, суцільним занепадом моралі. Національний продукт розподілявся економічно неграмотно і несправедливо, всупереч об'єктивним законам.

Політики і частина науковців вважали, що якомога швидше слід зламати командно-адміністративну систему управління, демократизувати господарську систему, надати керівникам свободу у веденні господарства, відмовитись від державного замовлення та закупівельних цін, запровадити реалізацію продукції за договірними цінами, а придбання матеріально-технічних ресурсів за каналами, найбільш вигідними для виробників.

Ці нововведення, а також роздержавлення державних підприємств, паювання і приватизація землі та майна вважалися головними

інструментами, мали, на їхню думку, вирішити ключову проблему – підвищити зацікавленість селян у зростанні виробництва, підвищення продуктивності праці та сільського добробуту. Захопивши зломом, державні керівники, які часто змінювались, знехтували теоретичні засади, на яких мала формуватись нова модель сільського господарства. Часто зневажались пропозиції та рекомендації вітчизняних науковців та віддавалась перевага зарубіжним консультантам (Д. Саксу, М. Фрідману та ін.)

Практично мало що робилося на рівні держави, аби підготувати сільське господарства до роботи за ринковими правилами. Була проігнорована справа вдосконалення виробничих відносин – головної складової організації виробництва.

Був обраний генеральний курс на відхід держави від регулювання ринкових відносин. В Україні реалізовувався найгірший варіант класичної теорії ринку А.Сміта та М.Фрідмана, що призвів до руйнування не тільки соціального устрою, а й соціальних гарантій, якими користувались громадяни.

Ринок в аграрному секторі почав утверджуватись на тлі “шокових” перетворень, без виважених стратегій, відпрацювання механізмів формування нових економічних відносин. Керівництво новоствореної держави не прислухались до порад вітчизняних економістів. Була прийнята ідеологія російських реформ, в основі якої монетаристська теорія. Вважалось, що достатньо “відпустити” ціни, і ринок все відрегулює сам. І це притому, що ринку як такого не існувало. Крім того, суспільство владою було зорієнтовано на ті методи і прийоми економічної поведінки, які діяли в країнах з розвинутим ринковим господарюванням.

Зміни форм власності та господарювання не спричинило прискорення науково-технічного прогресу, а навпаки, мало місце різке падіння виробничого потенціалу, повернення до найпростіших технологій.

В 1991 – 1994 рр. в Україні, з одного боку, щось робилось в напрямі лібералізації економічної діяльності, а з іншого – інституційні й організаційні

нововведення та перетворення майже не проводились. Чимало ключових проблем розв'язувались із великим запізненням. Деякі експерти ці явища пояснювали економічним застоєм, що став можливим внаслідок відсутності реформ; провалом політики лібералізації; опором потужної економічної еліти; нерозуміння ринку громадянами; спробами перенести на ґрунт України немодифіковану англо-американську модель капіталізму [658, с. 7].

Спрощення розуміння політиками і державними службовцями ринку, ринкових відносин і зведення його до елементарної схеми, що базувалась на вільній купівлі-продажу і виключала будь-яке державне регулювання, саме й призвело до порушення міжгалузевих відносин, різкого погіршення паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, стійкого падіння виробництва.

Використовувався і застарілий підхід до формування структури суб'єктів ринку. Політики часто стверджували, що на вільному ринку можуть ефективно працювати лише приватні власники. Це стало передумовою для прийняття рішень про прискорену реорганізацію великих державних і колективних підприємств без визначення їх реальної ефективності, перебільшенні ролі особистого селянського господарства у продовольчому забезпеченні країни. Проте вітчизняна і зарубіжна практика підтверджувала положення про те, що на ринку можуть плідно працювати різні власники: приватні, колективні, кооперативні, державні, а найдоцільнішою може бути багатоукладна його структура, оскільки створює умови для конкуренції.

В Україні з подачі політиків реалізовувалась урізана концепція ринку, що зводилась до формули купівлі-продажу. Західна економічна наука доводила, що ринкова економіка завжди ґрунтувалась на товарно-грошових, комерційних відносинах, де ринок капіталів, предметів споживання і послуг, засобів виробництва, в тому числі і землі, був обов'язковим.

Так звана реалізуюча модель переходу до ринкових відносин була сформована на основі неадекватних уявленнях про сучасні аграрні відносини

в ринковій економіці, особливо про роль держави у регулюванні та підтримці галузі.

Перехід до ринку в Україні не базувався також на принципі поступовості – найбільш вдалому і доцільному для адаптації виробників до підприємництва. Більшість політиків і економістів вважали, що сільське господарство найбільш підготовлене до переходу до ринку, тому вводити його слід швидко, зразу і в повному обсязі [578, с. 27].

Світова економічна теорія аграрний ринок розглядає як сукупність відносно відокремлених товарних ринків, а агропромисловим бачить конгломерат сукупності ринків, пов'язаних із промисловим виробництвом у цілому.

В Україні при проведенні економічних реформ використовувалась теорія мікрорегулювання, яку на Заході називали монетаризмом. Цей підхід, заснований на лібералізації економіки і саморегулюванні ринку, запереченні державного регулювання, спричинив руйнування і зубожіння населення. Світовий досвід засвідчував, що ринок, що являв собою систему відносин, заснованих на співставленні попиту і пропозиції, абсолютно вільним не може бути. Ринкові відносини підлягають науково обґрунтованому управлінню через такі важелі як ціна, податок, фінанси, кредит. Успіхи сільського господарства країн Західної Європи, США, Канади, Японії, Китаю зобов'язані не стільки розвитку ринкових відносин, скільки обмеженню ринкових механізмів саморегулювання. Йдеться про державні програми підтримки через дотації, ціни, квоти, кредитно-податкову політику. Особливо велике значення мала державна підтримка села. В кінці 1990-х –поч. 2000-х роках витрати України на здійснення аграрної політики в розрахунку на душу населення становили 5 дол., тоді як у США – 271, Канаді – 238, ЄС – 480 дол. [658, с. 15].

В 2004 р. економісти-аграрники констатували, що в Україні на політичному рівні не сформовано розуміння моделі ринкової економіки, яка б могла впроваджуватись в сільському господарстві. Впроваджувалась

ліберальна модель. Водночас країни Західної Європи віддавали перевагу соціально спрямованій моделі, коли частка державної власності становила 30-35% і постійно зростала, зберігалось державне управління економікою і соціальним захистом [176, с. 7].

Китайські реформи ішли дещо відмінним шляхом, ніж в Європі, США, Україні і Росії. Сільське господарство і мала підприємницька діяльність були зовсім розкріпачені або лібералізовані. Проводилась і приватизація, та вона не посідала центрального місця. Офіційно оголошена мета полягала в модернізації виробництва на засадах ринкового соціалізму, без різкого масового впровадження приватної власності. Аналіз та оцінка розвитку економіки Китаю показували, що щорічні темпи росту валової продукції сільського господарства коливались в межах 7-13% [683, с. 28].

За визнанням економістів-аграрників, в Україні ринкова інфраструктура закладалась з порушенням об'єктивних процедур. При цьому не брався до уваги досвід перетворень у постсоціалістичних країнах, де створення ринкових інститутів передувало реформам в економіці [446, с. 42]. В Україні випереджаючими темпами здійснювались інші чинники ринкових перетворень, зокрема приватизація, паювання, реформування господарських структур. В результаті такої послідовності змін для приватизованих підприємств не було вчасно сформовано адекватне ринкове середовище і тому більшість з них не могли реалізувати в процесі практичної діяльності власні потенційні можливості. Крім того, іноді кроки по створенню ринкових важелів замінювались різного роду організаційними заходами, що давали одноразовий ефект.

Формування аграрного ринку в Україні просувалось повільними темпами. Перший серйозний крок у цьому плані державою було зроблено після стрімкого наростання в 1991 – 1994 рр. диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію. В січні 1995 р. Президент України видав Указ “Про заходи щодо реформування аграрних відносин”, який, запровадивши біржову торгівлю, дозволив подвоїти ціни на зерно. В

подальшому дія цього механізму призупинилася. Після лібералізації експорту зерна та втрати державного-контролю на зерновому ринку в 1999 – 2000 рр. Президент України вдруге змушений був втрутитися в ситуацію, видавши 6 і 29 червня 2000 р. два Укази з питань аграрного і зернового ринку. Ціни на зерно стали світовими. В 2001 р. сільське господарство одержало 1,4 млрд. грн. прибутку [455, с. 3].

В послідуючі роки внутрішній ринок зерна потрапляв у все більшу залежність від тіньових схем. Крім того, державні органи не виконували завдань щодо запровадження заставних цін для вирівнювання сезонних коливань цін на зерно.

Науковці одностайні були в тому, що в Україні зберігався застарілий підхід до розуміння територіальної організації сільськогосподарської виробництва. На їхню думку, надалі воно не могло ототожнюватись ні з розміщенням окремих сільськогосподарських культур, галузей тваринництва, на за однорідністю сільгосп підприємств. Методологічно правильне уявлення – це група підприємств, що створювали територіально-економічну єдність – ринки [415, с. 133].

Мережа аграрного ринку у розвитку лише започатковувалася. До інститутів ринку включались традиційно: сільські ринки, мережа торгівельних точок, товарні біржі, доми, фірмові магазини, обслуговуючі кооперативи. В поодиноких районах розпочиналась робота по створенню нових ланок ринку. В селі мало було заготівельних пунктів, спеціалізованих магазинів по продажу добрив, запасних частин, які б були нижньою ланкою підприємства – виробника цих засобів.

Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” від 6 червня 2000 р. передбачав саме створення широкої ринкової мережі, а також забезпечення умов для максимально прозорої реалізації продукції через систему відповідальних стимулів. Вона полягала в тому, що продукція, яка ішла на переробку, чітко обліковувалась, аби не було претензій один до одного з боку продавця і

покупця. Встановлювалась цінова вилка на продукцію, яка продавалась на ринку: від середньої встановленої тут до базової, визначеної урядом [415, с. 135].

Після виходу Указу Президента України “Про першочергові заходи щодо формування і функціонування аграрного ринку” (червень 2000 р.) активізувалась робота по створенню інфраструктури аграрного ринку. Про розвиток процесу свідчить таблиця [457, с. 6].

Таблиця 3.3

***Динаміка чисельних змін інфраструктурних елементів
аграрного ринку (одиниць)***

Основні об'єкти	Роки		
	1998	2000	2003
Акредитовані біржі	34	43	34
Агроторгові дома	95	353	435
Продовольчі ринки	77	415	863
Обслуговуючі кооперативи	–	725	1030
Заготівельні пункти	–	16357	24254

Окремі спроби стабілізувати економічну ситуацію указами Президента України та постановами уряду не привили бажаних результатів. 22 вересня 1994 р. Кабінет міністрів України ухвалив постанову “Про заходи щодо стримування заростання цін на цукор, вироблений з цукросировини вітчизняного виробництва”, якою передбачалося припинення стягнення акцизу та зменшення ПДВ та 10% [525, с. 105]. Внаслідок з'явилися давальницькі схеми переробки, бартер та натуральна оплата праці. До збуту цукру долучалися такі оператори як: сільськогосподарські підприємства, їхні працівники, постачальники, посередники. Діяли вони часто не узгоджено, мали неоднакові економічні можливості. Отже, виникала потреба періодичного “збивання” ціна, продукт дорожчав – і ціна доходила до 50 коп. за 1 кг. Від цього програвали всі, включаючи і споживача, оскільки він

змушений був купувати імпортований цукор за ціною 3 грн. за 1 кг. [525, с. 106]. Занепадало вітчизняне виробництво. Розуміючи це, уряд 24 травня 1997 р. прийняв постанову “Про регулювання ринку цукру”, якою адміністративно встановлювалася оптово-відпускна ціна 1190 грн. за 1 т. Крім того цим документом заборонялось продавати цукор за нижчою ціною. Але через низьку виконавчу дисципліну та нормативно-правовий нігілізм рішення не працювало, і ціни зростали. 27 лютого 1998 р. Кабмін ухвалив ще одну постанову “Про нарощування обсягів виробництва цукрових буряків та цукру у 1998 та 1999 роках”, якою зобов’язав обласні держадміністрації довести обсяг збору цукрових буряків до 30 млн. т. та виробництво цукру – до 3464 тис. т. [525, с. 106]. Внаслідок, спад виробництва зупинити не вдалося. Спроби уряду адміністративно регулювати розвиток галузі були шкідливими. В Україні таким чином не було створено організаційно-економічних механізмів.

В Україні протягом тривалого часу серед науковців, політиків велись дискусії про межі державного втручання в державну економіку. Були роки, коли держава намагалася вдаватись до надто ліберальних кроків і відмовлялась від свого контролю. Це мало далеко негативні наслідки. Європейський досвід засвідчив, що сільське господарство значною мірою залишалось одержавленим. ЄС близько половини бюджету співдружності витрачав щорічно на субсидії фермерам, а рівень державної підтримки в структурі валового доходу у різних країнах коливався від 35 до 70%. В Україні цей показник був у 11 разів меншим [516, с. 12]. Державою не розв’язувалась головна проблема – норма прибутку на авансовий капітал в основних галузях економіки мала бути більш-менш однаковою. В Україні ситуація була деформованою, відбувалося перетікання фінансових, матеріальних, інвестиційних та людських ресурсів, отже, сільське господарство часто було донором інших галузей і відставало значно від них за розвитком.

Оскільки природа аграрного виробництва передбачала, що галузь виступала донором інших матеріальних сфер (переробної промисловості і торгівлі), а отже, в залишку як неприбуткова потребувала державної фінансової підтримки. За даними П. Саблука, в 1996 – 2003 рр. середній прибуток по господарству становив 1,9%, промисловості – 3,8, транспорті і торгівлі – 7,5, будівництві – 3,2, банківській сфері – 10%. І тільки в сільському господарстві мінус 0,4% [648, с. 6]. У світовій практиці це розглядалось нонсенсом, коли галузь, яка була постачальником найнеобхідніших ресурсів, була збитковою. У розвинутих країнах державні видатки для сільського господарства в 1997 – 1999 рр. в середньому становили (до загальних державних витрат): Норвегії, Ісландії, Японії – відповідно 69, 68, 65%; Канаді, США – 20 і 24%; державах ЄС – 49%; Україні – 1,7% [582, с. 97].

У досліджувані роки проблема оптимізації державного і ринкового регулювання не виходила за межі дискусій. Держава у цьому питанні була непослідовною, часто робила спробу надати якомога більшу фінансову свободу підприємствам і організаціям, а одже, перекласти фінансові проблеми на плечі виробничників. Ринок розглядався панацеєю від бід та проблем. Водночас, англійський економіст Дж. М. Кейнс висловлював думку, що втручання держави в економічні процеси є необхідним, тому що суто ринковий механізм неспроможний забезпечити стабільніше економічне зростання [582, с. 97-98]. Відомо, що в період депресії 1930-х років в США, уряд для подолання економічної кризи застосував жорстке державне регулювання економіки, одночасно розпочавши рішучу боротьбу із злочинами у сфері бізнесу та допомогу малозабезпеченим громадянам. В Україні ж, навпаки, не було задіяно жодного із перелічених факторів. Більше того, різке скорочення державного регулювання трансформаційними процесами, переоцінка ринкового саморегулювання створили ситуацію, коли ринкові й державні регулятори спрацьовували на прискорення втрати національного товаровиробника.

Державна фінансова підтримка, що надавалась в 1990 – 2000-і роки, призначалась головним чином великим господарствам. Внаслідок, складалась ситуація, коли чим більшим було підприємство і чим більше продукції воно виробляло, тим значніші субсидії воно отримувало. Таким чином, держава свідомо створювала умови для розвитку агропромислових холдингів (латифундій). Державна підтримка аграрного сектору розвинених країн спрямовувалась головним чином на концентрацію виробництва. У США великі, ефективніші ферми одержували на одиницю площі значно більші державні дотації, ніж дрібні. Значні суми субсидій американці спрямовували на впровадження якісно нових, раніше не відомих технологій – інформаційно-біологічних систем або так званої інбіагри. Її суть полягала в тому, що від супутника з космосу подавалися сигнали на бортовий комп'ютер сільськогосподарських машин з інформацією про стан ґрунту, зміст хімічних речовин, якість зерна, а система автоматичного керування забезпечувала коригування режиму роботи машинного агрегату залежно від особливостей конкретної ділянки [582, с. 100].

В Україні, де сільське господарство залишалось збитковим і знаходиться в глибокій кризі, система державної підтримки лише зароджувалася. На відміну від розвинутих країн, в Україні протягом досліджуваних років державна підтримка носила хаотичний характер і спрямовувалась на забезпечення функціональних можливостей господарств. В США система державного субсидування застосовувалась протягом багатьох десятиріч і мала за мету передусім підтримку галузі, що працювала в умовах надвиробництва. Крім того діяло близько 30 урядових програм збереження родючості ґрунтів, що передбачали відшкодування до 75% вартості здійснених фермером ґрунтозахисних заходів [536, с. 33]. У той же час держава могла позбавити його будь-якої фінансової підтримки, якщо він не запобігав деградації ґрунтів.

Держава безпідставно відмовилась від регулювання ринкових відносин. В 1995 р. японський мільярдер Хіраса Теравамо був здивований

змiнами на пострадянському просторi: “Ми нiчого не можемо зрозумiти у вас. Ми свого часу взяли ваше планування, наповнили його гнучкими iнструкцiями – i воно в нас запрацювало. Ви тодi були розумнi, а ми, японцi, були дурнями. А тепер ми бачимо, що ви вiд планування вiдмовились...”. Якщо в СРСР iснувало 400 загальнодержавних балансових планiв, то в 2000-i роки в Японiї – iх понад 6 тис. У ЄС планування жорсткiше, нiж було в СРСР [639, с. 61]. Україна ж iшла шляхом лiбералiзацiї, iгноруючи iсторичний i сучасний досвiд.

Аграрна економiка виявилась втягнутою у тiнь. При чому туди потрапляли найбiльш врегульованi державою ринки алкогольної продукцiї та цукру.

В Україні сформовано псевдосистему регулювання аграрного ринку, аналогiв якої не було в жоднiй європейськiй країнi.

В Україні iгнорувався свiтовий досвiд органiзацiї аграрного ринку. В розвинутих країнax Європи органiзацiя та управлiння сiльськогосподарським ринком здiйснювалось на чiткiй законодавчiй основi. У Францiї – це закон 80-502 вiд 4 липня 1980 р. щодо мiж професiйних об’єднань як центрiв органiзацiї та управлiння продуктовими ринками. В Нiдерландах галузевi ринки регулюються ухваленим в 1950 р. Законом про органiзацiю сiльського господарства. У США Конгрес намагався регламентувати законами навиць дрiбнi деталi регулюючого механiзму. В Японiї iснували оптовi ланки ринкової iнфраструктури [525, с. 106].

В Україні ж великi надiї покладались на автоматичне ринкове саморегулювання. Схiдноєвропейськi країни, на вiдмiну вiд України, пiшли iншим шляхом i в ходi перетворень вже на другому-третьому роцi вiдмовились вiд полiтики невтручання та принципiв вiльного пiдприємництва i перейшли до органiзацiї сiльськогосподарського ринку на основi його державного регулювання.

В Україні порушувались об’єктивно зумовленi пропорцiї ринкового i державного регулювання економiки, цiноутворення. Вважалось, що

втручання держави в економіку повинно визначатися розміром державної власності (пакетом акцій).

В розвинутих країнах світу питання втручатися чи не втручатися державі в ринкову економіку не ставилось. Усталено працювала система прямих і непрямих методів. Перші передбачали встановлення державою стандартів якості на товари та контроль за економічною ситуацією. А другі реалізовувались через удосконалення податкової, бюджетної, фінансово-кредитної, митної, цінової сфери.

На відміну від України, більшість країн з ринковою економікою продовжували дотримуватись практики, коли держава не втрачала своїх регулюючих економіку функцій. Показовим може бути процес долання економічної кризи 1929 – 1932 рр. в США, коли концептуальну основу діяльності Президента Ф.Рузвельта становили: урядове втручання у справу депресії; використання елементів плановості та широкого спектра регулятивних функцій; допомога бідним та викорінення зловживань у бізнесі [492, с. 69].

Вітчизняні науковці в кінці 1990-х років підкреслювали, що в Україні відбувалась переоцінка можливостей ринку та необґрунтовано послаблювалось державне регулювання. Проте до думки вчених, політики не прислухалися. А отже, внаслідок відбувався стрімкий спад виробництва.

Світовий досвід засвідчував, що аграрна сфера могла функціонувати лише за наявності повноцінного ринку, тобто наявності усіх його складників. В Україні ж вперед пішло формування ринку засобів виробництва (крім землі), предметів споживання, робочої сили, цінних паперів, фінансів. Запровадження ринку землі на політичному рівні постійно дискутувалось. Отже, ринкове середовище, що формувалось, залишалось розбалансованим. Крім того, не було сформульовано на рівні науки поняття, що таке “ринок землі”. В політичних документах і економічній літературі його тлумачили по-різному: “від засобу перерозподілу земельних ділянок” до “купівлі-продажу земельних ділянок”.

Відповідно нерівномірно розвивались і напрямки ринкового механізму. Досконаліше унормовувалися орендні відносини. Основні елементи ринку землі формувались поступово. Водночас на практиці складалась викривлена ситуація. В 2003 р. в Україні ще не було створено необхідної правової бази; діяв тіньовий ринок землі, але був накладений мораторій на купівлю-продаж; в нерозвинутому стані перебувала ринкова інфраструктура, не діяли ефективно державні важелі регулювання земельними відносинами.

Показовим для України міг бути досвід державного регулювання ринку сільгосппродукції Чехії. Тривалий час головною інституцією, через яку держава здійснювала свої інтервенції, був Державний фонд ринкової регуляції. Він формував перелік сільськогосподарської продукції, на які поширювалося регулювання ринку; установлював мінімальну ціну, за якою викуповувалась продукція; визначав тривалість дії регуляторних механізмів щодо кожного виду продукції та обсяги експортних дотацій; експортував експортні або імпорتنі ліцензії. З тим, аби привести регуляторні механізми до вимог ЄС, було ухвалено Закон “Про державний сільськогосподарський інтервенційний фонд”, який передбачив створення дещо оновленої структури. Державний сільськогосподарський інтервенційний фонд мав за мету: забезпечення надання фінансової допомоги для проведення заходів з регулювання ринку; проведення інтервенційних закупок продукції за інтервенційною ціною; зберігання та переробку якоїсь частини продукції; реалізовувати нагромаджені запаси продукції на зовнішньому і внутрішньому ринку; надання субвенцій для експорту тощо. З тим, аби обмежити регулюючу роль державних інституцій, впроваджувалась норма, за якою фонд виконував лише незначний перелік функцій самостійно, а для виконання більшості завдань залучалися товарні біржі, бізнесмени, установи. Фонд не підпорядковувався Міністерству сільського господарства і практично був недоступним для лобістських впливів. Члени керівних органів зобов’язувались зберігати своєрідне “службове мовчання” [474, с. 151-152].

Як показує світова практика, необхідність державного регулювання залишалась актуальною і в ринкових умовах. Державна економічна політика багатьох країн Західної Європи знаходилась під впливом теорій “повної зайнятості” або “регульованого капіталізму”, розробленої Дж. Кейнсом. Найповніше вони втілювались в господарський механізм США та Англії.

Світова практика також свідчила, що ринкові механізми не були самодостатніми і потребували організованого і синхронного регулювання як ринку, так і держави. Однак в Україні цієї тенденції не дотримувались. Владні структури практично від цього дистанціювалися. Внаслідок, з’явився нееквівалентний товарообмін, дисбаланс між попитом і пропозицією, нестабільність цін на сільгосппродукцію, збитковість і згорання трудомістких галузей, зокрема тваринництва.

Ступінь державного втручання в аграрну економіку у країнах був різними. Але кожна держава виконувала тільки допоміжні регулюючі функції. У Швеції, Нідерландах, Бельгії держава значно активніше втручалась у регулювання ринку, ніж, наприклад, у США.

У доповіді Світового банку виділялося п’ять основних завдань, які повинна виконувати держава і без яких неможливий сталий економічний розвиток: утвердження основ законності; підтримка збалансованості політичної обстановки; фінансування базових соціальних послуг та інфраструктури; підтримка незахищених верств населення; охорона навколишнього середовища [388, с. 3].

Провідні країни світу дотримувались історичного досвіду і постійно намагалися удосконалювати механізми втручання в ринкову економіку. В Україні спостерігалась переоцінка можливостей ринку у створенні саморегулюючого механізму господарювання. Держава замість того, аби захищати ринок від усілякого заінтересованого втручання, самоусунулась від цієї справи. Як слушно відмітив економіст І. Лукінов, в кінці 1990-х років в Україні склалась ситуація, коли новостворені ринкові і діючі державні регулятори паралельно спрацьовували на прискорення втрати національного

товаровиробника і розширення простору для зовнішньоторговельної експансії продукції харчування [574, с. 48].

Сформований аграрний ринок не виконував основних функцій: в організації оптової і роздрібною торгівлі було чимало прорахунків; не забезпечувались умови для конкуренції; не досягався ефективний контроль за якістю, транспортуванням і зберіганням продукції; лише зароджувалась інформаційне і консалтингове обслуговування. Тому товаровиробник продовжував залишатись наодинці з обставинами, часто за яких він економічно втрачав. Чим більші партії продукції ним виставлялись для продажу, тим менші були його прибутки.

Аграрний ринок, що діяв, контролювався посередницькими структурами, які мали на меті якомога менше заплатити сільгоспвиробнику за вирощену продукцію і найдорожче продати споживачеві. Зубожілі перші і другі. Крім того, створювалось враження штучного перевиробництва продукції, та нібито сприятливих умов для її експорту. При цьому втрачався саморегульований сенс ринку.

Вільна конкуренція в чистому вигляді на ринку сільськогосподарських продуктів давно перестала існувати в країнах з розвинутою ринковою економікою. Тут держава через різні важелі активно регулювала попит і пропозицію в інтересах сільгоспвиробників і суспільства в цілому. Проте, за висновками європейської економічної думки, державне регулювання аграрної економіки повинно бути адекватним ступеню розвитку в країні ринкових відносин, насамперед конкурентного і антимонопольного середовища. Чим слабкіше розвинута ринкова інфраструктура, чим менше створювалось умов для конкуренції і чим монополізованіше виробництво, тим більше держава повинна втручатися в економіку і навпаки.

Економісти-аграрники спеціалізацію розглядали як процес поглиблення суспільного поділу праці й виділення специфічних видів діяльності, що диктувалися умовами ринку. На жаль, у практиці зберігався радянський підхід, коли держава формувала за принципом “зверху-вниз”

уявлення що, де і скільки потрібно сіяти і вирощувати. У ринкових же умовах провідних країн світу це відбувалося навпаки, за принципом “знизу-вверх”, і спеціалізація розглядалась як похідна умова від ринку або творчість ринку.

В Україні ж господарників переважало прагнення, хоча б за якихось умов розпочати виробництво, аби якимось “розкрутитись”. Тому переважав спрощений підхід до спеціалізації. Не були визначені особливості спеціалізації регіонів.

Процес спеціалізації виробництва та розподіл виробництва між природно-економічними зонами і в їх середині надзвичайно актуалізувався по мірі входження у ринкове річище. В США тривалий час назад сформувались і функціонували великомасштабні спеціалізовані зони товарного виробництва зерна, кукурудзи, сої, молока, інших видів сільгосппродукції [547, с. 5].

Україна постала перед завданням переходу не лише до ринкової економіки, а й до нового технологічного виробництва, до інформаційного суспільного розвитку. Світовий досвід підтверджував, що економіки розвитку цих країн вибудовувались у результаті довготривалого еволюційного розвитку. Період так званого первісного нагромадження капіталу супроводжувався у них значними соціально-економічними потрясіннями та втратами. Ринкові відносини показали, що вони несли не лише позитиви, а й свої негативи, зокрема циклічний розвиток виробництва, який супроводжувався економічними банкрутствами, кризами, безробіттям, значним майновим та соціальним розшаруванням населення, розвитком монополістичних процесів. Аналогічні зміни стали властивими і для України. Лише деяким постсоціалістичним країнам вдалося уникнути трансформаційної кризи, а у Китаї навіть перехід до ринку супроводжувався зростанням виробництва та підвищенням рівня життя населення.

В Україні під впливом критики складності системи планування, директивності планів втрачався інтерес до планової роботи. Як наслідок, це

негативно впливало на процес збалансування галузей, координації робіт. Таким чином відбулося ігнорування вітчизняного позитивного досвіду планування. За рубежом широко використовувалось індикативне планування, що передбачає розробку науково обґрунтованих прогнозів економічного розвитку країни, досягнення рівноваги ринку, відповідність пропозиції і попиту.

При переході в 1991 р. до нового господарського механізму для всіх галузей економіки створювались умови вільного ціноутворення, а для сільського господарства запроваджувались орієнтовні ціни, які зростали значно повільнішими темпами, ніж на товари і послуги, що споживались сільським господарством. Так, у 1993 р. ціни на продукцію сільського господарства проти 1990 р. зростали в 9,1 рази повільніше, ніж на продукцію харчової промисловості й у 3,2 рази, ніж на матеріально-технічні ресурси. З 1993 р. ціни на промислові товари почали зростати швидшими темпами, а харчової промисловості повільнішими, ніж на продукцію сільського господарства. Протягом 1990 – 2003 рр. ціни цих галузей зросли у 3 і 5,4 рази. Податок на додану вартість у зв'язку з тим, що сільськогосподарські товаровиробники не купували матеріально-технічних ресурсів, став прямим – 28%, а потім 20% податком від обсягів реалізації. Наслідком цього стала втрата сільським господарством за 14 років понад 600 млрд. грн. прибутків [590, с. 24].

Державне регулювання виробництва і реалізації цукру залишалось недостатньо ефективним. Дії центральних органів виконавчої влади часто були повільними й неадекватними змінам, які відбувалися у суспільстві та на міжнародних ринках. Незважаючи, що в галузі відбувалося утвердження ринкових відносин (ліквідовано адміністративно-розподільчу систему, з'явилися нові форми господарювання, проведено приватизацію) позитивних зрушень не було. Держава втратила контроль за економічними відносинами. Щорічна зміна умов контракту між бурякосійними сільськогосподарськими підприємствами і цукровими заводами, залишалась основною причиною

зниження інтересу суб'єктів господарювання до розвитку ділових контактів. Концепція “вільного” ринку, що культивувалась державою, деформувала, а то і зруйнувала наявні організаційні відносини в цукробуряковому виробництві [710, с. 20-21].

Зародження ринкових механізмів цілком закономірно актуалізувало питання необхідності приватизації у сфері науково-дослідних організацій та створення ряду приватних, орендних та інших недержавних організацій. Це сприятиме виникнення науково-технологічного і впроваджувального бізнесу. Про організацію наукового менеджменту почали говорити на поч. 2000-х років в установах УААН. Зокрема констатувалось, що перетворення завершених наукових розробок у товар мало епізодичний, локальний характер. Траплялось так, що науковці пропонували, а покупців не було. В 2005 р. фахівці концерну “Віадук” та УААН впровадили систему інноваційного провайдингу, у якому закладався комплексний механізм організації й управління науково-інноваційним процесом, що виражався ланцюгом: “державна-наука-виробник-споживач-бізнес” [438, с. 13].

Отже, вітчизняна наука не могла адекватно реагувати і впливати на економічні зміни, що відбувались після відмови від централізованих методів управління. Лєвова частка зусиль науковців спрямовувалась на пошук оптимальних меж державного регулювання ринкового середовища, що зароджувалось. Не була розв'язана і проблема вільної конкуренції на аграрному ринку.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА СЕЛІ

4.1. Промислово-фінансові групи і їх роль у соціально-економічному розвитку села

Політичний старт утвердженню латифундизму в Україні був даний 19 жовтня 1995 р., коли Рада роботодавців та товаровиробників при Президентові України підготувала главі держави Доповідну записку, у якій ішлося про неспроможність державних органів забезпечити проведення жнив поточного року: внаслідок недопоставок пального, відсутності необхідної кількості техніки близько половини врожаю складалось в полі, 2/3 керівників господарств не могли адаптуватись до умов, що склались. Радою було запропоновано створити транснаціональні корпорації, які б спеціалізувались на комплексному технологічному підході: сіяли, вирощували, зберігали, переробляли і реалізовували продукцію; використовували при цьому іноземні інвестиції, передові технології. Одержавши усну згоду Президента України, рада створила прообраз такої корпорації “Украгропромбіржу” на основі кредиту Ексімбанку США [40, арк. 136-137].

Відсутність масштабних агрополітичних рішень у цьому плані в Україні спричинили обставини, коли ці процеси починали розвиватись спонтанно. Держава виявилась осторонь процесу проникнення капіталу у сільське господарство. Це явище з’явилося без формального проголошення та відповідного юридичного супроводження. Україна підійшла до межі, коли починається поглинання сільського господарства фінансово міцними структурами (холдингами, фінансово-промисловими групами, акціонерними товариствами), що мали за мету прибуток і ще раз прибуток. Виникли загрози втрати свого призначення сільське господарство, українське село, український селянин [711, с. 65].

В Європейських країнах вливання капіталів потужними промислово-фінансовими структурами ще в 1960 – 1970-і роки була відкинута самим життям, і на зміну прийшла агропромислова інтеграція. В Україні ж дехто з політиків у капіталізації сільського господарства бачив панацею, що дасть змогу вивести його з тупику. Внаслідок складалось так, що головним мірилом цього процесу були інтереси тих, хто здійснював капіталізацію, а реальна потреба відродження села залишалась на узбіччі. Процес капіталізації не став потужним фактором відтворення. Через те, що капіталізація сільського господарства відбувалася часто без належного контролю, не наукового вивчалася і глибоко не аналізувалася, виникало багато протиріч і диспропорцій. Практично не прораховувались перспективи розвитку великих агропромислових формувань. Світовий досвід підтверджував, що не завжди вони мали місце. Слід навести приклад згасання діяльності бонанзів – спеціально створених великих капіталістичних ферму США наприкінці XIX – початку XX ст. Діяльність подагро підприємств, холдингів в Україні мала як позитивні, так і негативні наслідки.

Великі агропромислові формування мали ряд переваг над іншими формами організації виробництва. При їх допомозі зберігалось, а нерідко й примножувалось, велике товарне виробництво, оскільки в них ефективно концентрувався капітал, що стимулював ріст виробництва, на нових техніці і технологіях. Ці підприємства успішно залучали передові наукові розробки, створювали переробні і торгівельні підприємства. В умовах, коли багато аграрних виробництв не могли успішно працювати, їх участь була доцільною і трансформаційною, вони були своєрідними “точками росту” аграрної економіки. Важливою їх перевагою було і те, що вироблена на власних підприємствах агросировина спрямовувалась на власні переробні і торгівельні мережі. Внаслідок цього зникало багато посередників.

Водночас існувало і чимало загроз від вітчизняного варіанту капіталізації. Функціонування філій, як організаційних форм на селі, робило можливим відчуження селян від засобів виробництва, відсторонення від

можливостей впливу на виробництвах і розподіл. В реаліях України часто складалось так, що агропромислові формування намагались максимально одержати вигоду за короткий строк, інвестуючи лише поточну діяльність. Такі структури уникали розв'язання стратегічних проблем, насамперед таких як розміщення виробництва, спеціалізацію і технічне переоснащення, соціальних питань на селі. Мали місце випадки, коли вкладений капітал “працював” виключно на інтереси власників, а трудові колективи залишались осторонь. Було і так, коли не одержавши швидкої віддачі, капітал “покидав” село, залишивши селян і село в критичній соціально-економічній ситуації.

Відсутність зваженої регуляторної політики з боку держави призвела до концентрації агропромисловими формуваннями в своїх руках великих масивів сільськогосподарських угідь. З'явилась загроза монополізму у розвитку земельних відносин. Зосередження в одних руках і в окремо взятому регіоні не залишало місце для конкуренції, і, що найсуттєвіше, було не на користь селян і селу. Торгагропромхолдинг “Нафком” (м. Київ) орендував сільгоспугіддя загальною площею близько 130 тис. га, що розміщувались в чотирьох областях України: Чернігівській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій. У середині цих областей вони зосереджувались ще у восьми адміністративних районах. Дочірнє підприємство холдингу “Нафком-агро” у Прилуцькому районі Чернігівщини створило три відділення: Холодівницьке, Дубовагаєвецьке, Охінківське із загальною площею 59,5% тис. га ріллі (51,5% площ ріллі району) [391, с. 14].

Такі великі латифундії пригнічували розвиток середніх і відносно малих сільськогосподарських підприємств. Складалась двополюсна система організації виробництва. Внаслідок було так, коли середнє підприємство, маючи до 2 тис. га угідь і закупивши млин, виробляло високоякісне борошно, але не могло його продати через те, що сфера реалізації цього продукту уже була розподілена великими монополістами. В українському селі на початку 2000-х років почали намічатись глибока економічна і соціальна диференція. Малий і середній бізнес не міг розвиватись.

Крім того, діяльність великих латифундій спричиняла загострення соціальної напруги на селі. Поглиблювалось безробіття. Багато селян, маючи низький професіоналізм, залишались за бортом виробництва. Підвищенням кваліфікації практично мало хто займався. Керівництво агропромислових структур залучали кадри з сторони. Надання переваги виробництву високоліквідної продукції і орієнтуючись передусім на сьогоденну економічну вигоду, а не тривалу ефективну діяльність, зводили нанівець інші галузі виробництва. Україна потрапляла таким чином в умови залежності від імпорту сільськогосподарських товарів. Вище згадуване підприємство “Нафком-агро” в 2005 р. тваринництво утримувало на рівні, аби мати змогу забезпечити механізаторів продуктами харчування. Структура посівних площ була монокультурною: 87,3% зернові (кукурудза, озима пшениця, ячмінь), решта – бобові культури (горох, озимий ріпак, соя). Багаторічні і однорічні трави не вирощувались [391, с. 15].

Більшість агропромислових підприємств відмежувались від розв’язання соціальних проблем села. Бюджети більшості сільрад знаходились на “голодному пайку”. Це було по-суті аморально.

Водночас вони вплинули на звичний уклад сільського життя, принісши нову виробничу культуру, досконаліший менеджмент.

В кінці 1990-х років процеси капіталізації пришвидшилися. Економічна наука цей процес характеризувала як нарощення капіталу шляхом капіталізації власних доходів сільськогосподарських товаровиробників, вливання його з інших сфер, залучення інвестицій. В Україні він протікав, як то кажуть, у власному національному колориті. Через невеликі обсяги акціонерного капіталу й обмеженість внутрішніх фінансових джерел рух капіталу в аграрній сфері був мінімальним. Капіталізація відбувалась однобоко, шляхом вливання в сільське господарство коштів з інших сфер господарства. Аби сконцентрувати його якомога щільніше було взято курс на створення великих агропромислових формувань. Вони створювалися, як правило, одним з двох шляхів. Перший – поширеніший – передбачав, що

капітал (різного походження) спочатку вкладався в переробну промисловість, зокрема в підприємства оліє-жирової, борошномельної, хлібопекарської, цукрової, м'ясо-молочної промисловості, і створення сучасних переробних потужностей, торгівельної мережі. І лише потім після нагромадження необхідних фінансових ресурсів створювалося власне сільськогосподарське підприємство шляхом оренди земельних і майнових ресурсів, закупівлі техніки тощо. Другий шлях – це диверсифікація аграрних підприємств. Приватне підприємство “Меліса” трансформоване у ЗАТ “Агротон”, що в Луганській області, 6 млн. дол. іноземних інвестицій уклало у заклади торгівлі та переробні підприємства, модернізацію рослинницької і тваринницької галузі. За подібною організаційно-фінансовою технологією було створено агрокомбінат “Пуща Водиця” на Київщині з статусом сільськогосподарського підприємства.

Агрофірма “Шахтар”, як дочірнє підприємство шахти ім.Засядька на Донеччині, була створена внаслідок залучення капіталу не пов'язаного з сільським господарством. До неї увійшло 26 сільгосппідприємства різного юридичного статусу, 91 тис. га сільгоспугідь. У філіях утримувалось 6 тис. корів, 25 тис. свиней, 500 тис. бройлерів, 1 млн. курей. Фірма мала переробні підприємства: Краматорський м'ясокомбінат і консервний завод, Слов'янський молокозавод. Крім того вела велику інноваційну діяльність, співпрацюючи з шістьма науково-дослідними установами. На власному племрепродукторі вирощувались корови голштинської і симентальської порід. У птахівництві використовувались найсучасніші проси курей: Хайн-Лайн і Бованде-Голдлайн, бройлерів Кобб-500 та Гібро [390, с. 71-72].

Агрофірма “Світанок” Валсильківського району Київщини володіла пакетом акцій Соливодківського цукрового заводу (52,9% акцій), виконуючи функцію холдингу. Вона мала можливість впливати на прийняття рішень цукрозаводом з тим, аби мати взаємну економічну вигоду. В 2000 р. агрофірма поставила заводу половину буряків для переробки. У свою чергу завод на землях фірми виростив ще 37% буряків, що ішли на переробку.

Великі агропромислові формування мали переваги з іншими підприємствами, зокрема в тому, що по-перше, мали можливість запроваджувати у виробничому процесі новітніх технологій; по-друге, на них досягалась реальна інтеграція сільськогосподарського і переробного підприємства. За таких налагоджених збуту і маркетингу зникла потреба в посередниках, збільшувались доходи. Тому закономірно, що більшість цих структур виплачували вищу орендну плату і зарплату працівників. Вони мали економічну вигоду від ефекту масштабу. Крім того вони несли і чимало загроз для сільгоспвиробництва. Зокрема, філії, у яких воно і сконцентрувалось, головним чином не мали права юридичної особи, а тому не в змозі були самостійно вирішувати важливі питання розвитку виробництва. При цьому реальною була відмежованість саме від засобів виробництва.

Ускладнювалось вирішення питань соціального розвитку сіл. Через те, що офіси цих підприємств часто знаходились в столиці чи обласних центрах, початкові надходження від них оминали села і осідали в міських бюджетах. Вони створювали монополізм на ринку оренди землі. Нерідко селяни позбавлялись права вибору кращих орендодавців. Більшість цих господарств віддавали перевагу виробництву лише високоліквідної продукції, орієнтувались на сьогоденну економічну вигоду.

В Україні були непоодинокі випадки, коли влитий капітал через неохочення очікуваної віддачі “покидав” село, залишаючи зруйновані ТОВ, селян без надії на поліпшення становища у найближчій перспективі. Слід згадати відоме ТОВ “Шелтон” [390, с. 74].

Світовий досвід переконував, що великотоварне виробництво ґрунтується на корпоративному бізнесі. Корпорація – це передусім ефективні умови концентрації ресурсів і її реалізації на основі досягнень менеджменту. Вони формувались на основі дольових часток приватної власності, юридичного статусу та делегуванні управлінських функцій професійним менеджерам. Тут, як правило, розмежований капітал-функціональний і

власницький. Тобто власники першого здійснювали управління, а інші постачали фінансові ресурси. У вітчизняній науковій і політичній практиці відбувалось ототожнення цих підприємств з акціонерними товариствами. За Господарським кодексом України, що діє з 1 січня 2004 р., корпоративне підприємство визначалось таким, що утворювалось двома або більше засновниками за їх спільним рішенням, діяло на основі об'єднання майна, їх спільного управління справами на основі корпоративних прав, участі засновників у розподілі доходів і ризиків підприємства [297, с. 147]. Законодавство відділяло поняття корпорації та акціонерного товариства, передбачаючи їх створення у формі асоціації, консорціуму, промислово-фінансової групи, холдингу. Серцевиною корпорації виступало головне підприємство.

В Україні розвиток корпоративних відносин в системі АПК відбувався в кілька етапів. Внаслідок першого етапу корпоратизації відбулося розпорошення акцій серед дрібних інвесторів (фізичних осіб), що суттєво ускладнило управління підприємствами, і стримувало процес використання акцій як інструменту приватизації. На другому етапі відбувалось укрупнення пакетів акцій, визначення власників і контрольним пакетом (фізичних осіб, іноземних інвесторів, підприємств).

В Україні одним з перших підприємств корпоративного бізнесу в системі АПК стала створена в 1998 р. група АТЗТ “Миронівський хлібопродукт”, до якої увійшли підприємства з виробництва комбікормів, бройлерні птахофабрики, племрепродуктори, аграрні підприємства. У 2002 р. це підприємство у обігу мало 600 млн. грн. Головне підприємство “Миронівський хлібопродукт” здійснило потужне інвестування у 20 млн. дол. США [422, с. 30].

Економічна наука виокремлювала у світовій практиці кілька типів територіально-галузевих корпоративних структур:

- галузеві та міжгалузеві асоціації, корпорації, концерни (в їх основі лежала відомча структура управління); галузеві та міжгалузеві

- холдинги (створення передбачало придбання провідною компанією контрольного пакета акцій інших подібних компаній, які ставали дочірніми);
- галузеві та міжгалузеві фінансово-промислові групи (утворювались на основі злиття, концентрації та централізації фінансового і промислового капіталу та переливання у більш перспективні галузі); “Дзайбацу” (японська форма територіально-галузевої корпорації, заснована на основі зрощення промислових і фінансових структур на основі перехресного володіння акціями);
  - мережні індустріальні організації (гібридні форми ринкових і адміністративних структур у формі: кластерів – територіально-галузевих добровільних об’єднань підприємств мережного типу, що тісно співпрацювали з органами місцевої влади і науковими установами з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції й економічного зростання регіону; індустріальних округів – галузевих об’єднань малих підприємств, організованих та територіальній соціоекономічній основі як підприємницькі мережі інноваційного типу).

Багато хто з науковців вважав, що в кінці 1990-х років державною владою був зроблений помилковий крок у бік створення умов для розвитку великих форм виробництва, які були несімейними і некооперативними, застарілими, відомими з часів феодалізму латифундіями, які ґрунтувалися на великому землеволодінні і найманій робочій силі. Недооцінювалось значення кооперативів. Відбувалось так, давши землю селянам і побачивши, що вони не можуть її обробити, держава почала передавати її великим орендарям [501, с. 26]. Тому починаючи з середини 1990-х років в Україні призупинилося зростання фермерства, а завдяки подвійному оподаткуванню відбувалося послідовне знищення кооперативів не тільки у сільському господарстві, а й у всіх інших галузях економіки.

Водночас корпоративні структури мали переваги в тому, що давали змогу подолати монопольного економічного впливу переробних підприємств. Місце їх визначалося тими умовами, за яких держава не могла інвестувати в АПК достатні кошти.

В Україні корпоративні структури в АПК виникали кількома шляхами. Один з них це перетворення колишніх державних господарських об'єднань обласного рівня у нові ринкові. Його пройшли ВАТ “Коровай” і АТЗТ “Луганськм’ясопром”, що на Луганщині. Другий шлях – це еволюційний розвиток фірм, що виникли як підприємницькі структури. Економічно найпотужнішими були ЗАТ “Агротрон” і ТОВ “Меловський завод рафінованих олій “Стрілецький степ”. ТОВ “Стрілецький шлях” спочатку виробляло глибоко очищену соняшникову олію, комбікорми. У 2001 р. створюється торговий дім “Стрілецький степ”. Для правового супроводу комерційної діяльності було створено ТОВ “ЕКспертно-юридичний центр”. Фірма зареєструвала торгову марку “Щедрий дар”. “Стрілецький степ” щодоби переробляв до 250 тон насіння соняшнику і виробляв в рік 30 тис. т. олії. У 2002 р. фірма орендувала 12 тис. га сільгоспугідь. В 2003 – 2004 рр. ТОВ трансформувалось у корпоративну структуру [723, с. 29-30].

Нерідко серед керівників сільськогосподарських підприємств було немало таких “випадкових” людей, котрі, отримавши значний капітал в інших галузях виробництва, поспішали вкласти його в сільське господарство із метою отримання хорошого прибутку. Їх приваблювало вигідне і спрощене оподаткування, державні дотації і пільгові кредити.

Частина радгоспів у процесі приватизації перетворювались у ВАТ. До початку 2002 р. такій реорганізації було піддано 828 держгоспів. Лідером у цьому була Вінниччина, де статус ВАТ одержало 98 господарств [725, с. 29]. Водночас процес акціонування радгоспів проходив повільніше за перетворення їх в КСП. Причина цього полягала в законодавчому обмеженні можливостей створення ВАТ. Декрет Кабінету міністрів України від 17 травня 1993 р. визначав лише єдиний (винятковий) випадок приватизації за

погодженням з урядом. Решта приватизовувалась через перетворення в КСП. Держава свідомо тримала під власним контролем частину цих господарств, залишаючи за собою певний пакет акцій.

В Україні було чимало радгоспів, які через високу вартість і цілісність майна не могли бути приватизовані шляхом перетворення КСП. Під час приватизації радгоспу – комбінату “Вуглегірський” Донецької області, майно якого коштувало на поч. 1995 р. 180 млрд. крб., трудовий колектив міг придбати за рахунок приватизаційних майнових сертифікатів та отримати за них майно на суму лише 25 млрд. крб. (14%) [725, с. 30].

Указом Президента України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі” від 19 січня 1995 р. розширювались можливості трансформації, зокрема через рішення товариств покупців, заснованих трудовими колективами радгоспів. Воно приймалося в разі, коли протягом шести місяців колектив не викупували за майнові сертифікати. Закон України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” від 10 липня 1996 р. визначив спосіб приватизації майна радгоспів за рішенням загальних зборів колективу, а також підтверджувався виняток перетворення їх у ВАТ без його згоди (за рішенням уряду). До переліку цих підприємств уряд відніс: насінницькі, племінні заводи; радгоспи-заводи, державні сільгоспідприємства, що виробляли вино та інші алкогольні напої; держгоспи, що спеціалізувались на вирощуванні багаторічних насаджень (хмелю, садів, винограду, ефіроолійних і лікарських рослин); кінні заводи, іподроми та державні заводські конюшні; селекційно-гібридні центри; радгоспи-технікуми, дослідні господарства [725, с. 30].

Найчастіше працівники радгоспів погоджувалися на створення ВАТ тоді, коли вони не могли приватизувати майно комплексно. Мали місце випадки, коли органи приватизації ухвалювали одноосібне рішення про створення ВАТ. Найчастіше такі дії чинились стосовно тих господарств, що були в переліку уряду.

В 1998 р. в Україні вже діяло близько 140 дистриб'юторських компаній, що займалися матеріально-технічним постачанням сільського господарства. Більшість з них закриті акціонерні товариства. За статусом акціонерів вони поділились на дві групи. До компаній, акціонерами яких були переважно фізичні особи належали ЗАТ “Рост”, ЗАТ “Аграрний Союз”, АТ “Агрофірма “Насіння””. До компаній, акціонерами яких були вітчизняні і зарубіжні організації і сільгоспвиробники належали ЗАТ “Маїс”, ЗАТ “Украгробізнес”. До складу останньої входило близько 20 акціонерів, 45% інвестицій були іноземними. ВАТ “Агрохімцент” як наступник “Сільгоспхімії” з 1997 р. зосередився не лише на розподілі засобів захисту рослин, а й на наданні широкого спектру послуг [718, с. 90-91].

Після прийняття Верховною Радою України у листопаді 1996 р. закону “Про промислово-фінансові групи” в Україні з'явилися нові для неї господарські структури в агропромисловому комплексі. Перша з них почала діяти у Бердичівському районі на Житомирщині. Його засновниками виступили: комерційний банк “Амакс”, 8 КСП, 2 хмелерадгоспи, фірма “Агромашсервіскомплект”, товариство з обмеженою відповідальністю “Сигма”, концерн “Украгросервіс” та агрофірма “Соколівка” з Черкаської області [559, с. 70]. Завдяки застосуванню усіх форм інтеграції – через капітал і фінанси, структуру управління, технічну й цінову політику – цій промислово-фінансовій групі вдалося досягти помітних економічних успіхів.

Через недосконалість нормативно-правового регулювання при акціонуванні майна КСП не вдавалося уникнути небезпеки втрати селянами через рух акціонерного капіталу права власності на земельні паї, яке засвідчувалося в сертифікатах. Селяни досить стримано ставились до такої практики. А тому створювались неповноцінні акціонерні товариства, до статутного капіталу яких вводилось лише майно членів господарства, земля до нього не включалась.

Успішно і продуктивно могли діяти АТ, в основу яких закладався іноземний капітал. Своєрідним серед них стало ВАТ “Контрольне

об'єднання", до складу якого увійшли українсько-американське спільне підприємство в Києві, яке займалося постачанням комплектуючої електроніки для комп'ютерів, та КСП ім. Куйбишева села Волокитине Путивльського району Сумської області. За згодою між колективами створювалась єдина структура з двома підрозділами: перший зберігав свою назву і спеціалізацію, другий (КСП) перетворювався у сільськогосподарський цех. В одному з п'яти напівпорожніх корівників облаштували пилораму і сушарку, обладнали столярний цех, а також ковбасний з потужністю 3 тонни продукції за зміну. Для фінансового забезпечення діяльності був складений бізнесплан, залучені інвестиції з Німеччини. ВАТ одержало їх на суму 480 тис. американських доларів: 140 тис. було спрямовано на будівництво, 200 тис. – на збільшення торгового обороту з метою закупівлі пшениці й експорту борошна в Росію. Решта коштів були відправлені на оновлення машинного парку, закупівлю у населення телят для подальшої відгодівлі, придбання обладнання й матеріалів для консервації фруктів та овочів [669].

У 1994–1995 рр. на Львівщині в акціонерні товариства перетворилися 127 КСП, у яких запроваджувався внутрішньогосподарський розрахунок. Учасникам об'єднань періодично виплачувались дивіденди, проявлялось піклування про соціальних захист працівників. На квітень 1996 р. в Україні акціонерними товариствами стало понад 4% колгоспів і 1,2% реформованих радгоспів [724, с. 10]. У 2002 р. діяло 828 господарств такого типу, які сконцентрувались переважно в Центрі, Півдні та Сході, в тих регіонах, де свого часу діяли великі радгоспи, які спеціалізувались на вирощування рослинницької і тваринницької продукції [414, с. 19]. Позитивні набутки у господарюванні цих формувань зумовлювались в основному вдалою внутрішньогосподарською реструктуризацією, коли самостійно і ефективно працювали невеликі первинні колективи (цехи, малі підприємства). Виробничий ефект досягався тут не скільки через функціонування приватної власності, скільки можливістю привласнювати результати діяльності

невеликого трудового колективу. Разом з тим, переважна частина АТ була збитковою, а тому акціонери (селяни) не завжди мали змогу одержувати дивіденди на акції, в тому числі у грошовому виразі.

Організаційні перепони, що мали місце під час масової приватизації та роздержавлення в окремих сферах АПК, мали часто руйнівні наслідки. Розглянемо становище, що склалось в цукробуряковому виробництві. Цукрові заводи масово перетворювались у відкриті акціонерні товариства. Таким чином, приватизація їх розпочалась за єдиним механізмом: через застосування оренди державного майна з подальшим викупом членам трудових колективів. В 1992 р. близько 40% заводів перейшли та такі відносини.

17 травня 1993 р. уряд ухвалив Декрет “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі”, яким встановлювались обмеження застосування конкурентних способів приватизації. Суть їх полягала в тому, що новостворені акціонерні товариства мали 51% акцій, що належали працівникам заводів та виробників сировини. Проте фактичними власниками акцій залишалися за виробниками цукру. Селяни одержували в кращому випадку 5-10% їх кількості. Тому по-суті механізм створення АТ у той час мало чим відрізнявся від оренди з викупом.

Масове акціонування галузі було багато в чому невиправданим. В розвинутих країнах світу традиційно до створення АТ відносились досить ретельно, оскільки цей тип виробництва вважався складним і ризикованим для кредитування. АТ створювались тоді, коли було зрозуміло, що інші форми господарювання були неприйнятні або малоефективні. У більшості європейських країн власниками переробними підприємствами були виробники продукції в особі сільськогосподарських кооперативів фермерів.

В Україні ж створення АТ бачилась передусім засобом пришвидшення приватизації, необхідності збереження цілісності наявного виробничого комплексу та залучення інвестицій.

Як наслідок, АТ, що створювались, не можна було вважати повноцінними внаслідок формальності створення, неповного продажу майна більшості з них, Ж не запровадження на них необхідних акціонерних відносин, оскільки акції майже не оберталися на біржовому та позабіржовому ринках. Акціонерний капітал формувався в основному за рахунок продажу акцій, куплених внаслідок продажу приватизаційних майнових сертифікатів. Їхні шляхи, в тому числі і через біржі, майже не використовувались. Відповідно селяни мали звужені можливості брати участь у викупі акцій заводів. Практично внаслідок цього нівелювались сподівання на інтеграцію учасників процесу.

Крім того, внаслідок недопрацювань регіональних відділень фонду держмайна мало місце зниження вартості майна цукрових заводів, що приватизувались. Отже, через те, що номінальна вартість акціонерного капіталу не відповідала реальній, трудові колективи заводів могли практично самі, без участі селян, викупити завод. В цілому по Україні середній пакет акцій, що викупувався на початку 1999 р., досягав всього 9,7% при тому, що Закон “Про особливості приватизації майна в АПК” від 10 липня 1996 р. визначав в 51% [488, с. 24].

На 26,6% цукрових заводів сільгосптоваровиробникам не належало жодної акції, 63% – пакет не перевищував 10%. На 74,4% заводів їх працівники володіли понад 50% пакетом [488, с. 24].

Взагалі, крім номінальної зміни власника, жодного поставленого завдання у процесі акціонування практично не було вирішено. У більшості випадків заводи не могли проводити модернізацію виробництва, а тому нарощували собівартість цукру. І такі результати можна було б передбачити, оскільки сподівання на те, що необхідні інвестиції зроблять самі товаровиробники взагалі не мали підстав, оскільки в них не було капіталу. Заводи суцільно ставали збитковими, малопривабливими для інвесторів.

В кінці 1990 – початку 2000-х років розпочався перерозподіл акціонерного капіталу цукрових заводів. На 1 червня 1999 р. на 22 заводах

контрольний пакет акцій викупили комерційні фірми – концерн “Славутич”, об’єднання “Артеміда”, ЗАТ “Укррос”. Ця тенденція поглиблювалась, оскільки складались ідеальні умови для скуповування акцій за безцінь, адже ціна акцій при продажі складалась не стільки за номінальною вартістю, скільки прибутковістю підприємств. Зазначені фірми практично не інвестували розвиток підприємств, а тільки підтримували виробництво на певному рівні. Вони ігнорували інтереси виробників сировини, а завозили цукрову тростину з метою одержання надприбутків.

В Україні внаслідок того, що не були на державному рівні налагоджені інтегровані взаємозв’язки, пішли шляхом створення об’єднань, які включали свинарський комплекс, підприємство з розвиненим зерновим виробництвом, комбікормовий цех, м’ясопереробний цех, служби маркетингу, торговельну мережу. Одним з них було ТОВ “Черкаська м’ясна компанія”. Це власне вітчизняний досвід. В Данії, яка була провідним виробником свинини в ЄС, виробнича модель мала інших характер, оскільки базувалась на відкритих інтеграційних зв’язках.

Як показувала практика управління великими інтегрованими аграрними формуваннями, вона залишалася здебільшого старою, орієнтованою на оперативний контроль, і не враховувала ринкової динаміки. Агрокомплекс ВАТ “ММК ім. Ілліча” мав цехову структуру виробництва і управління; ні він, ні цехи не мали юридичного статусу; апарат управління 35 агроцехів залишався таким, яким він був у КСП; кожен цех спеціалізувався на випуску кількох видів продукції, деякі займались і переробкою, збереженням і реалізацією. Виконавчим елементом управління між Правлінням ММК і комплексом цехів виступало управління агрокомплексу, розташоване в м. Маріуполі [487, с.46-47].

Концерн “Колос”, що в Київській області, формувався у кілька етапів. Його діяльність започаткувалась після виходу постанови України “Про умови забезпечення сільськогосподарських товаровиробників пально-мастильними матеріалами у 1998 році” від 24 січня 1998 р. і спрямовувалась

на організацію постачання матеріально-технічних ресурсів на село. Після 1999 р. вона вийшла за межі торгово-постачальницьких функцій і зосередилась на виробництві і переробці. В 2000 р. до концерну увійшло 12 підприємств [638, с. 35].

Акціонерні товариства в Сумській області, які вели господарство на третині сільгоспугідь, мали показники, що поступалися КСП.

Отже, діяльність на селі великих фінансово-промислових груп мала неоднозначні наслідки. З одного боку, вони принесли в сільське господарство капітал, новітні технології та систему трудових відносин. З іншого, село залишалось поза їх бізнесовими інтересами, а отже, продовжувало соціально-економічно деградувати.

4.2. Фермерські господарства: проблеми становлення

У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Розвиток фермерства державна влада розглядала справою архіполітичною. Вчені вважали, що фермерство у своєму утвердженні пройшло два етапи: 1991 – 1997 рр. – зародження і становлення; 1998 – 2007 рр. – розвиток в ринковому середовищі, яке формувалось [185, с. 136]. Найбільш активно фермерські господарства створювались на початку 90-х років. В 1992 р. було зареєстровано 2 098 господарств, у 1993 р. їх налічувалось 14 681 [241, с. 138-140]. Труднощі розвитку пов'язувались з низкою факторів, зокрема відсутністю на той час закону про фермерство, відсутністю державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення і обслуговування господарств. Не завжди задовольнилися клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України “Про селянське (фермерське) господарство” (1992 р.). Ним визнавалось фермерство як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами і товариствами.

Разом з тим не давалося відповіді на питання, яку кількість необхідно мати таких утворень, якими мають бути оптимальні розміри землекористування, напрям спеціалізації тощо. Проголосивши утворення спеціального земельного фонду (через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів) з ціллю виділення з нього ділянок всім громадянам, які виявляли бажання організувати таке господарство, що закон доручав здійснювати перетворення головам колгоспів і залежним від них місцевим чиновникам. Внаслідок цього фермерські господарства створювались і здійснювали власну виробничу діяльність стихійно.

Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” від 17 листопада 1990 р. встановив рівність фермерських господарств з іншими формами господарювання в АПК та право на придбання частини майна (акцій) підприємств харчової промисловості, сервісних, будівельних і торгівельних організацій, інших виробництв АПК при здійсненні приватизації на умовах, рівних з їх колективами (ст.4); визначив одним із напрямів державного інвестування сприяння розвитку фермерських господарств (ст.6), надав право виробнику на свою продукцію, зокрема гарантував самостійність у визначенні напрямку виробничої діяльності (ст.17). Крім того, закон звільняв господарства від оподаткування доходів, одержаних від сільськогосподарської і несільськогосподарської діяльності. Згодом з прийняттям Закону України “Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Українського РСР” від 5 травня 1993 р. до діючого законодавства вводилась норма, за якою новостворені фермерські господарства звільнялись

від податку на три роки, а в трудонедостатніх селах – на п'ять років (крім земельного податку) [173, с. 69].

Протягом 1992 – 2004 рр. загальні правові, економічні та соціальні засади підприємництва регулювались Законом України “Про підприємство” від 7 лютого 1992 р. Це можна назвати вітчизняним ноу-хау, оскільки в розвинутих країнах не було таких спеціальних законів. Свобода підприємництва у них закріплювалася у конституції, цивільному законодавстві та в інших нормативно-правових актах, що регламентували господарську діяльність. З ухваленням 16 січня 2003 р. Господарського кодексу України більшість норм Закону “Про підприємство” втратили чинність та визначалась сутність фермерського господарства (ст.14), закріплювалось положення про можливість використання фермерськими господарствами природніх ресурсів на праві власності (ст.150) [173, с. 70].

Протягом 1991 – 1999 рр. до Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” тричі вносились зміни: 14 жовтня 1992 р. у зв'язку з прийняттям Закону України “Про банкрутство”; 22 червня 1993 р., коли було ухвалено нову редакцію закону; 20 жовтня 1999 р. з внесенням змін до ст.25, за якими унормовувались поточні витрати фермерського господарства. Крім того було ухвалено близько 40 різного роду законодавчих і нормативних актів з різних питань функціонування фермерських господарств. А вже протягом 2000 – 2003 рр. зміни до Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” вносились п'ятьма законами [173, с. 71]. Водночас ефективної правової бази для захисту прав фермерів все ще не було створено. Нерозв'язаними залишалися питання щодо розмежування таких понять, як селянське і фермерське господарство, порядку приватизації майна та врегулювання спорів, що виникали на цьому ґрунті.

19 червня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про фермерське господарство”, спрямований на створення умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, раціонального використання й охорони земель фермерських

господарств, правового та соціального захисту фермерів України. Фермерське господарство розглядалось формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою одержання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення господарства. Новою редакцією Закону скасовувалось положення про те, що першочергове право на створення фермерського господарства надавалось громадянам, що проживали в сільській місцевості, мали необхідну кваліфікацію чи досвід роботи в сільському господарстві. Отже, суттєво розширювалось коло осіб, які б могли організувати такого роду вид діяльності. Вносились зміни у вік членів. Членами господарства могли ставати діти, що досягали 14 років, а не з 16 як це було в попередній редакції. Чітко прописувались напрямки державної допомоги. Фермерські господарства набували прав у створенні обслуговуючих кооперативів, кооперативних банків, спілок, бути засновниками (учасниками) господарських товариств [173, с. 73].

Аналіз наявної законодавчої бази, яка створювалась протягом досліджуваних років, дозволив зробити висновок, що вона потребувала подальшого удосконалення, унормування правових гарантій, приватної власності як основи розвитку фермерства та створення дійового механізму реалізації його державної підтримки.

Крім того, постійно зростаючий потік нормативно-правових документів нерідко викривлював основне законодавство, породжував атмосферу перманентного правового хаосу, було живильним середовищем правового нігілізму, який укорінювався у свідомості чималої частини фермерів.

Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове: чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства бачилась виключно через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку

фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Більш сприятливі умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже члени КСП одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

В Україні фермерські господарства створювались за умов відсутності необхідних економічних розрахунків, недосконалого законодавства. Для пересічного фермера часто на етапі становлення господарства переважало бажання одержати максимально можливу площу землі для обробітку. Внаслідок з'явилося неузгодженість між складом його сім'ї та площею угідь, а отже, виникала потреба в залученні найманої робочої сили. Практично цим започатковувався розвиток несімейних фермерських господарств. Ця обставина створювала законодавчу колізію. Фермерське господарство відповідно діючих нормативно-правових документів було передусім сімейним господарством, яке мало право залучати сезонних найманих працівників. Використання цієї категорії працівників було чи не найбільш дискусійним питанням серед політків, науковців, виробничників, селянства. Соціологічні дослідження науковців Львівського державного аграрного університету, проведені в 1997 – 1998 рр. в Карпатському регіоні, виявили, що лише 29,8% селян були прихильниками найманої праці, решта – проти [565, с. 79]. Світовий досвід підтверджував, що це закономірний процес. У країнах ЄС третина всіх затрат праці лягала на плечі фермера, 30-40% – на членів його сім'ї, решта – на найманців. У Великобританії частка їх досягала 40% [565, с. 79].

Ефективність фермерських господарств України залишалась низькою. Середовище функціонування їх було багато в чому несприятливим і залежало великою мірою від особистих людських якостей фермера, його активності та підприємливості. Науковці визначили такі переваги фермерського господарства: мобільність, незначні витрати на управління, виключення

бюрократизації, вузька виробнича спеціалізація, висока продуктивність праці, низькі витрати виробництва [551, с. 46].

Водночас фермерські господарства державою слабо захищались від різного роду ризиків. Як свідчила світова практика, середній виробничий цикл малого підприємства становив шість років. У США з кожних десяти новостворених малих аграрних підприємств реально починали працювати лише 3-4. Щороку банкрутувало багато фермерських господарств, але на їх місці створювалось майже стільки ж нових [406, с. 37]. Там фермери на ділянках до 400 га працювали самі. В Україні значна частина фермерів обрали інший шлях: наймати робочу силу, але самому на полі не працювати. Проте були серед них і справжні підприємці, які сплачували більше податків, ніж колективні господарства.

Труднощі в зародженні фермерства спостерігались і в тому, що практично в Україні не залишилось тих селян (за винятком західних областей), які могли б застосувати практичний досвід ведення господарства підприємницького типу. В навчальних закладах не велась підготовка фермерів. Крім того вони зіштовхнулися з недоброзичливим до них ставленням з боку керівників колгоспів, КСП і навіть односельчан та представників державної влади.

За даними Асоціації фермерів та приватних власників України, протягом 1992 – 1995 рр. понад 60 тис. громадян не могли стати фермерами, головним чином через відмову різних органів місцевого самоврядування сприяти цьому [707].

Вчені Уманської державної аграрної академії на Черкащині провели соціологічні дослідження з метою з'ясування мотивів поведінки фермерів, аналізу організації виробництва, оцінки потреб, можливостей тощо. Вдалося з'ясувати, що з опитаних фермерів – 36,8% мали вищу, 21% – середню, 31,6% – середню спеціальну, 10,6% – незакінчену середню освіту. У більшості великі сім'ї (до чотирьох осіб) фермерство розглядали як основне заняття життя 84% опитаних, решта – займалась ним за сумісництвом. Лише 47%

брали участь в асоціаціях, організаціях фермерів чи товаровиробників. У більшості фермерів (79%) земля являла собою цілісний масив, господарства мали рослинницьку спеціалізацію. Лише 10% їх брали кредити. Більшість фермерів користувались технікою, середній термін експлуатації якої перевищував 12 років. Лише 31,5% фермерів планували свій бізнес. Для 46,7% опитаних це був скрадний процес. Майже всі вони (92,1%) були знайомі з технологіями вирощування культур і розуміли значення їх використання [421, с. 26-27].

Динаміка чисельності фермерських господарств була такою [337, 338, 341].

Таблиця 4.1

Кількість та темпи зростання числа фермерських (селянських) господарств в Україні

Роки	Кількість	Темпи росту чисельності (у % до попереднього року)
1992	2 098	100
1993	14 681	700
1994	27 739	149
1995	31 983	115
1996	34 778	108
1997	35 393	101
1998	36 000	101,7
1999	35 509	98,6
2000	38 428	107
2001	41 599	110
2002	43042	112
2004	42533	98,3

Як бачимо, з 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998 – 1999 рр. навіть скоротилася. Це

зумовлювалося. насамперед, загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутіли. У 1994 р. така доля спіткала 1 900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від числа тих, які вже припинили свою діяльність [241, с. 140]. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. В цілому за 1992 – 2004 рр. число господарств зросло майже у 22 рази [337, с. 144; 341, с. 96].

Існуючі фермерські господарства відрізнялися розмірами, видами діяльності, площею землекористування, числом працюючих тощо. Регіональні особливості розвитку фермерства в Україні можна побачити із наведеної нижче таблиці [677].

Таблиця 4.2

***Регіональний розподіл та показники землекористування
фермерських господарств у 1999 р.***

	Кількість зареєстрованих господарств	Площа землі у користуванні, га.		Припадає в середньому на одне господарство, га.	
		Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі	Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі
Автономна Республіка Крим	1342	29928	26724	22	20
Вінницька	805	22736	21400	28	27
Волинська	501	8011	7305	16	15
Дніпропетровська	2755	126542	123567	46	45
Донецька	2145	71047	64312	33	30
Житомирська	366	8248	7597	23	21

<i>Продовження таблиці 4.2</i>					
Закарпатська	1382	5937	5503	4	4
Запорізька	1784	94817	90255	53	51
Івано-Франківська	579	10699	9183	18	16
Київська	1126	29272	27702	26	25
Кіровоградська	1907	102488	99562	54	52
Луганська	1444	74970	65565	52	45
Львівська	1157	26121	22503	23	19
Миколаївська	4161	102386	96521	25	23
Одеська	4527	86781	79023	19	17
Полтавська	1428	55388	53151	39	37
Рівненська	433	10493	8738	24	20
Сумська	808	29237	27829	36	34
Тернопільська	703	16820	16343	24	23
Харківська	1096	46693	43373	43	40
Херсонська	2908	104901	93828	36	32
Хмельницька	562	18384	17283	33	31
Черкаська	550	15437	14172	28	26
Чернівецька	583	3473	2837	6	5
Чернігівська	457	16471	15327	36	34
У к р а ї н а	35 509	1117280	1039603	31	29

Найбільше фермерських господарств діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше – в Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині.

Якщо в 1991 р. в середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і 14,6 га ріллі, то в 2003 р. – 72 і 67 га [172, с. 250; 317, с. 324]. В 1997-2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищий цей

показник був у Кіровоградській області (14%). В окремих областях цей показник був значно вищий (у Луганській, Кіровоградській, Харківській, Житомирській він сягнув за 100 га). Найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття – по 7,2 га. В 2000 р. фермерське господарство у Миколаївській області в середньому володіло 34,3 га угідь. Більше половини їх мали наділи на віддалі більше, ніж 6 км. від домівки [398, с. 33-34].

Розміри земельних угідь, що склалися у фермерських господарствах в досліджувані роки були більшими, ніж в розвинутих країнах світу, за виключенням США, де середній показник складав 195 га. В країнах Східної Європи вони досягали: Чехії – 2-10 га, Угорщині – 2-11, Польщі – 7, Румунії – 4. Дехто з дослідників вважав, що для України оптимальним могло бути розмір фермерських наділів 300-400 га, а за умови наявності потужної техніки і 900-1000 га [185, с. 140]. Фермерські господарства в Україні мали нераціональні розміри, що стримувало процес інтенсифікації виробництва. Вітчизняні фахівці, а також світовий досвід переконували, що оптимальні умови для розвитку фермерського господарства досягалися тоді, коли воно мало не менше 400 га угідь, кілька виробничих центрів.

Фермерство розвивалось в досить невідгидних економічних умовах. Частина земель, передбачених для організації фермерських господарств, була перерозподілена під ведення присадибного господарства (або індивідуальну забудову). Фермери практично одержували мізер від оренди майнових паїв. З прийняттям Земельного кодексу України створення фермерських господарств ще більше ускладнилось, оскільки почала діяти норма, за якою для організації фермерського господарства землю потрібно було брати в оренду в конкретних власників. В структурі земельної площі фермерських господарств знаходилась значна частина угідь, взятих в оренду – 52,8%, в тому числі 80,5% – земельних паїв. В Запорізької, Дніпропетровської, Львівської, Рівненської областях цей показник перевищував 60% [607, с. 86].

Якщо площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств збільшилась за 1992–2002 рр. у 29,3 рази, то виробництво зерна

– в 66,1, соняшнику – 89,5, цукрових буряків – 147,3, молока – 38,2, яєць – у 55,5 рази. Нижчими були темпи зростання виробництва картоплі, овочів, м'яса худоби та птиці [241, с. 138]. Водночас частка фермерських господарств у валовій продукції всіх категорій господарств залишалась низькою, а рівень урожайності більшості сільськогосподарських культур був нижчий, порівняно з іншими категоріями господарств. Це пояснювалось низькою якістю виділених земель, обмеженістю фінансових можливостей у придбанні добрив, засобів захисту рослин, сортового насіння, нестачею технічних засобів для догляду за посівами та збирання врожаю. Крім того, чимало фермерів воліли не показувати у звітах про господарсько-фінансову діяльність весь валовий збір, боячись підвищення податкового тиску і обмежень у вільному розпорядженні вирощеною продукцією. Підтвердженням цього було те, що врожайність цукрових буряків у фермерських господарствах була вищою, ніж в інших категоріях господарств, хоч вирощувати їх набагато складніше, ніж, наприклад, зернові.

Виробничий процес у фермерських господарствах залишався нестабільним, зазнавав труднощів і спадів [167, с. 146; 341, с. 103]:

Таблиця 4.3.

Виробництво основних видів сільськогосподарських культур у фермерських господарствах (тис. т)

Культури	Роки					
	1991	1992	1993	1995	2000	2004
Зерно	10	116	572	508	1256	4148
Цукрові буряки	3	69	389	652	755	1410
Соняшник	2	19	52	86	347	430
Картопля	2	15	50	16	56	90
Овочі	2	13	31	27	83	143
Плодово-ягідні	0	0	1	0	4	8

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести і ту обставину, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили

серед фермерів лише 10%. Решта – це були міські жителі або особи, що раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина – людини, що має досвід роботи в аграрному виробництві і постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники.

Більшість фермерських господарств в Україні створювались без вибору спеціалізації. Спеціалізація і концентрація випала з поля зору науковців і управлінців. На її вибір впливали не лише природно-економічні умови, розміщення господарства, а також деякі технічні, технологічні, соціальні фактори. В Україні набули поширення фермерські господарства з багатогалузевим напрямом виробництва як продукції рослинництва, так і тваринництва. В них поєднувалось два-три головних і кілька додаткових виробництв. Багатогалузевий вид діяльності дозволяв фермерам забезпечити сім'ю і найманих працівників роботою круглий рік. Разом з тим дослідження економістів доводять, що багатогалузеві господарства були низькотоварними і характеризувались екстенсивним способом виробництва [509, с. 30-31].

Вузьку спеціалізацію мали ті, хто вирощували один вид продукції. Їх перевага в тому, що вони мали змогу використовувати одну систему машин та технологій, що дозволяло максимально механізувати виробництво. Вибрати спеціалізацію фермеру було непросто на практиці.

На Черкащині спостерігалось збільшення кількості фермерських господарств, які спеціалізувались на виробництві продукції садівництва. Вони діяли у восьми районах області. Найкращі успіхи мало господарство “Яблуневий сад” Звенигородського району. Сад був закладений у 1999 р.

підприємцем М.Олійником у рамках участі в проекті “Україна – Голландія – 2000”, який реалізовували фірми Botden ev willegen, Pebako, Agriment. За умовами угоди вони надали посадковий матеріал, поливні системи, бамбукові опори в агрегат-обприскувач. На площі 5,3 га фермер вирощував сорти яблук Голден Делініс Муті, Джона Голд Ерлі Квін, Айдаред. Працювало шість працівників, з яких три – найманих. Господарство в 2003 р. реалізовувало яблука в чотири найбільші супермаркети Черкас за середньою ціною – 3,5 грн. за кг. Зібраний урожай з плодової площі (2 га) приніс прибуток 197,2 тис. грн. Середня рентабельність склала 123% [693, с. 114-115].

В 2004 р. фермерські господарства Вінницької області, крім виробництва сільськогосподарської продукції, займались додатковими видами діяльності: 54 – надавали послуги, 44 – займались торгівлею, а 20 – переробкою, 19 – вивезенням вантажів, 17 – будівництвом, 10 – ремонтом сільськогосподарської техніки, 5 – рибництвом, 4 – виробництвом кормів, 2 – лісництвом, 1 – виробництвом будівельних матеріалів [716, с. 136].

Характерною особливістю фермерських господарств зарубіжних країн була поглиблена спеціалізація. У Німеччині 28,9% господарств виробляли продукцію на ринок, 50,4% – займались кормо виробництвом; 6,3% – це були селекційні ферми; 9,2% – вирощували технічні культури; 5,2% – вели змішане виробництво [533, с. 50]. Більшість фермерів України займались рослинництвом.

На валових зборах і урожайності основних сільськогосподарських культур негативно позначалося недостатнє використання органічних і мінеральних добрив. В 2001 р. фермерські господарства вносили на 1 га сільгоспугідь лише 6,5 кг міндобрив, тоді як сільгосппідприємства 15,6 кг. До того ж, вносили їх лише 31,6% фермерів. Засобами захисту рослин користувалося 14% фермерських господарств [544, с. 70]. Під врожай 2002 р. лише кожне сьоме фермерське господарство мало можливість вносити органічні, кожне четверте – міндобрива, кожне десяте – засоби захисту

рослин [607, с. 89]. Внаслідок цього не забезпечувалось навіть просте відтворення родючості ґрунтів.

Фермерські господарства не приділяли уваги розвитку тваринництва. В 2001 р. на 100 га сільгоспугідь припадало 4,5 голови ВРХ, що в четверо менше, ніж у сільгоспідприємствах [544, с. 70]. Через відсутність надійних державних стимулів і несприятливу кон'юнктуру ринку у фермерських господарствах тваринництво розвивалось значно слабше порівняно з рослинництвом. Частка виробленого фермерами м'яса (у забійній вазі) протягом 1995–2002 рр. збільшилася лише з 0,6% до 2,0%, молока – з 0,4% до 2,5%. Особливо невтішними були справи в молочному тваринництві. На початок 2003 р. фермери утримували 119,8 тис. голів ВРХ (2,9%), у тому числі 37,8 тис. корів (2,7% загальної кількості у всіх формах виробництва). Невеликим було і поголів'я свиней – 69,8 тис. голів [607, с. 81]. Наявне (незначне) поголів'я худоби у фермерських господарствах не дозволяло забезпечувати їм потреби в органічних добривах. В 2000-і роки розвивались т.з. малогабаритні свинарські ферми, які були власністю фермерських господарств. Стримувався розвиток справи відгодівлі і продажу молодняку ВРХ. Заходи держави щодо стимулювання виробництва м'яса у вітчизняних господарствах були малоефективними, поступово перевага віддавалася імпорту цієї продукції.

На шляху розвитку фермерства було багато труднощів. І основною з них була нестача достатньої кількості коштів. На рівні держави не було сформовано дієвої і стійкої системи дотацій, кредитування. Не враховувався і світовий досвід, зокрема країн ЄС, де 30-90% прибутку фермери одержували за рахунок різноманітної підтримки держави. Сільське господарство Франції щороку одержувало 10 млрд. дол. від ЄС і внутрішнього бюджету. Українське село одержувало фінансової допомоги до 3 млрд. грн. [495, с. 19].

Економісти-аграрники називали багато причин недостатнього державного кредитування фермерства. Називались тут: високий відсоток кредитування, фінансова неграмотність, невпевненість та боязнь ризику,

відсутність правдивої економічної інформації тощо. Держава постійно декларувала необхідність достатнього кредитування, але насправді фактично виділяла значно менше коштів. Про цю тенденцію красномовно свідчить наведена таблиця [122, с. 637].

Таблиця 4.4

Динаміка надходжень та використання державних коштів Українським державним фондом підтримки фермерських господарств (грн.)

Основні показники	Роки		
	1997	1999	2002
Передбачено виділити (млн. грн.)	9,50	3,00	10
Усього видатків (млн. грн.)	4,31	4,68	7,4
Фактично виділено (млн. грн.)	1,80	1,83	4,2
Утому числі, грн. на:	50	51	98
– фермерське господарство;			
– 1 га сільгоспугідь;	2	2	2
– 1 га працюючого у фермерському господарстві	24	27	33

Як помітно, держава виділяла лише половину декларованих сум. Крім того вони не давали суттєвої допомоги фермерам.

В 2002 р. Українським державним фондом підтримки фермерських господарств було виділено 98 грн. підтримки на одне фермерське господарство [185, с. 147].

Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки й матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. В кінці 1990 – 2000-і роки проблема забезпечення фермерських господарств технікою не лише перестала вирішуватись, а й загострилась. Перші фермери могли отримати її в рахунок майнових паїв, купувати списану техніку колгоспів, КСП, придбати нову. То в послідуочі роки робити цього вони не могли. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи

державне сільськогосподарське підприємство. Але та техніка, що діставалась їм у вигляді списаних у колгоспах і радгоспах тракторів і комбайнів мало кого заохочувала до землеробської праці. Особливі труднощі виникали і з придбанням пального, мастил, запасних частин тощо. Переважна частина фермерів вимушені були збирати хліб здебільшого старенькими “Нивами” і “”Донами”, збільшуючи з кожним роком не так намолоти зерна, як його втрати у зв’язку із зношеністю техніки. Навантаження на комбайн у цей період зросло удвічі, а в південних регіонах – учетверо. За даними обстеження, проведеного в 1999 р. Держкомстатом України, на 100 фермерських господарств припадало 45 тракторів, 10 комбайнів, 15 автомобілів [241, с. 139]. Не кращим залишалося забезпечення їх ґрунтообробною технікою, сійками, іншими технічними засобами. Гальмом на шляху становлення і розвитку фермерства була нестача коштів, зумовлена відсутністю цінового паритету на сільськогосподарську і промислову продукцію. Давалась взнаки і позиція деяких керівників сільгосппідприємств, які свідомо не бажали підтримувати фермерство, вбачали у ньому загрозу своїй особистій владі і монопольному становищу колективних господарств.

Фермерські господарства часто мали обмежені можливості для виробництва конкурентоспроможної продукції і просування її на світові ринки. В 2000-і роки розпочалася робота по налагодженню експорту плодоовочевої продукції. Інтерес в країнах ЄС до тих її видів, що не вироблялись у них традиційно був високим. Налагоджувалось сортування, первинне охолодження, пакування, тобто всі ті заходи, які дозволяли переміщати продукцію великими партіями. У квітні 2003 р. у шести регіонах України (Львівській, Закарпатській, Одеській, Полтавській, Черкаській областях і АР Крим) почав діяти Проект аграрного маркетингу, в якому взяло участь близько 600 українських фермерів. Завдання налагодити зв’язки переробників з великими супермаркетами, а також по створенню інформаційної системи було виконане [693, с. 113].

В Україні поступово налагоджувалась система надання консультаційних послуг фермерським господарствам. Її становлення відбувалося з врахуванням зарубіжного досвіду, зокрема Данії, Великобританії, Фінляндії. Традиційно фермерам цих країн консультаційні служби проводили економічний консалтинг, надавали допомогу в проведенні бухгалтерського обліку, формування клієнтської бази тощо. Особливе місце серед послуг займав економічний консалтинг, що включав такі види допомоги: розробку бізнес-планів; надання рекомендацій щодо управління підприємством і організації виробництва; надання рекомендацій щодо управління підприємством і організації виробництва; надання допомоги в організації бух обліку; консультування стосовно змін і доповнень у питаннях бухгалтерського обліку й оподаткування, передбачених пільгах; аналіз фінансового стану підприємств; підготовка інвестиційних проектів [545, с. 94].

В Україні шлях розвитку дорадчих служб виявився доволі різноманітним: у кількох областях були впроваджені моделі, більшість з яких мали риси іноземних донорських організацій. Вінницький обласний Центр навчання та підтримки приватних сільськогосподарських товаровиробників Вінницького державного аграрного університету започаткував діяльність у 1998 р. в рамках проекту, що фінансувався Американською агенцією з міжнародного розвитку (USAID), виявився найуспішнішим. Крім консультаційних послуг, у тому числі проведення науково-практичних конференцій, “Днів поля”, пошуку ринків збуту продукції, надання консультацій з технологічних питань, Центр надавав безкоштовні консультації та проводив семінари з оподаткування та ведення бухгалтерського обліку. З цією метою складались навчальні програми до консультування залучалися професори та викладачі університету. В 2002 р. Центр перейшов на комерційну основу роботи [545, с. 95-96].

Переважна кількість організаційно-економічних проблем, з якими стикалися фермери, залишалась невирішеною. Крім того більшість фермерів

не були фахівцями сільського господарства і тому були недостатньо обізнаними з організацією і технологією виробництва. Повільно вирішувалося питання організації навчання фермерів, що мали сільськогосподарську освіту, зокрема з основ бізнес-планування, права, маркетингу, менеджменту, обліку тощо.

В 2004 р. у Вінницькій області серед працюючих у фермерських господарствах члени сімей склали лише 44,7%. Решта були наймані працівники, що залучались на сезонні роботи [716, с. 135].

Однак найбільш трагічні наслідки мало те, трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох продовжувала влаштовувати традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику і гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Про один із таких прикладів розповіла газета „Голос України” у матеріалі під назвою „Фермерське щастя”. У ньому йшлося про самовідданий вчинок молодого сім'ї Володимира і Людмили Онук, які відважилися створити власне господарство у Кагарлицькому районі на Київщині. Обоє постійно мешкали у Києві: він – кандидат сільськогосподарських наук, колишній викладач Національного аграрного університету; вона, також маючи сільськогосподарську освіту, працювала у Центрі виставок та ярмарків України. На початку 90-х років вони створювали хутірське господарство. Володимир взяв 50 га землі, поставив вагончик, в якому жив спочатку сам (дружина з дочками залишалася в Києві). Заклав сад, потім засіяв ниву. За виручені від продажу врожаю кошти збудували будинок і почали господарювати всією сім'єю. На літо 1999 р. господарство вже мало такий вигляд: великий цегляний будинок, садок, ферма з півсотнею корів голштинської породи, три ставки,

пасіка, комбайн, два трактори, дві вантажівки. Як розповіла Людмила, кожний робочий день – це тяжка і виснажлива праця: „Просинаємося без будильника. Біжу на ферму, подоїла, молоко відправила, відв’язала худобу, на випас погнала. Прийшла – прибрала у корів. Телята стоять голодні. Дали поїсти, води принесли, напоїли. Сама не їла – куди там. Вівці голодні, випустили. І так із року в рік. Якось раз на новий рік приїхали гості вітати нас з Новим роком. Вітають. А я стою і думаю: яке свято? Адже корови теляться...” [483].

Сім’я Онук – приклад становлення заможного українського селянина, який сміливо ламав усталені стереотипи, діяв нетрадиційно, наполегливо й сміливо з тим, щоб мати чесно здобуту власність, творити багатство своє і держави. Ще один приклад такого роду – фермер В. Горобець, з Ярмолинецького району на Хмельниччині. У 1998 р., маючи в обробітку своїх 50 га і ще 300 га орендних паїв, він виростив урожай пшениці, який сягнув 46 ц/га, цукрових буряків – 670 і овочів – 420 ц/га. У тваринництві його господарство отримало 13 тис. гривень прибутку на одного працюючого, тоді як у громадському секторі цей показник становив менше тисячі [688].

Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найбільш поширеними серед них були сімейні, міжсімейні (об’єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім’ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи, в основному, від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об’єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш

доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об'єднань, та почали з'являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому. Один із прикладів такого роду – спільне підприємство „Ферма Херсонщини”, створене влітку 1995 р. на базі 18 господарств із різних районів Херсонської області. Головними завданнями об'єднання стало забезпечення фермерів матеріально-технічними ресурсами, в першу чергу технікою для обробітку землі, а також надання їм допомоги в реалізації, переробці й збереженні виробленої продукції [99].

Захисту своїх економічних і соціально-політичних інтересів сільських підприємців підпорядковувала свою діяльність і створена в 1992 р. Асоціація фермерів України. У 90-ті роки за її ініціативою було організовано та проведено декілька з'їздів представників селянських (фермерських) господарств. Велику роботу в цьому плані проводили також друковані видання: газети „Фермер – вільний селянин”, „Наш час” та ін.

Отже, фермерство в Україні виявилось багато в чому заручником політичних обставин. Держава, проголосивши їх альтернативною колгоспно-радгоспній системі формою організації виробництва на селі, практично мало, що зробила для підтримки їх утвердження і розвитку. Їх становлення відбувалось скоріше усупереч об'єктивним і суб'єктивним суспільно-політичним і соціально-економічним реаліям.

4.3. Особисті господарства на тлі натуралізації

В Україні особисті господарства з'явилися вимушено на виклик часу, пом'якшили складний економічний стан, мали такі риси як: своєчасність виконання сільськогосподарських робіт, гнучкість, самоокупність і низькі

капіталовкладення. Водночас їм доводилось працювати за умов обмеження фінансування, нестабільності прибутків, нерегульованості ринку тощо [527, с. 22].

ОСГ – це форма господарювання, що забезпечувала достаток сільського населення, було основним місцем прикладання їх праці, а також виконувала низку важливих духовних і соціальних функцій. Питанням розвитку та перспективності ОСГ присвячено було чимало наукових публікацій. Можна констатувати, що оцінки часто були саме протилежні. Переважала (кількісно) точка зору: оскільки ОСГ виявляли найбільшу пристосованість до економічних умов, то вони і надалі будуть виконувати таку ж функцію. Дехто з науковців схильний був вважати, що ОСГ не слід розглядати прогресивною формою [132, с. 16].

Інтелектуальні ж дискусії велись навколо фермерства – справи „політичної”, як її тоді називали чиновники з високих коридорів влади. Економісти феномен ОСГ пояснювали, зокрема, і закономірностями, які полягали в тому, що вони не потребували коштів для власної розбудови, „натуральність” захистила від згубного впливу диспаритету цін (вони не потребували багато добрив, засобів захисту тощо), постійно відбувалося поповнення працівниками, які вивільнялись з інших агропідприємств.

В площині організації аграрного виробництва вченими розглядалися чи найретельніше перспективи ОСГ. Думки полярно протилежні. В. Юрчишин вважав, що їм і надалі належатиме помітне місце у виробництві. І. Кириленко притримувався позиції О. Онищенко, який стверджував, що незважаючи на те, що в сучасних умовах господарства населення, зокрема особисті селянські, слід розглядати як рівноправні з іншими структурними формами господарювання, подальше розширення ними виробництва сільськогосподарської продукції не можна віднести до стратегічних напрямів формування в Україні ефективної організаційної структури аграрного сектора ринкової економіки. Вчений вважав, що зростання їх чисельності у майбутньому стане гальмом на шляху утвердження ринку [185, с. 115-116].

В українському політику мі тривалий час зберігалось два погляди на місце і роль ОСГ. Ідеалістичний полягав в тому, що це основна приватна форма господарювання, де працювали потенційні підприємці – ефективні власники. За протилежним поглядом, навпаки, не робились великі ставки на ці господарства, яким властивою була самоексплуатація, само споживання, самодостатність, можливість існування навіть при збитковості виробництва.

З економічної точки зору та європейських традицій, що склалися, наявність в країні ОСГ як основних виробників сільськогосподарської продукції свідчило про невисокий загальний рівень її розвитку. Водночас досвід країн Центральної і Східної Європи – членів колишнього соцтабору, які провели земельну реформу й розпочали реорганізації агро економіки ще в середині 1990-х років, індивідуалізація сільського господарства та виділення ОСГ стали невід’ємним атрибутом перехідної економіки, початковим етапом аграрних перетворень. Вони стали формою господарювання властивою відповідному перехідному періоду.

В країнах світу господарства населення утворювали своєрідний сектор аграрної економіки. ОСГ України умовно можна поділити на три групи. Перша – це господарства споживчого типу, які вели великі сім’ї з метою забезпечення власних потреб у продуктах харчування. Вони були малопродуктивні, неспеціалізовані, з недостатньо розвинутими виробничими ресурсами. Лишки продукції власники продавали зрідка і в незначних обсягах. Друга група – це господарства, які вели досвідчені селяни пенсійного віку. Вони були дещо продуктивніші від споживчих, однак також мали низьку товарність. Продукція споживалась в основному членами родини та родичами. Значна частина її спрямовувалась на годівлю худоби. До виконання сезонних робіт долучалися діти, внуки (сінокосіння, посадка і збирання тощо). Площа землекористування залишалась невеликою. Основним мотивом ведення цих господарств – це прагнення матеріально підтримати дітей (іноді безробітних або мало оплачуваних працівників бюджетної сфери).

Третя група – це товарні господарства. Вони часто спеціалізувались на виробництві молока, відгодівлі молодняку ВРХ, картоплярстві. Його вели здебільшого особи 30-50 років, які мали чітку мету допомогти матеріально і грошима своїм дітям, оплатити їх навчання тощо. У них досягалися найвищі прибутки серед трьох груп господарства.

Помітна активізація в діяльності ОСГ відбулася після 1999 р., тобто виходу Указу Президента від 3 грудня „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. За даними Держкомстату України, на кінець 2000 р. вийшли із КСП і приєднали свої земельні (частки) паї до ОСГ без фіксації як юридична особа близько 300 тис. громадян [407, с. 44]. При цьому більше половини з них припадало на Західні регіони України. Дехто з науковців пояснював це тим, що західноукраїнські селяни після розпаювання земель віддавали їх у користування не КСП, а сільським радам. Внаслідок цього було простіше провести перерозподіл паїв.

ОСГ, будучи основними виробниками продукції, тривалий час працювали поза нормативно-правовим полем. Лише 28 листопада 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України „Про особисте селянське господарство”.

Він регламентував ОСГ як господарську діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна ОСГ, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [304]. Отже, в такому трактуванні ОСГ поставало не лише як нетоварне виробництво, а й як виробничий осередок для ведення агро бізнесу. У реаліях ці можливості залишались обмеженими. Товарність ОСГ коливалась в межах 5-15%. Це зумовлювалось, по-перше, тим, що селяни вели власне виробництво головним чином для задоволення власних продовольчих потреб; по-друге, не було налагоджено систему

заготівель лишків продукції (агро торгові доми стояли осторонь цього); по-третє, переробні підприємства з різних причин не були зацікавлені в заготівлі сировини саме з ОСГ. ОСГ відзначалися економічною сталістю і не конкурували з великими сільськогосподарськими підприємствами. Здебільшого складалась ситуації, за якої ОСГ нарощували виробництво саме тієї продукції, яка скорочувалась у великих господарствах. Про мінливість спеціалізації свідчить таблиця [336, с. 9-11].

Таблиця 4.5

Порівняння змін структури виробництва основної сільськогосподарської продукції у великих агропідприємствах і ОСГ (%)

Основні види Продукції	Роки					
	1995	2000	2003	1995	2000	2003
	Великі сільгосппідприємства			ОСГ		
Зерно	91,9	81,6	72,1	8,1	18,4	27,3
Цукрові буряки	97,4	87,5	84,1	2,6	12,2	22,6
Соняшник	95,6	87,5	84,1	4,4	12,5	15,9
Картопля	4,2	1,4	1,4	95,8	98,6	98,6
Овочі	27,3	16,9	12,7	72,7	83,1	87,3
М'ясо	48,3	26,3	30,7	51,7	73,7	69,3
Молоко	54,7	29,0	19,6	45,3	71,0	80,4
Яйця	44,4	33,8	43,9	55,6	66,2	56,1

Лише ті ОПГ, що займались трудомістким виробництвом (виросували овочі, плоди, ягоди, вели бджільництво, кролівництво тощо), набували переважно підприємницьких форм і знаходили свою „нішу” на ринку. У них виникала органічна потреба в розширенні земельних угідь.

Органи влади намагалися прощтовхувати процес трансформації ОСГ в інші сфери сільськогосподарської і несільськогосподарської діяльності. Указ Президента України „Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” від 6 червня 2000 р. визначав перспективним напрямом для ОСГ зелений туризм, ремісництво [214, с. 21]. У Посланні до Верховної Ради України, направленому Президентом України у 2001 р., перехід селян до фермерства бачився передумовою становлення середнього класу на селі [315, с. 312].

ОСГ в своїй стратегії виживання вибирали найбільш прийнятний для них спосіб адаптації до ринку – втечу від нього. Їх відносини з ринковими агентами мала епізодичний характер, до процесів, що відбувалися на селі, вони мали опосередковане значення. До ринку адаптувалась незначна частина сільгосп підприємств. Це були ті, що виробляли конкурентоспроможну продукцію.

На початок 1998 р. 76% працюючих селян були зайняті на виробництві, решта – у невиробничій сфері. Кожний четвертий з них (понад 1,5 млн. осіб) працював за межами свого села, кожний п'ятий – у місті або селищі. Але при цьому переважна частина сільських мешканців утримувала підсобні господарства, вирощувала врожай. Протягом 1990-х років кількість особистих підсобних господарств в Україні зростала. Якщо у 1991 р. їх налічувалось 6,5 млн., то в 1998 р. – вже понад 7 млн. [105]. Особливо швидко вони поширювались у приміських зонах і селищах. Про темпи розвитку особистих підсобних господарств дає уявлення таблиця [105].

Таблиця 4.6

Порівняння показників функціонування особистих підсобних господарств у 1991 і 1997 рр.

	Сільське населення			Міське населення		
	1991	1997	% до 1991	1991	1997	% до 1991
Чисельність особистих підсобних господарств (тис.)	6359,7	7001,0	110,0	108,8	287,3	264,0
Кількість землі (тис. га)	2323,5	3896,4	167,7	25,2	93,8	372,2
Поголів'я (тис. гол.):	3302,8	3690,3	111,7	3,0	6,2	206,7
у тому числі	2068,0	2792,8	135,0	1,7	4,6	270,6
- корів						
- коней	34,6	241,2	697,1	0,05	0,34	680,0
- свиней	4503,8	5235,0	116,2	6,1	11,4	168,9
- овець	682,8	728,4	106,7	0,78	0,62	79,5
- кіз	391,9	629,2	160,6	1,0	2,6	260,0

За 1991 – 1997 рр. кількість сільських жителів, зайнятих веденням підсобного господарства, зростає вдвічі, а городян – у 2,8 рази. Протягом 1990-х років у 2,6 рази зросли розміри земельних ділянок особистих господарств. Згідно Декрету КМ України „Про приватизацію земельних ділянок” від 26 грудня 1992 р. врегульовувалась безоплатна передача громадянам у приватну власність земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку і садівництва, дачного і гаражного будівництва. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р. визначив, що земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства громадянам надаються безплатно не більше 0,6 га; загальна площа не мала перевищувати 1 га; збільшення розмірів до 2 га погоджується з облрадою. Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” передбачалося підтримку розвитку особистих підсобних господарств здійснити шляхом надання громадянам, яким у встановленому порядку із земель колективного сільськогосподарського підприємства відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті підсобні господарства без створення юридичної особи за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході із зазначених підприємств майнових паїв; зменшення вартості виготовлення документів, необхідних для одержання Державного акта на право приватної власності на землю, для осіб, що виявили бажання одержати такий акт за плату до п’яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян; створення поблизу населених пунктів із земель запасу та резервного фонду громадських пасовищ для випасання худоби; створення селянами та суб’єктами господарювання обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій. Земельний кодекс України „Про особисте селянське господарство” від 15 травня 2003 р. зафіксував, що земельна ділянка ОПГ може збільшуватись у разі одержання в натурі земельної частки та її спадкування членами даного господарства. Отже, як помітно, державна влада намагалася забезпечити ОПГ

основним засобом виробництва – землею, скоординувати напрям виробничої діяльності тощо. Протягом 1990 – 2000-х років збільшувались розміри землекористування ОПГ: з 2669 до 12798,6 тис. га, або майже у шість разів [591, с. 8-9].

ОСГ функціонували за умов, коли їм не було вигідно розширювати площі земель для обробітку. Відомо, що ефективність праці і найвищий рівень її інтенсифікації досягався, коли на одного працюючого припадало 0,2 – 0,3 га угідь. В досліджувані роки зниження обсягів валової продукції в ОСГ зумовлювалося не внаслідок зниження інтенсивної чи сумлінної праці, а через те, що не вистачало техніки, засобів і предметів виробництва. Під час обстеження в 2000 р. ОСГ в Дніпропетровській області було виявлено, що на них припадало лише 18 тракторів, сім вантажівок і дев'ять мотоблоків [165, с. 147]. Лише в березні 2003 р. у Дніпропетровську був презентований перший в Україні дизельний мотоблок „Звезда”, здатний обробляти ділянку в 100 га. Ціна його 5 тис. грн., що було не дешево для більшості селян [185, с. 125-126].

На початку 2004 р. у 6,3 млн. особистих господарств сконцентровано 6 млн. га. (п'ята частина земельних угідь) [590, с. 20]. У господарствах громадян посіви сільськогосподарських культур зросли у 2,4 рази і становили в 2000 р. 4,81 млн. га [241, с. 128-129]. Зміни, що відбулися в структурі посівних площ зумовили зміщення у цей сектор виробництва картоплі, овочів і плодово-ягідних культур. У 2004 р. тут вирощувалось 98,7 % загального збору картоплі, тоді як у 1990 р. цей показник становив 71 %. Господарства населення стали головними виробниками ряду видів продукції: молока (81,6 %), м'яса (68,5 %), яєць (53,7%) [341 с. 95].

Все більше громадян купляли коней, намагались придбати у власність трактора тощо. Отже, власність громадян спонукала їх шукати вирішення проблеми зменшення фізичного навантаження. В 2003 р. в користування ОАГ було 140,2 тис. тракторів, 59,1 тис. вантажних автомобілів, 8,5 тис. зернозбиральних комбайнів, 5,6 тис. мотоблоків [590, с. 10].

Як помітно з нижченаведеної таблиці, постійно зростала питома вага ОПГ в загальнодержавному обсязі виробництва сільгосппродукції [590, с. 10].

Таблиця 4.7

Динаміка змін виробництва обсягів продукції в ОПГ

Показники	Роки				
	1990	1995	1999	2000	2003
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	2669	5588,6	6243,2	8543,4	12798,6
% до загальної кількості	6,5	13,7	15,5	22,2	34,0
Виробництво валової продукції, млн. грн.	28779	30454	28806	34539	36484
% до загального виробництва	27,5	44,9	56,8	62,0	66,0
У тому числі:	11183	15312	12982	18303	19614
– рослинництва, млн. грн.					
– % до загального виробництва	21,3	39,8	47,1	54,4	61,5
– тваринництва, млн. грн.	17596	15142	15824	16236	16870
– % до загального виробництва	33,8	51,5	68,3	73,6	72,2

Питома вага виробництва сільгосппродукції у ОСГ постійно зростала. Якщо в 1990 р. вони давала 29,4%, то в 2000 р. 66% продукції [331, с. 69].

ОСГ, виробляючи 81,5% загального обсягу молока, практично не забезпечували його високої якості. А тому навіть високотехнологічні переробні підприємства не могли з нього виробити конкурентноспроможну продукцію.

ОСГ основними виробниками валової сільгосппродукції виступали лише в західних регіонах, де були найбільші темпи безробіття і невеликі площі землекористування. В Київській області їх частка сягала 49,7%, Запорізькій – 50,5%, Полтавській – 51,7%, АР Крим – 30%. В середньому по Україні вони виробляли 60% обсягів продукції [185, с. 111].

Збільшення обсягів виробництва в ОСГ відбувалось не інтенсивним, а екстенсивним шляхом. Вони менш раціонально, ніж сільгосп підприємства

використовували виробничі ресурси. Водночас вони виявились найбільш масовою, динамічною і гнучкою формою господарювання. Вони мали тимчасові переваги за умови економічної кризи, оскільки не вимагали капіталовкладень, мали невисокий рівень ризику. Їх недолік в тому, що за своїм розміром і технічним оснащенням вони залишались несприйнятливими до досягнень науково-технічного прогресу.

В ОСГ затрати праці та матеріальних ресурсів на ведення виробництва були більшими, ніж ринкова вартість виробленої продукції. Це означало, що виробництво залишалось збитковим. Основна причина – непомірна дороговизна виробничих послуг. Було не вигідно здійснювати повноцінну діяльність. Селяни намагалися з сервісними структурами установити т.з. дружні ціни.

В ОПГ досягали кращої урожайності сільгоспкультур, значно вищої, ніж у сільгосппідприємствах. Серед науковців і політиків часто не було єдиного підходу до перспективності цієї форми господарства. Мали місце приклади, коли робились спроби протиставлення їх великим сільгосппідприємствам, заперечення їх вищої раціональності та продуктивності.

З розширенням земельних наділів в ОСГ зросли і обсяги виробництва основних видів продукції. Тут почали вирощувати у значних обсягах нетрадиційні раніше культури: цукрові буряки, зерно.

ОСГ мали сталу структуру розподілу виробленої продукції. Зерна витрачалося 60% для кормових потреб, 16% – харчування, 12% – продавалось. Відповідно, 36% картоплі ішло на споживання, 21% – продавалось; 18% – витрачалося для кормових цілей. Близько 75% виробленого м'яса споживалося у ОСГ [686, с. 53].

В 1997 р. в ОСГ вироблялось 97% картоплі, 82% овочів, 76% плодів і ягід, 63% м'яса, 61% молока, 63% яєць, 45% вовни. Урожайність картоплі досягала 107,8 ц/га, овочів – 126,1 ц/га [522, с. 94].

Посилення товарної функції ОПГ було вимушеним заходом, до якого спонукав селян економічний спад, незайнятість, безгрошів'я. Обмежуючи себе в харчуванні, селяни привозили на ринок вироблену в ОПГ продукцію. Щоб здобути у такий спосіб кошти для придбання необхідних товарів: палива, одягу, взуття, шкільних підручників, ліків тощо. Роль цих господарств, крім позитивного, мала і негативні прояви, зокрема використання важкої ручної праці, недосконалі форми збуту вирощеної сільгосппродукції. Протягом тижня сукупний робочий час у селян був перебільшений на чверть, а вільного часу було в 1,4 рази менше порівняно з робітниками і службовцями у містах, що не сприяло фізичному й духовному розвитку селянина як особистості [180, с. 596].

У цій категорії господарств продуктивніше використовувалась не лише земля, але й весь сукупний ресурсний потенціал сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, вони залишались недостатньо ефективними, оскільки виробництво у них базувалось на ручній праці. Вони не мали можливості застосовувати сучасні машинні технології, а також доступу до використання досягнень аграрної науки.

ОСГ не могли бути забезпечені технологічно в силу кількох обставин. Зокрема, над більшістю селян продовжувала тяжіти заборона радянської влади мати у своєму володінні тяглову силу. Незважаючи, що з проголошенням незалежності ця норма була відмінена, кардинальні зміни не відбувалися. Вартість малогабаритної техніки, доїльних установок залишалась високою. Селянин, що придбав зношений трактор, мусив дбати про його ремонт, обслуговування, навіть про заправлення паливом, за яким доводилось їхати за 10-15 км до ближньої АЗС. Існувала „анархія” з реєстрацією технічних засобів, які утричі чи вчетверо перепрацювали свій амортизаційний ресурс і були старше 10 років.

Практика показувала, що селяни в основному були не в змозі обробити площі сільгоспугідь через відсутність належного матеріально-технічного обладнання. Проявлялась таким чином характерна для ОСГ риса –

технологічна відсталість. За даними Івано-Франківського обласного управління статистики, у 2003 р. лише один трактор припадав на 55 і один комбайн на 1513 селянських господарства. Господарства у більшій мірі використовували живу тяглову силу. Протягом 1990 – 2004 рр. поголів'я коней зросла у 8,7 рази і становила 20,6 тис. голів [407, с. 48].

Поліпшити технологічні умови виробництва ОСГ не могли у наслідок двох основних причин: селяни не мали власного (стартового) капіталу і виявились поза доступом до нових технологій і банківських послуг.

Слід враховувати, що збільшення чисельності бажаючих займатися таким видом діяльності було для значної частини громадян вимушеним кроком через матеріальну скруту. В кінці 90-х років понад 1 млн. працездатних, а також значна кількість непрацездатних, зокрема пенсіонери, які мали мізерну пенсію, вели таке господарство.

Головну масу товарної продукції господарства продавали на ринках і базарах за роздрібними цінами, які формувалися не завжди під впливом попиту і пропозиції. Такі ціни були вищі оптових, за якими реалізовувалась основна маса продукції сільськогосподарських підприємств, як правило, через посередницькі структури, але були нижчими, ніж у магазинах. Вони покривали не лише виробничі витрати, а й ті, що пов'язувалися з реалізацією продукції.

Разом з тим, збільшення виробництва тваринницької продукції стримувалось труднощами зі збутом продукції; дефіцитом кормів; складнощами з придбанням молодняка, відсутністю необхідних засобів виробництва. Найскладнішою проблемою для дрібних виробників через вузькість споживчого ринку залишався збут продукції. Непростою справою за відсутності у селян власних транспортних засобів була доставка її на ринок. Через монополізацію роздрібних ринків посередницькими структурами вони часто не допускалися з виробленим м'ясом та іншою продукцією на ринки.

Більш продуктивно функціонували підсобні господарства в західному регіоні України. На Львівщині вперше в Україні був створений і почав діяти інформаційно-ресурсний центр, завдяки якому майже кожне село і кожний селянський двір дістали підтримку у вирішенні проблем виробництва й заготівлі продукції [755, с. 133].

Таблиця 4.8

Зміни динаміки чисельності громадян зайнятих в ОСГ

Основні показники	Роки								
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2003 до 1990, %
Зайняті в особистому сільському господарстві – усього, млн. осіб	0,7	2,0	2,1	2,2	2,2	2,6	2,9	2,8	у 4 рази
У % до зайнятих сільським господарством	13,7	40,0	42,0	44,0	44,9	49,4	54,4	57,3	у 4,2 рази

В ОСГ залишалось чимало проблем. Не всі члени родини, що вели господарство, мали рівний доступ до участі у виробництві. Пенсіонери часто не мали достатніх фізичних сил для роботи. У працездатних членів повністю або частково зайнятих у сільському господарстві не вистачало часу для ведення власного виробництва. Так складалося, що значний тягар лягав на жінок. Вони виконували 80% усіх робіт і витрачали удвічі більше часу на ведення господарства, ніж працівники суспільного виробництва. Якщо другі витрачали на догляд за худобою 6 годин в неділю, то перші 10-13 годин. Членам ОСГ доводилось працювати з великим фізичним навантаженням, інколи ігноруючи елементарні правила з техніки безпеки або санітарно-гігієнічні вимоги. Громадяни, зайняті лише в ОСГ, не брали участь у формуванні місцевих бюджетів, фондів соціального страхування та пенсійного фонду і не мали належного соціального захисту [755, с. 135].

Мотивацією розвитку ОСГ стало насамперед прагнення селянина матеріально утримати родину. В 2003 р. доход селянина від господарювання досягав 68% сукупного доходу, тоді як на початку 1990-х років він становив 13,6% [552, с. 144].

ОСГ стало відповіддю більшості сільських родин на безробіття, на низькі прибутки. У ньому створювалось „замкнуте коло”, будучи нетоварним, воно не забезпечувало умов для фінансування, збільшення інвестицій і підвищення продуктивності праці; будучи трудомістким, було неспроможним відтворювати робочу силу; перешкоджало підвищенню кваліфікації, пошуку альтернативних форм прибутків, гальмувало розвиток товарного виробництва.

ОСГ існували у тих масштабах, в яких проявлялись реальні потреби й інтереси селянської сім'ї у само відтворенні. В Україні і Росії вони мали форму присадибних ділянок як необхідного атрибуту колишнього колгоспу; Албанії і Грузії вони постали в результаті розподілу землі; Польщі та країнах колишньої Югославії мало масштабна структура ферм існувала ще до перехідних процесів. Головним чином ці господарства ставали соціальним буфером для тих працівників, що вивільнилися з інших галузей господарства. На початку 1990-х років колишні працівники державних підприємств країн Центрально-Східної Європи переїздили на села з метою забезпечення мінімального рівня життя за допомогою невеликої земельної ділянки.

Власники ОСГ, на відміну від фермерів, були неорганізовані, тобто, з одного боку, не мали координаційного органу (такого як, наприклад, Асоціація фермерів і приватних землевласників України), а з іншого – державної фінансової підтримки. Вони залишались практично не захищеними у всіх відношеннях, ніхто і ніде не представляв і не лобював їхніх інтересів.

В Україні переважало розуміння, що лише об'єднавши в одне працівника і власника можна досягти найвищої ефективності праці. Для його доказу наводився приклад ОСГ. Водночас не враховувався зарубіжний досвід, коли великі спеціалізовані ферми були значно ефективніші з малі, оскільки їх підтримувала держава. Їх розглядали передусім як чинник збереження життєдіяльності сільських територій.

У 1990-ті роки зростала роль присадибних господарств громадян. У 1998 р. ним займалося 11,5 млн. сімей. Відповідно – 6,7 млн. їх знаходились на селі, а 4,8 млн. розташовувались в райцентрах і селищах. Вони інтенсивно використовувались громадянами для вирощення овочів, квітів та іншої продукції для власних потреб. Середній розмір земельних ділянок складав 0,13 га [257, с. 246]. Досить поширеними були приклади, коли міські жителі мали в селах присадибні ділянки, як правило, це ті з них, що були успадковані чи придбані разом із житловими будинками, що використовувались як “друге житло” або літні (дачні) помешкання. За даними суцільного обстеження сіл, у них було 250 тис. особистих господарств, які належали міським мешканцям. У деяких з них утримувалась птиця, свині (в чотирьох із сотні), корови (у двох із сотні). Вони не мали товарного вигляду, а слугували винятково для матеріальної підтримки городян [257, с. 247].

Отже, особисті селянські господарства постали вимушено і практично взяли на себе основний тягар обов'язку по забезпеченню продовольчих потреб громадян. Воно організовувалось багато в чому як натуральне виробництво, в основі якого була важка, виснажлива ручна праця селянина.

4.4. Сільська кооперація на шляху відродження

У розвинутих європейських країнах сільськогосподарські кооперативи залишались найбільш значними організаційно-економічними формуваннями, оскільки захищали інтереси сімейних господарств від експансії великого, насамперед, монополізованого капіталу.

Розвиток кооперації в Україні стримувався недостатньою увагою до неї органів державного управління. Про це свідчили приклади формування машинно-технологічних станцій, які створювались за допомогою держави, але не на кооперативній основі. Причина неналежного розвитку кооперативних відносин полягала у економічній слабкості дрібного

приватного власника; відсутності коштів; недоліках правової бази. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” містив ряд неточностей щодо розмежування суті виробничих і обслуговуючих кооперативів, не чітко прописувались принципи формування пайових внесків, порядку розподілу прибутку [658, с. 12-13].

В Україні, на відміну від зарубіжного досвіду кооперативів протікав на добровільно-примусових принципах, що відобразилось на специфіці створення сільгоспкооперативів на основі колгоспів і радгоспів [412, с. 65].

Діючий пересічний кооператив кінця 1990-х років мало чим відрізнявся від КСП. Порушувався головний його принцип – сумісна робота та пропорційний відносно внеску кожного члена кооперативу розподілу виробленого.

Кооперація в Україні розвивалась повільно в силу того, що чимало політиків і науковців за історичною традицією її продовжували ототожнювати з радянськими колгоспами. Провідний фахівець з аграрних проблем П.Гайдуцький в доповіді виголошеній в 2000 р. на громадському обговоренні проблем державної аграрної політики організованому Міжнародним центром перспективних досліджень, назвав кооперативи сурогатною формою економіки, яка не має перспективних досліджень, назвав кооперативи сурогатною формою економіки, яка не має перспективи в Україні [298, с. 12].

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” від 1997 р. сільгоспкооператив подавав як “юридичну особу, утворену фізичними або юридичними особами, що були сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об’єднання майновий пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу” [305, с. 683]. На відміну від попередньої дефініції, де кооператив в основному розглядався як організаційна структура для господарської діяльності, у Законі “Про

кооперацію” від 15 травня 2003 р. визначення мало мету – задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу [301, с. 142].

Отже, кооператив, на відміну від державного підприємства, – це суспільна організація, яка знаходиться поза системою управління державною власністю.

У світовій практиці широкого розвитку набуло кооперування у сферах, що надавали послуги сільськогосподарському виробнику із збуту і переробки продукції, матеріально-технічного забезпечення та інші види обслуговування. В Україні ж селянам бракувало такої підтримки, і вони вимушені самі створювати повністю контрольовані кооперативні структури. Як наслідок. Цей процес розвивався надто повільно. Стримувало, крім безгрошів'я селін, і недосконала, часто суперечлива нормативно-правова база. Так, Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” не відповідав нормам Цивільного і господарського кодексам України та Закону “Про кооперацію”. Норма неприбуткового статусу кооперативів часто порушувалась податковими органами. Використовуючи неузгодженість окремих норм Законів України “Про сільськогосподарську кооперацію” і “Про оподаткування прибутку підприємств”, вони ухвалили категоричне рішення про те, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не можуть бути занесені в реєстр неприбуткових організацій і установ, а отже і скористатись податковими пільгами. Як наслідок, в Україні практично призупинилося формування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а в окремих регіонах призупинили діяльність.

Помітно, що в державі залишались не виробленими загальні підходи до створення і розвитку обслуговуючих кооперативів. Не було розуміння цього і на місцях. Замість розвитку кооперації на міжнародних принципах, нерідко створювались під вивіскою “кооперативу” бізнес-структури, що дискредитувало ідею руху. Частина діючих підприємств працювала як неприбуткова організація і платила фіксований або єдиний податок, інша частина працювала як комунальне підприємство і платило єдиний податок.

На відміну від світових традицій, кооперація в Україні не набула широкого розвитку, навіть після прийнятого Верховною Радою Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію” (липень 1997 р.), який визначив правові, організаційні, економічні й соціальні умови діяльності кооперативів та їх об’єднань. У 1998 р. нараховувалось кількасот виробничих кооперативів, зосереджених в Запорізькій, Одеській, Харківській, Львівській, Івано-Франківській областях [724, с. 10].

У ряді областей кооперування охопило, насамперед, тваринництво і підприємства, що переробляли його продукцію. Так, на Львівщині з’явилася широка мережа кооперативів “Маслосоюзу”, у складі якої функціонували як виробничі, так і інші господарсько-збутові структури. У Стрийському районі до молочарського об’єднання увійшли: підприємство з виробництва молочної продукції “Верховина”, ферми, спілки власників селянських господарств, молокозавод, молокоприймальні пункти, ряд торгівельних організацій. Відносини між ними будувалися на принципах госпрозрахунку. Найвищим органом управління були загальні збори, які обирали наглядову раду і контрольну комісію. Організовував господарську діяльність виборний директор, а для вирішення фінансових питань була створена кредитна спілка [559, с. 50].

Певним поштовхом у розвитку кооперації став Указ Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р., у якому наголошувалося на необхідності створення обслуговуючих і виробничих кооперативів. Світова економічна наука розглядала перші такими, що діяли на безприбутковій основі, а другі – для отримання прибутку. Створення і функціонування кооперативів ґрунтувалось на принципах сформульованих і затверджених Міжнародним кооперативним альянсом у Женеві у 1966р.: добровільність участі; демократичність управлінської структури, де діє принцип: один член – один голос [436, с. 38].

На 2000-і роки перспективних виробничих кооперативів в Україні було небагато. Перспективніше розвивалася обслуговуюча кооперація. В Україні мали місце випадки, коли держава надмірно втручалася в економічну діяльність кооперативів, особливо формування їх керівних органів. Світова практика переконувала, що кооператив ефективно діє там, де зберігаються оптимальні умови державної підтримки: пільгове оподаткування, доступне кредитування. За рубежем враховувалось застереження М.Туган-Барановського, що там, де держава втручається в роботу кооперативного формування, то вже не кооператив, він втрачає свою сутність [436, с. 39].

Недооцінювалось значення кооперації як ключового ринкового механізму. Відповідно не була вона серед пріоритетів державної аграрної політики. 12 грудня 2002 р. уряд постановою “Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003 – 2004 роки” ухвалив завдання кооперативного руху у напрямку оптимізації витрат товаровиробників на придбання засобів виробництва, проведення маркетингових досліджень, задоволення потреб споживачів щодо асортименту продукції, розширення робочих місць [332, с. 47].

Проведені в 2002 – 2003 рр. Національним науковим центром “Інститут аграрної економіки” УААН дослідження причин, які стримували розвиток обслуговуючої кооперації виявили, що селянство у більшій своїй масі не розуміла суті кооперації. Крім того, 26% опитаних вважали, що перешкоджала їм це робити слабка законодавча база, 33% – відсутність стартового капіталу, лідера, підтримки влади [715, с. 85].

Найголовнішою вадю кооперативного законодавства була серйозна неузгодженість з іншими законодавчими актами, що заважали їм набувати статусу неприбуткових організацій, що змушувало їх реєструватись як комерційні підприємства. Через ці обставини багато кооперативів збанкрутували. Крім того, недосконалі закони генерували нездорову атмосферу поведінки членів, послаблювали систему внутрішнього самоуправління кооперативу тощо. Закон “Про сільськогосподарську

кооперацію” від 2 листопада 2000 р., закріплюючи таку, на перший погляд, демократичну норму, яка дозволяла обирати голову кооперативу загальними зборами, в реаліях буття практично сприяв поширенню авторитаризму. Сталося так, що часто голова був несхильний рахуватись з думкою правління, а воно, зі свого боку, не мало на нього реальних важелів впливу. В той час у країнах з розвинутою ринковою економікою утвердилась практика вибору голови правлінням, що дозволяло гармонізувати стосунки між ними.

Як бачимо, велика роль в налагодженні внутрішньої солідарності членів кооперативів, узгодженість їхніх дій на ринку та адекватної боротьби з посередницьким бізнесом мала належати державі. На жаль, інститут до самоорганізації в сільських кооперативах залишався низьким. До Національної спілки сільськогосподарських кооперативів України входило лише 11% потенційних членів.

Часто через недостатність знань з ринкової економіки та усвідомлення особливостей нової форми господарства (вітчизняних реалій) формальний підхід до справи з'являлась у їх роботі низка помилок. Більшість їх працювали без “Правил внутрішньої господарської діяльності”. Як наслідок, у 65% кооперативів передбачалася сплата паїв у залежності від кожного виду діяльності, а в 45% угодою не скріплювалося зобов'язання, які мали брати на себе члени кооперативу. Законодавчо-нормативні прогалини дозволяли вільно визначати суми пайових внесків. Так, в кооперативі “Буджацький фермер” Одеської області ця сума обраховувалась 1 грн. на 1 га, тоді як у кооперативі “Простір” Київської області – 150 грн. Близько 80% кооперативів не окреслювали територіальні межі своєї діяльності [715, с. 86].

Чимало кооперативів, особливо тих, що були створені на базі КСП, намагалися поєднувати обслуговуючу і виробничу діяльність, що протирічило природі “класичного” кооперативу. Ігнорувалося таким чином “золоте правило кооперації”, що рухатись у розвитку потрібно від простого до складного у вузькому сегменті. Таких багатофункціональних кооперативів

в Україні було до 30%. А у Житомирській, Черкаській, Миколаївській областях – більше половини [715, с. 87].

В Україні сформувалось три групи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. До першої відносились ті, що створені власниками ОСГ. Їх засновниками виступали сільські громади кількох сіл або домогосподарств. Чисельність досягала тисячі і більше членів. Переважно вони були багатофункціональні і надавали 50-60 і більше видів послуг, основні з яких: постачання матеріально-технічних ресурсів; обробіток земельних ділянок, сівба сільгоспкультур, догляд і збір врожаю; формування товарних партій сільськогосподарської продукції; перепродажна підготовка сільськогосподарської продукції; комунальні й інші соціально-побутові послуги. В окремих регіонах поширювались спеціалізовані кооперативи, власниками яких були члени ОСГ, Вони надавали послуги своїм же членам, утримуючи пасовища, заготовляючи молоко тощо. Обслуговуючі кооперативи на селі залишалися чи не єдиним суб'єктом господарської діяльності, що надавав селянам агротехнічні, соціально-побутові послуги. Вони вели постачальницьку, обслуговуючу, навчально-просвітницьку роботу, дбали про підвищення продуктивності худоби, сортів тощо.

До другої групи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що створювались організованою групою товаровиробників – фермерськими господарствами. Вони об'єднували в межах району чи кількох 20-30 господарств.

Третю групу представляли кооперативи, так звані “агроторгові доми”, членами і одержувачами їх послуг були великі реформовані сільгосп підприємства всіх форм господарювання, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи першої і другої групи. Вони в основному вузько функціональні і надавали агротехнічні послуги, займались заготівлею і перепродажем врожаю і продукції; проводили первинну переробку сільгосппродукції [470, с. 56].

Кількість кооперативів змінювалась. Якщо протягом другої половини 1990-х років відбувалась позитивна динаміка, то протягом 2001 – 2004 рр. кількість кооперативів зменшилась на 967 (4,2%) і досягла 1198 (13,2% кількості усіх діючих агроформувань) [392, с. 60]. Така тенденція пояснювалась багато в чому невизначеністю державної політики у сфері організації аграрного виробництва, банкрутством псевдо кооперативів, реструктуризацією в інші формування.

За даними Мінагрополітики, на 1 січня 2004 р. в Україні було зареєстровано 1055 обслуговуючих, 170 заготівельно-збутових, 324 сервісних, 424 багатофункціональних, 70 переробних, 21 постачальницьких, 24,4 тис. заготівельних пунктів, 437 агроторгових домів, 1432 оптово-продовольчих та оптово-плодоовочевих [333, с. 410]. Через них реалізовувалось надто мало продукції.

На виконання Указу Президента України від 8 серпня 2002 р. “Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку” уряд ухвалив постанову від 12 грудня 2002 р. “Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003 – 2004рр.”, якою декларувались заходи по розгортанню на селі кооперативного руху.

Основним шляхом збуту продукції для більшості виробників залишався продаж з місця вирощення. У такий спосіб змушені були діяти 50-65% фермерських і реформованих господарств [333, с. 413].

Світова практика свідчила, що сільськогосподарські виробничі кооперативи виконують як економічні функції – підвищення ефективності суспільного виробництва, так і соціальні, сутність яких у захисті членів у ринковому середовищі. На відміну від інших організаційних форм, де розмір орендної плати виступав головним мотиваційним стимулом праці, член СВК мав додаткові доплати, т.з. кооперативні виплати і виплати за паї. Володіючи соціальною структурою СВК, міг гарантувати захист своїх членів.

Виробничі кооперативи в Україні створювались шляхом об’єднання фізичних осіб для сільської виробничої або іншої господарської діяльності на

засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку і були однією з організаційно-правових форм підприємницької діяльності на селі. Його особливість в тому, що майнові, управлінські й трудові відносини залишались тісно взаємопов'язаними. Разом з тим земельні відносини залишались нерегульованими. Парадокс полягав у тому, що члени кооперативу самі собі здавали землю в оренду. При трансформації КСП у виробничі кооперативи вдалося зберегти оптимальні масштаби виробництва (сівозміни, систему полів, приміщення, виробничу інфраструктуру). Але водночас принцип відкритого членства та обов'язкової трудової участі не узгоджувався з принципом досягнення оптимальної чисельності працюючих, а тому породжував конфлікти між власниками, керівниками і працівниками, ускладнювала прийняття управлінських рішень.

Мали місце позитивні приклади ефективної їх роботи. УСВК “Батьківщина” Котелевського району Полтавщини, “Устинівський” та “Плосківський” Київщини, “Зоря” Чернобаївського району Черкащини, “Борознянський” Великоолександрівського району Херсонської області, валове виробництво на працюючого досягло 40-50 тис. грн., а на 1 га угідь прибуток досягав 500-1000 грн. при рентабельності 35-40% [583, с. 5]. Крім того право асоційованого членства дозволяло пенсіонерам бути учасниками громадського життя.

Науковці серед причин недостатнього розвитку сільської кооперації в Україні визначали: відсутність суспільного переконання в тому, що кооперативний принцип господарювання – це захист підприємницької діяльності товаровиробників від посередників; протистояння структур незаінтересованих у появі конкурентів; пасивна роль держави у сприяння їх розвитку; фінансові й матеріальні проблеми та вважання, що перспектива за обслуговуючими кооперативами; комерціалізація кооперативів; відсутність менеджерів [583, с. 7].

Серед науковців і політиків не було єдиної думки стосовно перспектив виробничої кооперації. В основному підтримувалась думка, що майбутнє за

обслуговуючими кооперативами. Як наслідок, звужувалось розуміння виробничої кооперації лише до господарської форми. В Україні вже початку 1990-х років почала розвиватися т.з. первинна кооперація у формі простої співпраці дрібних виробників сільгосппродукції. Очевидно, що в її основу були запозичені традиції селянської взаємодопомоги XVIII – початку XX ст. Найчастіше вона складалася як форма допомоги технікою, обладнання, працівників для обробітку ґрунту, збору врожаю, збуту продукції тощо та укладалася між двома підприємцями, приватним малим підприємством і господарським товариством і в інших можливих комбінаціях. Ця форма співпраці не вимагала укладання правових документів, статистичних і бухгалтерських звітів. Тому про розміри її продуктивності говорити непросто. Аграрні економісти переконані, що такий вид кооперації в Україні був значно поширеним.

Іншою формою виробничої кооперації виступали виробничі кооперативи, що утворювались шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку. Їх діяльність фіксувалась як юридична особа. В 2002 р. виробничих кооперативів в Україні працювало 1816 або на 16,1% менше, ніж в 2001 р. їх діяльність в цілому була низькопродуктивною [423, с. 33]. У цих господарських формуваннях залишалась низькою продуктивність праці. Кооперативи виділяли недостатньо коштів для соціального розвитку села.

Сільськогосподарські виробничі кооперативи, з одного боку, одержавши в спадок великі майнові комплекси, володіли високим економічним потенціалом, а з іншого – не могли використовувати власність у повній мірі. Їм бракувало можливостей просування продукції на ринок. Вони практично були приречені на зв'язок з переробними підприємствами.

В Україні ряд підприємств зуміли створити досить ефективну організаційно-управлінську структуру, яка продуктивно діяла в умовах переходу до ринку. Сільськогосподарський виробничий кооператив

агрофірма “Перемога” Кагарлицького району Київської області, побудований за комбінованою організаційно-правовою системою, що включала як кооперативні, так і орендні засади. Функцію вищого органу управління виконували загальні збори, які обирали правління на чолі з головою, що здійснювали всю господарсько-правлінську діяльність. Засновники кооперативу передавали голові належні їм земельні ділянки й майнові паї на умовах невторчання у виробничу діяльність орендаря. Внутрішньогосподарські економічні відносини будувались за виробничим принципом. Фінансово-розрахунковий центр концентрував у собі всі права з розпорядження коштами. Підрозділи одержували лише виробничі завдання. Розміри матеріального стимулювання визначались “Положенням про оплату праці в кооперативі” [498, с. 74].

В Україні було чимало СВК, які успішно досягали високого стимулювання членів до підвищення продуктивності праці й участі у прийнятті господарських рішень. В кооперативі “Батьківщина” Котелевського району Полтавської області виробничі підрозділи працювали на повному госпрозрахунку; правління і підрозділи організовували роботу на основі щорічної угоди, яку підписували керівник господарства з членами колективу; у кожному підрозділі працювала рада трудового колективу, наділена правом вирішувати організаційні, виробничі й соціальні питання. Робота членів оцінювалась за коефіцієнтом трудової участі. Крім того, впроваджувались додаткові оплати і премії. Діяв спеціальний фонд трудового колективу [392, с. 63].

У сільськогосподарському виробничому кооперативі майнові, управлінські та трудові відносини тісно взаємопов’язані. Трудова участь у його діяльності встановлювалась Законом України “Про сільськогосподарську кооперацію” як обов’язкова. Ефект власника тут не проявляється. Тому не всі кооперативи були ефективними і функціонували як перехідна форма. Водночас його перевага в тому, що майновий пай та земельна ділянка виступала гарантією одержання роботи в ньому, що досить

важливо в умовах спаду виробництва. Кооперативи виявляли ефективність і в плані використання землі. Це проявлялось в тому, що вони мали набагато більше можливостей порівняно з іншими формуваннями для застосування науково обґрунтованих сівозмін як фактору підвищення родючості ґрунтів, врожайності культур.

Переважна більшість виробничих кооперативів була збитковою внаслідок слабкої обізнаності селян із засадами кооперації та господарськими правами. Крім того бракувало спеціалістів та керівників здатних працювати в умовах переходу до ринку, вчасно переорієнтовувати виробництво відповідно до змін в царині попиту і пропозиції. Продуктивність кооперативів залежала від якості основних і оборотних фондів, тобто всього, що він одержав у спадок.

Обслуговуючі кооперативи були вигідними для їх членів, оскільки створювали умови для здешевлення на 30-50% засобів виробництва, які закуповувались, порівняно з індивідуальною закупівлею [404, с. 53].

Багатофункціональний кооператив “Південний союз” Голопристанського району Херсонської області мав у складі 14 фермерських господарств, працював як збутовий, реалізуючи продукцію в Україні і за кордон. Діяв за принципом аукціону, поставляючи переробникам великі партії овочевої продукції. Для співпраці з переробниками України кооператив придбав річкову переправу [83, арк. 16].

В 2002 р., за даними Міністерства агрополітики, з 1037 обслуговуючих кооперативів 599 діяли на селі, з 24,8 тис. заготівельних пунктів 18,2 тис. – займалися заготівлею молока, 2,1 тис. – живої худоби і птиці, 2,3 тис. – овочів та фруктів. Крім того, протягом 1990-х – початку 2000-х років було створено 431 агроторгових домів, проведено 319 аукціонів ВРХ, 2500 виставок-ярмарок [332, с. 47].

Успішно зарекомендували себе сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: “Глобинський Пул” Глобинського району Полтавської області, “Братковецький” Городоцького району, “Тейсарівський” Жидачівського

району Львівської області, “Агроком” Любашівського району, “Буджацький фермер” Арцизького району Одеської області, “Простір” Згурівського району і “Макарівський сільський сервісний центр” Макарівського району Київської області та інші.

Система збутового посередництва, що склалась в Україні, засуджувалась виробниками. Однак світова практика свідчила, що існування професійних посередників було виправданим, особливо якщо був створений ними ж збутовий кооператив. Фермери США, об’єднаних в кооперативи, застосовували пулінг – домовленість між фермерами з питань об’єднання продукції одного й того ж виду у великі лоти; розподілу ризиків ринкових витрат і виручки; сплати середньої ціни за кожний окремий лот. Під час пулінгу кооперативи лише виплачували аванс за продукцію. Повний же розрахунок здійснювався після здійснення остаточної торгової операції. Посередницькі збутові кооперативи у США займалися відстоюванням інтересів фермерів за допомогою проведення переговорів з покупцями виробленої фермерами продукції. Це специфічні організації, які не брали участі у збиранні, транспортуванні і переробці [185, с. 176-177].

В Україні у 1990 – 2000-і роки почалося відродження кооперації. Процес цей був повільним, оскільки на державному і науковому рівні її переваги часто недооцінювались. Діючі кооперативні форми багато в чому не відповідали апробованій у світі практиці кооперування. Лише поодинокі виробничі кооперативи працювали успішно. Збутові ж лише набували досвіду посередництва між виробниками і переробниками продукції.

РОЗДІЛ 5

СІЛЬСЬКА ЕКОНОМІКА ЗА УМОВ РИКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

5.1. Особливості технічного і технологічного забезпечення сільського господарства

На початку 1990-х років влада, ставши на шлях відмови від радянської практики державного централізованого постачання матеріально-технічних ресурсів для села, не запропонувала взамін нової моделі, яка б відповідала перехідним виробничим відносинам, системі виробництва, що формувалась в процесі демонтажу колгоспно-радгоспної моделі господарювання. Внаслідок не вдалося попередити багато в чому легковажний крок, який спричинив обвальне падіння темпів обсягів виробництва українськими машинобудівними заводами техніки для села, потрапляння сільськогосподарського виробництва в умови технічної кризи. Водночас ставало очевидним, що потребувала злому стара система взаємовідносин галузей сільського машинобудування і безпосередньо аграрного виробництва.

Перші державні політичні рішення у цій царині були стабілізаційні і спрямовувались на кількісне постачання сільського господарства необхідними технічними засобами і механізмами. Були відкриті шлюзи для масового завезення іноземної сільськогосподарської техніки. Якісні контрасти зарубіжних і вітчизняних аналогів техніки, змусили політиків, господарників, науковців шукати шляхи нагальної модернізації вітчизняного сільськогосподарського машинобудування.

Отже, державні підходи до проблеми матеріально-технічного забезпечення сільського господарства залишались нечіткими і до кінця не зрозумілими. Серед науковців і політиків раз-пораз виникали дискусії навколо питань: орієнтації України на виробництво власної продукції сільгоспмашинобудування чи повністю відкритись імпорту. Було очевидним,

що держава залишала цю проблему на самоплив. Політичні рішення, що ухвалювались, були непослідовними, іноді суперечили одні одному. У науковців не виникало сумнівів у перспективності сільськогосподарського машинобудування. Для України, ще вже створена база для виробництва, були в достатній кількості метал, надлишок робочої сили, життєво необхідно було зберігати і нарощувати потенціал галузі.

Проблема забезпечення сільського господарства технікою значною мірою політизувалась і не була поставлена на правове підґрунтя. Державна програма розвитку виробництва складної сільськогосподарської техніки на 2004 – 2006 роки, ухвалена урядом В.Януковича, припинила свою дію одночасно з його відставкою. Зберігалась орієнтація на закупівлю імпоротної сільгосптехніки. Щороку держава для цього витрачала близько 1 млрд. дол. США [563, с. 76]. Крім того, сільське машинобудування не використовувалося у якості локомотива інших галузей промисловості, металургії зокрема, як споживача металу.

В Україні на державному рівні не було сформульовано суті, мети, напрямків, важелів і засобів реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі. Система державного управління і координації цієї сфери виявилась зруйнованою. Нею опікувались численні, інколи малопотужні, структури різних форм власності, в тому числі й такі далекі за своїм напрямком діяльності як ДАК “Хліб України”, “Укрм’ясо”, “Укрмолпром”, “Укрцукор”. Взагалі суть технічної політики залишалась занадто звуженою і практично зводилась до програми виробництва сільськогосподарської техніки. За роки незалежності їх розробляли тричі (1992, 1998 і 2004 рр.). Проте жодна з них не дала відчутних результатів.

Не зважаючи, що на рівні вищих органів влади управління України регулярно ставились вимоги та завдання відтворення і розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, ситуація заходила до глухого кута.

Сільськогосподарські підприємства у більшій своїй чисельності не набували фінансових можливостей для закупівлі техніки та традиційно

вимушено вдавались до залучення сторонніх організацій для виконання основних технологічних операцій. Неоновлюваність матеріально-технічної бази мала негативні економічні наслідки. Зокрема, постійне і обвальне зменшення кількості та балансової вартості техніки, механізмів унеможлиблювало здійснення у достатньому обсязі амортизаційних відрахувань господарствами на оновлення основних фондів. Практично вся сума, що надходила, витрачалась на поповнення обігових коштів, що унаслідок призводило до подальшого вимивання їх з аграрного виробництва.

В умовах стагнації сільського господарства, дехто з політиків і науковців намагався нав'язати підхід штучного спрощення оптимізації виробництва. Для сільськогосподарської галузі економічна доцільність, суть якої полягає в одержанні прибутку за принципом „все і відразу”, була надто шкідливою. Неправильно прийняті рішення політиками і науковцями з часом потребували колосальних матеріальних затрат для подолання їх наслідків. Багато в чому ігнорувався світовий досвід. Набуті за радянський період досягнення також виявились проігнорованими і не стали базовим компонентом розвитку агропромислового комплексу. Тривалий час не брались до уваги національні, глобалізаційні і євроінтеграційні тенденції.

Сільське господарство потребувало необхідних енергетичних затрат. АПК щорічно споживав близько 12 млн. т. умовного пального, або близько 4% загального обсягу енергоспоживання в Україні. Близько 70% їх витрачалося на двигуни внутрішнього згорання. Традиційно, вітчизняні виробники сільгоспмашин не враховували реалії сьогодення та не опікалися завданнями створення енергозберігаючих машин і знарядь. Оранка залишалася одним з найенергомісткішим і дорогих процесів. Обробіток ґрунту потребував 50% енерговитрат [499, с. 28-32].

Про зниження обсягів енергетичного забезпечення свідчить таблиця [322, с. 447].

Зміни у енергетичних потужностях сільського господарства

Основні показники	Роки			
	1991	1999	2000	2001
Наявність основних засобів у с.-г. підприємствах, млрд. грн.	86,9 млрд. грн.	131,2	87,8	71,8
Споживання електроенергії на виробничі потреби в с.-г. підприємствах, млн. кВт-год	19352,9	5708,7	3811,3	3031,0
Електроозброєність праці в сільському господарстві, кВт-год	4817	2397	1824	1599
Припадає енергетичних потужностей на 100 га посівної площі, к. с.	502	435	424	395

Протягом 2001 – 2006 рр. загальна вартість основних фондів сільгосп підприємств скоротилася з 87,8 до 46,8 млрд. грн., або майже вдвічі [339, с.182]. В середньому вітчизняне сільське господарство за рівнем технічної оснащеності відставало від сільського господарства країн ЄС у 8-10 разів [698, с. 7].

У 1991 р. відповідно до постанови уряду на деяких підприємствах сільгоспмашинобудування розпочалося виробництво малогабаритної техніки. З'явилися перші пілотні проекти міні-тракторів „При карпатець” (Івано-Франківськ) і Т. 010 М (Харків), мотоблоків „Січ” (Запоріжжя) та М-3 (Харків). Харківське конструкторське бюро акціонерного об'єднання „Завод ім. Малишева” у порядку конверсії розробило шість моделей дизельних двигунів (від 5 до 80 кінських сил) [219, с. 336].

„Національна програма виробництва технологічних комплексів, машин і устаткування для сільського господарства, харчової та переробної промисловості”, схвалена у вересні 1992 р. Кабінетом Міністрів України, передбачила також розробку і налагодження промислового виробництва 3 564 типів машин і обладнання: енергетичних і транспортних засобів – 450 видів, машин та обладнання для рослинництва – 1416, устаткування для

харчової та переробної промисловості – 1698 [97]. До виконання програми залучалися 700 підприємств і конструкторських організацій.

Протягом 1992 – 1996 рр. у серійне виробництво було передано 331 найменування нової техніки, у тому числі 247 видів сільськогосподарських машин. Випуск наладжували близько 30 підприємств Мінмашпрому, Львівська асоціація „Термоприлад”, Київське науково-виробниче об’єднання „Комета”, фірма „Україна Холдінг – Лізинг”, 51 підприємство оборонного комплексу. У цьому помітною була роль Української національної компанії „Укрсільгоспмаш”, у складі якої – 40 науково-дослідних інститутів та конструкторських організацій, 66 підприємств сільськогосподарського машинобудування, ряд оборонних заводів [440, с. 130].

З огляду на багато обставин, інертно розв’язувалась проблема матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Внаслідок чого на початку 1990-х років одночасно з розривом економічних і технологічних зв’язків, що функціонували в господарському комплексі СРСР, почалося падіння темпів обсягів виробництва українськими машинобудівними заводами техніки для села. У справі розробки нових і вдосконалення існуючих технічних засобів ще з радянських часів залишалось багато проблем, зокрема на підприємствах зберігалась висока матеріально-, енерго- і трудомісткість продукції, низький рівень використання сировини і виробничих потужностей. Вони випускали лише 27% потрібних найменувань машин, а їх наробок був у 10–12 раз менший ніж у зарубіжних аналогів [287, с. 135]. Крім того, через економічну кризу та зниження купівельної спроможності сільськогосподарських товаровиробників відбувалося те, що вітчизняні сільгоспмашинобудівні заводи не могли витримувати конкурентної боротьби з іноземними постачальниками. Техніка ставала найбільш жорстко лімітуючим ресурсом виробництва на селі, що викликало значне зниження обсягів виробництва, різкого погіршення фінансового стану господарств. Протягом 1990–2000 рр. виробництво тракторів скоротилося з 106221 до 4034, сіялок з 57066 до 2003, комбайнів кукурудзозбиральних з

5452 до 9, бурякозбиральних з 8600 до 60. Машин для внесення в ґрунт мінеральних добрив і вапна було випущено шість, тоді як десять років потому їх випускалось 13850 одиниць [241, с. 364].

Внаслідок цього невпинно зменшувалось надходження техніки в сільське виробництво, що видно з таблиці [267, с.481; 338, с. 133].

Таблиця 5.2

Технічне забезпечення сільського господарства (тис. шт.)

Види техніки	Наявна техніка			Техно- логічна потреба
	1990	1995	2003	
Трактори	471,1	425,9	250,7	536
Комбайни:				
зернозбиральні	111,2	90,6	53,6	120
кукурудзозбиральні	14,2	13,9	11,9	24,4
бурякозбиральні	19,1	19,4	18,6	16,8
картоплезбиральні	9,8	8,1	7,6	9,5
Сіялки	225,2	179,7	160,2	228,3

Протягом 1995 р. тракторів було придбано менше, ніж у 1990 р. у 83,8 рази, кукурудзозбиральних комбайнів – у 57,5 раз, зернозбиральних – у 4,2 рази, сіялок – 31,2 рази. Більшість наявних у господарствах машин і механізмів давно відпрацювали свій амортизаційний термін, а отже витрати на їхній ремонт і технічне обслуговування щорік зростали. За даними Міністерства аграрної політики у 2002 р. за потреби щонайменше 112 тис. зернозбиральних комбайнів в Україні залишалось 56 тис., причому більше половини з яких відробили свій ресурс вдвічі [96].

Якщо в 1990 р. на 1000 га сільськогосподарських угідь припадало 11,8 фізичного трактора, то в 2000 р. – тільки 6,3. Кількість зернозбиральних комбайнів у розрахунку на тисячу гектарів посівів зернових за цей період скоротилась з 7,6 до 4,1 од. Розмір площі, яку обробляв кожний комбайн, зріс

з 136 до 244 га, що призводило до збільшення термінів збирання врожаю, втрат вирощеного зерна [172, с. 241].

Проблема оптимальності в технологічному забезпеченні українського сільського господарства залишалась відкритою в науковому і практичному плані. Досвід розвинутих країн Європи і Америки ілюстрував визначеність обсягів потреб і незмінність протягом останніх 20 років. Україна у 2000 р. з розрахунку на 100 га ріллі мала тракторів менше, ніж Німеччина у 8,7 раза, ніж Франція – в 6,8, Великобританія – у 8,4 раза [410, с. 128].

За розрахунками фахівців Інституту аграрної економіки УААН у 2000 р. до технологічної потреби у сільському господарстві України не вистачало 165 тис. тракторів (32%), 38 тис. зернозбиральних (34%) і 11 тис. кормозбиральних комбайнів (22%) [241, с. 365].

Рівень забезпеченості сільського господарства України технікою суттєво поступався зарубіжному. Якщо в 2002 р. на 100 га ріллі було 9,4 трактори, то в Польщі – 93,3, Німеччині – 87,4, Франції – 68,7, Великобританії – 84,7 шт [409, с. 31].

Кількість і якість автопарку не забезпечувало потреб сільського господарства. Серед автомобілів малої вантажопідйомності було 10%, близько 60% – це засоби тоннажністю до 5 т. Отже, переважали спеціалізовані машини і не вистачало спеціалізованих. Більшість авто експлуатувались з перевищеним амортизаційним ресурсом. В 2001 р. 60% автомобілів на селі було випуску 1988 р. Крім того, 90% рухомого складу мало бензинові двигуни [676, с. 21].

Зменшення чисельності техніки у сільгосп підприємствах України призводила до перевантаження діючих механізмів і агрегатів. Протягом 1990 – 2001 рр. зросло навантаження на трактор з 66 до 93 га ріллі; зернозбирального комбайна – з 113 до 245 га; кукурудзозбирального з 47 до 65 га. Такого високого навантаження за виключення Росії в країнах Європи не було. В 2001 р. у США навантаження на трактор становило 28 га, або у 3,3 рази менше, ніж в Україні [625, с. 41].

Скорочення інвестування в основний капітал сільського господарства призвело до зростання зношеності парку сільгоспмашин. Протягом 1990 – 2005 рр. було списано 250 тис. тракторів, 55 тис. зернозбиральних комбайнів, десятки тисяч одиниць іншої сільськогосподарської техніки. Практично призупинилося придбання нової техніки [433, с. 55].

Разом з тим, зусиллями науковців та технологічних працівників у 90-і роки вдалося дещо зробити у справі урізноманітнення основних типів сільськогосподарської техніки, відповідно до багатокладності агроєкономіки.

Протягом досліджуваних років серед політиків, науковців традиційними були дискусії стосовно стратегії розвитку вітчизняного сільгоспмашинобудування. Якими мали бути межі технічної незалежності України – залишалось питанням спірним. Ішли шляхом збереження за будь-яку ціну вітчизняного машинобудівного комплексу, з одного боку, а з іншого, хотілося мати сучасні ефективні засоби і механізми. Економісти підраховали, що протягом 1990 – 2005 рр. кількість тракторів в Україні скоротилась з 459,5 до 196,1 тис. од.; комбайнів – з 108,6 до 47,1 тис. од. Через низьку купівельну спроможність сільськогосподарськими підприємствами закуплено лише 25 тис. тракторів і 6 тис. зернозбиральних комбайнів, з яких 2170 – зарубіжних фірм, які експлуатувались 3-8 років; 1200 кормозбиральних і 168 бурякозбиральних комбайнів.

Якщо в 1990 р. на заводах України вироблялось 106 тис. тракторних і самохідних шасі, 89,2 тис. тракторних плугів, 57,1 тис. тракторних сіялок, 86 тис. бурякозбиральних машин, то в 2005 р. відповідно – 5,5; 3,1; 11,3; 0,1 тис. шт. [500, с. 8-13].

Держава намагалась зберегти існуючі потужності підприємств сільського машинобудування. Закон України „Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” передбачив виділення з держбюджету 490 – 500 млн. грн. У 2004 р. Уряд затвердив Держпрограму розвитку складної сільгосптехніки на 2004 –

2006рр. Але це виявилось непосильним для держави. Приймались часто декларативні рішення. З Держбюджету передбачалося виділити 10 млн. грн., а фактично виділилося 8,5 млн. грн. Водночас підприємства успішно працювали протягом 2001– 2003 рр. ВАТ „Харківський тракторний завод” випустив колісний трактор ХТЗ-21041 на базі комплектуючих вітчизняних і іноземних фірм. Крім того, що він за техніко-економічними характеристиками відповідав зарубіжним аналогам, був удвічі дешевшим [500, с. 11-12].

Разом з тим тракторне і сільськогосподарське машинобудування переживало глибоку кризу. Її причини полягали не лише в тому, що була згорнута виробнича кооперація з країнами колишнього СРСР, а і в тім, що втрачене найцінніше – кадри проектантів, інженерів, організаторів виробництва, висококваліфікованих працівників робітничих професій. У серійному виробництві переважної більшості українських промислових підприємств сільськогосподарського машинобудування залишалися застарілі зразки техніки. Зокрема, з вітчизняних тракторів, що постачались, найуніверсальнішим вважався Т-150 виробництва ВАТ “Харківський тракторний завод”, а з універсально-просапних машин – ПМ 3-6 “Південного машинобудівного заводу”. Обидві моделі виготовлялись без суттєвих конструкторських удосконалень протягом десятиліття. Сільськогосподарське машинобудування залишалось найвідсталішою галуззю машинобудування та промисловості загалом. Консерватизм виробників зумовлювався і причиною, що була відсутня чітка державна програма стратегії розвитку галузі, низькою платоспроможністю сільських товаровиробників.

Машинобудівні підприємства країн ЄС при розробці конструкцій машин свої зусилля спрямовували не тільки на зниження виробничих витрат, а й на збереження ґрунтів. Розширювався арсенал плугів і культиваторів, зростали їх технічні можливості. Широко застосовувались корпуси з пластинчастими відвалами фірм “Krone”, “John-Deer”, “Lemken”. При швидкості оранки до 10 км/год їх тягловий опір на 20% був меншим

порівняно з типовими агрегатами. Крім того, робочі елементи виготовлялись із високолегованих сталей, що забезпечувало їх високу зносостійкість і довговічність. Зберігалась тенденція створення широкозахватних плугів із регульованою шириною захвату і регульованим зануренням у робоче положення. Так, на плугах фірми “Rabeverk” ширина захвату кожного корпусу змінювалась автоматично на 30-50 см за допомогою гідравліки [465, с. 92].

Вітчизняні заводи сільського машинобудування, втративши ринки збуту, мляво розширювали виробництво і модернізували виробничі потужності. В 2000-і роки вони залишались завантаженими на 10-20%, знос технологічного обладнання досяг 70-80%. Відставання дорівнювало майже двом поколінням збиральних машин, комбінованих агрегатів порівняно із зарубіжними аналогами. Енерго-машиноозброєність галузі поступалась розвинутих країнам у 7-10 разів. Застаріле технологічне обладнання, середній вік якого 30-35 років, не давало змоги машинобудівникам виробляти технічні засоби сучасного рівня якості [409, с. 31].

Обмежені обсяги виробництва сільськогосподарської техніки призводили до того, що машинобудівні підприємства поступово відходили від серійного виробництва і часто займалися виготовленням одиничних зразків. Порушення технологій зумовлювало погіршення якості техніки. Близько 95-97% її зразків вироблялося з відхиленням від технічних умов, 80-85% – не відповідало вимогам безпеки та ергономіки, кожний четвертий мав коефіцієнт готовності нижче вимог ТУ [625, с. 42].

Продовжував зберігатися суб'єктивний підхід до визначення асортименту сільгосптехніки. На початку 1990-х років серед державних керівників, науковців та технологічних працівників утвердилося розуміння необхідності урізноманітнення основних типів сільськогосподарських машин та механізмів, відповідно багатукладній економіці. Досить однолінійно визначалося, що для великих КСП або орендних колективах раціонально поставляти і використовувати енергонасичені комплекси із шлейфом машин і

потоковими лініями, у тому числі автоматизованими, селянських (фермерських) господарств – машини й знаряддя середньої потужності, індивідуальному ж виробництві (підсобних господарствах, садах, городах) „малу” техніку, наприклад, мотоблоки із набором інвентарю [115, с. 5].

Сільськогосподарські підприємства втратили свою платоспроможність, а, отже, можливості придбання техніки і механізмів. Запропоновані державою протягом ряду років заходи, що пов’язувались зі створенням у державному бюджеті загального і спеціального фонду, кошти з якого мали частково компенсувати вартість складної сільськогосподарської техніки, не мали необхідного ефекту. З одного боку, держава виявилась неготовою профінансувати ці видатки. В 2002 р. із задекларованих майже півмільярда грн. було виділено лише 7 млн. грн. З іншого боку, у жодній області України не знайшлося господарства, яке б могло одноразово сплатити 70% вартості необхідної техніки [331, с. 302].

У 1990-ті роки було розроблено кілька урядових програм створення вітчизняного зернозбирального комбайна. Але вони реалізовувались кволо, головним чином через відсутність чіткої, виваженої політичної стратегії, державницької позиції управлінців, які відповідали за її реалізацію. Вперше було поставлене таке завдання у затвердженій в 1993 р. урядом „Цільової програми створення і організації виробництва в Україні машин та устаткування для збирання, післязбиральної обробки й зберігання зерна та не зернової частини врожаю”. На її виконання протягом 1994 – 1995 рр. акціонерне товариство „Херсонські комбайни” підготувало два зразки комбайна КСЗ - 9 „Славутич”. Влітку 1995 р. вони пройшли випробування. Однак, відсутність коштів не дозволила вдосконалити модель і налагодити її випуск. Повернувшись цього питання у травні 1996 р., уряд прийняв постанову „Про прискорене створення і організацію виробництва вітчизняних зернозбиральних комбайнів”, яка передбачила комплекс робіт по створенню комбайна універсального типу „Славутич”. Відповідно і затверджувався головний розробник – Державне конструкторське бюро

„Південне”, та виробник – ВАТ „Херсонські комбайни”. Загалом у виробництво зернозбиральних та інших типів комбайнів включились понад 50 промислових підприємств України [219, с. 337]. Здійснювалась реконструкція Тернопільського комбайнового заводу та перепрофілювання його на випуск самохідних кормозбиральних машин. Разом з тим, справа налагодження масового випуску зернозбиральних комбайнів наштовхувалася на відомчі бар’єри і перешкоди, кон’юнктурність чиновництва та надання іноді пріоритетності закупівлям імпоротної техніки.

Отже, як бачимо, держава робила перші спроби налагодити випуск експериментальних зразків машин і механізмів. В наступні роки було відновлено серійне виробництво традиційних зразків важких тракторів у Харкові, Тернополі, Херсоні. Водночас відсутність ринкового механізму у визначенні необхідної модифікації і кількості техніки, переважання суб’єктивізму у цій справі (16 членів державної експертної ради затверджували бажані моделі техніки і механізмів) спричинило ту обставину, коли заводи у своїй більшості виробляли непотрібні, незатребувані їх види, перевантажували ними склади. Внаслідок, потребувались адміністративні важелі її реалізації.

Аби дещо виправити ситуацію 3 липня 2001 р. Президент України Л.Кучма видав Указ „Про заходи щодо розвитку ринку вітчизняної техніки для агропромислового комплексу та збільшення обсягів її виробництва”, у якому визначалися заходи щодо створення умов для розвитку конкуренції серед підприємств сільгоспмашинобудування, перерозподілу бюджетних витрат і спрямування їх на часткову компенсацію вартості техніки [331, с. 140].

Так складалось, що технологічні операції в сільському господарстві виконувались засобами, зношеними на 80-90%. Причому застаріла техніка потребувала значних коштів для підтримання її в робочому стані, а якість виконаних нею робіт залишалась низькою. Сільгосп підприємства втрачали велику кількість врожаю [585, с. 12-13].

Через брак надійної вітчизняної техніки, іноземні механізми виконували значно більший обсяг робіт, ніж їх аналоги за рубежом. У 2006 р. в Україні трактор „Джон Дір” у середньому виконував робіт у 4 рази більше, ніж у США, у 9 – ніж у Великобританії, 10 – Франції і 24 – ніж у Німеччині [585, с. 16].

Внаслідок недостатньої забезпеченості сільгосп підприємств матеріально-технічними засобами не виконувались окремі технологічні операції. Сільгоспвиробники несли великі загальні втрати через нестачу та низький технічний стан машин. Щорічно втрачалось 30% врожаю та допускалося 15% перевитрат польного [447, с. 22].

Особливо болісно позначалась відсутність комбайнів. В 2001 р. частка їх, що відпрацювали технічний ресурс, перевищила 90%, причому близько 80% його наявного парку становили низькопродуктивні та морально застарілі машини. Щорічно сільгосп підприємства списували близько півтисячі. В 2001р. площа ріллі на один придатний до роботи трактор досягала 91 га, тоді як у США трактор обробляв – 28, Франції – 14, Німеччині – 5 га ріллі [331, с. 180].

В ухваленому 7 лютого 2002 р. Верховною Радою України Законі „Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” акцент зроблений на посилення ролі держави у справі підтримки підприємств сільського машинобудування. Їм надавалось право списувати і реалізовувати застарілу, надлишкову техніку на особливих умовах оподаткування на направляти їх на оновлення власних основних фондів. Закон передбачив також заходи по зміцненню кадрового потенціалу підприємств. В першочерговому порядку передавався з державної до комунальної власності житловий фонд та об’єкти соціальної інфраструктури, що їм належали. Особлива увага приділялася питанням інвестиційної привабливості підприємств, управління підприємств [332, с. 60].

Відповідно затвердженого спільним наказом Міністерств фінансів та аграрної політики Порядку використання коштів державного бюджету на

компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, держава покривала 30% вартості техніки після того як покупець сплатив 70%. До участі в цій програмі долучалися покупці, які пройшли відповідний конкурсний відбір за засадами, передбаченими Наказом Мінагрополітики від 7 березня 2002 р. „Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва” [332, с. 61].

Схоже, що кожен регіон намагався здійснювати “власну політику” в галузі комбайнобудування. Так, Дніпропетровське підприємство “Південмаш” розпочинав випуск українсько-німецької машини “Кейс”, у Харкові – виробники спільно з польськими колегами “Обрій Бізон”, ремонтний завод у Білій Церкві налагодив зборку комбайну “Єнісей”. Причому така нічим не вмотивована розпорошеність виробничих зусиль підтримувалась державною владою: щедро виділялись пільги, кредити тим компаніям, які займалися закупкою техніки за кордоном і особливо в Російській Федерації.

Темпи виробництва зернозбиральних комбайнів значною мірою залежали від ситуації, що складалася на зернових ринках світу. Протягом 1990-х років вони упали майже утричі. Водночас машинобудівники зуміли перегрупувати і сконцентрувати свої зусилля та успішно пережити кон’юнктурну стагнацію. На світовому ринку зернозбиральних компаній лідирували три компанії “John Deere” (Північна Америка), “Claas” (Західна Європа), “Case New Holland” (обидва континенти). Їх питома вага у світовому виробництві зернозбиральних комбайнів досягала 80%. Тенденції в удосконаленні технічних характеристик, крім підвищення продуктивності та рівня потужності силових установок, надійність, передбачали розв’язання проблеми скорочення втрат при скошуванні та обмолоті зерна, підвищення стабільності технологічного процесу збирання при різних агротехнічних і кліматичних умовах, комфортності робочого місця оператора тощо.

Надпотужні комбайни (350-400 к.с.) розроблялись за роторною схемою, що дозволяла підвищити продуктивність обмолоту (300 – 500 т. зерна за день). Конструкції комбайнів постійно вдосконалювались і мали високу надійність [465, с. 93].

Дослідні зразки вітчизняних комбайнів незважаючи, що багато в чому ще відставали від зарубіжних аналогів і сучасних вимог сільськогосподарських товаровиробників, все ж являлись виявом незаперечного факту живучості галузі.

Через відсутність належної кількості зернозбиральної техніки і продовження строків збирання з 10 до 30 днів Україна на початку 2000-х років щорічно втрачала 4 млн. т. зерна, що з вартістю було еквівалентне 2,5 – 3 тис. зернозбиральних комбайнів [676, с. 21].

В провідних країнах традиційно особлива увага спрямовувалась на тракторну техніку. Відповідно, головні цілі, які ставили перед собою виробники тракторів – це насамперед підвищення повноти використання їх технічних можливостей, створення комфортних умов праці, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище. Зберігалась тенденція підвищення потужності новостворених тракторних двигунів. Багато тракторобудівних фірм обладнували серійні машини потужними силовими агрегатами. Спеціалісти вважали, що протягом 1990 – 2005 рр. потужність машинно-тракторних агрегатів, у тому числі й збиральних машин, збільшилась майже вдвічі.

На поч. 2000-х років найпопулярнішими й найпоширенішими в фермерських господарствах Західної Європи та США були універсальні трактори потужністю 120-150 кВт. Двигуни їх відрізнялись від попередніх моделей широким використанням електроніки. Електронні системи регулювали тягову потужність, паливний насос, трансмісію, гідросистему тощо, що зумовлювало паливну економічність двигуна, зниження шкідливих викидів в атмосферу. До основних новинок відносилась установка переднього вала відбору потужностей й передньої навіски для агрегаткування

робочих механізмів, хоча основним місцем для цього залишалась задня підвіска.

Загальновідомо, що виробники зарубіжжя особливу увагу приділяли надійності техніки, піклувались, аби вона була довговічною, безвідмовною, ремонтоздатною тощо. Високі показники безвідмовності машин досягались за рахунок підвищення ресурсу кожного з елементів конструкції, автоматизованого контролю якості на всіх етапах створення: від проектування із застосуванням комп'ютерної техніки до виробництва, випробування і подальшого технічного обслуговування. Значно продовжились гарантійні строки роботи без поломок. Американська фірма "Ford" разом з фірмами "Sperry New Holland", "Claas", "Deutz" гарантували роботу тракторів серії ТВ без поломок протягом трьох років, а для деяких видів і без ліміту робочого часу. Тому трактор у фермера США "працював" до 25 років [465, с. 91-92].

Сільське господарство розвинутих країн світу базувалося на використанні ресурсозберігаючих технологій. Фермери та інші виробники на ринку номенклатури досить ретельно підходили до вибору техніки і знарядь. Вибирали кращу і якіснішу продукцію. Українські ж виробники, у першу чергу, звертали увагу на ціну техніки і прагнули придбати дешевшу. Вітчизняне машинобудування, на жаль, не встигало за всезростаючою світовою технічною думкою, яка розв'язувала такі технічні проблеми, як оснащення комбайнів додатковими барабанами-сепараторами, роторними органами для грубого вороху, двоступеневим повітряним потоком очищення зерна, двигунами більшої потужності, застосування легованих сталей та полімерів.

З нижченаведеної таблиці помітно, що вітчизняна техніка поступалась за експлуатаційними параметрами зарубіжній [702, с. 43].

Порівняння технічних характеристик зернозбиральних комбайнів, що використовувались в сільському господарстві України

Основні технічні характеристики	Моделі комбайнів						
	Кейс 2366	Клаас 218 Мега	Массей Фергюсон MF-34	Єнисей 1200	Нива СК-5	Дон 1500	Дон 1200
Потужність, к.с.	240	240	200	140	140	220	160
Урожайність, ц/га	23,7	23,5	22,9	20,0	21,0	22,2	21,5
Продуктивність, га/год	2,7	2,6	2,6	1,7	1,2	2,5	2,3
т/год	6,3	6,2	5,9	3,4	3,6	5,6	4,9
Подрібнення зерна, %	0,98	0,96	1,17	2,28	9,04	2,74	2,30
Втрати зерна, %	0,51	0,56	0,6	9,2	5,3	2,1	2,3
Засміченість, %	1,05	1,54	1,68	2,9	5,46	1,9	2,82
Втрати пального, л/га	6,9	7,0	7,1	7,8	7,9	9,3	9,2
л/т	2,9	3,0	3,1	3,8	3,8	4,1	4,2

З'явилась альтернатива: купувати іноземну техніку чи дбати про розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. В кінці 1990-х років Міністерство аграрної політики робило ставку на нарощення поставок імпортої техніки. Вона була потужнішою, надійнішою, універсальнішою, оснащеною електронними системами контролю витрат пального, керування агрегатами. Разом з тим аналогі цієї техніки у три-сім разів були дорожчими за вітчизняні моделі. Водночас вона удвічі була дорожчою в експлуатації та технічному обслуговуванні [411, с. 33].

Бюджетне фінансування закупівлі техніки сприяло штучному підвищенню її собівартості, призводило до фінансових зловживань, стримувало процедуру запровадження маркетингу як ринкового інструменту реалізації продукції заводів сільгоспмашинобудування.

Техніка закуплялася державою за кошти з Держбюджету, потім передавалась у фінансовий лізинг підприємствам АПК.

Державні органи не могли таким чином ручними адміністративно-фінансовими заходами запобігти криз з поставками техніки на село. Уряд часто виступав у ролі пожежної команди. В 2001 р. у розпал сезону збирання зернових Кабінет міністрів своїм Розпорядженням №266-Р „Про ввезення на територію України зернозбиральних комбайнів, що були у використанні” дозволив Держмитслужбі пришвидшити розмитнення техніки та збільшити ввіз її на територію України.

Тоді як Тернопільський комбайновий завод, випускаючи конкурентну продукцію у 2002 р., зміг реалізувати лише один коренезбиральний комбайн вітчизняним товаровиробникам та 100 до Росії [727]. Серед причин такого становища і небажання керівників сільгоспідприємств, що звикли до експлуатації дармової робочої сили, тратитися і закупляти техніку, незважаючи що матеріально вони могли це робити.

Аналогічна ситуація складалась і із закупівлею тракторів. Запропоновані держвладою механізми поставок техніки селу через лізинг і пільговий продаж (з компенсацією 30% вартості і частково кредитної ставки) через бюрократичну тяганину, інші причини діяли часто неефективно [697].

Разом з тим, в результаті самовідданої праці вітчизняних конструкторів, інженерів, висококваліфікованих робітників галузі сільськогосподарського машинобудування вдалося досягти позитивних зрушень щодо випуску системи машин для АПК. У 2003 р. в Україні технічні потреби сільського господарства забезпечувалися майже на 80% саме механізмами, виготовленими з вітчизняних зразків. Зуміли зберегти власну потужну матеріально-технічну базу такі флагмани, як Харківський тракторний, Південний машинобудівний, Харківський завод тракторних самохідних шасі, Коломийський завод малогабаритних тракторів, „Уманьферммаш”. Особливо активно освоював випуск нової техніки Харківський тракторний завод. У виробництво впроваджувались гусеничні варіанти тракторів Т-150-05 і Т-150 II-06 (150 кінських сил), а також колісні

трактори Т-150-К-05, Т-150-К-06. У 1996 р. завод випустив дослідну партію з 20 потужних тракторів ХАЗ- 200Г [601, с. 1-3].

В кінці 1990 – на початку 2000-х років в Україну щорічно ввозилося до тисячі зернозбиральних комбайнів, що були в користуванні. Обсяги ввезення такої техніки значно почали збільшуватись після виходу Розпорядження Кабінету міністрів України від 3 липня 2001р. „Про ввезення на територію України зернозбиральних комбайнів, що були у використанні”, за яким одержувала дозвіл Держмитслужба здійснювати митне оформлення комбайнів, виготовлених вісім та більше років. Ввозилися комбайни, що оцінювалися від 5 до 17 тис. дол. США, у залежності від терміну експлуатації. Для чималої кількості господарств ця ціна виявилась прийнятною. В 2001 р. ними було закуплено 1047 таких агрегатів [331, с. 177]. Основними постачальниками цієї техніки були Німеччина (44,2%), Росія (33,3%), інші країни (22,5%).

За лізинговими договорами Україна віддавала перевагу співпраці з Росією, техніка якої була дешевша. Європейські й американські постачальники дотримувались жорстких умов продажу (враховували недосконалість законодавства та випадки зриву ділових домовленостей) і поставляли техніку і механізми лише після певної передоплати.

В 2001 р. було ввезено 83 нових зернозбиральних комбайнів, 93% з яких російського виробництва.

Мали місце випадки, коли іноземні офіційні дилери фірм-виробників згортали свою діяльність. Дехто з них, аби уникнути сплати великого ввізного мита на готову техніку, налагоджував крупновузлове збирання техніки та українських підприємствах. У 2001 р. у такий спосіб було виготовлено 100 комбайнів „Домінатор” і „Дон” [331, с. 176].

У 1990-і – на початку 2000-их років було зроблено кілька спроб розвитку кооперації підприємств сільгоспмашинобудування Росії та України. Ростсільмаш, Санкт-Петербурзький тракторний завод, Ярославський моторний завод поставляли двигуни для тракторів і комбайнів українського

виробництва. У 2000 р. проводився невдалий експеримент по спільному крупновузловому збиранні комбайнів. Українко-російський економічний форум 13-14 грудня 2001 р., що проходив у Харкові, ухвалив рішення, за яким організовувалося кооперативне виробництво: 1000 шт. Комбайнів Дон-1500Б; такої ж кількості колісних тракторів; 500 шт. кормозбиральних комбайнів „Рось”; 100 шт. льонозбиральних комбайнів; двигунів КамАЗу, ЯМЗ та іншої техніки [331, с. 179].

Вітчизняному машинобудуванню в основному вдавалося враховувати існуючі на ринку тракторів пропозиції, але в діапазоні потужностей 5 – 165 кінських сил. У той же час інофірми пропонували машини від 7 до 230 кінських сил. Цей аспект, а також відмінна якість зарубіжної техніки, її високі ергономічні показники та добре налагоджене сервісне обслуговування призвели до активного просування на ринок тракторів іноземних виробників, які почали відкривати в Україні свої офіційні представництва [418, с. 70-72].

Розширювалось виробництво машин для індивідуальних і фермерських господарств. Тернопільський комбайновий завод налагодив випуск міні-навантажувача „Еней”, який здатний виконувати 180 операцій. Виробниче об'єднання „Харківський завод ім. Малишева” розпочало випуск малогабаритного трактора МТ – 3, що відрізнявся високими технічними характеристиками [699].

Протягом 2000 – 2005 рр. 130 підприємств сільськогосподарського машинобудування освоїли випуск близько 500 і модернізували понад 2 тис. машин, створили 180 зразків нової техніки, серед яких 14 тракторів, 25 ґрунтообробних знарядь, 2 – зернозбиральних, бурякозбиральних, кормозбиральних та льонозбиральних комбайни, 9 обладнань для післязбиральної обробки картоплі; 18 устаткувань для механізації тваринництва; 25 видів обладнань для переробки сільгосппродукції; 16 вузлів і агрегатів для ремонту та технічного сервісу [730, с. 17]. Разом з тим зберігалась парадоксальна ситуація: ціни на техніку зростали, а якість її

погіршувалась. На машинобудівних заводах застосовувались застарілі технологічні процеси [705, с. 104].

Внаслідок наднизької платоспроможності сільськогосподарських товаровиробників вітчизняні заводи тракторного і сільськогосподарського машинобудування майже повністю втратили ринки збуту своєї продукції й перебували на межі банкрутства. В Україні вироблялась невелика частка потрібної для оновлення парку техніки, особливо складних зразків. Знос основних фондів провідних підприємств ВАТ „ХТЗ”, ВАТ „Херсонські комбайни”, ВАТ „ТеКЗ” перебував у межах 54-89% [741, с. 48]. Це свідчило, що обладнання на цих підприємствах не лише зношене, а й морально застаріле. Отже, виробляти на них сучасну складну і високоякісну техніку неможливо.

Низька якість вітчизняної техніки спричинялася головним чином кількома обставинами: коротким терміном впровадження нових зразків у серійне виробництво; відсталістю матеріально-технічної бази підприємств сільгоспмашинобудування; недостатнім рівнем підготовки кадрів, відсталістю досвіду складання техніки.

Крім того, якість техніки не відповідала ціні. Комбайн „Славутич”-100 коштував 100 тис. дол. США (комбайн найвищого класу Massey Ferguson MF-34 коштував 105 тис. дол.). В Україні мали місце парадокси, коли у ціну техніки не виправдано закладались компенсаційні витрати підприємств на неповне використання ними виробничих потужностей. Таким чином, стимулювання вітчизняного машинобудування відбувалось за рахунок сільськогосподарських виробників.

Українські виробники сільськогосподарської продукції половину власних фінансових ресурсів витрачають на придбання імпортованих технічних засобів. Це обумовлено кількома причинами: низькою якістю і надійністю техніки; можливістю придбання доступної техніки, яка є популярною за рубежом; труднощами одержання дешевих кредитів; незрілістю

інфраструктури ринку аграрної політики; відсутністю у сільгоспідприємств достатніх оборотних коштів [610, с. 106].

Освоював нову практику матеріально-технічного постачання і сервісного забезпечення сільськогосподарського виробництва державний концерн „Укragротехсервіс”. Він крім того що реалізовував техніку, займався ремонтом, монтажем, налагодженням і транспортуванням сільськогосподарського устаткування, надавав інформаційні та посередницькі послуги.

Деякі види української техніки витримували конкуренцію і знаходили успішний збут за кордоном, що суттєво поповнювало обігові кошти підприємств. Лише, у 1998 р. до Німеччини було експортовано – 3 532 борін на суму 405,03 тис. доларів, до Чехії – 653 культиваторів і розрихлювачів ґрунту, до Росії – 1217 бурякозбиральних і бурякових гичкозбиральних машин та 88 силосозбиральних комбайнів. Загалом українська сільгосптехніка експортувалась у 15 країн, переважно до Східної Європи [394, с. 44-46].

В 2002 р. під цю програму в Держбюджеті було передбачено 275,8 млн. грн. [331, с. 61]. Збільшення державою обсягів виробництва промисловістю певних видів сільськогосподарської техніки, стимулювання попиту на неї з боку сільгоспідприємств, дещо пожвавлював справу зародження ринкових правил стосунків між виробником і споживачем даного виду технічної продукції. За 2002 р. було укладено всього 300 договорів на 72 млн. грн. З них 62,5% припадала на техніку СП „Дон-Лан”. Водночас залишалася проблема використання господарствами бюджетних компенсаційних виплат. Було освоєно лише 11 млн. грн., або 4,4% загальної суми [331, с. 62].

Як бачимо, в цілому вітчизняний агротехнічний ринок виявився дещо заблокованим, передусім через повільний розвиток суто ринкових механізмів та намаганням державою підмінити їх часто незграбними фінансово-кредитними інтервенціями з тим, аби підтримати виробництво „на плаву” обох суб’єктів. Слабко розвивався такий необхідний для

сільськогосподарського машинобудування елемент як маркетинг. Внаслідок виявлявся розірваним зв'язок між виробниками, продавцями та споживачами сільгосптехніки.

Державою протягом тривалого часу не була створена нормативно-правова, ідеологічна база для прозорих правил гри дійових осіб на ринку сільськогосподарської техніки. Навіть в 2000-і роки в Україні переважала ситуація, коли домінували „нездорові” інтереси, відкритими залишалися можливості для зловживань та махінацій. Від цього в найбільшій мірі страждали виробники сільськогосподарської продукції. Підприємства сільського машинобудування, працюючи на держзамовлення та використовуючи бюджетні кошти, постійно намагалися утримувати ціни, що перевищували на 15-17%, установлену за допомогою ринкових правил. Це пояснювалося намаганням корити витрати, що пов'язувалися з неповним використанням власних потужностей і небажанням власних потужностей і небажанням знижувати собівартість продукції. У свою чергу, фірми-дилери прагнули реалізувати якомога більшу кількість і за нижчими цінами техніки та механізмів, знаходили шляхи зниження ціни, зменшуючи собівартість шляхом поставок заводам дешевшої сировини, енергії, комплектуючих виробів тощо.

На початку 1990-х років одним із шляхів технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва стало створення механізованих загонів та збирально-транспортних комплексів, діяльність яких здійснювалась на комерційній основі. Вони здійснювали збирання зернових, заготівлю кормів, виконання ремонтних робіт тощо. Збирально-транспортні комплекси особливого поширення набули у Глобинському, Кременчуцькому та Кошманівському районах Полтавщини. Фірма „Аірос” у Хмельницькому районі на Хмельниччині успішно забезпечувала фермерів технікою, запчастинами і паливом при умові укладання ними договорів з державою на реалізацію виробленої продукції [100].

З 1994 р. почали діяти і машинно-технологічні станції. Перша з них сформувалась на базі Роменського підприємства „Агротехсервіс” на Сумщині та укомплектовувалась в основному зарубіжною технікою, у тому числі силосозбиральними комбайнами „Марал” та „Ягуар”. Механізовані загони станції здійснювали виробничі операції по скошуванню, сушінню, пресуванню і транспортуванню сіна до місць зберігання, закладали сінаж і силос. Вони працювали у господарствах не лише своєї області, а й сусідніх регіонів. У 1995 р. в Україні вже діяло більше 80 таких станцій, щоправда, рівень технічної оснащеності та фінансових можливостей у них був різний. Вони виконували великий обсяг робіт, обслуговуючи понад 1000 колективних і 1,5 тис. селянських (фермерських) господарств [100]. Загалом їхня діяльність була досить ефективною. Наприклад, створений на Житомирщині при Бердичівській машинно-технологічній станції кормозбиральний загін у складі двох комбайнів „Ягуар”, 15 автомашин і трьох бульдозерів протягом 5 діб забезпечив збирання, транспортування та укладання в траншеї 1200 – 1500 т силосу, що було зроблено одночасно з проведенням оранки і посіву озимини [166, с. 24].

У 1997 р. в Україні вже налічувалося близько 15 тис. машинно-технологічних господарських структур: машинні двори і машинно-тракторні парки господарств, ремонтно-транспортні підприємства сільгоспхімії, райагропостачу тощо [146, с. 156]. Вони базувалися на різних формах власності: державній (у радгоспах, підприємствах агропостачу та сільгоспхімії, підсобних господарствах науково-навчальних закладів аграрного профілю); колективній (КСП, акціонерні товариства, кооперативи); приватній (у фермерських господарствах і приватних агрофірмах). На базі державної власності, як правило, діяли машинно-тракторні парки та ремонтно-транспортні підприємства; на базі колективної – машинні двори або – в економічно міцних господарствах - машинно-транспортні парки. У заможних фермерських господарствах і приватних агрофірмах створювались невеликі машинні двори.

В 2001 р. в Україні вже діяло близько 850 машинно-технологічних станцій та механізованих загонів, з них 59 – державних. Переважно вони базувалися на хлібоприймальних підприємствах та цукрових заводах. В їх користуванні було 5220 тракторів, 2311 зернозбиральних, 321 кормозбиральних і силосозбиральних, 137 бурякозбиральних комбайнів [331, с. 181].

Київська машинно-технологічна станція, яка була заснована у 1996 р. як акціонерне товариство з приватним капіталом: 90% акцій належало науково-виробничому акціонерному товариству „Агро інком”, 10 % – фізичним особам. Статутний фонд становив 20 млн. гривень. Організаційно-управлінська структура складалася з дирекції та декількох служб: експлуатації техніки, сервісу, маркетингу, диспетчерської служби, обліково-економічної, господарської. Запроваджене на станції рейдове використання машин забезпечило їхню потрібну окупність, оплата за збирання врожаю сягала 20 % від вартості зібраного [166, с. 24].

Протягом 1999 – 2004 рр. Житомирська МТС наростила обсяги: з 11,4 до 14,9 тис. га збиральних робіт, з 0,1 до 2,1 культивування. Водночас бракувало техніки і знарядь. Аби одержати їх від лізингових компаній, потрібно було авансом проплачувати 25-40% вартості і надати в заставу майно розміром 130% суми кредиту. Звужувались обсяги послуг і через дороговизну пально-мастильних матеріалів, а також діючі форми оплати за виконану роботу. Господарствам, які мали низьку рентабельність і продуктивність виробництва практично було не під силу оплатити 15% розцінки за виконану роботу. Переважала натуроплата. За оранку 1 га угідь МТС одержувало 1,5-2 ц. пшениці, дискування, культивацію, сівбу – 1-1,2 ц/га. Для МТС натуроплата була не вигідною, оскільки доводилось двічі платити податок: раз – за механізовані послуги, а вдруге – при реалізації зерна, одержаного як оплату.

Виробничо-фінансова діяльність Житомирської МТС погіршувалась, внаслідок НАК “Уккрагролізинг” вилучив наявну техніку і реалізував на вторинному ринку [431, с. 26-27].

На 1997 р. вони діяли: 350 в системі райсільгоспхімії, 350 – у підприємствах райагропостчу, 250 – у радгоспах, 410 – у КСП, 140 – у фермерських господарствах і приватних агрофірмах [146, с. 157].

Новостворені машинно-технологічні станції докорінно відрізнялися за своїм статусом і формами діяльності від тих МТС, що функціонували в 1930 - 1950-і роки. Але, як підтверджувала практика, при їхньому формуванні повторювались деякі недоліки попередніх десятиріч, коли ці структури утворювались адміністративно-командними методами. У сучасних умовах таку роль взяли на себе центральні комерційні формування. Політика яких призводила до надмірної централізації у розподілі сільськогосподарської техніки, зростання накладних витрат та збільшення вартості послуг. Бувало навіть так, коли механізовані загони, виконуючи роботи в господарствах, вилучали за це чверть зібраного врожаю.

Рушійною силою банкрутства підприємств технічного сервісу були податкові органи. Припинилися науково-дослідні роботи, згорталися заходи щодо підвищення кваліфікації інженерно-технічного персоналу, механізаторів і ремонтників. Занепала ремонтна справа, реставрація відпрацьованих механізмів. Становище, що склалось з виробництвом сільгосптехніки, поставило підприємства тракторного і сільськогосподарського машинобудування перед необхідністю формування ефективних збутових дилерських компаній. Вітчизняні виробники техніки не мали у регіонах збутових складів. Діюча система постачання сільського господарства матеріально-технічними ресурсами відповідала передусім їх інтересам [448, с. 41].

В Україні з'явилися нові форми обслуговування і ремонту сільгосптехніки. Свій внесок у вирішенні цих проблем зробила Національна акціонерна компанія “Уккрагролізинг”, окремі підрозділи якої займалися і

виконанням ремонтно-обслуговуючих робіт. Хороший початок зробили спеціалісти у Волинській області. Тут було створено 13 стаціонарних пунктів технічного сервісу, 46 магазинів запасних частин, 9 майданчиків-виставок для продажу сільськогосподарської техніки [424, с. 21].

Вітчизняні фахівці вивчали і американський досвід, суть якого полягала в наданні послуг безпосередньо на фермах, у дилерських підприємствах, машинних об'єднаннях, а також у приватних майстернях цілодобово. При цьому більшість дилерів виступали як юридично самостійні суб'єкти від фірм виробників та несли економічну відповідальність перед споживачем.

Механізми, що використовувались урядом для забезпечення сільського господарства паливно-мастильними матеріалами, мали адміністративну природу. Дієвих ринкових важелів віднайдено не було. Зусилля виконавчої влади спрямовувались на досягнення стабілізації цін в піковий період, коли розгортались осінньо, літньо, весняно польові роботи. Здебільшого це відбувалося у формі усної домовленості керівника уряду з провідними трейдерами. Такі дії частково приносили бажані наслідки і забезпечували безперебійне збирання врожаю, проведення посівної кампанії тощо. Сільгосппідприємства з низькою платоспроможністю часто потрапляли в боргові зобов'язання перед нафтотрейдерами. Останнім працювати із слабким підприємством було не вигідно, а тому віддавалась перевага діловим контактам із сильними господарствами. Іноді в ролі гаранта виконання угод з боку сільгосппідприємств виступали обласні державні адміністрації. Вважалось, що місцева влада зможе змусити керівників господарств вчасно поставити на елеватор збіжжя, що виступало заставою під використані паливо-мастильні матеріали. Часто такі компанії як „Лукойл Україна”, ЗАТ „Енергоімпекс”, концерн „Укррос”, „Украгротех”, ЗАТ „Співдружність”, корпорація „Укрнафтопродукт” поставляли свою продукцію через елеватори на переробні підприємства.

Як бачимо з нижченаведеної таблиці, протягом досліджуваних років внаслідок скорочення обсягів пільгового кредитування, підвищення цін на промислову продукцію та зниження їх на сільгосппродукцію звужувалась спроможність сільгосп підприємств у придбанні ресурсів [109].

Таблиця 5.4

**Використання основних матеріально-технічних ресурсів
сільськими товаровиробниками (тис. тон)**

Вид ресурсів	Роки			
	1999	2000	2001	2002
Дизельне пальне	2031,6	1775,9	1704,0	1473,3
Бензин	683,5	494,2	504,7	453,7
Органічні добрива (млн. т.)	39,4	28,4	26,5	24,6
Мінеральні добрива	236,0	279,0	401,0	380,0

Про складання в означених хронологічних межах ринку складної сільгосптехніки і матеріальних ресурсів говорити дещо передчасно. Скоріше на середину 2000-х років була сформована органами влади група державних, напівдержавних, комерційних структур для проведення такого характеру прибуткової діяльності. Вони і надавали аванси під матеріально-технічні ресурси на кабальних для виробників умовах. Останні змушені були закладати майбутній врожай за поставлені ресурси чи кредити та зобов'язувалися вільно реалізовувати продукцію після погашення „заборгованості”. Практично складалося так, що вже перед збиранням, власником врожаю ставали постачальники чи банківські установи.

Отже, протягом 1990 – 2000-х років в Україні не було сформовано агрополітичної парадигми забезпечення сільського господарства матеріально-технічними ресурсами. Технічний і технологічний бум, що охопив цей сегмент господарювання, мав стихійний, а отже, адміністративно і ринково невпорядкований характер. Суть державних заходів була сформульована досить вузько, з означенням лише необхідності забезпечення

села технікою і механізмами. Вітчизняне машинобудування перебувало в становищі стагнації.

5.2. Інвестування, кредитування і оподаткування підприємств: кількісні і якісні характеристики

На початку 1990-х років державна влада до справи кредитування ставилась з байдужістю та продовжувала за інерцією наслідувати звичку попередніх радянських десятиріч, коли село розглядалось як економічний донор. За умов збитковості близько 90 % сільгоспідприємств – кредити були конче потрібні для забезпечення не лише розширеного, а й простого відтворення виробництва. Крім того, галузь потребувала сезонного кредитування виробничих витрат.

Повільно створювалась система кредитних установ. Роль єдиного каналу кредитування виконував Держбанк “Україна”. Тривалий час велися розмови про необхідність створення іпотечного банку. Разом з тим, такий необхідний ринковий структурний елемент не міг функціонувати в умовах тотальної збитковості сільського господарства. Комерційні ж банки не могли надавати селянам кредити здебільшого на прийнятних для них умовах. Вони державою підключалися на правах пожежних команд до усунення загрози зриву посівної компанії, чи збирання врожаю, шляхом термінового виділення кредитних ресурсів. Кредитування сільгоспідприємств припинялося з причин: коли досить високою залишалась вартість кредитних ресурсів, збитковості виробництва, браку кредитних ресурсів у банківській системі. Загальний обсяг кредитних ресурсів комерційних банків становив близько 20 млрд. грн., що не могло покрити повної потреби в кредитному забезпеченні тільки сільського господарства [241, с. 466].

Банківська система діяла монолітно, що дозволяло їй стабільно утримувати непомірно високі процентні ставки за користування кредитами і навіть використовував в своїх інтересах значну частину коштів, призначених

у Держбюджеті на підтримку села у вигляді часткової компенсації відсоткових ставок за кредит. Не було виправданим, коли при зниженні ціни кредиту дедалі більші суми коштів забиралися і передавалися банкам. Причому це розглядалось як досягнення, оскільки визначалися 17% компенсації за кредит. Насправді він досягав 26% і був незамінним протягом 1996 – 2005 рр. [497, с. 50].

В Україні склалась практика, коли великі агропромислові підприємства, банки орієнтувались передусім на великий комерційний інтерес. Таким чином суттєво зміщувались суспільні цілі. Слід згадати повоєнний досвід Японії та Німеччини, де великі промислові компанії і банки, у першу чергу в основні напрямки діяльності ставили суспільну корисність того чи іншого виду діяльності.

Комерційні банки віддавали перевагу кредитуванню трейдерів і переробників. В реаліях України склалось так, що комерційні банки, які перебували в привілейованому становищі, вважали за недоцільне мати справу з безпосередніми виробниками. Висувались різного роду відмови: відсутність кредитної історії, застави, збитковість. Селяни справді були неготові до цих операцій часто технологічно. Держава цю справу не проконтролювала, а відпустила на самоплив.

Комерційні банки уникали співпраці з сільськими підприємцями. У інвестиційних програмах Державного інноваційного фонду, Українського фонду підприємництва, Міжнародного банку реконструкції і розвитку не було намірів фінансувати бізнес на селі. Одним із значимих проколів стала пропозиція банку “Надра” щодо програми кредитування, за якою фермери могли одержати позики до 5 тис. грн. [494, с. 139]. За рубежем система сільськогосподарського кредитування досить розвинута. В США система фермерського кредиту складалась з семи кооперативних банків, що надавали послуги для фермерів, і двох, які задовольняли фінансові потреби сільгоспоперативів. Важливу роль відігравали кредитні спілки, лізингові компанії, різноманітні спеціальні фонди. Фермери України змушені були

покладатися на власні фінансові можливості. На 2004 р. лише 5% фермерів долучилися до кредитних послуг [537, с. 23].

В Україні структурні зміни в економіці відбувались однобоко. Міжгалузеві економічні відносини виявились деформованими. Зволікалося з необхідністю врегулювання цієї проблеми законодавчо. Внаслідок село не розвивалось. За японською моделлю ринкової економіки розподіл прибутків був наступним: банкам належало близько 1% прибутків промисловості і сільськогосподарських товаровиробників; комерційним структурам – 4%; виробникам – 92-95%, з яких 70-85% спрямовувалось на розширене відтворення. В Україні ж складалась зворотна тенденція: в 1995 р. банки одержували 60% прибутків, 28% – комерційні структури і лише 12-15% залишалось у розпорядженні сільського господарства і промисловості. В 2000-і роки прибутки комерційних структур зросли до 90% [654, с. 6].

На жаль, в Україні протягом усього досліджуваного періоду Національний банк, центральні органи державної виконавчої влади, політики і науковці, громадські організації так і не виявили інтересу до проблеми створення системи кооперативних батьків. Зрозуміло, з одного боку, що за умов слабкості кооперативного руху в Україні функціонування таких інституцій було передчасним. А з іншого боку, думається, що забувалося та закономірність, що кооперування – це важливий фактор формування ринкових відносин, ринкового середовища. Одним словом, мало хто задумувався над логікою прислів'я: “Під лежачий камінь вода не тече”. У розвинутих країнах світу кооперативна система створювалась комплексно. У кінці 1990-х років у США успішно діяло 36 кооперативних фермерських банків [570, с. 6].

Діючи за необхідністю поточного моменту, держава підтримувала розвиток установ (комерційних банків, кредитних спілок), які здійснювали фінансово-кредитні операції з суб'єктами господарювання на селі. Крім того, нею пропонувались альтернативна розподільчо-планова системи фінансування і кредитування, нова ідеологія – комерційна. Держава

виступала у ролі стабілізатора і гаранта виробництва, особливо у випадках, коли воно потерпало від недороду через несприятливі природнокліматичні умови. На реалізацію вищевказаних відповідних заходів Державним бюджетом передбачалось фінансування. Державні органи патрунували процес формування ділових взаємовідносин між кредиторами і позичальниками. Для цього складався перелік кредитних установ з уповноваженнями надавати т.зв. здешевлені кредити. Різниця по ставці кредиту банку чи спілки компенсувалась державою з бюджету.

За даними Міністерства аграрної політики України, протягом 2000-2003 рр. загальні обсяги кредитів, що надавались господарством з різних джерел зросла з 2,1 до 7,7 млрд. [333, с. 17]. Аграрне відомство контролювало переміщення потоків кредитів. Спільним наказом Міністерств агрополітики і фінансів від 2 липня 2003 р. „Про затвердження порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються за здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів відповідно законодавства” установлювалась ставка компенсаційних платежів у 10% річних у національній валюті та 7% – у іноземній [333, с. 18].

Держава вела пошук шляхів найефективнішого укладання власних скромних фінансових ресурсів в аграрне виробництво. Єдиних підходів знайдено не було. Поза увагою часто залишався і зарубіжний досвід. Країни ЄС пройшли етап дотування, за якого стимулювалося нарощування площ і поголів'я, як називалися дотації на гектар і голову. Потім вони взялися за інтенсифікацію виробництва, інвестуючи одиницю виробленої продукції. Обсяги видатків великі за мірками України. Лише Польща в 2003 р. одержувала близько 3 млрд. євро для аграрного сектору [517, с. 15].

Держава, надаючи кредити, не створила механізму кредитного обслуговування. Вигідним тут міг бути досвід США. Процедура кредитування готової продукції відбувалась наступним чином. Федеральний уряд брав на зберігання будь-яку частину врожаю фермерів. Здійснювалось

це через корпорацію товарного кредиту, яка була складовим підрозділом Міністерства сільського господарства. Зерно фермерів зберігалось безкоштовно, а під його вартість надавалась позика. Вона називалась “безповоротною”, тому що фермер міг її повертати, якщо не знайшов вигідніших умов реалізації своєї продукції. Продукція ж вважалась закупленою державою за вартість наданого кредиту [629, с. 67]. Держава таким чином не залишала фермера в ринку без підтримки, а виступала гарантом отримання мінімально необхідних для нормального функціонування доходів.

У країнах з розвинутою економікою поряд з ціновою підтримкою існувала і бюджетна підтримка сільського господарства. У США бюджетні субсидії включали виплати на одиницю площі і голову худоби, відшкодування витрат на зберігання продукції, будівництво доріг, мостів, відстрочка платежів, пільгове і безвідсоткове кредитування.

Про розміри дотацій сільському господарству дискутували економісти Європи, США, України. Усталених схем сконструювати не вдавалось, оскільки постійно змінювались обставини ведення виробництва, кон'юнктура ринку. На думку єдиного серед лауреатів Нобелівської премії американського економіста з питань сільського господарства Теодора Шульца, способи регулювання аграрного виробництва в США були взірцем невдалого господарювання, оскільки базувалися на вульгарній економічній концепції. А інший економіст Кеннет Е. Боулдінг стверджував, що будь-які державні програми підтримки галузі призводили до скандальної нерівності, бо сільське господарство не було однорідним за діяльність, а фермери – далеко не однорідною масою людей [206, с. 193-194]. Тому у країнах Західної Європи поступово згортались програми підтримки фермерів. Нові правила САП ЄС передбачили зниження закупівельних цін на вершкове масло (25%) і сухе молоко (15%) [673, с. 11]. Отже, розвинуті країни світу намагались робити так, аби програми перерозподілу суспільного продукту мали

спрямовуватись на розв'язання проблеми бідності окремих суспільних верств, а не на підтримку сільського господарства як виробничої сфери.

В Україні ж ця проблема була розв'язана в супереч здоровому глузду. Не було дано відповіді на питання: виробництво життєво важливих продуктів ведеться заради їх виробництва чи для забезпечення ними за доступними цінами основних категорій населення? Як наслідок, ухвалювались законодавчо-нормативні акти, що передбачали спрямування коштів, що надходили від сплати ПДВ переробними підприємствами, у повному обсязі спрямовувались на виплати дотацій сільгосп підприємствам [596, с. 102].

Уряд України 25 лютого 2000 р. прийняв постанову “Про додаткові заходи щодо кредитування комплексу сільськогосподарських робіт”, яка передбачила відмову від забезпечення сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними ресурсами та вводила практику стимулювання грошового кредитування через часткову компенсацію, ставши за кредитами, що надавали комерційні банки. Виділялось з Держбюджету для цих цілей 175 млн. грн. Економісти вважали, що це політичне рішення було правильним. Вперше в історії України було досягнуто того, що кредитні ресурси комерційних банків пішли в АПК. Була розірвана практика, коли держава списувала кредити державним банкам.

Згорталась співпраця банків і сільгоспвиробників. З 1999 р. спостерігалось певне поживавлення у кредитних відносинах.

У досліджувані роки основними кредиторами сільського господарства були великі банки. У 2003 р. компенсаційних кредитів було надано: АППБ „Аваль” – 894 млн. грн. (28%), Приватбанк – 501 млн. грн. (15,7%), Укрсоцбанк – 156 млн. грн. (4,9%), Укрексімбанк – 47 млн. грн. (1,5%), інші банки – 1591 млн. грн. (49,9%). Доля кредитних спілок була незначною і становила лише 0,03% [333, с. 19].

Фінансова інфраструктура залишалася недостатньо розвинутою. Отже, в цілому кредитування села об'єктивно мало труднощі, викликані загальною

динамікою розвитку фінансового ринку, а також адаптацією до ринкового середовища сільського господарства.

У 2000 р. до Держбюджету наступного року закладались видатки в сумі 150 млн. грн. на компенсацію кредитів комерційних банків. Крім того, окрім поточних, компенсувались середньострокові і довгострокові витрати.

В 2001 р. участь в кредитуванні взяло участь 88 банків. Більше половини кредитів надавались банками „Аваль” (31%), „Промінвестбанк” (13%), „Приватбанк” (9%) [331, с. 148].

За Постановою Кабінету міністрів України від 27 січня 2001 р. „Про часткову компенсацію ставки за кредитами комерційних банків, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам та іншим підприємствам агропромислового комплексу” розмір компенсації для сільгоспвиробників і заготівельних організацій значно здешевлювався і доводився до 70% облікової ставки Національного банку України [331, с. 149].

Таким чином, держава створила нормативно-правові умови для вигідного кредитування. Нові правила були ефективнішими порівняно з практикою прямого фінансування та забезпечення сільгоспідприємств матеріально-технічними ресурсами. Держава за цих умов виступала в ролі спостерігача. Водночас для комерційних банків зростали операційні ризики, оскільки сільгоспідприємства одержали можливість самостійно використовувати кредити і купувати матеріально-технічні ресурси безпосередньо у постачальників.

Отже, запропонований механізм не міг працювати продуктивно. Через збільшення попиту на кредити, бюджет виявився неспроможним компенсувати у відповідній кількості витрат. Політика, стимульована державою, комерційних банків мала тимчасовий характер і докорінно не розв'язувала проблеми кредитного ринку. Нерозвинутість системи застави (відсутність реєстрації майна, що застається, складських свідоцтв на

продукцію) суттєво ускладнювало взаємовідносини кредиторів і позичальників.

Держбюджет передбачав відповідну суму видатків для потреб сільського господарства. В бюджеті 2001 і 2002 рр. ця сума становила відповідно 1,2 і 1,4 млрд. грн. Видатки розподілялись на виконання конкретних програм. В Держбюджеті 2002 р. на виконання програм „Селекція в тваринництві та птахівництві на підприємствах АПК” та „Селекція у тваринництві і птахівництві в науково-дослідних господарствах” спрямовувалось 76 млн. грн. Під програму „Відродження садівництва, виноградарства та хмелярства” закладалось 111 млн. грн.. Вперше окремим рядком виділялася програма „Розвиток комунального господарства у сільській місцевості” та 20 млн. грн. на фінансування витрат, пов’язаних з передачею у комунальну власність територіальних громад житла, об’єктів соцкультпобуту та інженерної інфраструктури [331, с. 127-128].

Національний банк України намагався проводити сприятливу для сільського господарства політику, спрямовану на зниження вартості кредитів шляхом послаблення вимог до формування банками своїх резервів, стабілізації грошового обігу. З ним тісно співпрацювали Міністерства аграрної політики і фінансів. Відповідно спільного наказу двох відомств „Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на фінансову підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів комерційних банків” від 28 січня 2002 р. установлювалась для сільгоспідприємств вартість кредитів у розмірі до 70% облікової ставки Національного банку, а для інших підприємств до 50% [332, с. 67].

Кредити, на які поширювалась державна підтримка, спрямовувались на фінансування господарствами витрат, пов’язаних з безпосереднім виробництвом продукції, а також придбання матеріально-технічних ресурсів.

Нерідко державні рішення прийняті в угоду політичній кон’юктурі мали деструктивний вплив на процес кредитування галузі і в цілому

негативно позначалося на всьому комплексі соціально-економічних проблем на селі. Указ Президента від 21 лютого 2002 р. „Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки”, передбачавши компенсацію ставки за кредитами, вартість яких не перевищує подвійної облікової ставки Національного банку, дещо заблокував діяльність кредитного ринку. Комерційні банки не могли знижувати ставки позик, які і так були значно нижчими, ніж для інших галузей економіки. Вони були незацікавлені в розширенні кредитування саме виробничий процес, вигідніше їм було мати справу з переробними галузями.

Протягом 1990-2002 р. загальні обсяги кредитів, що надходили у сільське господарство, зменшились у 30 разів [549, с. 14].

Протягом 1990-х років товарний кредит виступав основним важелем фінансової підтримки агровиробництва. Державні кредити під матеріально-технічні ресурси здебільшого не поверталися підприємствами. У свою чергу такі обставини погіршували фінансове становище сільгоспвиробництва.

Введена урядом в 2000 р. практика державної компенсації ставок за кредитами для комерційних банків, активізувала видачу кредитів. В 2002 р. Закон „Про зерно і ринок зерна” вдосконалив схему надання застави при кредитуванні, ввівши сільську розписку як гарантію наявності у власника зерна. Приватні банки орієнтувалися на розмір державних видатків на компенсаційні цілі, намагаючись шукати захисту своїх капіталів.

Започатковувалось кредитування сільського господарства через кредитні спілки. В 2000-і роки їх частка була незначною, лише 0,03% загальної суми виданих селу пільгових кредитів [333, с. 19].

В Україні практично не було створено політико-правове тло для відродження таких установ як кредитні кооперативи, кредитні банки, кредитні спілки. Селяни проявляли надмірну обережність у цьому питанні. Державні органи не подали їм вичерпної інформації про історію їх функціонування, суть, принципи, діяльності тощо. Бракувало ініціаторів створення спілок. Протягом 2000-х років було створено 769 кредитних

спілок. Очевидно, що через нерозвиненість кредитної системи в Україні однобоко розв'язувалось питання державної фінансової підтримки сільського господарства. Держава відставала у створенні кредитних установ, які б розвивались під її патронатом: сільськогосподарський банк, кредитні спілки тощо. Складалось так, що оскільки більшість сільгосппідприємств була фінансово неспроможною повертати кредити, то комерційні банки проявляли егоїзм і їх ігнорували. В 2002 р. лише 8-10% сільгосппідприємств працювали за ринковими правилами і були спроможні освоювати кредити; 20-25% – при наявності кредитів могли повернути їх кредитору. Інші потребували субсидування держави. Механізм субсидування, що проводився, був застарілим. Держава не виступала в ролі арбітра, який би урівноважував стосунки кредитора і позичальника та субсидував відсоткову ставку.

Розвиток дрібного товаровиробництва спонукав створення нових фінансових інституцій, які б здійснювали мікрокредитування сільськогосподарського виробництва. В країнах Європи і США ці функції успішно виконували кредитні спілки. В Україні був досвід діяльності цих структур в кінці XIX – поч. XX ст. Перше ощадно-позичкове товариство було створене в м.Гадячі на Полтавщині. До 1914 р. вже функціонувало 3400 позикових кас, які налічували близько 700 тис. учасників [629, с. 65]. Вітчизняні економісти переконували, що нині створені кооперативні союзи і спілки згодом стануть надійним підґрунтям для кооперативних банків. За умов державної незалежності перші такі формування почали створюватись на Західних теренах України. На поч. 2000-х років в Тернопільській області працювало 13 кредитних спілок: “Альянс” (м. Тернопіль), “Взаємодопомога” (м. Бережани), “Взаємопоміч” (м. Кременець), “Відродження” (м. Копичинці), “Гусятинська” (сmt. Гусятин), “Народна скарбниця” (м. Борщів), “Самопоміч” в містах Бучач, Козова, Заліщики, Чортків, “Теребовля” (м. Теребовля), “Тернопільська народна каса”, “Хлібодар” (м. Тернопіль). Чортківська спілка “Самопоміч” налічувала 1346 членів, половина з яких селяни. Її активи досягали 300 тис. грн. Вона фінансувала не

лише споживчі позики, а й розвиток фермерства і малого бізнесу. Тісно співпрацювала з українськими та міжнародними фінансовими організаціями – акціонерною страховою компанією “Скарбниця”, Міжнародною організацією розвитку сільськогосподарських кооперативів “ACDi/VOCA”.

У 2000-і роки у Херсонській області вже діяло 32 селянські кредитні спілки. Три з них входили до національної асоціації кредитних спілок України. У сфері кредитування особистих селянських і фермерських господарств особливо активно працювала спілка “Доброчинність”, створена в 2003 р. спілкою жінок-фермерів Херсонщини у с. Костогризово Цюрупинського району. Інша кредитна спілка – “Громада”, створена у 2001 р., завдяки співпраці з Проектом розвитку агробізнесу в Україні перетворилась у потужну фінансову установу, яка охоплювала 72 сіл 12 районів. Її членами було 3,2 тис. чол. Співпрацюючи з “Райффайзенбанком”, наростила кредитний портфель до 50 тис. грн. Спілка заклала дев’ять демонстраційних полів, проводила навчання, семінари та зустрічі з сільгосптоваровиробниками [414,с.19].

Розвиток кредитної кооперації в Західній Україні значною мірою був пов’язаний з історичним досвідом у цій справі. До 1939 р. цим інститутам тут належала важлива роль. Вже з 1895 р. у Львові працював кооперативний банк “Дністер”, позичкові каси в Тернополі, Золочеві, Станіславі, Коломиї тощо. У 1912 р. позичкова каса “Поміч” у Теробовлі об’єднала 1923 спілчан. Стрімкому піднесенню кредитного руху в Галичині і Буковині сприяла діяльність створеного 1898 р. у Львові Крайового кредитного союзу. В 1920 – 1930-і роки створювались сприятливі умови для сплати паїв членам кооперативів. На початок 1939 р. весь пайовий капітал західноукраїнської кооперації становив чималу суму – 10,3 млн. зл., діяло 114 Українобанків, 573 сільських кредитних кооперативів [628, с. 77].

Кредитні спілки вибудовували власну роботу на засадах міжнародних принципів взаємодопомоги та самофінансування.

Нормативною основою для створення та діяльності кредитних спілок було “Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні”, затверджене Указом Президента України від 20 вересня 1993 р., та Тимчасовий статут кредитної спілки, погоджений Правлінням Національного банку 7 лютого 1994 р.

Цікавий досвід використання класичних елементів кооперативного кредитування на осевої кругової поруки мала кредитна спілка “Каса взаємодопомоги” м. Полтави, яка розробила систему мікrokредитування фермерів за так званою схемою “позикових кіл”. Суть даної системи полягала в тому, що фермери – члени кредитної спілки, формували “позикове коло”, учасники якого добре знали один одного і готові були нести солідарну майнову відповідальність перед кредитною спілкою за отриманбі кожним членом “кола” позики. Об’єднані міцним зв’язком взаємної солідарної відповідальності дрібні селянські (фермерські) господарства, не маючи сприйнятного кредиторами майна, ставали достатньо платоспроможними і могли гарантувати повернення кредиту. Члени “позикового кола” несли перед спілкою матеріальну, а перед колегами ще й моральну відповідальність за своєчасне виконання взятих на себе боргових зобов’язань. Тобто якщо в одного чи кількох членів “кола” виникали проблеми з повернення кредитів – решта солідарно виконували взяті зобов’язання. Кругова порука у цьому випадку мала велике психологічне значення для позичальника, оскільки між ним і кредитором поставала група, яка готова була розподілити між собою ризики.

У 1999 р. дана кредитна спілка видала 38 фермерам позику на суму 101234 грн. Це дозволило їм закупити паливо за дешевшими цінами, провести польові роботи, за економією коштів погасити частину відсотків по кредитах [466, с. 40-41].

В Україні діяло кілька спеціальних фондів банків, фінансових установ, які фінансували інноваційні розробки для АПК. Водночас їх діяльність була не надто успішною. Полтавське відділення державного інноваційного фонду

щодо сприяння створенню конкурентного середовища в АПК за 1994 – 1999 рр. профінансувало вісім інноваційних проектів, поданих заявниками підприємствами, що переробляли сільгосппродукцію і спеціалізувались на виробництві макаронів, пресування соняшника, виготовлення варених ковбас [395, с. 16]. Проте майже в третині з них кредитний портфель виявився недостатньо ефективним. Щороку збанкрутіло їх близько десятка. Їх кредити для фермерів залишалися мізерними [606, с. 63-64].

В 2001 р. уряд зробив спробу погасити борги сільгоспідприємств перед комерційними організаціями, які досягали 5 млрд. грн. [331, с. 142]. Але Агентство з боргових зобов'язань, якому ставилось це завдання, не вирішило цю проблему в масштабах країни. Продовжувалась практика вилучення найбільш ліквідованого майна і оборотних засобів через заставу або рішення Суду, укладання орендних угод між позичальником і кредиторами під майно та землю, де орендна плата була засобом розрахунку.

Лева частка зусиль уряду, Міністерства агрополітики спрямовувалась на примушення суб'єктів господарювання гасити заборгованість за кредитами, що виділялись з Держбюджету. 4 березня 2002р. уряд ухвалив постанову „Про заходи щодо забезпечення надходження коштів у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва, інших засобів для потреб сільського господарства”, якою уповноважував НАК „Укragролізинг” застосовувати заходи досудового врегулювання спорів, пов'язаних із стягненням простроченої заборгованості за кредитами, залученими державою або піддержавні гарантії, в тому числі використовувати і процедуру банкрутства.

В Україні протягом досліджуваних років не проводились серйозні розрахунки в тому, скільки потрібно для села фінансових і кредитних ресурсів. Постійно говорилося, що їх мало. Критикувались і методи державної підтримки. Кошти, що виділялись з Держбюджету перерозподілялись. Агromаркетингова служба не була створена. Не було і

підприємців менеджерів. Пересічний селянин-власник, виходець з радянської господарської системи був частіше пасивним спостерігачем (суб'єктом) економічних відносин, байдужим до проблеми збуту. Саме підприємливі господарники робили спроби оволодіти цими питаннями [564, с. 100-103].

Мережа банків виявилась нерозвинутою. В Україні було багато районів, які не мали навіть відділень. Віддаленість банків унеможлилювали залучення товаровиробників до фінансових відносин. А на селі не було спеціалістів, які б мали можливості і досвід здійснювати пошук майбутніх фінансових партнерів і кредитних програм. Близько 32% підприємств Тальнівського району Черкаської області взагалі не звертались до банківських кредитувань [564, с. 102].

У сфері кредитування складалась парадоксальна ситуація. До 40% клієнтів банківських установ були торгівельні організації, які не створювали національний продукт [530, с. 73]. Можна сказати і так, що кредитори не справедливо байдуже до сільського господарства, яке виробляючи дешеві продукти харчування, було кредитором інших галузей (робоче місце в сільському господарстві забезпечувало роботою 10 працівників суміжних галузей) [402].

Система кредитування сільського господарства з року в рік удосконалювалась. Обсяги кредитування зростали. Водночас потреби селяни в позичкових кредитах незадовільнялись. Економісти підраховували, що село було забезпечено на 50% короткостроковими і на 3% довгостроковими кредитами від потреби [485, с. 62]. Загострення проблеми кредитування полягало у відсутності в господарствах застави. Банкам під майбутній врожай кредитувати було не вигідно, оскільки при цьому їм доводилось ризикувати власниками ресурсами.

Сукупна державна підтримка значно перевищувала обсяги вирощеної продукції. Принципи „неадекватної” віддачі полягали в нееквівалентності обміну між виробниками, переробниками і збутовиками; втручання органів влади у виробничий процес з метою досягнення зростання виробництва

соціально значущої та експортно-орієнтованої продукції; зарегульованість експорту продукції; перешкоди у переміщенні сільгоспсировини; розкрадання бюджетних коштів; контрабандне вивезення продовольства та пільговий імпорт. Левова частка фінансування припадала не безпосередньо виробникам, а приватним посередникам і конкурентним виробництвам [419, с. 56-57].

Сільське господарство продовжувало досить пасивно реагувати на державне фінансування. В 2005-2006 р.р. обсяги продукції сільського господарства зростає лише на 0,4% [633, с. 78].

Сільгосппідприємства втратили власні фінансові ресурси, що поставило їх в цілковиту залежність від приватних кредиторів. Провідна галузь – тваринництво хронічно було збитковим. На початку 2007 р. кредиторська заборгованість сільського господарства становила 42,8 млрд. грн., а загальні обсяги не розрахунків – 77 млрд. грн., що становило майже 15% ВВП. Близько 800 млн. грн. становили борги по зарплаті, до Пенсійного фонду, недоїмки по платежах до бюджету [572, с. 15-16].

Ситуація, що складалась у сільському господарстві, не сприяла фінансовій стабілізації. Частка збиткових виробництв зростала [478, с. 46].

Збільшення видатків на підтримку сільського господарства не забезпечувало зростання обсягів виробництва. Існуюча система розподілу бюджетних коштів виявлялась неефективною і допускала пере направлення їх в інші сфери та галузі. За результатами перевірки Рахункової палати в 2004р. лише 385 (1%) фермерів одержали державну допомогу [461, с. 27].

Постійно зростали бюджетні дотації сільському господарству. Лише протягом 2002-2005 рр. вони зросли вчетверо, з 1,4 до 5,2 млрд. грн. Але ефективність їх залишалася надто низькою, порівняно з країнами ЄС, США. Водночас, стосовно ВВП вони удвічі вищі, ніж у США [687, с. 39].

В 1991-1998 рр. за умов обмежених можливостей придбання банківських кредитів і стрімкого зміцнення через інфляцію надходжень використовувався аванс. Він як вид державної підтримки спочатку мав

форму безвідсоткової цільової позики під окремі види продукції. Виробники отримували не кошти, а можливість „безкоштовного” придбання матеріально-технічних ресурсів. Остання форма ставала дедалі поширенішою і у 1996 р. сягнула 60% загальної контрактної суми.

Водночас, після кількох у 1994 і 1995 рр. прострочень державою розрахунків за поставлену продукцію, інтерес селян до державної контрактації згас. Отже, ні гарантія збуту, ні можливості авансу були не вигідні за умов галопуючої інфляції. В 1997 р. були введені інші умови контрактації. Ті ж виробники, з якими до 1 грудня 1996 р. держава не розраховувалась, одержували можливість продавати свою продукцію іншому покупцеві, але комерційні ризики лягали на плечі виробників. А вони були великі. Селяни мали сплатити не лише аванс та відсотки за його користування, а й відшкодувати різницю цін, що складалась на продукцію і одержані ресурси. Держава таким чином створювала для селян не вигідні умови.

У 1992 р. утворюється Український державний фонд підтримки селянських (фермерських) господарств. Спочатку його фінансування передбачалося з держбюджету. У 2002 р. порядок використання коштів фонду змінився: фермери лише одержували право на часткове відшкодування вартості кредитів.

З 1991 р. в Україні діяла дворівнева банківська система – Національний банк та банки різних організаційних форм і власності. Стали іншими порівняно з радянськими часами принципи кредитування. Кредитна ставка встановлювалась з врахуванням різного роду обставин: ризиків, інфляції, прибутковості виду діяльності, наявності бізнес-плану тощо. Банки мали справу з конкретними матеріально відповідальними юридичними і фізичними особами. Вони виконували роль позичальників на селі. В 1992-2000 рр. основним позичальником був банк „Україна”. Комерційні банки вперше одержали дозвіл на кредитування у 1994 р.

Цільова фінансова допомога держави спрямовувалась і на підтримку селянських (фермерських) господарств.

28 січня 2002 р. Наказом Міністерства аграрної політики України „Про використання коштів державного бюджету на підтримку селянських (фермерських) господарств” та спільним наказом Міністерств агрополітики і з питань європейської інтеграції „Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств” передбачалось забезпечити умови для підтримки новостворених господарств, зокрема одноразова допомога для розроблення проектів відведення земельних ділянок, відшкодування кредитних платежів, 15% компенсації вартості першого придбаного трактора, комбайна чи вантажного автомобіля, 30% відшкодування будівництва тваринницьких приміщень [332, с. 71].

Тимчасова фінансова підтримка з сільського господарства з держбюджету здійснювалася стосовно тих питань, які не могли функціонувати без додаткового регулювання ринку. Вона була незначною. Вдалося закласти деякі елементи фінансового ринку. Держава законодавчо врегулювала систему реєстрації застави рухомого майна, страхування, захисту прав кредиторів та позичальників.

Фінансові інститути на селі не розвивалися. А тому особисті селянські господарства не долучались до позичкових операцій. В 2002 р. у середньому по Україні з сільського сімейного бюджету витрачалося 600 грн. в рік на придбання різного роду товарів і матеріалів, в тому числі і для ведення господарства. Це мізерні суми, які красномовно засвідчують про тотальну бідність села. При такому становищі, зовнішні фінансові запозичення були навіть шкідливими і кабальними. Лише незначна частина фермерів зверталась до комерційних банків за кредитами для придбання техніки. В 2001 р. у загальній питомій вазі їх кредитів, що видавались сільгоспозичальникам, доля ОСГ становила 0,2% [332, с. 273].

Ухвалений 5 червня 2003 р. Закон України „Про іпотеку” в сільському господарстві не міг працювати з об’єктивних причин. Діяв мораторій на продаж-купівлю землі, вона не могла виконувати функцію гаранта застави для кредиторів. З іншого боку, українські банки не хотіли надавати селянами довгострокові кредити – як необхідної умови розширення сільгоспвиробництва й оновлення виробничих фондів. В 2005 р. таких кредитів потребувало 64% сільгоспідприємств. Водночас, потреби виробників у позичковому капіталі покривались лише на 2%. У світовій практиці кредити, одержані фермерами, під заставу землі досягали 95% [682, с. 124-125].

В Україні практично не використовувалась іпотека як специфічний вид відносин між кредитором і власником земельної ділянки. Теоретично за Земельним кодексом України з 2001 р. більшість власників могла скористатись іпотекою. Науковці схильні вважати, що, крім недосконалості законодавства, впровадженню іпотеки перешкоджав і загальний непридатний стан сільгоспідприємств. Приватизація майна сама по собі не забезпечила притік фінансових ресурсів на село. Наука це пояснювала тим, що: по-перше, у більшості реформованих сільськогосподарських підприємств виявилась “розмитотою” власність, оскільки в основу її організаційної будови закладались орендні відносини. Крім того, баланс сільгоспідприємств був практично “пустий”, оскільки залучене майно (паї громадян) становило незначну частку. Вона мало цікавила, як-то кажуть, фінансові і банківські структури. По-друге, не забезпечувався еквівалент між орендованою і власною землею. У пересічному сільгоспідприємстві 88% угідь були орендовані [445, с. 99]. За законодавством суб’єктами іпотеки могли виступати орендодавці, тобто це 6,6 млн. фізичних осіб. Україна, на відміну від інших країн, мала дещо специфічні орендні відносини. У розвинутих країнах основним суб’єктом господарювання як юридична особа переважно був власник, то в Україні, навпаки, більшістю суб’єктами господарювання і юридичними особами були орендарі. Отже, сільгоспідприємства сформовані на засадах оренди

практично не мали об'єкта іпотеки (цілісної земельної ділянки). Власники сільгоспідприємств виявляли незацікавленість іпотекою. Фермери, навпаки, позитивно сприймали.

В Україні використовувалась наступна схема залучення лізингу до оновлення основних фондів: в процесі придбання комбайна придбання комбайна, що коштував 300 тис. грн., між сторонами укладався договір на сім років з наступним правом переходу власності до лізингоодержувача. Покриття вартості поступово відбувалось наступним чином: перший рік – 15%, другий – 30%, третій – 20%, четвертий – 15%, п'ятий – 10%, шостий і сьомий по 5%. Ставка комісійних не перевищувала 3% [556, с. 80-81].

При цьому частка лізингового кредитування в інвестиціях у сільське господарство не перевищувала 10%. Воно не могло суттєво впливати на технічне оснащення агроформувань. Більш активніше лізингові відносини розвивались в Київській, Дніпропетровській, Одеській, Миколаївській областях.

В 2000-і роки лізингові компанії вимагали попередню передоплату, яка іноді досягала 40% вартості товару. НАК „Укragenrolізинг”, яка користувалась державними коштами, авансовий платіж виставляла у 25% вартості [691, с. 67]. Внаслідок цього саме передоплата була свого роду непосильним фінансовим зобов'язанням. Фермер змушений був кошти перерозподіляти не на виробничі потреби, і втрачав економічно. Таким чином, залишались законодавчо неврегульованими взаємовідносини між учасниками лізингової угоди.

Створений державою монополізм у системі лізингових відносин стримував їх розвиток. Не розвивалася конкуренція між державними і приватними лізинговими компаніями України. Державні компанії завжди знаходились у вигіднішому становищі, закладаючи суму лізингових платежів у вартість техніки, устанавлюючи ціну, як правило, вищою за ту, що діяла на ринку. Техніка здорожчувалась. Приватні лізингові компанії сплачували у п'ять разів вищі видатки на виробництво, ніж державні. Але за рахунок

зниження ціни на техніку вони виходили на нижчу загальну вартість техніки та механізмів. В 2003 р. за виділені з Держбюджету для лізингових операцій 113,4 млн. грн. було придбано 437 тракторів та 40 зернозбиральних комбайнів [333, с. 61].

В Україні сформувалась група лізингових компаній-операторів: „Перша лізингова /Hertz”, „Avis Renta Car”, „Оптіма лізинг”, які здійснюють лізинг автотранспорту. Лідером серед лізингодавців з обладнання та устаткування „Українська лізингова компанія”, створена як дочірня компанія „Укрсиббанку”. До найбільших українських лізингових компаній належали „Українська фінансова лізингова компанія”, „Укрдержлізинг”, „Укрексимлізинг”. „НАК „Украгролізинг” вирізняється з-поміж лізингових компаній соціалізацією щодо задачі в оренду сільгосптехніки. Більшість лізингових компаній об’єднані у Всеукраїнську асоціацію лізингу в Україні [614, с. 21].

Загальна сума видатків фінансування лізингу протягом 1998 – 2005 рр. становила 1131,2 млн. грн., у тому числі від повернення лізингових платежів у частині відшкодування вартості техніки – 278,2 млн. грн. За ці кошти закуплено 16,8 тис. одиниць техніки та 1100,0 млн. грн., у тому числі: 5252 тракторів; 892 шт. ґрунтооброблювальної та посівної техніки на 176,2 млн. грн.; 1833 шт. техніки на 121,1 млн. грн. [742, с. 14].

Фінансування сільського господарства здійснювали банки, лізингові компанії, постачальники ресурсів, кредитні спілки, фізичні особи, державний фонд підтримки фермерів, іноземні компанії. Найчастіше для придбання техніки використовувались ресурси фінансового лізингу і кредиту банків. В 2000-і роки лізингові кампанії обсяги фінансування операцій довели до 1 млрд. грн., половина з яких використовується в аграрному секторі. Водночас порушувалась конкуренція між компаніями. Державна компанія „Украгролізинг” витіснила з ринку приватні компанії. Останнім працювати на ринку не вигідно, оскільки держава не компенсувала їм лізингові ставки [485, с. 60].

За визнанням директора ТОВ „Українська аграрна лізингова компанія” Чередниченка, лізинг сьогодні займає саме те місце, яке для нього визначила держава. І це місце найостанніше. Віддана у свій час перевага державній структурі, яка, оперуючи бюджетними ресурсами, стимулювала продаж неякісної вітчизняної техніки, блокувала розвиток лізингових відносин у нормальному конкурентному середовищі. Коли оператор користується бюджетними коштами, він має можливість створити такі умови, які будуть зручними лише для нього. До того ж компенсація державою частини ставки банківського цільового кредиту в гривні під сільськогосподарську техніку, чого не мають комерційні лізингові ставки, додатково сприяла зниженню популярності лізингових операцій. Нині господарникам вигідніше брати техніку в кредит: державою компенсується 14% ставки банку за користування позикою. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України компенсація на конкурсній основі, перевагу мають підприємства без заборгованості та ті, що одержали кредити по відсоткових ставках, менших 20% річних [491, с. 28].

Дозвіл на проведення лізингових операцій українські банки одержали в 1990 р. за положеннями Закону „Про банки і банківську діяльність”, як додатковий вид діяльності. В 1997 – 1998 рр. банки активно створювали лізингові компанії. При АК АПБ „Україна” почав діяти фінансово-лізинговий дім, а згодом інша компанія – „Лізинг-Україна” [604, с. 92].

Характерна риса лізингу ринку – несвоєчасність виплат лізингових платежів аргпромисловими підприємствами. На початку вересня 2005 року відбулося засідання правління НАК „Укragролізинг”, на якому зазначалося про те, що дочірнє підприємство „Кримагролізинг” одержало техніки на 7 млн. грн., а повернуло за неї тільки 1,3 млн. грн., Вінницька філія – відповідно 8,5 і 2,6 млн. грн., Кіровоградська – 13,3 і 4,7 млн. грн., Сумська 10,3 і 3,5 млн. грн. Найголовніша причина такої відсутності платежів – невдалий підбір клієнтів [717, с. 91].

Ще одна причина нерозрахунків – безвідповідальне ставлення лізингодавців до вжиття такого заходу як укладення договорів застави.

Використовувався вплив судових органів. Наприклад, судова справа про стягнення заборгованості з АТ „Олександрія Хліб” (Кіровоградська обл.), яку порушило юридичне управління НАК „Укراгролізинг” щодо стягнення з цього боржника майже мільйона гривень, була завершена успішно. У результаті проведеної роботи боржник добровільно, не очікуючи примусу з боку державних виконавців, сплатив борг. Станом на 1 вересня 2005 року у виконавчому провадженні знаходилося 548 справ на суму боргу – 173,0 млн. грн. [752, с. 31].

Проблемою є також низький рівень відповідальності заводів-виробників за якість і комплектність лізингової техніки та відсутність гарантій на певний термін її використання. Більше половини вітчизняних машин не відповідає світовому рівню за показниками продуктивності, якості, надійності, умов праці механізаторів. Так, у 1996 – 1998 роках олександрійський завод „Автоштамп” розробив комбайн „Лан”, скопіювавши фермерський варіант німецького комбайна „Dominator”, Херсонський комбайновий завод розробив аналог „Дону” – потужний комбайн „Славутич”. Однак, пропрацювавши сезон-другий на полях, у перших зразків комбайнів виявилася низька надійність і конструктивна недосконалість, що було підтверджено актами обстежень Державним технічним наглядом. Частина дослідницької партії комбайнів „Лан” і „Славутич”, які були поставлені на умовах фінансового лізингу протягом 1998 – 1999 років, практично не використовується за непридатністю для роботи. Їхні власники відмовляються сплачувати передбачені лізинговими угодами кошти, і загальна заборгованість за ці комбайни вже сягнула понад 10 млн. грн. [662, с. 29-31]. Відтак вітчизняні аграрії погоджувались на придбання українських комбайнів лише на пільгових лізингових умовах, і то не часто. Існувала така тенденція, що більшість українських агропідприємств комплектувала свій машинно-тракторний парк імпоротною технікою.

Фінансовий лізинг запроваджувався з метою забезпечення реалізації незатребуваних матеріально-технічних ресурсів. Він був дещо простішим і в укладанні ресурсно вигіднішим для сільгосп підприємств, ніж банківський кредит. Останній мав короткий термін погашення, ніж строк служби техніки, передбачав одержання позики в кілька етапів, заставу від 200% суми. Об'єктом лізингу ж виступала застава, погашення було рівномірніше і прийнятніше, одночасно відбувалося постачання і фінансування.

На початку 2000-х років в Україні було близько 30 лізингодавців. Найбільш розгалужену сітку своїх філій мала Національна акціонерна компанія „Украгролізинг” (26) та ВАТ „Лізингова компанія Укראгроінвест” (10). З ними Мінагрополітика уклала агентські угоди на розпорядження коштами Державного лізингового фонду. Вони як державні агенти виступали монополістами і практично не здійснювали кредитування, що дозволяло знижувати розмір лізингових платежів на ставку банківського кредиту. В 2001 р. НАК „Украгролізинг” надавала у фінансовий лізинг техніку під 3,5% річних з авансовим платежем 22% [331, с. 305].

Ці операції не користувались популярністю, що не відповідало світовій практиці (обсяги інвестицій по лізингових схемах в розвинених країнах становить більше 50% загальних капіталовкладень).

В економіках розвинутих країн фінансовий лізинг як форма інвестування основного капіталу займала друге місце після банківського кредиту. В Україні на нього покладались великі надії. Хоча за кордоном сільське господарство не було провідною сферою в укладанні лізингових угод, його частка коливалась 3-4%. Водночас він виник і розвивався передусім в багатих країнах, як вигідна форма бізнесу. В Україні ж його розвиток спрямовувався на використання бюджетних коштів, а основні лізингові компанії “Украгролізинг” і “Украгромашінвест” працювали як холдинги. Лізингові операції в такій ситуації відсувалися на другий план, оскільки інші види діяльності прибутковіші. Фінансовий лізинг в Україні виявився малоефективним. За весь період його використання за лізинговими

угодами селяни одержали лише 3% техніки, яка надійшла в АПК [627, с. 110].

Прийнятий 11 грудня 2003 р. Верховною Радою України Закон „Про фінансовий лізинг” дещо унормував правове поле лізингових відносин, зокрема усунув ті положення, що перешкождали операціям лізингу (оподаткування, відповідальність суб’єктів тощо).

За даними Держкомстату, загальний обсяг інвестицій у 1997 р. скоротився проти 1990 р. у 5,2 рази. Найбільший спад інвестиційної активності спостерігався саме у сільськогосподарському виробництві, де капітальні вкладення на зміцнення матеріально-технічної бази зменшилися за цей період майже в 9 разів [113]. Спад інвестиційної активності в аграрному секторі економіки визначили такими причинами як: зменшення обсягів державних централізованих капіталовкладень, які не компенсувалися відповідними фінансовими надходженнями за рахунок інших важелів державного регулювання інвестиційної сфери сільського господарства; різким погіршенням умов отримання кредитів, відсоткових ставок по яких перевищувався рівень беззбитковості інвестицій об’єктів виробничого призначення; кризою фінансово-кредитної й банківської систем; зростанням неплатежів; порушенням господарських зв’язків; руйнуванням державної системи матеріально-технічного постачання.

Капітальні вкладення в агропромисловий комплекс з усіх джерел фінансування протягом 1991 – 1997 рр. зросли на 15 %, а безпосередньо в сільське господарство – лише на 8 % [106]. Діючий інвестиційний процес у переважній більшості господарств руйнував матеріально-технічну базу, спричиняв або зупиняв виробництво фондо- й енергоємних видів продукції. Особливість кредитування галузі полягала і в тому, що в неї майже не вкладались довгострокові інвестиції.

Протягом 1992 – 2003 рр. частка капіталовкладень у сільське господарство скоротилася втричі. В 2002 р. галузь одержала 1930 млн. грн., що становило 5,2% капіталовкладень в економіку України [333, с. 25].

Основна їх частина спрямовувалась у підприємства харчової промисловості та переробки сільськогосподарської продукції. Інвестиційно привабливими були такі види діяльності як виробництво напоїв (зокрема пива), молочних продуктів, жирів, промислова переробка овочів та фруктів. Безпосередньо у сільське виробництво обсяги інвестицій в основний капітал були незначними і мали внутрішнє походження. Через різного роду виробничі ризики надходження іноземного капіталу не мало стабільної динаміки. У розрахунку на одного громадянина припадало 117 дол. США [333, с. 27]. Інвестування спрямовувалось головним чином у сфери швидкого обороту капіталу.

Державою визначалися пріоритетні сфери інвестування. Здебільшого це були спеціальні економічні зони та окремі об'єкти, що належали їм.

Інвестування сільського господарства України відбувалося у т.з. вітчизняний спосіб, який мав суттєві відмінності від міжнародної практики. Інвестиції надходили з 116 країн, при цьому на 10 із них припадало $\frac{3}{4}$ загального обсягу [521, с. 67]. Половину одержували промислові підприємства. Прямих інвестицій в сільське господарство було мало. В поносному це були непрямі або ті, що перерозподілялись (з харчової та інших галузей) для розвитку сировинної бази та ринків сільгосппродуктів.

Серед найбільших перешкод на шляху створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні іноземні спеціалісти називали складні та постійно змінювані політичні “правила гри”. Для інвестора і бізнесмена гарантії вищих посадових осіб держави були меншозначущими, ніж дії чиновників: податківців, митників, представників Держстандарту, які оцінювали, видавали дозволи тощо.

У аграрній економіці провідних держав світу діяли стандарти можливих норм залучення інвестицій. Їх розробила Міжнародна фінансова корпорація. За її даними, 64% сільгосппідприємств потребували довгострокових кредитів, 16 середньо- і лише 10% короткострокових.

Вітчизняні науковці схильні вважати, що Україні слід було б використати світовий досвід залучення інвестицій в аграрний сектор.

Прикладів таких справді було чимало. Китай, який з 1980-х років почав створювати вільні економічні зони зумів наростити в 1,6 рази виробництво зерна [510, с. 38]. Таких показників було досягнуто завдяки зваженому пільговому кредитуванню. Право користування землею надавалося інвесторам місцевими органами влади, якщо розмір земельної ділянки не перевищував 66 га ріллі й не більше 132 га інших угідь. Якщо ділянка більша, то місцева влада клопотала Держплан, а той Держраду КНР про дозвіл підписувати контракт на освоєння ділянки. У цьому документі вказувались конкретні розміри, розташування, цілі використання, розмір орендної плати, який встановлювався диференційовано залежно від особливостей регіону, зони і сфери діяльності. Існували різні рівні пільг при нарахуванні плати за користування землею. Наприклад, у ВЕЗ “Джунхай” інвестор повністю звільнявся від сплати за землю, якщо використовував високі технології, а діяльність здійснював у малопробитковому підприємстві; “Шенчжень” – фірма, що використовувала високі технології, звільнялась від сплати за землю у перші п’ять років, а наступні п’ять років – на 50% [140, с. 87].

Інвестиції практично не спрямовувались у капітальне будівництво. З нижченаведеної таблиці помітна динаміка зміни інвестування в основний капітал в одному з аграрних регіонів України [496, с. 84].

Таблиця 5.5

Розподіл обсягів інвестицій та розподіл їх за формами власності в сільському господарстві Житомирської області (тис. грн.)

Роки	Інвестиції в основний капітал сільгосп-підприємств усіх форм власності	З них за формами власності		
		приватна	колективна	державна
1995	70851	408	54953	15490
2000	11067	5340	5584	143
2003	19393	11125	7589	645

Протягом 1996 – 2003 рр. на Житомирщині скоротились у 15 разів темпи будівництва тваринницьких приміщень, практично призупинилось введення в дію сховищ для овочів і плодів, картоплі, складів [496, с. 85].

В Україні розв'язувалась проблема інвестування виробництва шляхом випуску емісій акцій підприємств для акціонерних товариств і облігацій підприємств. В ринкових економіках зарубіжних країн фондові ринки залишались досить поширеними інструментами. В Україні малася власна специфіка. Акції використовувались для обслуговування приватизації, тоді як за рубежом їх ціль сприяти розвитку підприємства. Отже, вітчизняні власники акцій практично свідомо не брали участі в економічних операціях, до тих пір поки не перебирали підприємство у цілковиту власність. В 1999-і – 2000 рр. відповідно лише 22 і 33% обсягів емісії акцій були реальні кошти, решта – була емісія при корпоратизації та акціонуванні [616, с. 64]. Отже, масова сертифікатна приватизація не вирішила головного завдання – надходження інвестицій та пошуку ефективного власника. Як наслідок, більшість підприємств, акції яких були продані за цінні папери, маючи тисячі аукціонерів, не мали оборотних коштів і економічних можливостей ефективно працювати.

В Україні на початку 1990-х років було зруйнованим централізовано державне фінансування капіталовкладень у сільське господарство і не створено нічого взамін. Хаотично вибирались програми і напрямки вкладання капіталів. Науковці вносили пропозиції щодо необхідності фінансування лише окремих виробничих ланок: насінництва і племінної справи. Разом з тим часто кошти до дослідних і племінних господарств майже не доходили. Внаслідок втрачався генофонд багатьох сортів і порід. Ці підприємства функціонували за рахунок власних зароблених коштів. В 2001 – 2007 рр. зроблені спроби частково відновити державне фінансування селекції. Недооцінювалось значення приватного фінансування, де чіткіше і пильніше контролюється цільове використання коштів [502, с. 121-124].

Державна влада в Україні таким чином не могла ефективно забезпечити досягнення власної функції – гаранта стабільності інвестиційного клімату, забезпечивши передбачувані податкові, амортизаційні, митні, цінові, кредитні механізми.

Внаслідок стрімко скорочувався розмір інвестицій в основний капітал. На початку 2000-х років реальні строки експлуатації більшості основних засобів удвічі перевищили діючі нормативи. Майже припинилося відтворення й оновлення матеріально-технічної бази на селі. Розпочався перехід до ручної праці. Як наслідок, протягом 1990 – 2002 рр. фондоозброєність сільського господарства зменшилась в 4,5 рази. Таким чином, зберігалася динаміка „старіння” виробничих потужностей.

В Україні частка інвестицій у структурі валового внутрішнього продукту була низькою і не перевищувала 20% [331, с. 212]. Світовий досвід підтверджував, що стабільний економічний ріст забезпечується при частці інвестицій 25% більше у обсязі ВВП.

Низька інвестиційна привабливість сільського господарства зумовлювалась тим, що діюча нормативно-правова база не забезпечувала рівності інвесторів, недосконалим залишалось управління корпоративними правами та ускладненою процедурою банкрутства підприємств.

У 2002 р. Конференція ООН з торгівлі та розвитку у щорічній доповіді оприлюднила дані, за якими Україна посідала 95 місце серед 140 країн, і наполовину не досягала середньо можливого рівня [331, с. 212-213]. В сільському ж господарстві частка капвкладень в ВВП не перевищувала 5%. За надходженням капінвестиції в сільському господарстві розподілились наступним чином: 73,7% – колективні, 14,3% – приватні, 0,7% – комунальні, 11,3% – державні [331, с. 216].

У 2000-і роки Урядом було ухвалено кілька рішень на поліпшення інвестиційного клімату та макроекономічної ситуації у сільському господарстві. Водночас вони мали загальноекономічне значення і лише частково стосувалися галузі. Заходи, що передбачало розпорядження

Кабінету міністрів від 9 серпня 2002 р. „Про схвалення плану заходів щодо виконання Програми розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки”, спрямовувались на дерегуляцію підприємницької діяльності; лібералізацію ділової активності та створення ефективного конкурентного середовища; реформування податкової системи; забезпечення прозорості процедури прийняття рішень органами виконавчої влади; розвиток корпоративного управління; поліпшення інвестиційного клімату в процесі приватизації; розвиток фондового ринку; розвиток спеціальних економічних зон; залучення інвестицій в науку, науково-технічну та інноваційну діяльність; створення високопродуктивних робочих місць [332, с. 86].

Основні чинники, що стримували прихід інвестицій у сільське господарство України можна згрупувати в кілька підгруп: соціально-економічні (відсутність чіткої стратегії розвитку економіки та значна її тонізація; нерозвинутість умов для підприємництва; перекося в кредитуванні і надання переваг короткостроковим кредитам; неврегульованість питання з купівлею-продажем землі; складнощі в судовому захисті інвестиційних прав); політичні (непослідовність лінії стосовно інтеграційних устремлінь; часта зміна інвестиційного законодавства); організаційно-інформаційні (відсутність вдалих прикладів залучення іноземних інвестицій і розвитку на його основі бізнесу; низька кваліфікація пересічних сільгосппрацівників; схильність їх до порушення трудової дисципліни тощо).

Існували проблеми з формуванням інвестиційного клімату. Інформаційні і маркетингові ресурси тривалий час залишались у зародковому стані. Уряд неодноразово з цього приводу ухвалював рішення. Зокрема, у розпорядженні від 9 серпня 2002 р. „Про схвалення плану заходів щодо виконання Програми розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки” ішлося про заходи по лібералізації ділової активності, створення умов конкуренції тощо [332, с. 235].

У 2002 р. Мінагрополітики оприлюднив розрахунки, за якими потреби в інвестиціях галузі визначались у 35 млрд. дол. США.

Розпорошені, здебільшого паперові технології збору, систематизації і обробки інформації стримували розвиток зв'язків з аграрними ринками світу, інвестиційними банками, самими інвесторами, інформаційними базами даних. Розроблений Мінагрополітики проект Закону „Про сільськогосподарську дорадчу службу” тривалий час зависав у Верховній Раді. В 2002 р. в Україні лише в 12 областях почали розгортати свою роботу створені сільгоспдорадчі центри при допомозі міжнародних донорських організацій.

Введена в економічний механізм сільськогосподарського виробництва податкова система виконувала головним чином фіскальну функцію. Податкова система в Україні вибудовувалась за класичною схемою, характерною для країн із розвинутою економікою. Це призвело до виникнення низки суттєвих проблем – збільшилась кількість збиткових підприємств. Зумовлювалось це тим, що використовувались фіскальні механізми, а регулююча і стимулююча роль податків була зведена нанівець. Крім того, часті зміни в податковому законодавстві перешкоджали створення такого механізму, завдяки якому можна було зменшити податковий тиск на виробників і зацікавити їх у підвищенні ефективності виробництва. Введення в 1999 р. фіксованого сільгоспподатку було спробою через зміну об'єкта оподаткування заставити підприємства сплачувати хоча б частину податків до бюджету.

В Західних країнах оподаткування традиційно виступало важливим важелем державного регулювання агропромислового виробництва. Діяло близько 80 видів податків. Для сільського господарства застосовувались прибутковий податок, податок на прибуток, додану вартість, майно, спадщину, соціальний податок. Ставки податку на прибуток у Великобританії коливались від 5 – до 40%, Нідерландах – 16-72% [615, с. 68].

Приватні особи, що скуповували в селян продукцію не були платниками податків і не мали право виписувати податкову накладну. Таким чином, податок на додану вартість сплачував покупець. Це здорожувало

продукцію, робило її неконкурентоспроможною [416, с. 10]. В Україні ж, податки, розміри і види яких постійно змінювались не могли відігравати роль стимулятора аграрного виробництва. Держава, запроваджуючи жорсткий податковий тиск на сільгоспідприємства, прагнула в першу чергу залучити якомога більше коштів до доходної частини бюджету. Принципи оподаткування сільгоспідприємств, що діяли на початку 1990-х років впливали з закону «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві Української РСР» (жовтень 1990 р.). У ньому закладалися такі податкові норми, коли колгоспи, міжгосподарські підприємства й організації, радгоспи та інші державні сільськогосподарські колективи мали сплачувати податок із прибутку у розмірі 1,5 %; члени новостворених селянських господарств звільнялися від оподаткування на п'ять років, а у віддалених селах - на 10 років. Прибутковий податок не сплачувався особами, які виконували сільськогосподарські роботи тимчасово або сезонно. Не менше 80 % валютної виручки, одержаної виробниками за вирощену продукцію, залишається в їхньому розпорядженні [313, с. 12].

Відповідно до закону «Про бюджетну систему Української РСР», грудень 1990 р. місцеві бюджети мали перераховувати податки на фонд оплати праці колгоспників, прибуток колгоспів і радгоспів; плата за землю; за природні ресурси [313, с. 22]. А у червні 1991 р. закон «Про систему оподаткування» визначив податки, збори та обов'язкові платежі, що мали вноситись до загальнореспубліканського бюджету: на прибуток; з обороту; на додану вартість; на доходи; фонд оплати праці колгоспників, а також оплата за землю та природні ресурси [313, с. 144].

На початку 1990-х років господарствам доводилося сплачувати понад 20 видів податків та обов'язкових зборів і платежів.

Протягом 1992 – 1995 рр. об'єкт оподаткування змінювався чотири рази. Спочатку це був валовий доход, через рік - прибуток. Але, напевне, найважчим став земельний податок, запроваджений у липні 1992 р. законом

“Про плату за землю”, який доводилось сплачувати усім власникам землі і землекористувачам, крім орендарів, причому розмір податку не залежав від результатів господарської діяльності. Податок зростав з неймовірною швидкістю: вже у Державному бюджеті 1993 р. закладалося 30-разове збільшення його мінімальної ставки [221, с. 109].

Однак, пошук об’єктів оподаткування тривав і далі. У 1995 р. черговий раз уряд повернувся до практики оподаткування прибутку. У 1997 - 1998 рр. застосовувалися: податок на прибуток; за землю; з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; комунальний податок; збори за геологорозвідувальні роботи, виконувані за рахунок державного бюджету; до Чорнобильського фонду; на обов’язкове соціальне страхування; на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг України загального користування; на обов’язкове державне пенсійне страхування; до Державного інноваційного фонду; митні платежі.

Водночас у ряді регіонів (у Полтавській, Закарпатській та Донецькій областях) проводились експерименти по визначенню найбільш ефективних форм оподаткування. Встановлений тут податок був єдиним, але не фіксованим, він замінив собою одинадцять видів оподаткування, у тому числі податки на додану вартість і на доходи фізичних осіб та збір за спеціальне використання природних ресурсів. До нього не входили комунальний податок і збір до Державного інноваційного фонду, які були включені до фіксованого податку. Експеримент засвідчив, що за умов фінансової кризи можливість сплати податку в натуральній формі мала певне стимулююче значення для стабілізації виробництва. Сплата єдиного податку була своєрідним кредитом, що дозволяло господарствам більш ефективно використовувати свої обігові кошти та розширювати власне виробництво. Проте відсутність грошей на рахунках багатьох господарств, у тому числі й через проведення бартерних операцій, створювали досить-таки обтяжливі умови для сплати податку своєчасно і в повному обсязі. Його вносили в основному натурою, а не грошима, як того вимагав закон [701].

Указ Президента України «Про фіксований сільськогосподарський податок», червень 1998 р. спростив існуючу систему оподаткування, зокрема на 30 % знизивши загальний податковий тиск і в цілому міг би сприяти раціональному використанню землі та нарощенню обсягів виробництва. Установлювалось також, що фіксований податок вводиться замість сукупної величини десяти податків та зборів (зокрема, податку на прибуток, плати за землю, зборів до Чорнобильського та Пенсійного фондів, за грошову оцінку сільськогосподарських угідь). Зберігалися такі платежі, як акцизний збір, податок на доходи фізичних осіб, збір за користування надрами та фіксований податок запроваджувався з 1999 р. і сплачувався виключно у грошовій формі [221, с. 127].

Ці заходи мали зупинити практику приховування сільгосппродукції, та сприяла розвитку, тіньової економіки, завдаючи значної шкоди аграрному виробництву.

Однак загальна ставка податку залишалась досить високою, що значно здорожчувало продукцію, робило її неконкурентноспроможною і гальмувало експорт, створювало труднощі реалізації на внутрішньому ринку, який поступово заповнювався імпортною продукцією. Держава завищувала ставки, враховуючи дефіцит Держбюджету.

В 1998 – 1999 рр. введення спеціального механізму справляння ПДВ в сільському господарстві політиками і науковцями розглядалось тимчасовим заходом. Але вони продіяли до 2007 р. і вступали в протиріччя із зміненими умовами господарювання, формами і методами державної підтримки, засадами функціонування місцевих бюджетів [700, с. 107-115].

Більшість сільгосппідприємств через низьку рентабельність виробництва не могли самостійно формувати джерела виплати податків. А тому з року в рік наростали їх борги по їх сплаті. Держава, аби підтримувати на певному рівні темпи виробництва, вдавалась до реструктуризації їх боргів. Лише під дією механізмів, що були закладені у прийнятій Верховною Радою 5 червня 1997 р. Закон України “Про списання боргів і реструктуризацію

податкової заборгованості платників податків станом на 31 березня 1997 р.”, були реструктуризовані борги сільськогосподарських підприємств на суму близько 1 млрд. гривень, у тому числі на 0,5 млрд. було списано штрафів і пені [101]. На 1998 р. загальна сума боргів, що підлягали реструктуризації, становила близько 3,5 млрд. гривень, із них 1,3 млрд. були боргами перед бюджетом, 1,8 млрд. - Пенсійним фондом, 230 млн. - перед Фондом соціального страхування. Основна їх маса припадала на сільгоспідприємства (92 %), 7,6 % - на цукрові заводи, 0,4 % - риболовецькі господарства [108]. Крім того частково списувала та пролонговалась заборгованість сільгоспідприємств за отримані у 1994 – 1998 рр. аванси та матеріально-технічні ресурси у розмірі 765 млн. гривень. виділялись 36 млн. грн. на придбання запасних частин, відповідні суми на розвиток льонарства й хмелярства, закупівлю 200 тис. т. насіння, 530 тис. тонн непродовольчого зерна для потреб птахофабрик і свинокомплексів. Село ж одержувало безпроцентні товарні кредити на поставки мінеральних добрив і паливно-мастильних матеріалів. У 1998 р. для потреб сільського господарства було перераховано з Держбюджету 6,6 млрд. гривень [688].

Така практика дозволяла лише забезпечувати просте відтворення виробництва, поступальний же розвиток не міг досягатися.

Отже, спорадичні заходи держави щодо фінансової стабілізації аграрного виробництва у вигляді звільнення від оподаткування, надання різноманітних і часто непрямих позик, списання та реструктуризація боргів не давали належного ефекту. Протягом 1995-2000 рр. було реструктуризовано боргів майже на 10 млрд. грн. Разом з тим борг сільгоспідприємств на початку 2000 р. досяг 15 млрд. грн. [241, с. 465]. За цих умов продовжували стрімко зростати неплатежі за одержані ресурси та з оплати праці.

Незважаючи на спроби влади створити лояльну систему оподаткування в сільському господарстві не відбувався масово притік іноземних інвестицій. Законодавчо-нормативна база, що була створена за роки незалежності

надавала право іноземним інвесторам вкладати у будь-які об'єкти агропромислового комплексу розробляти й освоювати відновлювальні і невідновлювальні природні ресурси, проводити господарську діяльність, пов'язану з використанням об'єктів державної власності, які не передані підприємствам, установам, організаціям у повне підпорядкування. Діяльність інвесторів могла здійснюватись на підставі концесійних договорів, укладених з урядом чи уповноваженим на це державним органом. Термін дії концесійної угоди не міг перевищувати 99 років [432, с.18-19]. Але іноземний капітал відлякувала загальна, нестабільна, політична криза, корупція в Україні. Інвестори віддавали перевагу харчовій і переробній галузям, фактично обминаючи сам процес матеріального виробництва. У 2001 р. з 796 млн. дол. інвестицій у галузі агропромислового комплексу і у сільське господарство надійшло лише 88 млн. дол., або 2 % [257, с. 90]. Переважна частина вкладень спрямовувалась у сферу реалізації (зерна, соняшнику), тобто де працювали іноземні трейдери.

Торгувати сільгосппродукцією залишалось набагато вигіднішим, ніж виробляти її, особливо за існуючої на селі ситуації. Не менш вагомою обставиною було і те, що іноземні інвестори надавали перевагу посередницьким структурам, їхнє небажання економічно зміцнювати потенційних конкурентів на європейському ринку - українських селян. Разом із тим чимало інвестицій розтринькуються й розкрадаються «ділками від економіки», особливо тими, що перерозподіляли ці кошти.

Крім того інвестиції виділялися без права вільного обрання партнера і обов'язково під гарантії уряду, який далеко не кожному виробництву чи власнику готовий їх надати. Відносна «непривабливість» АПК України для інвестиційного процесу зумовлювалась також і високим ступенем ризику внаслідок нестабільності національної економіки, і особливо невирішеністю проблеми власності на землю. Також через інертність змін, порівняну обмеженість виробленого асортименту продукції, відсутність належних умов для транспортування окремих її видів, що призводило до втрат продукції й

капіталу, подовжувало строки окупності інвестицій. Разом з тим у 90-і роки в Україні при допомозі іноземних інвестицій було створено кілька “оазисів” високо інтенсивного виробництва. Продуктивніше працювали інвестиції, що спрямовувались під конкретні міжурядові і міжбанківські угоди. З відкритих у 1997 р. одинадцяти кредитних ліній Німеччиною, США, Італією, Францією та Японією на загальну суму 2,45 млрд. доларів, на початок 1998 р. діяло сім. Із загальної суми оформлених на цей час інвестицій 2,1 млрд. доларів (58 %) спрямовувались в агропромисловий комплекс. На основі підписаної у грудні 1994 р. між Українським агентством міжнародного співробітництва і Міністерством економічних справ Голландії «Програми співробітництва на 1995 рік», голландська сторона виділяла кошти на створення пілотного проекту регіонального розвитку Івано-Франківщини. Голландська фірма „Main mashine fabric BV” взяла на себе фінансування модернізації птахівничої галузі Криму [670]. У рамках проекту TACIS в 1994 р. у 43 господарствах України на основі іноземних інвестицій запроваджувались французька технологія вирощування соняшника, а в 27 господарствах за допомогою іспанських фірм здійснювалось виведення нових порід худоби [102].

За участю відділення Всесвітнього банку реконструкції та розвитку Міжнародної фінансової корпорації у 1995 р. була розроблена модель реформування аграрного виробництва Дніпропетровської області. Фінансував проект британський фонд „Ноу-Хау”. Фермерським підприємствам регіону надавалися юридичні, бухгалтерські, податкові та інші консультації. Був підготовлений посібник, в якому викладався досвід реорганізації трьох КСП Донеччини – „Іванівське”, „Росія” та ім. Леніна [102].

Розширювалась мережа спільних підприємств. У листопаді 1995 р. Міністерством агропромислового комплексу та німецьким товариством „Райффайзен” (м. Франкфурт-на-Майні) було створено підприємство, яке, використовуючи в умовах України німецький досвід, займалося

агротехнічним сервісом, здійснювало заготівлю, зберігання й переробку сільськогосподарської продукції та реалізовувало її на внутрішньому і зовнішньому ринках [441, с. 127].

З 1994 р. в Асканії-Новій почало діяти українсько-німецьке підприємство „Асканія – Генетик” ЛТД, яке спеціалізувалось на виведенні нових порід великої рогатої худоби. Його фонд становить 180 тис. німецьких марок, з яких 49 % внесені українською стороною, а решту – німецькою фірмою [116].

У 1997 р. частка спільних підприємств у загальних обсягах іноземного інвестування сільського господарства становила 79 %, у тому числі тих, що випускали продукцію – 41 % [744, с. 98].

Введення фіксованого сільгосподатку викликало дискусію серед фахівців економістів і політиків. Було очевидно, що за умов недосконалої фінансово-кредитної системи, цей вид податку не сприятиме подоланню платіжної кризи в сільському господарстві, не стимулюватиме його розвиток, а носитиме виключно фіскальну функцію. Фіксований податок замінив 12 податків і зборів. Його об'єктом виступала земля сільськогосподарського призначення. За перший рік його дії було зібрано 474 млн. грн. платежів, що удвічі менше, ніж за попередній рік. В подальші роки зростали надходження від цього податку, в тому числі і внаслідок поліпшення податкової дисципліни.

Фіксований податок мав переваги, оскільки передбачена стабільність і незмінність ставок дозволила сільгоспідприємствам розробити власні бюджети та планувати свою роботу, унеможлилювалось приховування реальних доходів. Пов'язаний з розміром земельної ділянки, а не з обсягом реалізації податок спонукав товаровиробників до збільшення обсягів виробництва за рахунок інтенсивних технологій, ефективного використання землі. При ньому передбачався більш простіший бухгалтерський облік, податкова звітність, зменшувалася загально чисельність платників податків. Діяла лише грошова форма оплати.

В 1990-і роки держава неодноразово здійснювала реструктуризацію і списання недоїмок сільгосп підприємств у платежах до бюджету і Пенсійного фонду.

Закон України „Про внесення зміни до статті 11 Закону України „Про податок на додану вартість” від 18 лютого 1999 року мав стимулюючий характер і передбачив для переробних підприємств можливість перераховувати сільгоспвиробникам кошти від сплати податку на додану вартість. Це робилося з метою розширення поставки сировини на підприємства, заповнення ними виробничих потужностей і на цій основі здешевлення готової продукції. Закон України „Про внесення зміни до Закону України „Про податок на додану вартість” від 13 червня 2000 р. надав сільгосп підприємствам пільги з ПДВ при продажі товарів власного виробництва [331, с. 310].

ПДВ, на відміну від податку з обороту, справлявся на кожній стадії виробництва. Світовий досвід переконував, що цей податок ефективний і корисний за умов його диференційованої дії, коли понижені ставки платежів вводяться на продовольчі товари, а підвищені – на предмети розкошу. Введений податок передбачав стягнення платежів з доданої вартості, а не нараховувався на додану вартість. Це викликало різко негативне його сприйняття з боку сільгоспвиробників. Законотворці, закладаючи в сутнісну складову податки, фіскальну функцію, передбачили, що норма, за якою сума податку, що перераховувалась до бюджету, визначалась різницею між загальною сумою та сумою податкового кредиту. На початку 2000-х років в Україні складалось так, коли близько 20% ПДВ сплачувалось шляхом взаємозаліків та бартерних операцій. Крім того, податок справлявся з усіх товарів і майже не впливав на споживчі інтереси громадян.

У 2000-і роки державі вдалося запровадити т.з. спрощений механізм оподаткування сільського господарства, який в цілому був сприятливим для реформування та інвестування галузі. Фіксований сільськогосподарський податок дозволив сільгосп підприємствам нагромаджувати обігові кошти.

Уряд у цій царині узгоджував дії із положенням Закону України від 18 січня 2001 р. „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років”, що забороняли внесення змін до чинного законодавства, які б могли призвести до збільшення податкового тиску на сільгоспвиробників. Водночас держава розширювала сферу оподаткування, переслідуючи передусім мету – поповнення бюджету. 28 листопада 2002 р. Верховна Рада України ухвалила постанову, якою заборонялося сільгосп підприємствам сплачувати фіксований сільгосподаток у негрошовій формі, об'єктами оподаткування ставали землі водного фонду, які використовувалися для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах. Ставка фіксованого сільгосподатку установлювалась у розмірі 1,5% грошової оцінки одиниці площі ріллі [332, с. 74-75].

Водночас податкове навантаження залишилось високим. Слабким місцем були взаємовідносини між платниками податків та податковими органами. Система оподаткування стримувала розвиток малого і середнього бізнесу в сільському господарстві, соціальної сфери села в цілому.

Закон України „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років” від 18 січня 2001 р. зберіг до 1 січня 2005 р. дію норми сплати фіксованого сільгосподатку, встановив, що податок на додану вартість залишався у сільгоспвиробників і спрямовувався на поповнення основних і оборотних засобів. Фіксований податок дозволяв значно зменшувати платежі. В 2001 р. господарства сплачували за користування 1 га угідь 20-23 грн., а частка виручки від реалізації продукції перевищувала 7%. Від цього податку бюджет одержував 175,5 млн. грн. [331, с. 161].

Держава, ведучи постійний пошук надходжень до Держбюджету, змінювала перелік об'єктів оподаткування, умови сплати податків. Так, відповідно Закону Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. „Про внесення змін до Закону України „Про фіксований сільськогосподарський податок” заборонялось сплачувати фіксований сільгосподаток у негрошовій (натуральній) формі. Розширювалось коло об'єктів: ними ставали землі

водного фонду, які використовувалися для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах [332, с. 75].

Пільги з ПДВ дозволяли сільгосп підприємствам формувати обігові кошти. Сума їх досягала 700 млн. грн. У 2002 р. до Держбюджету від сплати фіксованого сільськогосподарського податку надійшло 420,4 млн. грн., що становило 88,4% нарахованої податковими органами суми. Практично всі вони виплачувалися грішми [332, с. 74]. Сплата продукцією ставала все меншою.

В 2000-і роки держава віднаходила такі податкові інструменти, які б не вимивали фінансові ресурси із сфери агропромислового комплексу, живили його і підтримували у функціональному стані. Так, відрахування від податку на додану вартість на рослинницьку і тваринницьку продукцію перераховувались для придбання господарствами техніки, міндобрив та засобів захисту рослин. Суми аналогічного податку з переробних підприємств за реалізовану продукцію використовувались як дотації сільгоспвиробникам.

В 2003 р. було продовжено дію до 1 січня 2005 р. положення Закону України „Про податок на додану вартість”, за яким зберігалась нульова ставка ПДВ для сільгосп підприємств, які поставляли переробним підприємствам молоко і м'ясо. Крім того, Законом України від 19 червня 2003 р. „Про внесення змін до деяких Законів України щодо регулювання діяльності в аграрному секторі економіки” вносились зміни до Закону України „Про фіксований сільськогосподарський податок”, які передбачали, що у платників фіксованого податку доход від сільськогосподарського виробництва повинен досягати 75% загального доходу. Таким чином, до податкових платежів долучалися реорганізовані підприємства, що займалися виробництвом, переробкою та збутом сільгосппродукції.

Видатки асигнувань агропромислового комплексу з Держбюджету змінювались. Законом України „Про державний бюджет України на 2004

рік”, ухваленим 18 грудня 2003 р., вони були більшими на 20% порівняно з попереднім роком і досягали 2442 млн. грн. [333, с. 22].

Державою заохочувався експорт сільгосппродукції. В Закон „Про державний бюджет України на 2004 рік” було закладено норму, за якою звільнялись від оподаткування податком на додану вартість товари 1-24 груп Української класифікації товарів [333, с. 23]. У 2003 р. загальна сума сплати цього податку досягла 372,6 млн. грн. [333, с. 24].

Отже, в 1990 – 2000-і роки аграрне господарство стало експериментальним майданчиком, де держава апробувала власну фінансово-кредитну та інвестиційну політику.

5.3. Збут сільськогосподарської продукції та його соціально-економічні наслідки

На початку 1990-х років катастрофічні наслідки для сільськогосподарського виробництва мала цінова політика, яка ініціювалась державою та підтримувалась окремими вітчизняними економістами-аграрниками. У колі фахівців, вчених-аграрників, домінувало уявлення про те, що стратегічним напрямком реформи цінової системи АПК має бути поетапна (по мірі становлення ринкових відносин) лібералізація цін. Пропонувалося розширити масштаби застосування вільних цін, замінити державне регулювання системою економічних важелів. Особливо наголошувалося на тому, що ціни на продукцію сільського господарства повинні гарантувати еквівалентність грошового обміну між містом і селом, вони повинні забезпечити сільськогосподарським підприємствам та фермерським господарствам передумови для їх розширеного відтворення і нормальної госпрозрахункової діяльності, а також сприяти повнішому задоволенню продовольчих потреб суспільства і сировинних потреб промисловості [288, с. 4].

Разом з тим брак досвіду змушував вдаватися до використання у цій сфері досвіду попередніх десятиліть, коли державні дотації поглиналися диспаритетом цін на промислову й сільськогосподарську продукцію. Було встановлено жорстке державне регулювання цін, введені численні податки, що буквально спустошили село. Концепція, що матеріалізувалась владними органами заперечувала необхідність державної підтримки сільського господарства, по суті пропагувала його повну некерованість. Вона й визначила зміст перших законодавчо-нормативних актів із питань кредитування та оподаткування сільської економіки.

Таким чином, було втрачено розуміння меж державного втручання у цей важливий управлінський механізм. Не був врахований світовий досвід.

В Австрії кероване ціноутворення було засноване ще в 1945 р. і скориговане у 1988 р. Відповідно до нього державне регулювання цін здійснювала спеціальна комісія на чолі з канцлером. У США державне регулювання цін велося по 70 галузям економіки, в Японії – по 200 [665, с. 44]. Основним регулятором цього процесу виступав закон вартості, механізм дії якого вимагав зіставлення витрат виробництва і надходжень, отримання прибутку. Другим важливим чинником управління виступав закон отримання норму прибутку. В Японії прибуток обмежувався нормою 19-21%. Виробник мав частку прибутку у 92-95%, з якого 70-85% спрямовувалось на подальший розвиток виробництва (відтворення), 4% – комерційним структурам, 1% – банкам [665, с. 44].

В 1992 р. банки України одержали 349 млрд. крб. прибутку, або 36,5% прибутку усього господарства. В 1995 р. прибутки розподілялись наступним чином: банки – 60%, комерційні структури – 25-28%, промисловість, сільське господарство – 12-15% [665, с. 44]. Отже в Україні законодавче поле було таким, коли не вигідно було працювати у промисловості і сільському господарстві, тобто у реальному секторі. Комерційні галузі залишались неконтрольованим, одержували надприбутки, з яких практично більшість

ішла для власного збагачення. Діяли таким чином руйнівні макроекономічні диспропорції.

Відповідно економічних закономірностей ціни на сільськогосподарську продукцію, як складову спільного цінового механізму, зазнавали різного роду коливань. В ідеалі вони мали за рівнем бути нижчими вартості сільгосппродукції, але вищими собівартості. Верхня межа їх – це роздрібні ціни з вирахуванням видатків на заготівлю, зберігання, транспортування, обробку, переробку та торгівлю. В країнах з розвинутою економікою сформована складна система цін. Державами створювались спеціальні адміністративно-правові механізми, які, з одного боку, аналізували співвідношення на рівні цін, а з другого – впливали на процеси внутрішнього ціноутворення. Ці держави регулювали ціни від 5 до 50% видів продуктів. В США ця регуляція стосувалась від 5 до 10%, Японії – до 20%, Швейцарії – 50% обсягів. У країнах ЄС держава наглядала за цінами на ринку сільгосппродукції (88 – 97% продукції), а на наднаціональному рівні контролювалося 15% цін [726, с. 93].

Вільне формування цін в усіх галузях економіки та спрямування державою шляхом установлення орієнтовних цін у сільському господарстві призвело до порушення паритету цін. Найбільших втрат зазнало сільське господарство в 1993 р. Ціни на м'ясо проти 1992 р. зросли в 37,6 раз, молока в 237 рази, а на матеріально-технічні ресурси у 56,6 рази [589, с. 3].

За даними Інституту аграрної економіки УААН, протягом 1991 – 2000 рр. через диспаритет цін сільське господарство втратило 57,1 млрд. грн., а всі види державної підтримки становили лише 7,4 млрд. грн. [676, с. 26]. Методика ціноутворення, за виключенням лібералізації поч. 1990-х років, не удосконалювалась, у певній мірі мала хаотичний, а іноді й кримінальний характер.

Законом України „Про ціни та ціноутворення” січень 1991 р. й постанов уряду „Про систему цін у народному господарстві і на споживчому ринку України” на сільськогосподарську продукцію були введені єдині

закупівельні ціни, які визначалися на основі прогнозованих темпів росту цін на засоби виробництва та послуги, що надавалися сільському господарству. Однак, при цьому не були враховані можливі негативні наслідки для вітчизняної економіки, що реформувалася не такими темпами, як очікувалося. Не було взято до уваги те, що в державі відбувалася зміна форм власності (у тому числі на землю та майно сільгосп підприємств), проводилася приватизація у переробних галузях, почав формуватися ринок матеріально-технічних ресурсів для села. Слід зазначити, що Закон України „Про ціни та ціноутворення” окреслив як базові компоненти підходів до формування цін; рівні умови для розвитку форм власності; запобігання монополізму; об’єктивність співвідношення цін на промислову і сільськогосподарську продукцію [333, с. 324]. Це стало однією з причин деструктивної за наслідками динаміки зміни цін.

Основними інструментами, які використовувались при вирішенні продовольчої проблеми, виступали державні закупки, субсидії, маніпулювання цінами і торгівлею, тяжіння державного контролю над активами та діяльністю сільськогосподарських підприємств.

Держава спочатку зменшувала обсяги закупівель продукції у сільгоспвиробників для загальнодержавних потреб, а згодом повністю відмовилася від державного контракту та гарантування їм вигідної реалізації запропонованих ними товарних обсягів сільськогосподарської продукції.

У 1992 р. уряд адміністративними засобами зобов’язав господарства продавати державі близько третини від загального врожаю зернових і половину тваринницької продукції за встановленими цінами, що були нижче ринкових. Це природна річ не могла заохочувати сільгоспвиробників збільшувати виробництво продовольства. А намагання уряду стимулювати виробника через підвищення закупівельних цін, спричинило їхнє зростання зокрема на хліб у 10 разів. Для того, щоб пом’якшити ціновий удар по споживачах, уряд змушений був ввести їхнє субсидування [219, с. 345].

Діючі ціни негативно впливали на купівельну спроможність громадян. До початку 1990-х років держава зберігаючи фіксовані ціни на продовольство, що реалізовувалося через державну торгівельну мережу фактично закладала низькі ціни на хліб та інші вироби із зернових культур, на деякі продукти тваринництва (м'ясо, молоко, молокопродукти), що сприяло підтримці певного рівня платоспроможності усіх верств населення. Витрати ж селян на виробництво продукції доводилося компенсувати за рахунок державних коштів.

На початку 1992 р. більшість споживчих цін в Україні залишалися фіксованими на хліб та інші вироби із зернових, але був знятий контроль над цінами на м'ясо і молочні продукти. Державою зерно закуповувалося за цінами встановленими адміністративно і формувалися на основі компенсації витрат з урахуванням норми прибутковості. В 1993 – 1995 рр. були введені орієнтовні закупівельні ціни; 1993 – 1997 рр. закупівлі проводились через бюджетне авансування, кредитування.

Результатом політики контролю цін стало значне погіршення умов реалізації сільгосппродукції. Уряд спробував розв'язати цю проблему шляхом субсидування виробників. Але такі кроки посилювали негативні явища у розвитку не лише аграрної сфери, а й економіки в цілому. Неспроможність уряду покрити свої фінансові витрати призвела до зростання бюджетного дефіциту і неконтрольованої інфляції, руйнації системи заощаджень та інвестування економіки. Контроль над цінами й прибутком не стимулював виробників до зменшення собівартості продукції, не заохочував нових суб'єктів господарювання до виходу на ринок сільгосппродукції. Низькі ж ціни, встановлені державою, зводили нанівець заходи по авансових платежах.

Протягом 1994 – 1996 рр. державні закупки сільгосппродукції зменшились до рівня, необхідного для задоволення потреб громадського сектора (армії, міліції, медичних закладів тощо). Влітку 1994 р. відновлювалося державне замовлення в обсязі 10 млн. тонн зерна, що

становило приблизно 30 % валового збору [219, с. 346]. Продовжував діяти контроль за цінами на хліб, а на експорт зернових встановлювались квоти. Враховуючи, що приватні торгівельні організації пропонували сільгоспвиробникам більш високі ціни, держава спробувала компенсувати це, запропонувавши негрошові стимули для виконання закупівельних квот, зокрема, преференційний доступ до матеріально-технічних ресурсів. Знову вводився контроль над експортом зерна для того, щоб воно залишалося на внутрішньому ринку.

Держава змушена була механізм ціноутворення регулювати в ручному режимі, зберігаючи систему твердих цін. Ліберальні засади ціноутворення не влаштували частину владної аграрної бюрократії, а також олігархічні клани, які мали надприбутки від визискування села. Всіляко гальмуючи впровадження цивілізованих ринкових відносин, вони домагалися зниження закупівельних цін на сільгосппродукцію, водночас підвищуючи їх на пально-мастильні матеріали і електроенергію. Для придбання тонни пального, мінеральних добрив чи техніки виробники змушені були віддавати чи не всю вирощену продукцію.

Неконтрольована ринкова стихія дозволяла тим, хто прагнув мати надприбутки, безперешкодно привласнювати левову частку створеного тяжкою працею селян продукту. Темпи росту цін на ресурси, які споживало сільське господарство, засоби виробництва та послуги, що надавалися йому, більш ніж у 6 разів перевищували зростання цін на аграрну продукцію. Порушувався ціновий паритет, що існував між галузями агропромислового комплексу до 1990 р., насамперед, через різке зменшення валової та товарної продукції сільського господарства. Падала купівельна спроможність грошей, отриманих виробниками від реалізації зерна, цукросировини, молока, худоби й птиці.

Низка причин змушувала сільськогосподарські підприємства продавати зерно за низькими цінами. Державні регулятори, як видно з нижченаведеної таблиці, спрацьовували не завжди ефективно [609, с. 112].

Динаміка змін цін на зерно за суб'єктами реалізації (грн./т.)

Суб'єкти та способи реалізації	Роки			
	1996	1999	2001	2003
Заготівельні організації	220	213	398	554
Споживча кооперація	176	226	373	428
Населення	96	174	365	432
Ринок	163	214	377	528
Бартер	173	208	374	545
Середня ціна реалізації	165	207	377	497

Використання єдиного т.з. цінового механізму у взаємостосунках виробників сільгосппродукції і переробників не приносило бажаного економічного ефекту. Особливо це відчутно проявлялось у діяльності цукрових заводів, які вдавались до маніпуляції цінами. Так, Теофіпольський цукровий завод, що на Хмельниччині, встановлював ціну для селян на сировину – 88 грн. за тону, господарствам – 65 грн. За визнанням одного з керівників сільгоспідприємств Героя України В. Петринюка, господарство протягом 2002 р. втратило через зниження цін 3,4 млн. грн. [399, с. 117].

Лібералізація цін на поч. 1990-х років мала особливо негативні наслідки для тваринництва. Пік кризи припав на 1993 р. Протягом 1992 – 1993 рр. ціни на тваринницьку продукцію зросли в 37,6 разів, на молоко – 237,6, м'ясо – 246 рази.

Зростання цін у виробників зумовили їх ріст і у торговельній мережі. Якщо в 2003 р. заготівельні організації закуповували сировину по 0,74 копійки за літр, то у магазині треба було сплатити 1,8 гривні. Таке зростання роздрібних цін створило парадоксальну економічну ситуацію, наслідком якої стало зниження купівельної спроможності населення, а відповідно і обсягів його споживання. Господарства банкрутіли [696, с. 125-126].

У країнах з ринковою економікою ця проблема вирішена, і кожна держава вміло використовувала ціни як інструмент регулювання виробництва. У ЄС здійснювалось наднаціональне регулювання цін. Рішення приймала Рада Міністрів. Встановлювались таким чином для фермерів мінімальні і максимальні ціни. У Швейцарії спеціально цим опікувалось федеральне відомство по контролю за цінами [653, с. 10].

Ціни на сільгосппродукцію, залежні від темпів зростання вартості спожитих ресурсів промислового походження, постійно “хиталися”, що оберталося для сільського господарства колосальними збитками.

Підприємства сільського машинобудування, хімічні заводи залишались високо монополізованими. Вони продовжували диктувати ціни сільгосп підприємствам, не зважаючи на те, що на ринку України з’явився конкурент – імпортна техніка. Однак через її дорожнечу і важкий фінансовий стан сільгосп підприємств похитнути монополію не вдавалось. Держава у свою чергу не мала важелів, які б робили неможливим підвищення ціни підприємствами-монополістами.

Стрімке зростання цін на промислову продукцію, звичайно ж, призводило до зменшення її надходжень у господарства. Вартість окремих видів матеріальних ресурсів сягала „астрономічних” величин. Наприклад, темпи зростання цін на продукцію тракторних заводів були навіть вищими ніж у цілому по машинобудуванню. Відсутність ринку збуту (через низьку платоспроможність сільських споживачів) спричинила скорочення обсягів виробництва тракторів та інших сільськогосподарських машин. Як наслідок, значна частина техніки у господарствах фізично й морально застарівала, не оновлювався машинно-тракторний парк.

Держава здійснювала контроль за цінами з тим, аби нормалізувати цінову ситуацію на споживчому ринку соціально вагомих товарів, в тому числі і продуктів харчування. Відповідно постанови Кабінету міністрів від 22 лютого 1995 р. „Про положення про державне регулювання цін (тарифів) на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного

споживання, роботи і послуги монопольних утворень” встановлювались фіксовані ціни, розмір торгових надбавок, межі рентабельності підприємств тощо.

Заходи тимчасової дії, роль яких виконували укази Президента України та інші законодавчі акти, визначали цінову підтримку у вигляді сум податку на додану вартість (молоко, м'ясо) діяли одномоментно, фрагментарно, а тому не давали відчутного впливу на виробництво. Такою виявилась і дія Указів Президента України „Про заходи щодо державної підтримки сільськогосподарського виробництва” (березень 1998 р.) та „Про основні напрями розвитку агропромислового комплексу України” (червень 1998 р.), які давали змогу частково списати та реструктурувати заборгованість по бюджету і Пенсійному фонду сільгоспвиробникам і цукровим заводам на суму 2,9 млрд. гривень, а також уперше за останні роки нарахувати 247 млн. гривень державних дотацій за продані переробним підприємствам молоко та м'ясо, а також виділялось державному лізинговому фонду 166 млн. гривень для започаткування лізингової діяльності щодо забезпечення села вітчизняною технікою [107].

В Україні ринковий метод ціноутворення продовжував функціонувати об'єктивно. Функція в цьому процесі держави виявлялась неефективною. Виробники сільгосппродукції не мали змоги диктувати ринку ціну, а тому недоодержували в прибутках. Крім того, неврахування в собівартості продукції вартості землі, ціни, на кінцеву продукцію виявлялись заниженими на 30% від потреби [649, с. 5]. Отже, кошти, які недоодержували селяни, використовувались для формування надприбутків вітчизняними олігархами.

На формування цін впливало кілька чинників. Держава дотувала виробництво законодавчо визначеної групи продуктів (зерно, худоба, молоко, цукрові буряки). Крім того, спрацьовували і ринкові регулятори (взаємодія попиту і пропозиції).

Скасування в кінці 1990-х років держзамовлення практично поставило галузь на грань банкрутства. Більшість господарств уникали податків, стали

учасниками бартерних схем, перейшли на виплату зарплати продуктами. Указ Президента від 3 грудня 1999 р. зрушив галузь з точки стагнації та надав певної динаміки перетворенням. Держава списала борг у 6,6 млрд. грн. і запровадила зручний і вигідний аграріям фіксований податок та інші преференції. Перший рік – 2000-й виявився несприятливий: валовий збір зерна становив лише 24 млн. т. – найнижчий показник за попередніх 30 років. Очевидно вперше за останнє десятиліття спрацював психологічний фактор високої персональної відповідальності. Крім того, посилювався контроль і тиск “знизу”, тому орендарі змушені були вчасно і у повному обсязі розраховуватись із селянами. У свою чергу зовсім по-іншому почали діяти і влада: замість традиційних весняних подачок за сумнівними схемами (позичок ресурсами з держрезерву, ДАКу “Хліб України”, НАКу “Нафтогаз України”, Міноборони, які ніколи не поверталися) держава нічого безоплатно не дала, але вперше в історії нічого за безцінь у селян і не забрала. Майже після повного відчуження, хоча й на дуже жорстких умовах, у сільське господарство прийшов банківський капітал: перші 800 млн. грн. виділили комерційні банки на весняно-польові роботи. Частина ризиків у вигляді компенсації процентних ставок гарантувала держава, і сталося, за визнанням науковців, економічне диво: наприкінці 2001 р. майже всі кредити були повернуті. У сільське господарство пішли інвестиції.

Далі відбувалося самозакохання (ейфорія) діями ринкових механізмів. Держава самоусунулась від регулювання процесів. В 2003 р. це обернулось катастрофічними наслідками.

Нерівнозначність цінового обміну в поєднанні з економічною та фінансовою кризою призвела до наростання обсягів бартерного товарообміну. В 1990-і роки продаж за бартером був формою відносин сільських виробників з постачальниками матеріально-технічних ресурсів. Ці форми розрахунків були передбачені законодавством України. Зокрема Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” під бартером розглядав господарську операцію, що передбачала проведення розрахунків за товари

(роботи, послуги) у будь-якій формі, іншій, ніж грошова, включаючи будь-які види заліку за погашення взаємної заборгованості, в результаті яких не передбачались перерахунки коштів на рахунки продавця для компенсації вартості товарів (робіт, послуг). Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” надавав суб’єктам аграрного підприємництва право здійснювати товарообмінні (бартерні) операції та іншу діяльність, побудовану на формах зустрічної торгівлі між українськими та іноземними господарюючими суб’єктами [408, с. 30].

Бартер в Україні був породжений значною інфляцією, нестачею валютних коштів у держави. Він мав негативні економічні наслідки, оскільки підривав стійкість грошової одиниці. Виникав передусім на ґрунті не паритетності обміну між аграрною і промисловою продукцією, бажання суб’єктів господарювання уникати оподаткування, невміння торгування тощо. Бартер стримував прихід інвестицій в галузь. Водночас особливо на початку 1990-х років він дозволяв багатьом господарствам “вижити” і уникнути повного “банкрутства”. В 1992 р. на умовах бартеру імпортувалось 50% загального обсягу продукції в Україну [408, с. 30].

Внаслідок диспаритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію аграрні підприємства потрапили в кризу неплатежів. Незважаючи, що в 1997 р. сільськогосподарські виробники виробили достатню кількість продукції, необхідної для обміну, грошей для погашення платіжних зобов’язань не мали. Отже, вони заборгували постачальникам, підрядчикам, банківським структурам 2,6 млрд. грн. Рахунки були порожні. Розрив між надходженням і потребою галузі досяг 17 млрд. грн. [531, с. 50].

Як наслідок, зростали обсяги бартерних операцій. Це було національною трагедією. В умовах становлення ринкових структур цей механізм був більш, ніж шкідливим. В 1997 р. лише 2,3% сільгоспідприємств видавали повністю готівкою [531, с. 51]. Бартерні схеми розрахунків застосовували часто не тільки збиткові, а й підприємства, що працювали прибутково і намагалися ухилитися від сплати податків.

З 1995 р. почала поступово зменшуватись доля бартеру в аграрному товарообміні [332, с. 437].

Таблиця 5.7

***Зміна частки бартерних операцій при реалізації
основних видів агропродукції***

Види продукції	Роки				
	1995	1999	2000	2001	2002
Всього	12,0	27,1	18,7	7,6	4,4
Продукція рослинництва	19,2	37,6	25,0	10,4	6,1
Зернові культури	12,8	33,7	25,4	11,9	6,8
Олійні культури	55,2	54,2	36,3	11,3	5,7
Цукрові буряки	5,5	40,78	5,4	2,8	4,0
Картопля	9,9	18,0	16,4	5,6	3,8
Овочі	3,9	20,7	15,4	5,9	3,9
Плоди та ягоди	4,3	14,0	10,8	5,2	1,3
Продукція тваринництва	6,1	10,3	6,2	2,1	1,2
Худоба та птиця	10,4	12,2	7,6	2,0	1,2
Молоко та молочні продукти	0,8	7,2	4,8	2,0	1,0
Яйця	4,1	14,0	7,8	4,2	2,6
Вовна	8,9	13,4	7,8	2,2	2,1

Якщо в 1995 р. на умовах безгрошової форми розрахунків було реалізовано 12% загального обсягу зерна, то в 1999 р. ця цифра зросла до 33,7%. У 1999 р. за бартерними угодами реалізовувалось більше половини насіння соняшнику, 43% цукру, 22% олії [241, с. 221]. По бартеру на експорт було відправлено товарів на суму 31,5 млн. доларів [109]. Бартер часто здійснювався непрозоро. За 1999 – 2002 рр. частка таких розрахунків зменшилась з 27,1% до 4,4% [333, с. 354]. Сільськогосподарська продукція обмінювалась у такий спосіб на пально-мастильні матеріали, міндобрива,

техніку, виробники яких дозволяли собі диктувати монопольно високі ціни на них.

Малопродуктивними виявились заходи держави, спрямовані на скорочення обсягів бартерних операцій. Створена у липні 1998 р. урядом Міжвідомча комісія з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників як постійно діючий орган, на своєму засіданні розглянувши питання бартерних операцій, констатувала, що бартерні угоди не лише не сприяють регулюванню цін на товари обміну, а й перешкоджають встановленню справедливих податків із суб'єктів господарювання в АПК і, зрештою, призводили до зменшення надходжень у бюджет [314].

21 липня 2000 р. уряд, аби стимулювати виробництво зерна, ухвалив Постанову „Про впровадження заставних закупок зерна у сільськогосподарських товаровиробників”. Проте на здійснення такого роду закупок у Держбюджеті коштів не було передбачено. Як результат, вони не проводились. У 2001 р. Мінагрополітики розробило методику розрахунку заставної ціни і визначило її у розмірі 430 грн. за т. пшениці третього класу. Але через брак бюджетних коштів цей механізм знову виявився не впровадженим. У 2002 р. вводилась закупівельна ціна, що покривала на 50% витрати на виробництво, а також 100% компенсації ставок комерційних банків. Таким чином, вдалося закупити 0,5 млн. тон зерна [333, с. 422].

Ціна на сире молоко залежала від попиту на нього переробних підприємств. Між ними іноді виникала конкуренція і боротьба за виробника. Внаслідок дещо зростали ціни. Вагомим чинником, що впливав на ціни, залишалася якість молока. Молоко, що закуповувалось у фізичних осіб, відносилось до другого ґатунку і ціна на нього була нижчою, ніж на те, що закуповувалось у сільгосп підприємствах. У 2003 р. ціни на молоко коливались. Найвищі (620 грн. за т.) вони були у Тернопільській, Київській та Дніпропетровській областях. Селяни молоко реалізовували по 60 – 85 коп. за літр. В окремі періоди зростали до 1 грн. за літр. В травні – вересні вони

знижувалися, що негативно позначалося на прибутках сільгосптоваровиробників [333, с. 428].

В Україні при постачанні сільгоспідприємствами сировини на переробні підприємства переважала давальницька схема. При ній постачальник сировини водночас виступав власником частин або усієї кінцевої продукції. Інша її частина передавалась підприємству як плата послуг за переробку. Давальницькі контракти укладалися по-різному. Постачальником (давальником) могла бути незалежна чи материнська компанія. Умови контрактів визначались разовими контрактами або довгостроковими домовленостями про співробітництво. Україна серед країн СНД займала перше місце за саме такою формою переробки. З точки зору висновків сучасної економіки ця схема була архаїчною. Подібні взаємовідносини між постачальниками сировини та переробними структурами були ще у XVIII ст. при “розсіяній мануфактурі” [524, с. 77]. Передові країни світу розвивали ресурсозберігаючі моделі взаємовідносин.

В Україні фактично була створена монополістично зорієнтована система зберігання, переробки та збуту сільгосппродукції. В 1996 р. була створена державний холдинговий концерн “Хліб України”, до складу якого увійшло 550 підприємств. Офіційно він не мав привілеїв при виконанні комерційних угод. Проте по суті здійснював монополіний контроль над усім спектром операцій із зерном. Аналітик Стефан фон Кремон Тобадель у звіті про стан сільського господарства в Україні зазначав, що така монополізація в 1996 р. обійшлася виробникам щонайменше в 1,5 млрд. дол. [449, с. 61].

Проблемою було те, що торговельно-посередницька діяльність законодавчо залишалась неврегульованою, її визначень не було навіть в господарському і податковому законодавстві.

В досліджувані роки відбувались суттєві зміни у системі реалізації сільськогосподарської продукції. Починаючи з 1999 р. держава почала відмовлятися від розподільчих функцій. Це відбувалось спочатку через скорочення закупівель до державного фонду. В 1997 р. ці операції вже

практично не проводились. Доведені до виробників заплановані державою обсяги закупівель виступали лише підставою для забезпечення бюджетного фінансування державних агентів ринку (ДАК “Хліб України”, Держкомрезерв). Таким чином закуповувалось лише зерно. Практично, коли тваринницька продукція закуповувалась за державними закупівельними цінами і перерозподілялась, уже перероблена продукція через державну оптово-роздрібну торгівлю припинила своє існування.

З приватизацією торгівлі, громадського харчування та переробних підприємств звела нанівець дії держави. Держава продовжувала контролювати ціни на хліб.

У другій половині 1990 р. відбувалась диверсифікація каналів збуту сільгосппродукції. Було зруйноване домінування заготівельних організацій, переробників та відбувалась переорієнтація на ринковий збут. Нарощувались обсяги реалізації на вільному ринку, тобто через власну торговельну мережу (магазин, ларьки, палатки) за готівку. В 2000 р. цим шляхом продавалась третина зернових і м'яса, практично половина овочів і олійних культур. Темпи наскільки зростали, що переробні підприємства відчували дефіцит сировини.

Починаючи з 2001 р. відбувалась переорієнтація збуту ринково привабливих олійних і зернових культур, молока і м'яса через посередницько-збутові структури. В 2002 р. для сільгосп підприємств ставало вигідно збувати продукцію через комерційних посередників. За оцінкою економістів, це було ознакою спеціалізації та інтеграції внутрішнього ринку.

Система торгового посередництва в Україні складалась закономірно, головним чином через: неспроможність продовольчого ринку прийняти усю пропоновану продукцію; можливість для селян економії витрат, що виникали при реалізації продукції; готовність посередника брати на себе ризик реалізації та можливих збитків; зацікавленість його в дотаціях від м'ясопереробних підприємств за поставлення висококонденційної худоби.

Крім того, інститут посередників почав складатись і через руйнування радянської системи заготівлі лишків сільгосппродукції; небажання виробника займатися реалізацією через незнання кон'юнктури ринку та відсутності навичок реалізації; наявність безробіття, а отже, бажаючих займатися новими видами діяльності.

Склалось їх кілька категорій:

- ті, що спеціалізувалися виключно на скупці й перепродажі м'ясопереробним підприємствам худоби і мали юридичний статус як дочірні структури;
- ті, що скуповували живих свиней і телят із забоєм та продажем на роздрібному ринку і заробляли на “грі на масі”;
- дрібні посередники, що скуповували продукцію тваринництва на оптових ринках і продавали на роздрібному ринку, заробляючи на різниці цін.

В Україні економічні інтереси селян, переробників, реалізаторів сільгосппродукції не співпадали. В основі їх взаємовідносин переважало прагнення здирництва, підпорядкування, ошукання. Державою ці відносини не врегульовувались. Відомо, що в розвинутих країнах сільськогосподарські виробники формують інфраструктуру зберігання, переробки і реалізації, надання послуг. Очолювали ці підприємства наймані керівники, які виконували волю виробників основної продукції.

Опитування селян Івано-Франківщини дозволили з'ясувати, що серед основних причин, що ускладнювали реалізацію продукції були: відсутність вільного часу, транспорту, а також віддаленість від місць торгівлі. Більшість опитаних селян зазначили, що могли виробляти більше продукції, але не вбачали в цьому сенсу.

Протягом досліджуваних років змінилися умови реалізації сільгосппродукції. Якщо на поч. 1990-х років її скуповували сільгосп підприємства, споживча кооперація і переробні підприємства, то на поч. 2000-х років переважна її частина реалізовувалась оптовиками-

посередниками, а також на міських і сільських ринках. Не налагоджувались прямі зв'язки між ОСГ і переробними підприємствами. Парадоксальна ситуація складалася, оскільки селянські господарства були основними постачальниками сировини – 85% м'яса і 72% молока. У 2002 р. ОСГ Івано-Франківщини напряму продали переробникам лише 19,6% м'яса і 6,2% молока. В структурі товарообігу продовольчого ринку частка комерційних торгово-посередницьких організацій досягала 70-90% [407, с. 49].

Посередницькі канали були найменш організованими, знаходились здебільшого в тіні. Контролюючи ринкову торгівлю вони диктували ціни сільгоспвиробнику, таким чином експлуатуючи його. Крім того, потерпала сільська економіка в цілому. Посередник, скупивши продукцію, таким чином відсікав виробників від участі у розподілі прибутку створюваного на інших стадіях переробки і реалізації. Сільське господарство втрачало таким чином значні суми інвестицій у власне відтворення. За рубежом цей сегмент взаємовідносин контролювався відповідними маркетинговими службами.

Основною формою виробничо-економічних зв'язків великих виробників молока і заготівельних організацій виступали договори. Ця практика набувала поширення в Київській області. У договорах, що уклали НДП “Великоснітинське” з Київським підприємством “Галактон”, сільгоспкомплексу “Совки” з Молокозаводом №3 зазначалися обов'язки сторін щодо обсягів, термінів, якості сировини, що постачалась, штрафні санкції у розмірі 0,5% вартості непоставленої продукції. Кошти за сировину переробники перераховували на банківські рахунки підприємств [624, с. 127].

Існував великий розрив між зростанням цін, за якими вони реалізовували продукцію з нього вироблену. Мало місце цінове свавілля. Це означало, що внаслідок такої практики формування цін відбувався перерозподіл великої суми коштів із сільгоспгалузів у підприємства переробки і молочної промисловості. Протягом 1997 – 2003 рр. село недоодержало 3,6 млрд. грн. лише за реалізоване молоко [740, с. 86].

Якщо в 1990 р. сільгоспідприємства України 98% яєць продавали заготівельним організаціям, то в 1996 р. канали збуту значно розширились. Заготівельники одержували лише 44% продукції, а в 2000 р. лише 20%. Більшість продавалась на ринках. В 2001 р. з'явилися і такі канали як видача в рахунок орендної плати за землю та майнові паї, а також продаж різним комерційним структурам, підприємствам, у зарубіжні країни. На поч. 2000-х років в Україні діяло 483 заготівельні організації, які здійснювали заготівлю яєць, у тому числі 325 організацій споживчої кооперації, 81 торгівельні організації, 20 організацій Міністерства аграрної політики та 57 установ інших заготівельників [635, с. 120].

Часто переробні підприємства не могли стабільно нарощувати закупівлі продукції. Через те, що у них не вистачало обігових коштів, їм доводилось працювати за давальницькою схемою.

Закон України від 18 січня 2001 р. „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 роки” передбачив формування цін при поєднанні вільного ціноутворення і державного регулювання та ввів моніторинг цін на сільгосппродукцію, матеріально-технічні ресурси. Мінагрополітики видав ряд наказів, спрямованих на створення державної системи цінового моніторингу. Проте через відсутність коштів, система залишалась несформованою.

Регулювання урядом цін на сільгосппродукцію зберігалось головним чином адміністративно. Діяв т.з. „український” спосіб, що полягав у перманентному контролі держави ціноутворення. Безумовно, що за умов нерозвинутості ринку, держава змушена була реагувати на тенденції коливання реалізаційних цін, нестабільність доходів сільгосптоваровиробників, підвищення цін на основні продукти харчування. Серед стабілізаційних заходів держави були спроби впливати на собівартість продукції. Закон України „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 рр.”, ухвалений Верховною Радою

України 18 січня 2001 р., встановлював для аграрників граничні рівні цін і тарифів на електроенергію, газ і нафтопродукти [331, с. 126].

Держава часто ухвалювала суперечливі і непродумані рішення, особливо у сфері встановлення цін. 1 березня 2001 р. уряд постановою „Про деякі питання державного регулювання виробництва і реалізації цукру з буряків урожаю 2001 року” ввів мінімальну ціну (165 грн./т – закупівельна, 2370 грн./т – опотово-відпускна) [331, с. 157]. Це рішення, з одного боку, суперечило Програмі діяльності уряду, яка визначала вільне ціноутворення та економічні методи регулювання ринку. З іншого, впровадження державної концепції усереднених витрат на виробництві при розрахунку мінімальної ціни сприяла появі схем реалізації цукру в тіні, оскільки не можна було встановити справжніх обсягів виробленої продукції.

Президент України і Уряд за умов різкого падіння купівельної спроможності та необхідності забезпечення продуктами харчування громадян, намагалися не допустити росту цін на зерно і хлібопродукти. В 2001 р. був введений адміністративний контроль, за виключенням Дніпропетровської, Закарпатської і Полтавської областей, де зниження цін сягнуло 16 – 40% [331, с. 156].

Аби утримувати толерантну суспільну ауру, влада намагалась контролювати процеси, що відбувалися на споживчому продовольчому ринку, прагнула не допустити стрімкого падіння купівельної спроможності громадян. В більшості регіонів держави вдавалось утримувати невисокими ціни на хлібобулочні вироби, які називалися соціальними, тобто призначеними для малозахищених верств.

Лише в 2000-і рр. в Україні почали використовуватись такі контролюючі механізми за цінами як антимонопольні санкції, ціновий моніторинг. Розпочиналась підготовка фахівців у цій царині.

Держава врегульовувала експортні ціни на сільгосппродукцію з метою стабільного збору митних платежів. 8 листопада 2001 р. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції відповідно до Указу

Президента України від 10 лютого 1996 р. „Про заходи щодо встановлення кон'юнктурно-цінової політики у сфері зовнішньоекономічної діяльності” установило перелік індикативних цін: ВРХ живою вагою до 350 кг/гол. – 1200-1300, більше цієї ваги – 1000-1100 USDH, d/c [331, с. 158].

У 2000-і роки урядом вживались заходи, аби внормувати міжвідомчі стосунки виробників тваринницької продукції, запобігти монополізму. Водночас, стабільної збалансованості попиту і пропозиції продукції на ринку досягти не вдалося. Періодично виникав ажіотажний попит. Зокрема, в 2003р. через неповоротність держави у врегулюванні цін та недосконалість цінових механізмів спалахнув ажіотажний попит та хлібопродукти і цукор, спричинивши суспільну напругу. Уряд, постфактум ухваливши 24 липня 2004 р. Постанову „Про недоліки у роботі окремих органів виконавчої влади із забезпечення продовольчої безпеки та заходи щодо стабілізації ринку основних продовольчих товарів”, в цілому вірно вказав на такі негативні прояви як висока монополізованість постачальниками цього ринку, нездатність органів влади вчасно реагувати на кризові прояви [333, с. 335].

Держава часто невдало впливала на процес сезонного коливання цін. У 2002 р. було ухвалено відповідно 29 квітня і 20 серпня дві Постанови Кабінету міністрів України „Про визначення заставних цін на фінансове забезпечення заставних закупівель зерна”, „Про компенсацію сільськогосподарськими товаровиробниками витрат, пов'язаних з прийманням та зберіганням зерна у разі здійснення його заставних закупівель” та на їх виконання наказу Міністерств аграрної політики, економіки та Європейської інтеграції України (27 травня) „Про затвердження порядку здійснення заставних закупівель зерна”, які встановили закупівельну ціну у розмірі 50% до ринкової (біржової), що суперечило самій ідеї заставної закупівлі. На таких умовах було закуплено лише 70 тис. т. зерна [332, с. 70]. За таких умов господарства потрапляли у цінові і кредитні ризики, втрачалась мотивація праці і виробництва. В послідуочі роки вводилась фіксована ціна – 400 грн. за т. зерна.

Через те, що в Законі України „Про Державний бюджет на 2002 рік” не були передбачені кошти на здійснення заставних закупівель, відбулося обвальне зниження ціни на зерно врожаю, порівняно з попереднім роком. Ціна на пшеницю третього класу складала 70-74 дол. США за тону, ячменю фуражного – 54-55 дол., що нижче відповідно на 35 і 25%. Держава не зуміла стабілізувати прибутки виробників. Внаслідок чого вони недоотримали близько мільярда грн. [332, с. 45].

Держава намагалася регулювати обсяги сільськогосподарської продукції та забезпечувати більш-менш рівномірне надходження їх на ринки, враховуючи динаміку сезонності та економічної кон'юнктури. 21 лютого 2002 р. Президент України видав Указ „Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки”, за яким створювався інтервенційний фонд зерна і цукру [333, с. 329].

Практично з початку 2000-х років в Україні почав вивчатись та враховуватись європейський досвід регулювання ринків сільгосппродуктів.

4 липня 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон „Про зерно і ринок зерна в Україні”, яким закріплювався порядок формування інтервенційних цін на зерно. Вводилась посада Державного агента із проведення інтервенційних операцій за погодженням з Кабінетом міністрів України, з повноваженнями збільшувати або зменшувати закупівельну ціну зерна до інтервенційного фонду.

Цей закон був прийнятий після того як внаслідок невідповідності цін на цей стратегічний товар за попередні роки селяни недоодержали десятки мільярдів гривень. Зернопродукція продовжувала закуповуватись за цінами, що наполовину були нижчими ніж у сусідніх країнах, отже, втрати селян суттєво перевищували ті кошти, які вони одержували з Держбюджету. Також слід підкреслити, що аграрна бюрократія гальмувала справу введення заставних закупівельних цін на зерно. В постанову уряду “Про здійснення заставних операцій з зерном” (січень 2003 р.), яка передбачала істотне

підвищення цін на зерно, було закладено хибну ідеологію заставних закупок, що передбачала відчуження вартості продукції, зданої в заставу.

Унормовувалася і процедура зберігання зерна. 12 грудня 2002 р. згідно ухваленої Кабінетом міністрів України Постанови „Про затвердження регулювання виробництва та реалізації цукру” вводилась норма, за якою мінімальна ціна на цукрові буряки, які використовуються для виробництва цукру квоти „А” і „В”, визначається щорічно Кабінетом міністрів за пропозицією Мінагрополітики з урахуванням показників цукристості. Щороку уряд з цього питання ухвалював постанови. Постановою КМ від 25 грудня 2002 р. „Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру” на послідуєчий рік мінімальна ціна на цукрові буряки визначалась в розмірі 165 грн./т, а цукру – 2370 грн./т. [333, с. 332].

Ринок тваринницької продукції формувався на основі Указу Президента України від 17 лютого 2001 р. „Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку тваринництва у 2001 – 2002 роках” та „Програми стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001 – 2004 роки”, затвердженої КМ 11 липня 2001 р.

Наказ Міністерства агрополітики від 17 липня 2002 р. „Про заходи щодо стабілізації цін на продукцію тваринного походження та розвитку ринків їх збуту” передбачив умови підвищення цін на продукцію тваринництва та утворення інтервенційних фондів продуктів її переробки (масло, сири) тощо. В 2002 р. спроби держави ввести мінімальні ціни на молоко виявились марними, оскільки породжував конфлікт між ними і цінами, що встановлювались на ринку. Державні органи, виконуючи Закон України „Про державне регулювання виробництва та реалізації цукру”, здійснювали контроль за оптовими цінами на цукор, здебільшого у формі введення різного роду санкцій: перевірок контрольно-ревізійними органами, стягнення штрафів тощо [332, с. 44].

Продовжував зберігатись диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію. Якщо в 1990 р. для купівлі трактора Т-150К

необхідно було продати 56 т. пшениці або 51 т. молока, то в 2002 р. – вже відповідно 258 і 165 т. Подібна ситуація була з паливом і добривами [333, с. 363].

Протягом 1990 – 1999 рр. ціни на дизельне паливо зросли в 31,5 рази, мазут танковий – 27,7, бензин – 16,4, газ – 14,6, електроенергію – 5,6 рази. Відповідно зріс диспаритет цін на енергоносії і сільгосппродукцію. Ціни на дизпаливо перевищували ціни на сільгосппродукцію в 31,8 рази, мазут – 28, бензин – 16,6, газ – 14,7, електроенергію – 5,7 рази. Витрати господарств на паливо-енергетичні ресурси ставали домінуючими. В собівартості 1 год. роботи трактора вартість їх перевищувала половину витрат (Т-150 К – 71,7%, ЮМЗ-6 АКЛ-71 і ХГЗ-17021 – 64,4%). Відбувалось скорочення витрат енергетичних ресурсів. Якщо в 1990 р. витрачалось 24,4% котельно-пічного палива для сушіння в обсязі робіт від валового його збору, то в 1999 – лише 1% [529, с. 35].

Споживання цих ресурсів скорочувалось швидше, ніж зменшувалось загальне поголів'я тварин. Погіршувались умови приготування кормів для худоби. Якщо в 1990 р. широко практикувалось здійснення таких енергомістких операцій, як сушіння жому, виробництво трав'яного борошна, гранульованих і брикетованих кормо сумішей, сипких комбикормів, то в кінці 1990-х років ці роботи згорталися. Це означало, що тварини протягом зимово-весняного періоду позбавлялись висококалорійних кормів. Крім того, погіршувались умови зберігання кормів.

Протягом 1990 – 1999 рр. споживання сільгосп підприємствами котельно-пічного палива знизилось на 94%, теплоенергії – 91,5%, електроенергії – 60,8%, бензину і дизпалива – 57,5% [529, с. 37].

Подібне падіння обсягів споживання енергії переживала в 1973 – 1978 рр. Великобританія. Це було викликано нафтовою кризою, яка зумовила проведення економії ресурсів. В 1980 – 1990-і роки розвинуті країни світу переходили до енергозберігаючих технологій. Внаслідок цього споживання

паливно-енергетичних ресурсів скоротилось в Англії на 27%, США – 26%, Канаді – 8% [529, с. 40].

Державне управління ризиками у сільському господарстві залишалось малоефективним. З Держбюджету виділялись незначні суми на компенсацію втрат від стихійних лих. На 2001 р. лише 10% з 20 тис. агропідприємств користувались страховим полісом. Це головним чином державні господарства. Приватні підприємці уникали цієї процедури [331, с. 153].

У 2000-і роки уряд намагався стимулювати участь приватних страхових компаній у створенні ринку страхових послуг для підприємств АПК. 4 жовтня 2001 р. до Закону „Про страхування” вносились доповнення, за якими визнавалось обов’язковим страхування врожаю сільгоспкультур і багаторічних насаджень державними господарствами та зерна і цукрових буряків сільгоспідприємств всіх інших форм власності [331, с. 154]. Закон України „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років” від 18 січня 2001 р. передбачив, що держава брала на себе 50% сплати страхових премій. З Держбюджету у 2002 р. виділялось 50 млн. грн. для цих потреб. Система страхування у сільському господарстві розвивалась повільно. Високі страхові тарифи були однією з причин ситуації, що склалася.

Вводилось страхування продукції, яка виступала об’єктом застави під кредит. Протягом 1990-х років механізм страхування виявився розбалансованим. Розпочалося становлення ринку страхових послуг. 11 липня 2002 р. Кабінет міністрів Постановою „Про затвердження Порядку і правил проведення обов’язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зерновим культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності” ввів так звані уніфіковані правила та новий прядок страхування врожаю [332, с. 70]. Але досвід показав, що для економічно слабких сільгоспідприємств страхові платежі були, як кажуть, „не по кишені”. У

свою чергу страхові компанії України залишались не достатньо потужними, аби мати змогу покривати витрати на можливі ризики агровиробництва.

Держава виділяла бюджетні кошти на подолання стихійних лих. В 2003р. для пересіву озимих культур було направлено 806 млн. грн. Кошти виділялись під окремі програми: „Допомога в наслідок несприятливих погодних умов зимівлі озимих зернових”; „Здійснення заходів з подолання наслідків стихійного лиха в сільському господарстві”; „Компенсація за посіяне зерно”; „Для закупівлі зерна в держрезерв”. Виділені урядом 20 млн. грн. спрямовувались на закупівлю насіння, міндобрив, пально-мастильних матеріалів тими господарствами, що зазнали збитків [333, с. 45].

Верховна Рада України до Держбюджету 2003 р. внесла зміни, зокрема, доповнивши програму фінансування АПК розділом „Здійснення заходів з подолання наслідків стихійного лиха в сільському господарстві та розвитку аграрного ринку” [333, с. 46]. Держава перед банками взяла на себе зобов'язання виплатити різницю між сумами кредитних ставок і реальної суми, що видавалася господарствам, а також покрити затрати від втраченого зерна.

В Україні механізм обов'язкового страхування в аграрній сфері залишався непрацюючим, а страхові платежі – мізерними. Це пояснювалось недосконалістю законодавчої бази, що не передбачала відповідальності аграрних підприємств за ухилення від вимог обов'язковості страхування, недостатнім державним контролем та відсутності зацікавленості у захисті, фінансовими можливостями підприємств. Регуляторні механізми держави не спрацьовували. В Україні зростала кількість страхових компаній, формувался аграрний страховий ринок. Але низька чисельність страхових продуктів знижувало обсяги страхових послуг. Для прикладу, в Іспанії страхувалось близько 130 видів сільгосппродуктів. Страхові компанії не поспішали розширювати свою діяльність, оскільки не володіли інформацією про реальні втрати сільгосппродукції. Крім того, не було фахівців-спеціалістів з аграрного страхування [471, с. 60-63].

Для України актуальним залишалось завдання розвитку певних видів обов'язкового страхування особливо сільськогосподарських культур. Майнові права українських товаровиробників залишалися багато в чому незахищеними. Світовий досвід підтверджував, що саме страхування дозволяло досягнути стабільності у відтворенні, забезпечити можливості для відшкодування збитків, раціоналізувати виробничі витрати. Страхові компанії країн Європи акумулювали у вигляді страхових платежів 7-12% ВВП, охоплюючи 90-95% потенційних ризиків [316, с. 397]. В Україні на страхування ішло 1,5% ВВП, компенсувалось лише 10% ризиків. Частка українського страхування у загальноєвропейському обсязі страхових послуг становила лише 0,05% при тому, що в Україні проживало 7% населення Європи [575, с. 34].

За оцінкою Міжнародної фінансової корпорації, переважна кількість керівників сільгосппідприємств не здійснювали страхування. Воно проводилось часто тоді, коли потрібно було брати кредит у банку. Банківські установи вимагали від клієнтів страхувати заставу, як умову одержання позики. Отже, страхування виконувало роль допоміжного засобу.

Часті зміни цін позначалися на рентабельності виробництва. З нижченаведеної таблиці помітно, що протягом 1990 – 2000-х років зберігалася тенденція істотного зниження рентабельності виробництва основних видів сільгосппродукції [333, с. 351].

Таблиця 5.8

Зміна рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції

Вид продукції	Роки						
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Зерно	275,1	37,5	1,9	12,0	64,8	43,3	19,3
Насіння соняшнику	236,5	19,4	22,0	54,5	52,2	68,7	77,9
Цукрові буряки (фабричні)	29,5	-10,4	-12,0	-14,8	6,1	1,5	-8,6
Овочі відкритого ґрунту	27,6	-37,4	-25,2	-12,8	-1,7	-0,8	8,9
Картопля	27,2	-24,1	-18,6	-12,5	14,0	11,4	24,2
Плоди	83,8	-30,7	-44,6	-25,6	-1,1	-1,7	6,4

<i>Продовження таблиці 5.8</i>							
Виноград	71,7	-19,2	-12,6	3,4	62,7	4,0	17,7
Молоко і молочні продукти	32,2	-53,7	-46,7	-36,6	-6,0	-0,8	-13,8
М'ясо великої рогатої худоби	20,6	-61,5	-59,3	-57,9	-42,3	-21,4	-40,5
М'ясо свиней	20,7	-57,4	-47,4	-51,0	-44,3	-7,2	-16,9
М'ясо овець	2,3	-58,8	-59,4	-57,0	-46,4	-24,9	-26,7
М'ясо птиці	17,0	-44,9	-43,4	-45,5	-33,2	-1,7	-1,1
Яйця	27,3	-5,5	-1,3	-0,7	10,6	25,1	14,6
Вовна	-2,4	-85,6	-88,8	-87,3	-75,8	-69,6	-78,9

Зниження рентабельності обумовлювалося не лише ціновою кон'юнктурою, але й збільшенням собівартості. Протягом 1990 – 2002 рр. у структурі загальних матеріальних витрат на виробництво продукції частка оплати праці зменшилась з 33,6 до 14,7%, відрахування на соціальні потреби – з 4,2 до 0,5%, амортизаційні витрати – з 9,8 до 5,1%. Водночас, зростали матеріальні витрати з 49,4 до 65,4%, в тому числі нафтопродуктів – з 5,1 до 17,5%; електроенергії – з 1,4 до 3,5%; запчастин, ремонтних і будівельних матеріалів – з 6,0 до 9,5% [333, с. 354].

Ріст собівартості залежав від діючої практики, коли сільгосп підприємства традиційно зобов'язувались утримувати соціальну сферу села. Для цих потреб витрачалося до 10% витрат. Через недосконалу методику нарахувань амортизаційних і загальновиробничих витрат не вдалося точно визначити реальні доходи чи збитки по окремій продукції.

Становлення біржової торгівлі в Україні на початку 1990-х років відбувалося за умов відсутності необхідного правового поля. Цим скористалися засновники більшості бірж і зареєстрували їх як акціонерні товариства, або комерційні організації, що ставили за мету одержання прибутку. Як наслідок, через біржі проходила нерухомість, будівельні матеріали, машини, устаткування. Частка сільгосппродукції становила 6% [439, с. 122]. У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила два закони, положення яких виявилися суперечливими, у царині біржової торгівлі. З одного боку, був ухвалений Закон „Про товарну біржу”, яким визначалися

умови створення, функціонування, мета і неприбутковий характер бірж тощо [306]. А з іншого, вводився з 28 лютого 1992 р. Законом „Про оподаткування доходів підприємств і організацій” 75% податок на прибуток від аукціонів, біржових торгів, закупівельно-торговельної діяльності. Практично до кінця 1994 р. біржової діяльності не було. Лише з прийняттям Закону України „Про оподаткування прибутку підприємств” від 28.12.1994 р., яким податок на посередницьку діяльність знижувався до 45% [302], біржова справа пожвавилась.

Указ Президента України „Про заходи щодо реформування аграрних відносин” створив передумови для формування елементів ринкової інфраструктури на селі, в тому числі надавши право виробникам вільно розпоряджатися своєю продукцією, реалізуючи її за контрактами та іншими договорами через біржі, агроторгові дома [327]. З цього часу починає створюватись система спеціалізованих аграрних бірж. Національний банк України одержав доручення організувати і провести на Українській міжбанківській валютній біржі торги ф'ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільськогосподарської продукції й продуктів її переробки із залученням комерційних банків, як агентів-брокерів. Такі торги мали характер сільськогосподарських аукціонів.

Активізувала діяльність аграрних бірж Постанова Кабінету міністрів „Про гарантії виконання угод, укладених на аукціонах сільськогосподарської продукції”. За нею функції гаранта незалежного виконання зобов'язань продавців за угодами, укладеними на аукціонах, покладалась на Міністерство сільського господарства і продовольства, а розрахунково-клірингової палати – Українську міжбанківську валютну біржу [318].

Започаткована в той час робота була першим кроком у створенні вільного товарного ринку аграрної продукції. Однак брати участь у таких торгах мало змогу лише обмежене коло організацій та виробників. Тому у травні 1995 р. на зміну системі акціонерних торгів було створено Українську аграрну біржу, на яку покладалось завдання по формуванню стабільного

агропромислового ринку і створенню механізму рівномірного фінансування міжсезонних потреб сільгосптоваровиробників; розробці концепції попиту і пропозиції на сільгосппродукцію; забезпечення виконання угод, укладених на біржі; здійсненню інформаційного та розрахункового обслуговування продавців і покупців сільськогосподарської продукції, сировини і продуктів її переробки [134, с. 41].

26 вересня 1995 р. уряд Постановою „Про заходи щодо розвитку ринку сільськогосподарської продукції в Україні” зажадав створення державного інтервенційного продовольчого фонду та ввів обов’язкові закупівлі зерна для державних потреб на товарних біржах [320].

Водночас питання діяльності єдиного біржового механізму, проведення державних інтервенцій з метою впливу на формування цін, прогнозування торгових шляхів агропродукції виявились нерегульованими. Тому з метою підвищення ефективності біржових торгів 11 листопада 1995 р. уряд ухвалив постанову, якою ухвалив концепцію організації біржового сільськогосподарського ринку, яка визначала принципи функціонування сільгоспринку з урахуванням реальної економічної ситуації та шляхи державного регулювання і контролю руху продовольчих ресурсів, їх ціни [321].

Аби посилити вплив держави на роботу біржового ринку, уряд Постановою від 11 квітня 1996 р. „Про Державну комісію з питань організації біржового сільськогосподарського ринку” створив Державну комісію з питань організації біржового сільськогосподарського ринку [319]. А для саморегулювання і самоуправління діяльності біржами створювалась національна асоціація бірж України. Її метою визначалося об’єднання усіх бірж в єдину інформаційну мережу, удосконалення та уніфікація правил здійснення біржових операцій, поліпшення існуючого біржового законодавства. До складу асоціації увійшла переважна частина сільськогосподарських бірж. З її ініціативи у червні 1997 р. була організована і проведена міжнародна конференція на тему: „Розвиток аграрного ринку

України”, на якій обговорювалась низка важливих проблем, що стосувались формування інфраструктури продовольчого ринку держави; оптового ринку продовольства; правових засад функціонування бірж в Україні; ціноутворення в АПК; інтеграції біржового сільгоспринку у світовий ринок; залучення іноземних компаній до участі у біржових торгах; залучення українського та іноземного банківського і страхового капіталу; місце і роль клірингових палат у гарантуванні виконання біржових угод тощо [134, с. 46].

16 квітня 1996 р. Міністерство юстиції України затвердило розроблені Міністерствами сільського господарства і продовольства, економіки і фінансів Типові правила біржової торгівлі сільгосппродукцією [98].

Ці організаційно-правові зусилля державної влади принесли свої результати. У 1995 р. в Україні через біржі було вперше реалізовано найбільшу кількість сільгосппродукції – понад 3 млн. т. зерна, 455 тис. т. насіння соняшнику, 75 тис. т. цукру на суму 220 млн. грн., що становило 41% вартості усієї реалізованої продукції [439, с. 125].

На початку 1996 р. завершувалось формування регіональних бірж, які почали здійснювати торгівлю продукцією в регіонах і на міжрегіональному рівні.

Система бірж, що склалась в Україні, поділялася на центральні, міжрегіональні, регіональні. Центральних було три: Українська біржа, Київська універсальна товарна біржа, Українська аграрна біржа. Регіональних бірж, що торгували сільгосппродукцією, у 1996 р. налічувалось 23: Чорноморська регіональна товарна біржа агропромислового комплексу, Одеська товарна біржа, Вінницька товарна універсальна біржа, Дніпропетровська аграрна біржа, Івано-Франківська аграрна біржа, Чернігівська обласна агропромислова біржа „Сівера”, Агропромислова біржа „Донбас”, Одеська аграрна біржа, Запорізька товарна біржа, Рівненська товарна біржа „Нива”, Київська агропромислова біржа, Подільська спеціалізована аграрна біржа, Полтавська регіональна агропромбіржа, Товарна біржа „Ятрань”, Універсальна біржа „Хортиця”, Товарна біржа

агропромислового комплексу Центральних областей України, Західноукраїнська регіональна аграрна біржа, Українська універсальна товарна біржа, Волинська спеціалізована аграрна біржа, Придніпровська товарна біржа, Донецька товарна біржа [274, с. 92-93].

Однак у другій половині 1996 – 1997 рр. біржова торгівля почала згортатись. Однією з головних причин тенденції, що складалась, було введення державою адміністративної заборони на вивіз агропродукції за межі регіонів виробництва. Внаслідок сільгоспвиробники шукали інші канали реалізації продукції, з'являлись тіньові схеми збуту тощо. В послідуючі роки вівся пошук шляхів оптимізації регулювання біржової торгівлі з боку держави і ринкових механізмів. Уряд ухвалював рішення, які передбачали створення прозорих і легалізованих умов її функціонування. Разом з тим, навіть спроби держави ввести обов'язкове формування держрезерву сільгосппродукції через біржі, не призвели до активізації цього виду торгівлі. В 1998 і 1999 рр. через біржі було реалізовано всього відповідно 66,3 і 170 тис. т. зерна [258, с. 64]. Внаслідок того, що в Законі „Про товарну біржу” не було чітко прописано визначення „біржового товару”, на біржах торгували т.з. „небіржовими” товарами (нерухомістю, транспортом, відчуженим майном і конфіскатом тощо).

Спроби уряду у 1998 – 2002 рр. активізувати роботу бірж мали переважно адміністративний характер. У 2001 р. Верховна Рада України внесла доповнення до ухваленого 1 лютого 1992 р. Закону „Про товарну біржу”, які спрощували умови їх створення, удосконалювався механізм укладання угод між суб'єктами біржових відносин. З цього часу для відкриття біржі потребувався статутний фонд (100 тис. євро) та неменше десяти засновників [331, с. 144].

Держава використовувала товарні біржі для утримання вигідних їй цін на зерно. Уряд пропонував їм закриватись у разі, коли ціна впаде нижче встановленого рівня. Ці кроки дискредитували механізм біржової торгівлі. Активізація роботи бірж відбувалась завдяки адміністративному втручанням

органів державної влади. Більший продаж продукції на біржах протягом одного 2001 р., ніж за період з 1996 по 2000 рр., був спричинений заходами: введення практики обов'язкового укладання внутрішніх контрактів на торгівлю зерном на акредитованих біржах з рекомендованими цінами, а також обов'язкової реєстрації експортних контрактів на зерно на аналогічних біржах [331, с. 130].

Економічна ефективність діяльності бірж була різною. Проведений у березні 1999 р. журналом «АПК - Партнер» рейтинг бірж дав такі результати [394, с. 47]:

Таблиця 5.9

***Рейтинг бірж - членів Національної аграрної біржі України
за обсягами укладених у березні 1999 р. контрактів на
сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки***

Місце, яке займає біржа	Назва біржі	Обсяги укладених угод (тис.грн.)	Питома вага у загальному обсязі укладених угод (%)
1	Київська агропромислова біржа „Київагропромбіржа”	1378	76,4
2	Вінницька товарна універсальна біржа	149	8,3
3	Чорноморська товарна біржа АПК (м. Миколаїв)	90	5,0
4	Тернопільська агропромислова біржа	84	4,6
5	Придніпровська товарна біржа (м. Дніпропетровськ)	39	2,2
6	Запорізька товарна біржа „Гілея”	33	1,8
7	Волинська спеціалізована аграрна біржа (м. Луцьк)	30	1,7
	У с ь о г о	1803	100

Досить різноманітний асортимент сільськогосподарської продукції, реалізувався, у такий спосіб. Найбільшим попитом користувався зернові

культури та продукти їхньої переробки: крупи, борошно тощо. У березні 1999 р. через біржову торгівлю було реалізовано 2 405 т пшениці четвертого класу, 2 000 т кукурудзи, 1200 т пшениці третього класу, 1000 т жита групи „А”, 400 т шроту соняшникового, 200 т борошна першого сорту. Обсяг укладених з товаровиробниками угод досяг 1,8 млн. гривень [394, с. 47].

Це був період в біржовій діяльності, коли держава намагалася за любую ціну „загнати” на цей ринок певну частину сільгосппродукції.

В 2000 р. Президент України своїм Указом „Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва і розвитку ринку зерна” встановив новий порядок укладання експортних контрактів на зерно [328]. Вони мали обов’язково укладатись і акредитуватись на біржах. Цим самим держава намагалась посилити свій контроль за товарними потоками і ціновою ситуацією в цілому. Через те, що експортери були вимушені звертатись до послуг бірж, їх товарообіг дещо зріс. В 2000 р. через них було реалізовано близько 1,3 млн. т зерна [258, с.59].

Розвиток біржової торгівлі багато в чому стримувався монополізмом внутрішньої і зовнішньої політики держави, політичними та соціальними мотивами ціноутворення, тиском державних структур. Зокрема, державна компанія „Хліб України” прагнула зберегти монополію в проведенні закупок сільгосппродукції під своїм дахом майже всю мережу прийомних заготівельних хлібопекарських підприємств і макаронних фабрик. Активізація біржової торгівлі відбувалася з 2001 р., коли було укладено з сільгоспвиробниками угоди на суму понад 4 млрд. гривень, що перевищувало загальні обсяги торгівлі протягом 1995 – 2001 рр. більш ніж удвічі. Це частково пов’язувалося з утворенням потужних приватних агрофірм, зацікавлених у біржовій торгівлі як індикатори реальних цін. Але більшість виробників намагались реалізовувати зерно через комерційних посередників. У 2003 р. 34 діючих бірж уклали угоди на загальну суму 8477,5 млн. гривень [134, с.105; 338, с. 106; 692, с. 96]. Отже, між державою і біржами не було тривалий час сформовано чітких правил поведінки,

визначено взаємовигідних форм взаємодії. Функціонування вітчизняного біржового сільськогосподарського ринку виявив комплекс і таких проблем як неврегульованість питань проведення політики товарних і фінансових інтервенцій з метою впливу на формування цін, а також здійснення аналізу та прогнозування продовольчого ринку, не вистачало кваліфікованих кадрів по здійсненню маркетингової діяльності тощо.

В послідуючі роки зберігалася політична непослідовність та недосконалість правових і організаційних механізмів, що регламентували діяльність бірж. В 1999 – 2006 рр. їх загальна кількість не змінилась і функціонувало 29 агропромислових бірж. Їх діяльність практично залишалась непомітною в сфері регулювання та пом'якшення ризиків товаровиробників у торговельній діяльності. З реалізованого на 1 січня 2006р. врожаю попереднього року 8,5 млн. т пшениці, на біржах САБУ на умовах Спот було продано 815 тис. т; на умовах форвард – 100 тис. т (1,2%) [641, с. 21]. Цей вид торгівлі залишався малодоступним для сільгосптоваровиробників. Участь у торгах унеможлилювалась через наявність у них однотипної, незначної за обсягом продукції, відсутністю навичок участі у торгах. Біржам вигідно було залишатись у ролі монополіста з оформлення відповідних дозволів продукції на експорт.

Біржі були непривабливими для селян. Останні їм недовіряли, оскільки бачили, що покупці, продавці, організатори торгів на біржах одні і ті особи – здебільшого зернотрейдери. Така форма торгівлі селянину нагадувала “лохотрон”. В 2002 р. 26 районних агроторгових домів Вінницької області через біржі продали 2 тис. т. зерна, з зібраного майже 2 млн. т. [767, с. 5].

У світовій практиці товарні біржі виступали класичною структурою узгодження попиту і пропозиції та визначення репрезентативних ринкових цін, навколо яких вибудовувалася переважна частина взаємозв'язків в економіці. Відсутність бірж вважалось ознакою нерозвинутості ринкових механізмів [709, с. 112].

На поч. 2006 р. Мінагрополітики України акредитувало 39 товарних бірж для надання послуг з укладання угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції і продовольства для державних і регіональних потреб, а також зовнішньоекономічних контрактів. В цілому Україна за загальною кількістю бірж посіла провідні позиції у світі. Проте вони мали обмежену дієздатність. В 2004 р. вони забезпечували обіг товару на суму близько 20 млн. грн. Через незначні обсяги унеможлиблювалось створення необхідної матеріально-технічної бази для впровадження прогресивних технологій біржової торгівлі. В розвинутих країнах світу відповідно 78 і 20% загального обсягу торгів припадало на такі види договорів як ф'ючерси та опціони на ф'ючерси. І лише 2% товарообігу займала торгівля реальними товарами [618, с. 75]. В Україні на біржах оперували переважно реальним товаром без передоплати і авансів, що гальмувало розвиток біржової торгівлі і платоспроможності АПК [732, с. 106].

В Україні урядові структури виявили інтерес до розвитку біржового аграрного ринку, оскільки велика частина агропродукції реалізовувалась шляхом непрозорих схем, які здійснювались не за реальними цінами, а коефіцієнтами обміну. Уряд перед біржами ставив завдання збільшення обсягів укладання угод, у першу чергу на умові форвард. Але в 1999 р. все ще переважав ринок спотових угод (92% укладених на біржах) [595, с. 120]. Біржова торгівля використовувалась мало.

Основним недоліком вітчизняних бірж була низька ліквідність пропозицій та часте невиконання угод. Світовий досвід підтверджував, що із запровадженням процедури розрахунків (клірингу) ліквідність угод досягала 100%. За спотовими операціями від продавця вимагалася доставка товару на біржовий склад до торгів у залі, а від покупця – 100% передоплати. За ф'ючерсними й форвардними контрактами від обох сторін вимагалися депозитні внески у розмірі не менше 10-30% вартості товару, що підвищувало гарантію виконання угод. Зволікання із впровадженням

ефективного клірингу суттєво затримувало розвиток біржової торгівлі [739, с. 131].

Держава практично усунулась від контролю за діяльністю бірж. На відміну, у США їх робота перебувала під постійним і пильним контролем Державної комісії з товарної ф'ючерсної торгівлі.

Відсутність реального власника практично унеможливлювала справжню роботу бірж. На початку 1990-х років в Україні їх було багато. Але не складалась біржова торгівля. В розвинутих країнах Європи біржі ставали місцем прозорості ринку сільгосппродукції. До нього завжди прагнули виробники. Для пересічного фермера з Англії є звичним явищем їхати за сотню кілометрів на біржу, на якій можна було продати 5-10% товар дорожче. В Україні за звичкою на це дивились як на свого роду нонсенс.

Створення системи агроторгових домів в Україні розпочалося після прийняття постанови КМ України від 17 листопада 1995 р. “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку”. Особливо активно ця справа розвивалась в Черкаській і Вінницькій областях. До 1997 р. там було зареєстровано 21 дім. На поч. 2000 р. їх було 111, а в 2003 р. – вже 441 [519, с. 142]. Не всі вони діяли. В 2003 р. працювало лише 168 (38%). Частина діяла епізодично. Ця справа була зумовлена перш за все необхідністю створення продуктивних форм організації торгівлі, демонополізації її переробними фірмами і великими торговельними компаніями. В Україні, коли виробники не могли стати співвласниками переробних підприємств, створення організацій (об'єднання виробників) для спільного збуту продукції було єдиним шляхом протистояння посередникам.

Статусний фонд формувався з внесків засновників. Як правило, це була вирощена продукція. В середньому сільгосп підприємства вносило по 4 т. пшениці 3-го класу за ціною 500 грн., що було еквівалентно 2000 грн. Інші засновники (переробні підприємства, фізичні особи) у більшості вносили кошти і майно. Середній розмір статутного фонду агроторгового дому становив 29396,8 грн. [519, с. 142]. Агроторгові дома мали незначні обсяги

товарообігу. Лише 28 (46%) з них могли реалізовувати продукції більше, ніж на 1 млн. грн. Більшість від обороту не могли навіть покривати власні адміністративні витрати. Змінювався характер послуг. Крім оптової торгівлі, надавалась інформація стосовно кон'юнктури внутрішніх і зовнішніх ринків, здійснювались прогнози коливання цін; надавалися послуги з оцінювання майна та транспортних і транспортно-експедиційних перевезень. Доми від надання послуг одержували прибуток в межах 1-3% від вартості реалізованої продукції. Вартість послуг в рік не перевищувала 100 тис. грн. [519, с. 145].

Отже, у аграрному виробництві економічна ситуація, державою, формувалася у такий спосіб, коли основні інструменти його регулювання працювали неефективно. Виробники втрачали в прибутках. Ринкові механізми ціноутворення і збуту в Україні зароджувалися надто повільно. Бартер, як форма розрахунку, мав негативні економічні наслідки.

РОЗДІЛ 6

ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Проблеми адаптації аграрної галузі до міжнародних стандартів та вимог якості продукції

Процес інтеграції у світове економічне співтовариство вимагав, аби українська економіка розвивалась у напрямку спеціалізації, виявлялись і нарощувались конкурентні переваги окремих галузей, у тому числі і сільського господарства. У наукових і політичних колах спостерігались дещо суперечливі висновки щодо вирішення питання місця і ролі аграрного сектора. З одного боку, стан галузі визначався як незадовільний, з іншого – поширена була думка, відповідно до якої аграрна галузь може і повинна стати джерелом виходу на передові позиції у вирішенні питання розвитку національної економіки.

Україна виявилась перед вибором. Стара традиція, коли в СРСР республіка вважалась лідером постачання продовольства, не могла пасувати до нових конкурентних умов світового аграрного ринку. Передові країни світу були представлені пріоритетними галузями або тими видами і сферами діяльності, у яких вони мали найбільші досягнення на внутрішньому ринку. Отже, Україні не залишалося іншого шляху, аби включитися в тривалий і трудомісткий процес боротьби за свою нішу в міжнародному поділі. Експорт сільськогосподарської продукції був зорієнтований на 80% на колишні республіки СРСР, а частка Росії становила більше половини. Така явна монозалежність від одного споживача шкодила політичній і економічній стабільності України.

Україна, що володіла значним аграрним потенціалом, не могла залишатись поза світовим аграрним ринком, який стрімко і динамічно змінювався в умовах нестабільності світового виробництва продовольства. Ці

зміни виокремили цілу низку викликів для сільського господарства, покликали кардинальні зміни. В Україні як країні, що відносилась до країн, які розвивалися, велика частина населення була зайнята у відсталому сільському господарстві, тому зберігалася велика ймовірність соціально-економічних ризиків. Розвинуті країни цю проблему розв'язали давно. Усі, хто пов'язаний із землею були об'єднані єдиним економічним інтересом і метою, тісно ув'язані в інші сегменти суспільної діяльності. Тому при різкій зміні світової аграрної кон'юнктури, сільське населення почувалося стабільно і захищено, йому не доводилося змінювати виду діяльності чи місця проживання.

Україна лише наблизилась до виконання тих вимог, які висувала загальна тенденція розвитку світового сільського господарства. За оцінкою Організації економічного співробітництва і розвитку, лише США, Австралія і Нова Зеландія краще країн ЄС підготовлені до нових умов конкурентної боротьби, мали вищу продуктивність праці, нижчі витрати виробництва і значно кращу ринкову орієнтацію [520, с. 130].

У світі не було держав, які б на 100 відсотків могли використовувати природно-ресурсний потенціал і бути продовольчо забезпеченими. Склалась практика, коли вважалося, що продовольчо незалежна та країна, яка забезпечувала свої потреби основними продуктами харчування. Україна закуповувала продовольства, яке не виробляла, або його бракувало для задоволення внутрішніх потреб. В світі діяла низка міжнародних організацій, які мали важелі регулювання для безперешкодного руху товарів до споживача, незалежно від його походження. Світова організація торгівлі об'єднала 148 країн світу, регулювала 90% світової торгівлі. Перебування України поза цією організацією мало негативні економічні наслідки. Вона практично діяла, так би мовити, поза світовими правилами і стандартами взаємовідносин. Разом з тим Україна перебувала в гуці світової торгівлі і торгувала близько із 50 країнами.

Вітчизняні науковці, аналізуючи світову продовольчу ситуацію, схильні були вважати, що Україна мала всі шанси утвердити свій статус провідної аграрної держави. Крім того, вони були переконані в тому, що шлях досягнення цієї мети мав пролягати в першу чергу через відродження зернового господарства. Готуючись до вступу в СОТ, Україна зробила в цьому плані певні кроки. Урядова програма „Зерно України 2001 – 2004 роки” започатковувала здійснення стратегічної мети [413, с. 57].

За висновками європейської економічної науки категорія „конкурентоспроможність” одна з головних, оскільки в ній відображені економічні, науково-технічні, виробничі, організаційно-управлінські, маркетингові та інші можливості сільгосп підприємства, галузі, країни в цілому. В радянські часи конкурентоспроможна продукція ототожнювалась з експортною, а показник конкурентоспроможності визначався за питомою вагою експортної продукції в загальному обсязі.

Україна робила лише перші кроки у бік адаптації сільського господарства до світового аграрного ринку. Часто з суттєвим запізненням реагувала на нові обставини, що склались у світі і були породжені глобалізаційними обставинами. Зовнішньоекономічна діяльність стримувалась через розбіжність між міжнародними і національними стандартами розвитку. Традиційно вітчизняна наукова думка залишалася мало затребуваною політичними інститутами. Політики і науковці в плані реконструкції стратегічних і тактичних цілей і завдань аграрної політики подавали чимало різного роду пасивного і оглядового аналітичного матеріалу, без бачення механізмів розвитку процесів і явищ. Як наслідок, політично ухвалювались рекомендації і тези, які залишались неперевіреними практикою, з чітко вираженими хибами, помилковими ідеями. Слід назвати в цьому ряду сформульовану на початку 1990-х років концепцію, за якою передбачався прискорений розвиток внутрішнього аграрного ринку за рахунок обмежень масштабів зовнішньої торгівлі.

В досліджувані роки лише починали зароджуватись ринкові механізми зовнішньоекономічних відносин підприємств АПК: організаційно-технічні, фінансово-кредитні, науково-дослідницькі. Відсутність такої бази, недосконалість вітчизняного законодавства стали тим бар'єром, що перешкоджав розвитку ділового співробітництва з іноземними партнерами. Через тяжкий фінансовий стан практично більшість підприємств не в змозі були одержувати комерційну інформацію.

Модель взаємодії України з глобальними світовими продовольчими ринками, що склались в досліджувані роки, не відповідали потенційним можливостям і економічним інтересам. Набір інструментів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності залишався обмеженим. Захисна функція митно-тарифних заходів була малоефективною.

Україна повільно розвивала експортні можливості сільського господарства. Була лібералізована зовнішня торгівля, але водночас не були запроваджені дієві механізми стимулювання торгівлі на ринках світу. Аграрний сектор залишався недостатньо тут представлений. У валовій продукції галузі частка експорту досягала лише 12%, тоді як у Польщі і Угорщині – 25%, Німеччині – 50% [532, с. 110]. Вступ до СОТ дещо активізував цей напрям роботи. Водночас з'явилися й певні ризики. Україна одержала доступ до країн-членів СОТ, на її внутрішньому ринку почали поширюватись міжнародні правила торгівлі, страхування, кредитування.

Митно-тарифна політика держави, що застосовувалась до сільгосппродукції залишалась багато в чому неконструктивною. Оскільки своєю логікою не відповідала курсу на розвиток зовнішньоекономічної діяльності та реалізації селективного протекціонізму. Внаслідок відбувались протилежні процеси: послаблювалась боротьба за споживача, впроваджувались морально застарілі технології, зростали витрати виробництва на транспортування товарів. Єдиний митний тариф втрачав засади системності, стрімко перетворився у механізм формування запізнілих рішень, став неспроможним попереджати несприятливі й небажані процеси

та явища. Ввізні митні ставки змінювались переважно під тиском міжнародних організацій та окремих країн.

На поч. 2000-х років Україна не створила хоча б базових умов для успішної міжнародної конкуренції, виходу на зовнішні ринки. Вона не мала власної можливості забезпечити матеріально-технічну базу в галузі й підняти конкурентний статус аграрного сектора до міжнародних стандартів. Факторні умови – природнокліматичні ресурси, сприятливий клімат, некваліфікована і напівкваліфікована робоча сила – створювали лише потенційні умови для сільського господарства і початкового визначення можливостей для екстенсивного росту [634, с. 135].

Україна після того як подала заявку (1993р.) на вступ до СОТ практично розпочала затяжний період підготовки. Перед цим протягом 1991 – 1992 рр. за дорученням уряду, міністерства економіки, закордонних справ, зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі, сільського господарства і продовольства, фінансів, Державний митний комітет, Державний комітет України по стандартизації, метрології і сертифікації, Державна податкова адміністрація, Національне агентство України з реконструкції і розвитку вивчали сфери діяльності і компетенції глобальних міжнародних економічних організацій, в тому числі СОТ, Світового банку, Європейського співтовариства, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду та ін. Форми такої діяльності були різними: створення постійних представництв, проведення семінарів, обмін делегаціями тощо. У свою чергу, країни та міжнародні організації направляли своїх експертів і радників в Україну, які на місці разом з українськими фахівцями вивчали можливості країни до упорядкування міжнародної торгівлі на загальновизнаних умовах, сформованих системою ГАТТ. Цей процес підкріплювався значною науково-технічною допомогою з боку ЄС за програмою TESIS, Світового банку, англійського урядового фонду Ноу-хау, японського урядового фонду продовольства і людських ресурсів, уряду США через USAID. Завдяки цій підтримці в Україні була

напрацьована законодавчо-нормативна база розвитку зовнішньоторговельних зв'язків, експортування і імпортування сільгосппродукції.

У 1992 р. Україна стала членом Світового банку, Європейського банку реконструкції і розвитку, Міжнародного валютного фонду. Укладені Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною, Угода між урядами України та США про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво (травень 1992 р.); Протокол між урядами України і Німеччини про співробітництво і підвищення кваліфікації фахівців, керівних кадрів у галузі економіки та управління; Рамкова угода між урядами України і ФРН з питань консультування і співпраці; Українсько-голландський міжурядовий меморандум про взаєморозуміння (1992 р.); Рамкова угода між Україною та Італією (1992 р.); Меморандум про взаєморозуміння між Україною і Великобританією (1993 р.); Угода про економічне і технічне співробітництво між Україною та Республікою Індія (1994 р.); угоди України з країнами СНД 1992 – 1995 рр.; Глобальна ініціатива Європейської комісії для України (1994 р.); Протокол про наміри між ЄС та країнами СНД.

ЄС надавав Україні постійну підтримку в питанні якнайшвидшого вступу до СОТ, а також одержання доступу до Загальної системи преференцій ЄС. Це дозволило Україні приєднатись до окремих європейських програм інтеграційного характеру, в тому числі і у сфері сільського господарства.

Протягом 1991 – 2002 рр. Україна уклала різного роду зовнішньоекономічні зв'язки з 183 країнами світу [708, с. 14].

Така співпраця дозволяла не лише розширювати можливості кредитування сільського господарства, а й створювала вигідний економічний мікроклімат. Вже з вересня 1992 р. Україна підписала Статті угоди про вступ до Міжнародного валютного фонду; З 1994 р. Україна почала співпрацювати зі Світовим банком; з 1996 р. одержала перший транш допомоги у розмірі 150 млн. дол., який був спрямований на фінансування дефіциту державного бюджету [576, с. 23]; з 1998 р. місія Світового банку почала вивчати

обстановку в АПК та запропонували виконати ряд умов, за яких мала надаватись фінансова підтримка: вирішення питань купівлі-продажу землі; організація продажу сільгосппродукції через біржі; створення національної системи реєстрації прав власності. Жодна з цих вимог Україною виконана не була.

Співпраця з Європейським банком реконструкції і розвитку започатковувалась ще в 1992 р. Проте лише в 1995 р. було розпочато реалізацію першого проекту у галузі сільського господарства: фінансування спільного підприємства Kiev-Atlantic Ukraine, яке створило поблизу Києва агроцентр. Банк інвестував 3 млн. дол. на розвиток цього підприємства [576, с. 24]. Діяльність підприємства полягала в поставці засобів захисту рослин, технічному забезпеченні.

В Україні розпочинався пошук нових шляхів налагодження плідної співпраці з державами, що входили до СOT і ЄС. Активно діяло в цьому напрямку Всеукраїнське громадське об'єднання "Українська аграрна конференція", до якої входило близько 30 аграрних асоціацій. Метою УАК було успішне просування української продукції на зовнішні ринки, залучення інвестицій, налагодження зв'язків з професійними громадськими організаціями інших країн. На поч. 2000-х років УАК створила Європейський фонд розвитку українського села як реальний інструмент залучення коштів від європейських держав [543].

УАК налагодила контакти з Німецькою аграрною спілкою, Аграрною радою Данії [542].

17 березня 2003 р. Україна і Європейський Союз підписали Протокол про доступ до ринків товарів і послуг. Аби вступити до СOT Україна зобов'язалась піти на ряд поступок по доступу на свій ринок різних видів продукції.

26 квітня 2003 р. урядом України було створено Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання в Україні вимог директив ЄС та гармонізації

стандартів, санітарних, екологічних, ветеринарних, фітосанітарних норм з міжнародними і європейськими вимогами [333, с. 32].

Україна віднесена до країн із перехідною економікою, мала за рекомендацією робочих органів ЄС виконати низку завдань, у тому числі врегулювати питання державного субсидування виробництва, експортні субсидії та імпорتنі тарифи. До України були виставлені досить жорсткі і несправедливі умови. Слід зазначити, що з 144 країн-членів СОТ лише 25 зобов'язувались сплачувати експортні субсидії [708, с. 16].

Офіційні рішення ЄС щодо країн-претендентів на вступ передбачали ряд вимог: наявність діючої ринкової економіки, високої конкурентоспроможності виробництва, взаємодія підприємств з аналогічними структурами ЄС; суспільно-економічне життя організовувалось за принципами, встановлених ЄС; урахування інтересів регіональної політики ЄС.

Сформований комплекс суперечностей перешкодив входженню України до ЄС. Україна мала загальний низький рівень загальносистемної конкурентоспроможності.

У 2001 р. ВВП на душу населення в Україні становив 4,1 тис. грн., або 788 дол. США, що майже в 27 разів менше, ніж по країнах ЄС [467, с. 133].

Україна власні прагнення до вступу в ЄС не ув'язувала з розв'язанням внутрішніх проблем. Зокрема, місце і роль АПК в економіці України не відповідало економічним пріоритетам ЄС. З іншого боку, українські виробники цукру вступили в конкуренцію із країнами ЄС і почали формувати захист власних інтересів.

Ще в 1997 р. було введено новий стандарт ДСТУ 3662-97 “Молоко коров'яче незбиране: Вимоги при закупівлі”, розроблений на основі нормативних документів ЄС. Проводились і організаційні заходи. Технологічний інститут молока і м'яса УААН разом з фірмою “ПІО-35” ВАТ “Чернігівський завод радіоприладів” розробили і випустили дослідну партію ультразвукового аналізатора якості молока “Гранат” [611, с. 12].

Приєднання України в перспективі до внутрішнього ринку ЄС накладало на неї чималі вимоги стосовно ветеринарної медицини, яка повинна ефективно захищати здоров'я громадян, навколишнє середовище та інтереси споживачів. Приклад країн-учасниць ЄС демонстрував розмаїття організаційної побудови та підпорядкування органів ветеринарної медицини, що підтверджувало принцип правової толерантності Співдружності до організації цих служб. Україна дещо гармонізувала чинне законодавство зі світовими та європейськими вимогами. Зокрема, розроблено і впроваджено “Національну програму контролю залишків у продуктах тваринного походження”.

Закон України “Про безпеку та якість харчових продуктів” врегулював відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками) та споживачами харчових продуктів і визначає правовий порядок забезпечення безпеки та якості харчових продуктів, що виробляються, знаходяться в обігу, імпортуються, експортуються [300, с. 11-50]. Даним Законом визначено державні органи, що здійснюють розробку, затвердження та впровадження санітарних заходів щодо безпеки та якості харчових продуктів, до яких, зокрема, належать: Кабінет Міністрів України, Державна санітарно-епідеміологічна служба України, Державна служба ветеринарної медицини України. Попри значну кількість позитивних аспектів (наприклад, щодо визначення правових засад упровадження системи НАССР) даний Закон має окремі недоліки. Наприклад, визначаючи компетенцію вищезгаданих органів державного управління щодо забезпечення якості та безпеки продовольчої продукції, за багатьма статтями відбувається дублювання повноважень Державною службою ветеринарної медицини і Державною санітарно-епідеміологічною службою України.

Проект Закону “Про внесення змін до Закону України “Про ветеринарну медицину” містить 16 розділів та 109 статей, які стосуються принципів розроблення, прийняття та застосування ветеринарно-санітарних заходів (у тому числі аналіз та управління ризиками); регулювання обігу

тварин і товарів, підконтрольних державній службі ветеринарної медицини; міжнародної торгівлі тощо. Але в даному законопроекті спостерігалось звуження основних завдань держави в галузі ветеринарної медицини, що може призвести до зниження ефективності управління даною галуззю, неузгодженість з існуючими місіями органів державного управління даної галузі. Крім того, введення даного закону було завчасним, по-перше, через його недосконалість, по-друге, через те, що оцінка й аналіз ризиків у забезпеченні якості та безпеки тваринницької продукції були найновітнішим напрямком діяльності ветеринарних служб, визначених структурами Євросоюзу як провідний. Тому впровадження цього напрямку фактично не здійснено навіть у постіндустріальних країнах ЄС, порівняно із інститутом публічного ветеринарного здоров'я, становлення якого вже відбулося в усіх європейських країнах [503 , с. 3-5].

Результати аналізу додержання принципів діяльності ветеринарних служб у розглянутих вище європейських країнах показали, що ЄС зацікавлений, насамперед, у відповідності структур ветеринарних служб до ввірених місій, серед яких провідне місце посідає ветеринарне публічне здоров'я. Тобто перелік основних завдань ветеринарної медицини мав розширюватись у напрямках захисту навколишнього середовища і публічного ветеринарного здоров'я на основі правових та організаційних надбань, що існують. Пріоритет публічного здоров'я як першочергового завдання, що ставить ЄС перед ветеринарними службами країн-учасниць, привів до появи відповідних структурних утворень на національному та регіональному рівнях державного управління ветеринарною медициною.

Так, у Болгарії на центральному рівні створено Інспекцію контролю публічного здоров'я (м. Софія), у Литві – Департамент публічного здоров'я (входить до складу ДВС), у Латвії – Департамент ветеринарії та продовольства, в Естонії – Департамент ветеринарії та продовольства і Департамент публічного здоров'я. Однак не в усіх країнах ці зміни торкнулися регіонального рівня: лише в Болгарії та Естонії на рівні області

існують інспекції контролю публічного здоров'я та департаменти публічного здоров'я, відповідно. У решті країн завдання щодо забезпечення публічного здоров'я виконуються підрозділами чи окремими співробітниками: регіональних ветеринарних адміністрацій – у Словаччині, окружних державних ветеринарних служб – у Литві, міських та районних ветеринарних органів – у Латвії. У Франції захист публічного здоров'я є однією із місій обласних і районних ветеринарних служб на територіальному рівні, а на центральному він здійснюється Генеральним управлінням продовольства і Французькою агенцією санітарної безпеки продуктів [271, с. 230].

В Україні завдання, пов'язані з гарантуванням публічного ветеринарного здоров'я, історично виконувались фахівцями служби ветеринарної медицини, а на сучасному етапі входять до компетенції ДДВМ та його територіальних органів (управлінь ветеринарної медицини в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі, містах обласного значення, районах). Попри те, що, за висловом Н. Белева, президента Регіональної комісії МЕБ в Європі, координатора країн Східної Європи, "... сучасна структура ветеринарної служби України є найкращою не тільки в Європі, а й у світі".

Важливим аспектом діяльності ветеринарної служби була охорона території України від занесення збудників інфекційних хвороб тварин з території інших держав. Відповідність до принципів ЄС стосовно контролю під час імпорту та експорту продукції тваринного походження досягалася завдяки діяльності регіональних служб державного ветеринарно-санітарного контролю на державному кордоні та транспорті ДДВМ. Враховуючи те, що в країнах Європейського Співтовариства з 1997 р. діяли національні програми моніторингу якості продукції тваринного походження, ДДВМ (разом з ДНДКІ ветпрепаратів та кормових добавок та ЦДЛВМ) було розроблено й упроваджено "План державного моніторингу контролю залишкових кількостей токсикантів у продуктах тваринного походження", затверджений наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України

від 7 лютого 2002 р. №10 [608, с. 27]. Вжиття даних заходів є значним кроком у напрямку наближення діяльності ветеринарної медицини України до умов євроінтеграції, що здійснювалася подібно досвіду Республіки Словаччини за допомогою розробки і впровадження відповідних національних програм.

Головними міжнародними юридичними підставами адаптації законодавства України до правових норм ЄС була Угода про партнерство та співробітництво (УПС) між Україною та ЄС, підписана 16 червня 1994 р., та План дій Україна-ЄС, ухвалений у 2005 р. Крім цього, органами державної влади України у різний період було розроблено ще цілу низку правових документів, які стосувалися питання адаптації вітчизняного права до європейського.

Однак, незважаючи на велику кількість національних нормативно-правових документів, які мали сприяти прискоренню виконання взятих Україною на себе зобов'язань у рамках УПС та Плану дій, процес адаптації національного законодавства до європейського тривав надто довго й далеко не завжди був ефективним [382, с. 13].

Указом Президента України “Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до Світової організації торгівлі” були окреслені заходи з підвищення ефективності діяльності Міжвідомчої комісії з питань вступу України до СОТ. Наступним указом Президента України „Про Програму заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі” від 5 лютого 2002 р. було затверджено програму, яка включала перелік індикативних заходів на 2001 – 2002 роки щодо законодавчого забезпечення вступу, узгоджувались зобов'язання з доступу до ринку послуг України, розміри державної підтримки сільського господарства.

Україна з 1994 р. долучалася до програм з виконання Угод про сільське господарство СОТ, зокрема, до “зеленої скриньки”. Вони полягали у розгортанні науково-дослідних робіт щодо окремих видів продукції: боротьби з шкідниками і хворобами рослин і тварин; поширенні досвіду та консультаційних послуг; перевірок продуктів на відповідність нормам

охорони здоров'я, безпеки; підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів; проведення земельної реформи; розвиток інфраструктури села; охорона навколишнього середовища.

Передбачалися і критерії можливих прямих виплат сільськогосподарських товаровиробників. Україна мала при застосуванні цих виплат передусім дбати, аби сума виплат була прив'язана до конкретних площ та обсягу врожаю, кількості ВРХ. В разі, якщо це була підтримка доходу і не пов'язувалась з виробництвом, то сума не повинна була залежати або визначатися видом чи обсягом виробництва.

Визначались види підтримки. СОТ вводила для цього показник "Сукупний вимір підтримки", яким встановлювалося верхнє обмеження рівня допомоги. Для України заходи "жовтої скриньки" полягали в установленні державного контролю за цінами на 17 видів продукції, введення практики прямого фінансування виробників без підвищення цін на споживання тощо.

Україна активізувала зусилля щодо поглиблення процесу вступу до СОТ на початку 2000-х років. На виконання Указу Президента України "Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до Світової організації торгівлі" від 5 вересня 2001 р. прискорювалося проведення двосторонніх переговорів з державами-членами СОТ з питань можливої співпраці на ринках сільгосппродукції [331, с. 170]. Крім того, Україна засвідчила свою прихильність до принципів та норм СОТ, а саме статті 9 параграфу 1 Угоди про сільське господарство, відмовилась від застосування в майбутньому експортних субсидій.

З метою прискорення здійснення заходів щодо завершення підготовки вступу до СОТ 18 листопада 2003 р. Президент України видав указ "1313, який спрямовувався на активізацію роботи щодо гармонізації законодавства України відповідно норм та правил СОТ.

Протягом 2003 р. Україна вела успішні двосторонні переговори з країнами-членами Робочої групи: було підписано 11 протоколів (з ЄС, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Болгарією, Кубою, Ізраїлем, Бразилією,

Польщею, Естонією, Таїландом). На початку 2004 р. переговори пройшли з Республікою Парагвай, Малайзією, Швейцарією. 27 жовтня 2003 р. на 11 засіданні Робочої групи було розглянуто заявку України про вступ, а також обговорені питання розмірів підтримки України. Разом з тим переговори проходили непросто. Зокрема, Австралія і Аргентина, виражаючи інтереси Кернської групи країн, зажадали в обмін на можливу підтримку, аби Україна знизила експортну ставку мита на цукрову тростину (до 2%). Україна, аби захистити власний внутрішній ринок не могла піти на такі поступки. 29 травня 2001 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про ввезення в Україну цукру – сирцю тростинного в 2001 році”, у якому фіксувався 50% ставка мита. Ці обставини пригальмували переговорний процес [333, с. 31].

29 листопада 2003 р. Україна стала членом Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН. Перед цим 24 жовтня 2003 р. уряд ухвалив постанову “Про заходи щодо вступу України до Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН”, а в листопаді Верховна Рада Закон України “Про прийняття Статуту Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН”. Україна таким чином одержувала доступ до міжнародної системи ринкової та статистичної інформації, автоматизованих систем передової науково-технічної інформації по сільському господарству та продовольству [333, с. 29].

В 1990-і роки через фінансову неспроможність держави проведення інформаційно-консультативної роботи на селі практично було неможливо. Відбувалось це в основному за допомогою країн ЄС, США і Канади. Відповідно програми ТАСІС “Сприяння розвитку сільськогосподарських кооперативних організацій в Україні” було створено 15 інформаційно-консультативних центрів. Які тісно працювали з Національною спілкою сільськогосподарських кооперативів України. Спільно із експертами програми центри займалися пошуком ініціативних груп по створенню обслуговуючих кооперативів на селі, систематично проводили навчання. Було підготовлено 40 висококваліфікованих консультантів, ряд посібників і

мето дичок, серед яких “Менеджер сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів” [714, с. 46].

Ідея створення Загального аграрного ринку СНД виникла ще в 1993 р. Основою його створення стали спеціально прийняті Угода та Договір про створення економічного союзу від 22 вересня 1993 р. Одночасно ставилось завдання про розробку Концепції узгодженої аграрної політики держав-учасниць СНД.

Доцільність інтеграції підтверджувалось в Декларації глав держав, якою до стратегічного пріоритету відносилось створення Загального ринку цукру.

В рамках СНД працювала міжурядова Рада з питань АПК держав-учасниць. Протягом 1993 – 2003 рр. нею було проведено 13 засідань, на яких були ухвалені проекти рішень (прийняті на засіданні Урядів СНД): Угода про міждержавні взаємовідносини з питань АПК СНД (28 квітня 1993 р., Мінськ); Угода про загальний аграрний ринок держав-учасниць СНД (6 березня 1998 р., Москва); План першочергових заходів по реалізації Угоди “Про загальний аграрний ринок” (25 листопада 1998 р., Москва); Угода про співробітництво в області збереження і використання генетичних ресурсів культурних рослин держав-учасниць СНД (4 червня 1999 р., Мінськ); Угода про застосування технічних фармацевтичних, санітарних, ветеринарних і фітосанітарних норм, правил та вимог відносно товарів, що ввозяться в країни СНД (28 вересня 2001 р., Москва).

В кінці 1990 – поч. 2000-х років політиками і науковцями неодноразово наголошувалося на необхідності створення Спільного російсько-українського аграрного ринку. 30 березня 2002 р. Прем’єр-міністри України і Росії підписали “Концепцію погодження аграрної політики держав-членів СНД”, що стала міждержавною програмою співробітництва. 15 квітня 2003 р. в м.Білгороді (РФ) на спільному засіданні Президій Російської і Української академій аграрних наук були вироблені пропозиції по його розвитку [703, с. 139].

Отже, Україна крок за кроком намагалася вести боротьбу за власну присутність та світовому аграрному ринку. Проблем на цьому шляху було чимало. Часто бракувало послідовності та рішучості у налагодженні співпраці з провідними міжнародними організаціями. Вступ до СОТ став підсумком багаторічної двосторонньої роботи. Напрацьована певна документальна база вступу до ЄС. Водночас Україна залишалась слабо конкурентною державою. Їй доводилось вчитись захищати власні економічні інтереси.

6.2. Наслідки залучення у виробництво іноземних інвестицій та технологій

Про необхідність інноваційного розвитку сільського господарства неодноразово ішлося на найвищому державному рівні, підкреслювалося науковцями та громадськістю. Президент України у Посланні до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки” (2002 р.) цілком вірно вказував на необхідність зміни сировинного вектора розвитку економічних процесів [299]. Досвід інноваційної діяльності країни ринкової та перехідної економіки підказував, що управлінські інновації, як і технічні нововведення, визначають створення відповідних організаційно-економічних форм (ефективних). В аграрному виробництві ефективними були агропарки, бізнес-інкубатори, дрібні венчурні підприємства. Агропарки створювались поблизу аграрних університетів, науково-дослідних установ, їх завдання полягало у розвитку, удосконаленні й застосуванні в виробництві новітніх енергозберігаючих та екологічно чистих технологій. До їх складу входили консультативні, навчальні, науково-виробничі структури, редакції журналів, фермерські навчальні пункти, міжнародні центри. В Україні через відсутність необхідного правового поля, фінансові труднощі формування агропарків не було можливим. Держава в цьому плані ініціативу не проявляла також.

Можна сказати, що інноваційний потенціал аграрних університетів, які функціонували в кожному регіоні, не використовувався.

За визнанням політиків, науковців, відсутність повноцінного ринку землі, ігнорування доцільності капіталу землі створювали умови інноваційної непривабливості сільського господарства. Обсяги іноземних інвестицій за 1993 – 2003 рр. склали всього 85 млн. дол., з 60 реалізованих в Україні інноваційних проектів лише 4 мали відношення до сільського господарства [236, с. 17]. Наріжним каменем, що породжував несприятливі соціально-економічні умови для інновацій, було суттєве відчуження сільгоспвиробників від результатів своєї праці. Це проявлялось у делегуванні прав реалізації продукції часто особам, які схильні приховано привласнювати прибуток.

В 2005 р. лише 2,9% діючих агроформувань України застосовували у виробничому процесі агротехнології світового рівня, на полях і фермах домінували витратні, а не ресурсозберігаючі технології. Витрати пального на 1 га сільгоспугідь досягали 90 кг і перевищувало показники західних країн у 2-3 рази [675, с. 4].

Чисельність спільних підприємств в сільському господарстві протягом 1997 – 2000 рр. зроста з 80 до 106, з яких лише 59 виробляли продукцію. Їх формування відбувалось повільно, головним чином через відсутність стабільних правових умов. Механізм створення полягав у наступному: іноземні партнери надавали машини, обладнання, насіння, худоби, засоби захисту, вітчизняні учасники передавали в користування сільгоспугіддя, приміщення і трудові ресурси. Економічні інтереси іноземців полягали в тому, аби одержати якомога більший прибуток. Про це свідчив і досвід діяльності українсько-австрійсько-німецького спільного підприємства “Укрінтерцукор”, створеного при підтримці уряду України в 1994 р. Підприємство створювалось з метою здійснення господарської діяльності у сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, спеціалізувалось на виробництві цукру. До його складу увійшло ряд бурякосійних підприємств та цукрових заводів з 15 областей України,

акціонерно-комерційний агропромбанк “Україна”, акціонерний банк “Альянс”, Українська агропромислова біржа. З іноземного боку: фірми Хьост Шерінг АгроЄвроГмбх, КВС Кляйн-ванцдебенер Заатцухт АГ і Франц Кляйне Ландтехнік Гмбх і Ко. За чотири роки співробітництва іноземні партнери поставили 1167 шт. технічних засобів, 1,1 млн. літрів засобів захисту рослин, 170 тис. посівних одиниць насіння цукрових буряків. В цілому було надано 147,7 млн. німецьких марок. Урожайність цукрових буряків у СП становила 370 цн. з га, що в 1,7 рази вище, ніж в середньому по Україні. Використовувалось на 40% менше паливно-мастильних матеріалів [513, с. 57-58].

На кінець 1990-х років в Україні було кілька аграрних спільних підприємств. Навіть у регіонах, що мали оптимальні умови для ефективного ведення сільського господарства, діяли одиниці таких підприємств: СП “Агрофірма Текуча”, СП “Оксанина”, АТ “Маїс Інк” (Черкаська обл.); СП “Агро-ТЕХНІК-Воронівці” (Вінницька обл.) [605, с. 55].

Успішним прикладом роботи спільного підприємства було і СП “Агро-ТЕХНІК-Воронівці” АТД Хмельницького району Вінницької області, яке було засноване в 1994 р. на основі КСП “Воронівці” та німецького “Аграргеносеншафт Кемніз” АТД з Німеччини. Воно було зорієнтоване на ринкові принципи госпрозрахунку, самофінансування, економічної та комерційної ефективності [481, с. 93].

Переробна галузь в Україні посіла друге місце за обсягами виробництва після машинобудування і металообробки. Сформувався конгломерат з 2 тис. підприємств, більшість з яких намагалися вступати в конкурентну боротьбу на світових аграрних ринках.

Одним з фаворитів виступало ВАТ “Адамс” (м.Кам’янець-Подільськ), яке спеціалізувалося на виробництві екологічно чистої консервованої продукції (зелений горошок, ікра з кабачків, салати, огірки, джеми, варення та повидло, яблучний сік). Продукція підприємства була добре відома споживачам Росії, Німеччини, Англії, країн Балтії та Ізраїлю, неодноразово

удостоювалась відзнак Міжнародного відкритого рейтингу популярності та якості товарів і послуг “Золота фортуна”, в тому числі Золотої Зірки якості в Мадриді [704, с. 137].

Стосовно справи залучення іноземного капіталу в АПК і економіку в цілому, у вітчизняних політиків і науковців тривалий час не було сформовано єдиної думки. Більшість їх вважали, що в умовах кризи іноземний капітал міг на певний час стати чи не єдиним фактором стабілізації та пожвавлення економіки [154, с. 173]. Інша думка формулювалась так: до будь-якої іноземної допомоги необхідно ставитись дуже обережно. Найкраще діяти за принципом: хочеш бути незалежним і багатим – працюй у своїй країні, реформуй свою економіку, створи багатства для себе і експортуй їх за кордон [567, с. 41].

Світова практика відмічала, що для країн із перехідною економікою найбільш привабливими були економічні відносини, що ґрунтувались на довгостроковій виробничій кооперації. За даними Єдиної економічної комісії ООН, уже напрацьовано і успішно діє низка форм такого співробітництва у вигляді ліцензійних угод, ноу-хау, компенсаційних угод; кооперації на основі спеціалізації; кооперації на основі науково-дослідних розробок; спільних виробничих та збутових підприємств [736, с. 30].

Країни Південно-Східної Європи, аби вийти з кризи, намагалися спиратися на досягнення науково-технічного прогресу, якомога більше залучати інновацій у базові справи: племінну справу, насінництво тощо. Формою інвестування ставали спільні підприємства. Українські підприємства поступово нагромаджували хоч і незначний, але досить позитивний досвід прямого співробітництва з країнами Південно-Східної Європи. Першим прикладом стало створення сумськими машинобудівниками і комбінатом “Хіммаш” (м.Хасково, Болгарія) в кінці 1980-х років радянсько-болгарського науково-виробничого об’єднання “Хімбіомаш”. Досить відома в свій час агрофірма “Зоря”, що на Рівненщині, створила з австрійською фірмою “Піонер” спільне підприємство із виробництва гібридного насіння кукурудзи.

Австрійська фірма мала унікальні можливості селекції цієї культури в різних ґрунтово-кліматичних умовах. Створення СП мало досить успішну науково-практичну діяльність.

В умовах незалежності перша практика міжнародного інвестиційного кооперування апробувалась в сфері сільського машинобудування. Чернігівський завод “Агрореммаш” та ВО “Гомсільмаш” створили спільне виробництво причіпних кормозбиральних комбайнів КДП-3000; на базі Новоград-Волинського рем заводу спільно з Мінським моторним заводом було створене спільне виробництво тракторних двигунів Д-243; ВАТ “Сільгоспремонт” (м.Одеса) у співпраці з Гомельським заводом пускових двигунів організували випуск пускових двигунів П-350, ПД-10; концерном “Лан” та ВАТ “Ростсільмаш” налагодили спільне виробництво комбайнів “Дон-Лан” [417, с. 5].

З метою організації селекційно-племінної роботи створено українсько-канадське підприємство “Сімекс-Україна”, засновниками якого виступали Головний селекційний центр України та канадська фірма “Сінекс-Альянс”. У цьому ж напрямку працювало і українсько-канадське підприємство “Сем-Україна”, засноване Черкаським НВО “Прогрес” та канадською фірмою “Віа Пакс ЄТ LTD”. СП “Сем-Україна” спеціалізувалась на вирощенні м’ясо-молочної худоби та постачало на український ринок генетичний матеріал. В Черкаській області успішно працювало українсько-американське промислово-торговельне підприємство “Маїс Інк”. Його інтерес стосувався виробництва гібридного насіння кукурудзи вітчизняної і зарубіжної селекції. У цьому ж напрямі працювало спільне українсько-угорсько-англійське підприємство “Нібулон” [567, с. 44-45].

Іноземна інвестиція – це інвестиція, що передбачала довгострокові взаємовідносини, які відбивали тривалу зацікавленість іноземного інвестора в резидентському підприємстві в економіці країни, яка не була країною інвестора.

Україна мала як переваги, так і перешкоди для надходжень іноземних інвестицій. Інвесторам симпатизували обставини, що Україна знаходилась в центрі Європи, мала чисельне населення, сприятливі природні умови, великі обсяги ринків, нерозвинуту, але привабливу для вкладення коштів виробничу і соціальну інфраструктуру, високу освіченість населення та рівень кваліфікації робочої сили. З іншого боку, зберігались перешкоди, які стримували притік інвестицій: низький міжнародний економічний рейтинг; політична нестабільність та безвідповідальність державних чиновників; недосконалість законодавства; низька заробітна плата державних службовців; відсутність ініціатив у прийнятті відповідальних рішень; тривалий термін реєстрації підприємництва; низькі темпи приватизації; слабкі або і зовсім відсутні державні гарантії захисту інвестицій та корупція в судовій системі; непрозорість податкової системи; часті порушення двосторонніх економічних і фінансових угод з боку України; слабо розвинутий внутрішній фінансовий ринок; дорогі інфраструктурні послуги [442, с. 82].

Навіть на поч. 2000-х років Україна продовжувала визнаватись як найризикованіша країна Східної Європи щодо вкладення інвестицій. За оцінками Інституту інвестицій, за рейтингом привабливості серед 136 країн світу вона займала 112 місце. Водночас, без проведення раціональних структурних змін виробництва, інвестиції істотно не вплинуть на стан аграрної економіки.

В Україні на рівні економістів, експертів, політиків, господарників обговорювалась проблема можливості залучення в аграрне виробництво іноземних інвестицій. На їх можливу роль і значення увага нібито і не зверталась. Світовий досвід підтверджував: ефективність кредитів зумовлена якісними перетвореннями в економічних відносинах і прискоренні ринкових трансформацій. Інвестиція мала сенс тоді, коли вона підвищувала продуктивність праці. Якщо постійно неефективно використовувати іноземні інвестиції, країна могла втрачати економічну незалежність.

Нестабільність державних підходів до інвестиційних питань часто відвертали іноземних інвесторів від сільського господарства. Спільні підприємства з іноземним капіталом, зареєстровані до 1 січня 1995 р., звільнялись від податків на п'ять років, але з 1 липня 1997 р. ця пільга була скасована. Лише в 2002 р. Конституційний суд України поновив її дію [437, с. 65].

За оцінками “Institutional investor”, зробленими в 1999 р., за рейтингом привабливості для вкладення іноземних інвестицій серед 136 країн світу Україна займала 112 місце. В 2001 р. обсяг прямих іноземних інвестицій на душу населення України становив 78 дол., тоді як в Угорщині у 1998 р. – 1667 дол. [437, с. 65].

Надходження іноземних інвестицій у сільське господарство стримувались у значній мірі і через морально-психологічні фактори, брак достовірної інформації про Україну. Іноземні підприємці часто розглядали Україну як територію занадто екологічно забруднену, як непридатну для вирощування продукції безпечної для здоров'я людей. У свою чергу етноментальні стереотипи української влади та частини суспільства, що часто полягали у пошуку зовнішніх ворогів та бажання перекласти відповідальність за справу на інших, суттєво звужувало можливість наполегливої та послідовної роботи по наданню правдивої і реальної інформації про Україну. Насправді в Україні рівень забруднення території залишався значно нижчим, ніж в країнах Західної Європи, і зберігалися всі можливості для ведення так званого „органічного” землеробства.

У 2001 – 2005 рр. збитковими були 33-54% підприємств аграрного сектора. Це зумовило інвестиційну непривабливість сільськогосподарських підприємств.

Тоді як у промисловість залучалося 30-50% іноземних інвестицій, в сільське господарство лише 2-3%. На кінець 2005 р. їх сума становила 292 млн. дол. США. Їх освоювало лише 381 підприємство. Інвестори віддавали перевагу вкладанню капіталу у птахівництво, свинарство та вирощування

зернових культур. Державне підприємство „Науково-дослідний виробничий агрокомбінат „Пуща Водиця” протягом 2000 – 2006 рр. освоїв в цілому 43 млн. грн. інвестицій, з яких 35,3% спрямовувалися на придбання автомобілів, тракторів сільгоспмашин і обладнання, 19,8% – купівлю і вирощування продуктивної худоби, 9,8% – у житлово-комунальну сферу. Основними джерелами інвестицій виступали власні ресурси – 74,6%, бюджетні – 17,1%, кредити – 2,7%, інші джерела – 5,6% [636, с. 92-94].

Протягом 1992 – 2003 рр. в АПК було спрямовано 970,3 млн. дол. США прямих інвестицій, або 18% загального надходження в економіку України. Безпосередньо сільське господарство одержало 108,5 млн. дол. Об'єктом інвестування стало лише 195 підприємств [333, с. 28]. Основними інвесторами були фірми Нідерландів, США, Великобританії, Кіпру, Швеції, Німеччини, Ліхтенштейну. Активно намагались діяти на цьому ринку компанії „Монсанто” і „Каргілл” (США), „Даймлер-Бенц”, „Райффайзен”, „Агрево”, „Янке” (ФРН). Водночас багато потенційних іноземних інвесторів утримувались від цього виду діяльності в аграрній сфері України, мотивуючи це насамперед нестабільністю законодавства, надмірним податковим тиском, неготовністю більшості українських партнерів дотримуватись договірних зобов'язань, нечіткою роботою судової системи та іншими факторами, що формують інвестиційний клімат держави.

Протягом 1995 – 2002 рр. загальні обсяги прямих інвестицій у сільське господарство зросли з 5,6 до 95,2 млн. дол. США. Водночас їх частка у вкладених в економіку України була незначною (10,5%). Інвестиції одержало 195 сільгоспідприємств. Зберігались і територіальні диспропорції в інвестиційному кліматі. Найбільше інвестицій спрямовувалось в сільське господарство Київської (8%), Донецької (7%), Запорізької (7%), Дніпропетровської (6%), Одеської (5%), Львівської (4%) областей. Найбільше кредитів з розрахунку на га сільгоспугідь було залучено Київською, Харківською, Одеською, Івано-Франківською областями – більше 100 грн. Удвічі нижче – Хмельницькою і Кіровоградською. З інвестицій, що надійшли

у Львівську область, 54% були в грошовій формі, 38% – рухомого і нерухомого майна, 8% – нематеріальних активів [331, с. 224]. Цей вид інвестицій спрямовувався головним чином у спільні підприємства. В Україні їх ефективність залишалася низькою, він не сприяв вирішенню проблеми зайнятості.

Протягом 1991 – 2001 рр. в сільське господарство було укладено 90 млн. дол., або 2% загального обсягу іноземних інвестицій в економіку. Це мізерна сума. Для порівняння, частка сільського населення становила 32%, сільгосппрацівників – 12%, основних фондів – 11%, доданої вартості – 17% у відповідних загальноекономічних показниках. Лише 173 підприємств скористались цією підтримкою (1%) від кількості великих підприємств [453, с. 92]. Як наслідок, їх вплив на розвиток ринкових процесів залишався малопомітним.

Про інвестиційну непривабливість України свідчили показники обсягу залучення інвестицій на душу населення. На кінець 2001 р. він досяг 91 дол. і значно поступався розвинутих країнам. У Франції на душу населення припадало 12 тис. дол., США – 9,7 тис., Польщі – 870 дол. [453, с. 92].

Аграрно-інвестиційний феномен столичної області пояснювався наявністю тут значної низки інвестиційних компаній, які були інвесторами регіонів. Найменше інвестицій надходило в Чернівецьку область [453, с. 93].

Надходження в галузь найбільш бажаних іноземних інвестицій стримувалось низкою обставин, серед яких головні: нестабільність законодавства, відсутність належного захисту інвесторів, низька віддача інвестицій.

В Україні однією з форм залучення вітчизняних та іноземних інвесторів було створення спільних підприємств. Світова економічна думка їх розглядала як найбільш складні організаційні структури міжнародного співробітництва, які здійснювали свою виробничу діяльність шляхом прямих інвестицій відповідних фірм і компаній. Таке залученні іноземних коштів до цілеспрямованого розвитку сільськогосподарського виробництва мало

переваги. На 2000 р. в Україні було створено 106 спільних підприємств, з яких 59 займались безпосередньо сільгоспвиробництвом [632, с. 64].

Україна набувала досвіду створення транснаціональних корпорацій в агробізнесі, залучаючи іноземні інвестиції. В 2005 р. 30% українських молочнопереробних підприємств входило в російські холдинги “Юнімілк” і “Вімм-Білл-Дан”, 8% контролювала французька “Група Лакталіс” [422, с. 32].

Україна набувала досвіду залучення досвіду та інвестиційних коштів іноземних виробників техніки. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені ще в 1994 р., коли уряд ухвалив розпорядження про створення спільного підприємства з виробництва зернозбиральних комбайнів “Массей Фергюсон” датської фірми у виробничому об’єднанні “Рівнесільмаш” та підтримав пропозицію Одеського міськвиконкому, акціонерного товариства “Хаджибей” м.Одеси, німецьких фірм “Клаас” і “Шмідт-Анкум” про організацію із залученням промислових підприємств України спільного виробництва зернозбиральних комбайнів “Домінатор” фірми “Клаас”. Згодом були внесені пропозиції щодо спільного виробництва комбайнів в Херсоні, Білій Церкві, Дніпропетровську, Павлограді. Проте більшість цих пропозицій не була реалізована. Нестабільність інвестиційного клімату, недосконалість ринку сільгосптехніки стримувало надходження інвестицій [568, с. 145].

В кінці 1990-х років в Україні почало діяти кілька спільних підприємств. Німецька фірма “Фабрик-Клаас” з концерном “Південмаш” створили підприємство у Дніпропетровській області з виготовлення зернозбиральних комбайнів КЗС-11 “Дніпро-350”. У Хмельницькому німецький завод “Ланд-Технік” та ВАТ “АК Адвіс” створили СП “Адвіс-Допкштадт, Хмельницький комбайновий завод”, що виробляв кормозбиральний комбайн “Марал-125” [568, с. 145]. Така співпраця за умов обмеження власних інвестиційних ресурсів і відсутності обігових коштів, необхідних для відтворення та розширення виробництва, залишалася надто вигідною. Для українських виробників велике значення мало ознайомлення з

досвідом і техніко-технологічними досягненнями іноземних фахівців, відкривало можливості модернізації та реконструкції власних виробничих потужностей, налагодження підготовки спеціалістів тощо.

Міжнародна кооперація також стимулювала виробничий процес і в інших машинобудівних підприємствах. В 1999 р. практично через два роки після початку спільного випуску комбайну “Марал-125”, ця машина вже на 30% складалась із вітчизняних комплектуючих. В цілому українська сторона покривала 50% витрат на його виробництво [568, с. 146].

Крім того, кооперація сприяла розширенню обсягів збуту вітчизняних товарів на світових ринках. Комплектуючі, які виготовлялись ВАТ “АК Адвіс” і сертифіковані німецькими спеціалістами за якістю, експортувались в Німеччину. Співпраця підвищувала кваліфікацію вітчизняних спеціалістів. Розвивалося гарантійне і сервісне обслуговування техніки. Формувались маркетингові служби для освоєння ніш і сегментів ринку техніки.

Світовий досвід підтверджував, що продуктивність праці у сільському господарстві залежала багато в чому від впровадження наукоємних технологій, передових форм організації праці і звичайно новітніх видів техніки. Протягом 1994 – 2004 рр. Німеччина зуміла наростити удвічі продуктивність праці, збільшити виробіток продукції на одного працівника-аграрника з 12900 до 26100 євро [666, с. 9].

На поч. 2000-х років основними постачальниками сільськогосподарської техніки на світовий ринок були США, держави ЄС та Японія. Найбільшу кількість тракторів виробляли Німеччина, Італія, Франція та Великобританія. Сільськогосподарське машинобудування цих країн перетворилось на одну з найважливіших і прибуткових галузей промисловості. На західноєвропейському ринку домінували концерни “CNH”, “AGCO”, “Ualtra”, “Claas”, “Agro”, “SDF”. Вони утримували 97% продажу зернозбиральних комбайнів і 76% тракторів [465, с. 89]. Провідні фірми прагнули у своїй діяльності якомога ширше і глибше охопити ринки збуту своєї продукції у регіонах світу, розмістити дочірні підприємства й

підрозділи поближче до потенційних покупців з тим, аби якомога швидше окупити свої інвестиції на розвиток і в результаті цього підвищити ефективність власного виробництва.

Якісна техніка забезпечувала підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції. Впровадження сучасних інтенсивних технологій дозволяло створити оптимальні умови для обробітку ґрунту, регулювання біохімічних процесів, точної сівби, скорочення витрат пестицидів, добрив, води, палива та інших матеріальних ресурсів, скорочення затрат праці. Паралельно відбувалося створення високопродуктивних технічних засобів, в яких дедалі ширше впроваджувалися системи автоматички на базі електронної техніки. Так, компанія “Massey Ferguson” розробляла і активно використовувала комп’ютерну програму “Fieldstar”, що забезпечувала контроль і управління агрегатами. Система “лазерний пілот” компанії “Claas” дозволяла досягати високої ефективності використання зернозбиральних комбайнів [465, с. 90-91]. На зміну системам оптимізації окремих видів робіт приходили інтеграційні системи із загальним банком даних, що охоплював всю галузь рослинництва. Сільськогосподарські товаровиробники провідних країн світу досягли оптимальної забезпеченості своїх господарств технікою, одержавши змогу більше піклуватися про екологічну чистоту технологічних процесів у виробництві сільгосппродукції.

В країнах зарубіжжя спостерігалось зменшення кількості тракторів і комбайнів, що використовувались у виробництві, що зумовлювалось не лише достатньою насиченістю галузі, а й тим, що зростала ефективність використання машин, в тому числі і внаслідок укрупнення фермерських господарств. Стрімко зростали ціни. Якщо в США в 1985 р. вартість кінської сили дорівнювала 290 дол., то в 2000 р. – 667 дол., або майже втричі вище [410, с. 129].

В 1990 – 2000-і роки зарубіжні фірми виробники сільськогосподарської техніки прагнули якомога ширше “захопити” український ринок. Вони для цього ішли навіть на поступки при придбанні покупцями машин,

пропонували вигідні умови розрахунків тощо. Практично використовувався лізинг у міждержавному масштабі. Україна для купівлі зарубіжної техніки витратила величезні суми бюджетних коштів. Лише в 1996 р. іноземні виробники одержали 3 млрд. грн. Таке захоплення іноземною технікою багато в чому було невиправданим.

Закупівля імпоротної техніки відбувалась за допомогою іноземних інвестицій. У 1992 – 1994 рр. через кредитні лінії США та Німеччини було придбано 1700 зернозбиральних і 120 кормозбиральних комбайнів, 20 тракторів, 50 прес-підбирачів соломи. Український ринок сільськогосподарської техніки почали активно освоювати корпорації „Кейс”, „Масей Фергюсон”, „Джон Дір”, „Мерседес”, „SAMPO” та ін. З’явилася мережа їхніх представництв і контор, а також низка українських компаній, які співпрацювали з ними на цьому ринку. Найактивнішими імпортерами техніки виступали: Українська аграрна біржа, ВАТ „Дніпротехсервіс” (м. Дніпропетровськ), ПФ „Тревел” (м. Харків), українсько-французьке СП „ДАКО Черкаси” (м. Черкаси), ДП „Азовсільмаш ВАТ „Першотравневого заводу сільгоспмашин” (м. Бердянськ). У 1998 р. ними було імпортовано в Україну 372 зернозбиральні комбайни зі США, 302 розрихлювачі та культиватори з Росії, 286 силосозбиральних комбайнів із Німеччини, із Франції – 189 бурякових гичкозбиральних та бурякозбиральних машин, із Росії – понад 80 машин та механізмів для обмолоту. У 1999 р. Україна співпрацювала з 25 країнами світу в галузі імпортування або створення нових моделей сільськогосподарської техніки [394, с. 44].

Вільне переміщення машинобудівної продукції з розвинутих країн світу та просування її на український ринок, ставило вітчизняних виробників у скрутне становище подібно аналогам формування ринків автомобільного транспорту, побутової техніки, електроніки та іншої високотехнологічної продукції [626, с. 97].

Дії держави по забезпеченню сільського господарства технікою мали і регуляторну функцію, яка не відповідала правилам ринку. В 1996 – 1997 рр.

вона виступила гарантом використання кредитів Ексімбанку США на суму 272,3 млн. дол. під контракти між корпорацією „Украгропромбіржа” і фірмою „Джон Дір” та Українською аграрною біржею і компанією „Кейс Корпорейшн”. Техніка поставлялась у розстрочку та у фінансовий лізинг на п’ять років. Проте державний бюджет часто не дозволяв обслуговувати кредити вчасно і у повному обсязі. 12 травня 2001 р. уряд змушений був визнати неефективною роботу ряду міністерств і відомств та ухвалити Постанову „Про стан відшкодування в 2000 році витрат державного бюджету на виконання державою гарантійних та кредитних зобов’язань за іноземними кредитами” [331, с. 187].

В досліджуванні європейського ринку використаної техніки помітну роль виконувала ЗАТ “Центр ділових поїздок” за сприяння Міністерства аграрної політики, Українського союзу промисловців і підприємців, корпорації “Украгропромбіржа”. Товариство стало офіційним партнером Німецької сільськогосподарської спілки “DLG”, яка виступала організатором провідних сільськогосподарських виставок комісійної техніки [627, с. 113].

В Україні з’явилися перші форми фірмового сервісу сільгосптехніки. Першою компанією стала компанія “АМАКО Україна”. Створено дев’ять сервісних центрів. Термін доставки запчастин із-за кордону не перевищував 3-5 днів, по Україні – 12-24 години. Компанія мала єдиний в Україні серед зарубіжних компаній навчально-науковий центр, де пройшли підготовку протягом 1999 – 2002 рр. близько 2,5 тис. слухачів. Працювало 25 мобільних інженерів. На кожного з них припадало до 100 одиниць техніки. Це багато. В Німеччині інженер обслуговував географічну зону в 15-20 км [678, с. 127-128].

Україна почала набувати також і досвіду організації ринку вживаної сільськогосподарської техніки. Т.з. вторинний ринок у провідних країнах світу набув досить значного розвитку. У багатьох з них понад 50% механізованих робіт у фермерських господарствах виконувались саме вживаними тракторами. У США, Англії, Німеччині на один проданий

трактор припадало три-чотири вживаних. І це не випадково, бо в умовах порівняно невеликих за своїми розмірами ферм неможливо було забезпечити достатнє завантаження техніки (що нерідко робило придбання нової техніки не вигідним). Великим, міцним фермам за таких умов вигідно було використовувати машину три-чотири роки, потім продавати її та купити нову, досконалішу. Уживану техніку купували в основному дрібні господарства, зважаючи на низьку її вартість. У Німеччині, наприклад, ціна на трактори зі строком експлуатації два-три роки становила 40-60% від первісної. Із збільшенням строку використання ціна знижувалась [425, с. 77]. В країнах ЄС на вторинний ринок спрямовувалась техніка після 4-5 років служби і річного наробітку 1000 мото-годин. Продавали її після якісного ремонту дилерські фірми за ціною, що становила 20-30% нової вартості [667, с. 27].

В Україні підприємства, що спеціалізувалися на доставці і продажі вживаної техніки, працювали в Києві, Дніпропетровську, Львові. У 2001 р. ними було імпортовано 1130 уживаних комбайнів. З 2001 р. при Національній спілці сільськогосподарських кооперативів України почав діяти Центр сприяння кооперації, і поставляти підприємствам спілки технічні засоби від німецьких спеціалізованих фірм, які відновлювали цю техніку [425, с. 79].

Мали місце і випадки, коли в погоні за дешевшим асортиментом, вітчизняні дилерські фірми завозили зношену техніку з Румунії і Угорщини. Така техніка була без гарантій на реставраційні роботи, часто виходила з ладу. Держава не створила умов для захисту сільських товаровиробників від придбання на ринку недоброякісних уживаних машин.

В Україні започатковано застосування передових світових технологій вирощування худоби. В 2001 р. в Кагарлицькому районі на Київщині за датською технологією було вирощено 4 тис. свиней. Витрати кормів на центнер приросту худоби не перевищували 6-7 ц. корм. од. Питома вага

вартості кормів у собівартості приросту досягала 60%. Період годівлі тривав 275 днів. Середньодобовий приріст досягав 342 гр. [389, с. 88].

Викладачі зооінженерного факультету Луганського державного аграрного університету в 1990 – 2000-і роки розпочали дослідження особливостей адаптації до природно-кліматичних умов Донбасу худоби, яка завозилась із-за кордону, зокрема голштинської породи. Науковцями встановлено, що ця справа залишалась малоефективною [694, с. 5].

Негативні наслідки масової “голштинізації” мали місце ще в 1985 р. Вітчизняні породи, які схрещувались з плідниками голштинської породи, давали лише в першому поколінні високопродуктивні помісі. Послідуючі покоління ВРХ при поглинальному схрещуванні ставали низькопродуктивними, вразливими до хвороб. Українські зоотехнічні, ветеринарні фахівці, науковці визнавали помилковість і необґрунтованість таких кроків. Голштинська порода могла бути корисною для поліпшення т.з. аборигенних молочних порід України. Крім того, слід було зберегти репродуктори вітчизняної ВРХ. У 2001 р. в Україні залишалось лише два малочисельні репродуктори чистопородної симентальської породи. Постала проблема її відродження [443, с. 37].

У процесі виробництва м'яса часто було багато нестиковок економічно-фінансового характеру. Задля “утримання” від росту ринкових цін на м'ясопродукти держава вдавалась до інтервентних заходів та завозила їх із-за кордону. Достатні обсяги зібраного фуражного зерна не завжди виступали гарантією зростання поголів'я худоби. Частка приватних інтегрованих підприємств, що вирощували худобу за високоінтенсивними технологіями, залучаючи іноземні інвестиції, на ринку м'ясопродуктів була недостатньою. Їх значення було і в поступовому удосконаленні механізму просування товарів до споживача, пакування, зберігання, торгівлі. Високі темпи розвитку вітчизняного птахівництва дозволили в 2000-і роки в основному забезпечити населення України відносно дешевою продукцією.

Вироблення Україною ефективної агрополітичної парадигми впливало передусім з нових світових реалій, що базувались на концепції сталого розвитку. Людство в процесі свого розвитку спочатку використовувало ресурси агросфери лише для збільшення виробництва продовольства та одержання сировини для промисловості. Такий підхід призвів до постійного зростання кількості енергії, необхідної для виробництва одиниці продукції, виснаження природного потенціалу і забруднення довкілля. Державна політика захисту агросфери почала формуватись спочатку в економічно розвинених країнах.

У 1992 р. на Всесвітньому саміті в Ріо-де-Жанейро була прийнята Декларація, яка затвердила нову модель сталого розвитку, орієнтовану не тільки на задоволення основних життєвих потреб нинішнього й майбутніх поколінь, але й на встановлення рівноваги між природою і суспільством [333, с. 109].

У світі активно почали переходити до біоінтенсивного міні-землеробства, біодинамічного землеробства, ЕМ-технології, мало витратне стале землеробство та інші. Ці моделі ґрунтувалися на глибокому розумінні процесів, що відбувалися в природі, спрямовані на поліпшення структури ґрунтів, відтворення їх природною родючості. До них належить і органічне землеробство.

За визначенням Колегії з національних стандартів органічної продукції USDA (США), зробленим у квітні 1995 р., органічне землеробство – система екологічного менеджменту сільськогосподарського виробництва, яка підтримувала та покращувала біорізноманіття, біологічні цикли та біологічну активність ґрунтів, що базувалась на мінімальному використанні неприродних (штучних) сировини й матеріалів, агротехнічних прийомів, які відроджують, підтримують та покращують екологічну гармонію [333, с. 111].

За даними статистичного бюлетеня IFOAM, станом на початок 2003 р. в Україні 31 господарство отримало статус “органічного”, при цьому загальна площа земель під органічним виробництвом становить 164449 га,

або 0,4% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення [758]. На семінарі “Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції” (Львів, березень 2004 р.) були оприлюднені такі дані: станом на початок 2004 року в Україні налічувалося 69 сертифікованих органічних господарств, а площа сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом становила 239,5 тис. га, що дозволило Україні за цим показником посісти 16 місце в світі серед більш ніж 100 країн [592, с. 37-42]. Детальні відомості про територіальне розміщення цих господарств зараз недоступні, але відомо, що більшість їх розташовані в південному регіоні України (Одеська та Херсонська області), в західній Україні (Чернівецька, Тернопільська і Львівська області), а також на Полтавщині.

Одними з найбільш відомих “органічних” господарств в Україні було сільськогосподарське акціонерне товариство (САТ) “Обрій” та приватне підприємство “Агроєкологія” (Полтавська область, Шишацький район, с. Михайлики). Ці господарства спеціалізувались на вирощуванні зернових і технічних культур та на виробництві молока й м’яса. Технології органічного землеробства почали застосовувати з 1990 р.

Основними особливостями технології, що використовувалась в САТ “Обрій” та ПП “Агроєкологія”, були такі:

- ✓ Застосування ґрунтозахисних технологій, при яких обробіток під всі культури велось на глибину посівного ложа (до 5 см), а поверхня ґрунту мульчувалась післяжнивними рештками. Технічне забезпечення ґрунтозахисних технологій базувалося на застосування широкозахватних важких культиваторів, кільчасто-шпорових котків і зернових пресових сівалок або сівалок прямого висіву.

- ✓ Відтворення родючості ґрунтів проводилося за рахунок органічних добрив – таких як гній, нетоварна частка врожаю (солома зернових і зернобобових, подрібнені стебла соняшнику, кукурудзи, сорго, гичка, огуд тощо), а також післяжнивні посіви сидератів.

✓ Норми внесення органічних добрив у розрахунку на напівперепрілий гній складали не менше 24-26 т/га сівозмінної площі. Коефіцієнт перерахунку на напівперепрілий гній становив для поживних решток – 5, для сидеральних добрив – 1,5.

✓ Синтетичні мінеральні добрива не застосовувались. Винесення рослинами фосфору і калію у перші роки запровадження технології компенсувалось переведенням важкодоступних і недоступних їх форм у доступні для рослин, а в подальшому – внесенням фосфоритного борошна та сильвініту. Винесення азоту компенсувалося уведенням у структуру посівів 20% багаторічних бобових трав. А при залишенні на полях нетоварної частки врожаю на кожен тону поживних решток вносять 10 кг діючої речовини азоту. Синтетичні азотні добрива, які вносилися у ґрунт при використанні нетоварної частки врожаю, за два тижні компостування з післяжнивними рештками повністю перетворювалися в органічний азот.

✓ Застосовувались агротехнічні заходи для захисту посівів від бур'янів (культивація, напівпар) і посіви післяжнивних сидератів із хрестоцвітих, які мали алелопатичний вплив на бур'яни. Захист посівів від шкідників і хвороб здійснювався агротехнічними, профілактичними і біологічними методами.

✓ Проводилася корекція структури землекористування та моделювання оптимальної структури посівів [142, с. 128-134].

У науковій літературі поширена думка, що при відмові від хімізації сільськогосподарського виробництва відбувалося зниження врожайності культур на 30-40%. Однак досвід, наприклад, САТ „Обрій” переконував, що із застосуванням органічного землеробства можливо не лише утримувати врожайність на попередньому рівні, а навіть її підвищити. Досвід цих господарств показав, що ґрунтозахисні технології органічного землеробства потребували, порівняно з традиційними технологіями, втричі менше часу на обробіток ґрунту, в 2-3 рази менше пального та в 10 разів – мінеральних

добрив (вносяться тільки азотні добрива у розрахунку 10 кг на 1 т. органічних решток).

Для ведення органічного землеробства сільськогосподарські землі повинні відповідати певним вимогам щодо рівня їх забруднення шкідливими речовинами: пестицидами, важкими металами, радіонуклідами тощо. Фахівцями Інституту агрохімії і ґрунтознавства УААН було проведено аналіз еколого-токсикологічного стану орних земель України та виділені зони, придатні для вирощування екологічно чистої продукції [187, с. 87]. Дослідження показали, що антропогенне забруднення територій в Україні має не суцільний, а локальний характер. Крім того, залишалася частка чистих земель, де рівень забрудненості значно нижчий порівняно з країнами Західної Європи.

За деякими даними, в Україні залишилось чотири невеликих регіони, де ґрунти ще не забруднені до небезпечних меж і де можливе вирощування екологічно чистої продукції на рівні найсуворіших світових стандартів:

➤ Північно-Полтавський – охоплював більшу частину Полтавської області (за винятком регіонів, що прилягають до міст Кременчука та Комсомольська), північно-західні райони Харківської області, південно-східні райони Чернігівської області та східні райони Київської і Черкаської областей (лівобережна частина).

➤ Вінницько-Прикарпатський – тягнувся широкою смугою близько 100 км від м.Попельня Житомирської області і простягався до півночі Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей у напрямку до м.Львова.

➤ Південно-Подільський – включав невелику південно-східну частину Вінницької області, південно-західну частину Кіровоградської області, північ Миколаївщини і північну половину Одеської області.

➤ Північно-східно-Луганський – охоплював Міловський і Новопсковський райони Луганської області [142, с. 138-140].

Водночас, Україна мала ряд труднощів, які перешкождали впровадженню цих технологій. Їх можна згрупувати у три блоку: низький рівень обізнаності населення і виробників щодо органічного землеробства; брак технологічної культури; відсутність інституційно-правової бази.

У жовтні 2003 р. за допомогою Бюро із співробітництва Швейцарії в Україні було проведено семінар, на якому розглядалися такі питання:

- Світові тенденції розвитку органічного землеробства та ринків органічної продукції.
- Проблеми та перспективи виробництва органічної продукції в Україні.
- Сертифікація органічної продукції та її розвиток в Україні.

Підсумком роботи семінару було опрацювання плану дій на найближчий період та на перспективу, в якому знайшли відображення такі напрями діяльності:

- ✓ популяризація органічного землеробства та підвищення екологічної свідомості українських агровиробників шляхом висвітлення його переваг у засобах масової інформації, проведення тематичних семінарів і конференцій, а також через мережу існуючих дорадчих служб;
- ✓ сприяння створенню асоціацій і спілок фермерів, що займаються вирощуванням органічної продукції, налагодження зв'язків із міжнародними організаціями органічного руху, західними виробниками органічної продукції та вивчення їх досвіду;
- ✓ проведення маркетингових досліджень стосовно потенційних експортних ринків для української органічної продукції та розвитку внутрішніх ринків;
- ✓ створення національної системи сертифікації органічних господарств та продукції максимально узгодженої з вимогами світових стандартів [333, с. 129].

Світовий досвід екологізації сільськогосподарського виробництва вказував на необхідність пошуку альтернативних видів енергоносіїв. На

початку 2000-х років Україна приступила до такої роботи. У другій половині 1990-х років Італія, Німеччина, Франція першими реалізували програми широкого використання палива на основі ріпакової олії. Науковці ЄС порахували, що використання біопалива дозволяло зменшити викиди в атмосферу оксиду вуглецю на 15-98%, вуглеводів – 38-92%, сажі – 31-68%, практично відсутні викиди двоокису сірки [586, с. 31]. Україна мала унікальні можливості часткового переходу до таких технологій. Близько 75% її орних земель придатні до вирощування ріпаку. За даними науковців за умови вирощування його на 10% площі і досягнення врожайності 25 ц/га, можливо виробляти щороку 8,5 млн. т. насіння ріпаку, яке після переробки давало б 3 млн. т. палива, і забезпечувало в ньому на 75% сільське господарство [586, с. 32].

Агробізнес ставав все більш глобальним, втягувався у світову біотехнологічну революцію. З 1995 р. стрімко почали зростати обсяги посівів трансгенних культур (сої, бавовни, кукурудзи, картоплі). Біотехнологічні розробки та їх комерційне впровадження здійснювали американські і європейські компанії “Монсанто”, “Нювартіс”, “Дюпон”, “Рон-Пуленк”. Ними створені агробіотехнологічні альянси, до яких входили насінневі компанії, постачальники засобів виробництва, фермери, фірми, що займалися збереженням, переробкою і збутом сільськогосподарської продукції і продовольства [468, с. 44].

Органи виконавчої влади України в 2000-і роки розгорнули роботу з гармонізації вітчизняних продовольчих стандартів з міжнародними. Впроваджувались Директиви ЄС 89-397 (про офіційний контроль харчових продуктів), 93-53 (про основні правила проведення офіційного контролю кормів). 17 серпня 2002 р. КМ України затвердив розпорядження “Про затвердження Концепції державної політики у сфері управління якістю продукції”. Для вітчизняних виробників проблема відповідальності за безпеку харчових продуктів поставала особливо гостро у зв'язку з прагненням України приєднатись до СОТ та вступити до ЄС. У грудні 2001

р. в Україні було завершено реалізацію програми Tasis Європейського Союзу “Підтримка впровадження систем аналізу ризиків і контролю критичних точок і подальший розвиток служби тестування продуктів харчування”, в яких брали участь ТОВ “Галактон”, АТЗТ “Харківська бісквітна фабрика”, “Київський маргариновий завод” [332, с. 416].

Отже, українське сільське господарство залишалось малопривабливим для іноземних інвесторів. Аграрна економіка мала чимало ризиків. Бракувало і прозорі нормативно-правової бази. В досліджувані роки Україна набувала досвіду залучення у аграрну галузь передових технологій, що дозволяло виробляти якісну, конкурентоспроможну продукцію.

6.3. Досвід реалізації вітчизняної сільгосппродукції на світовому продовольчому ринку

Система державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні почала складатися відразу з набуття незалежності й ухвалення Верховною Радою України Закону “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 квітня 1991 р. Починаючи з 1993 р. зовнішньоторговельний режим в Україні був дещо лібералізований, чому сприяли прийняті в тому ж році декрети Кабінету Міністрів “Про лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності” та “Про режим іноземного інвестування”. Відповідно Єдиного митного тарифу, розробленого на основі Закону України “Про Єдиний митний тариф” від 5 лютого 1992 р., Кабінетом міністрів встановлювались імпорتنі тарифи на товари, що імпортувались в Україну. Фахівці вважали, що в 1993 – 1996 рр. Україна мала надто ліберальні і сприятливі умови для завезення іноземних елітних сортів. На закупівлю витрачались величезні кошти з Держбюджету. Штучно звужувались можливості вітчизняних підприємств селекції, які не могли конкурувати з іноземною продукцією завезеною за демпінговими цінами.

17 липня 1997 р. Верховна Рада України ухвалила Закон “Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції”, яким вводились жорсткіші державні регулятори зовнішньої торгівлі.

З кінця 1998 р. започатковувалась робота по удосконаленню зовнішньоекономічної діяльності в агропромисловому комплексі відповідно до вимог Світової організації торгівлі. З метою захисту національного товаровиробника в умовах недобросовісної конкуренції 22 грудня 1998 р. Верховна Рада України ухвалила Закон “Про захист національного виробника від демпінгового імпорту”, “Про захист національного виробника від субсидованого імпорту”, “Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україні”. Щодо насіння соняшнику постановою Кабінету міністрів України від 27 липня 1998 р. припинялась дія постанови “Про перелік товарів критичного імпорту” та вводився 20% податок на додану вартість. Такий підхід сприяв зменшенню обсягів імпорту. Посилив ці заходи Закон України “Про ставки вивізного (експертного) мита на насіння деяких видів олійних культур” від 10 вересня 1999 р., яким затверджувались 93% ставки експортного мита від вартості. В послідуочий період відбувалося зменшення обсягів експорту вітчизняними і зарубіжними зернотрейдерами товарного соняшнику з межі України. Крім того, приводилась у відповідність торгівля. Закордонні іноземні компанії, обмінюючи насіннєвий соняшник на товарний у пропорції 1:60 одержували надприбутки, діяли непрозоро.

Україна тривалий час не мала необхідних законів для урегулювання експорту вітчизняних сортів. Хоча за Законом України “Про приєднання України до Міжнародної конвенції по охороні нових сортів рослин” та постановою уряду “Про вступ до Міжнародної асоціації з контролю за якістю насіння” від 27 липня 1998 р. країна приєдналась до провідних європейських насінницьких організацій, але розробка механізмів реалізації цих програм затягувалась. Крім того, Україна мала застарілі методики визначення чистоти насіння і сортів. Українські технології виробництва насіння відставали також методологічно, суперечили одна одній. Не були в Україні представлені і

акредитовані світовими насінневими організаціями лабораторії, які б могли видавати сертифікати європейського зразка. За відсутності таких документів вітчизняні посівні сорти за рубежом розглядалися як товарний соняшник. Через ніші в законодавстві закордонні фірми “примудрялись” ввозити в Україну насіння гібридів не батьківських і материнських ліній, а соняшник першого покоління F1 [668, с. 130-131].

Практично до 2001 р. агропромисловий комплекс мав звужені можливості зовнішньоекономічної діяльності. Держава не мала політичної науково обґрунтованої стратегії поведінки із зарубіжними торговими партнерами. В 1990-і роки частково реалізовувались окремі фрагменти ліберальної моделі, яка в кінцевому підсумку себе не виправдала, оскільки бачилась передусім як спосіб розв’язання нагальних проблем. Світова практика міждержавного обміну товарами будувалась на двох різновидах зовнішньоекономічної політики: фритредерстві та протекціонізмі. Суть першого – у вільній, другої – у регульованій торгівлі. До відкритості і лібералізації зовнішнього ринку світові держави вдавалися лише за умов високих темпів розвитку національних економік та достатньо широкого експортного потенціалу. На думку зарубіжних спеціалістів, переваги вільної торгівлі в тому, що вона найповніше сприяє міжнародній спеціалізації, добре пристосовується до природних умов країн, активізує конкуренцію, розширює ринки. Лібералізація функціонально забезпечувала вільний товарообіг та розвиток безмитної торгівлі. Досконалість її залежала від ефективності державної політики, законодавства, якості торговельних відносин. Протекціонізм, як політика держави, спрямований на підтримку розвитку власної економіки і здійснювався за допомогою економічних бар’єрів широко застосовувався Францією, США, Німеччиною. Її ефективність була особливо вагомим чинником в періоди економічного занепаду, коли потребувався захист від конкуренції більш дешевих іноземних товарів та робочої сили.

З аналізу зовнішньоекономічної діяльності України після 1991 р. випливає, що вона тяжіла до лібералізму. На це вказувало і те, що нею

укладені угоди про вільну торгівлю з Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Естонією, Латвією, Молдовою, Туркменістаном, Узбекистаном, Білоруссю, Росією, прагнула створити передумови до вступу в члени Євросоюзу. Водночас, Указ Президента України “Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського союзу” (1998 р.) передбачав усунення обмежень щодо розвитку конкуренції та застосування протекціонізму [477, с. 137].

Отже, державні органи управління, науковці виявляли неготовність до опрацювання сучасного механізму регулювання зовнішньоекономічної діяльності, що у свою чергу негативно позначилось на розвитку експортно-імпортних торгових операціях. Україна лише ставала на шлях “синтезованої поведінки” у стосунках зі своїми торговими партнерами – країнами світу.

В досліджувані роки Україна нагромаджувала досвід протидії світовим економічним кризам. Масштаби цих явищ постійно розширювались. За визнанням фахівців, протягом 1970 – 1997 років лише західні країни зазнали близько 500 випадків девальвацій національних валют. А за визнанням Генсека ООН Кофі Аннана, “глобалізація економіки, крім того що сприяла активізації зовнішньоекономічної діяльності, розширила можливості фінансових спекуляцій щодо штучного створення світових кризових шоків і використання їх для власного збагачення” [508, с. 72-73].

В 1998 р. Україна перейняла на себе наслідки світової фінансової кризи. Імпульси її прийшли з Росії і практично в один день (14 серпня) зріс курс гривні до долара з 2,145 до 2,153 грн. за 1 дол. США. Відбулась 4% девальвація гривні [508, с. 73]. Ці обставини ускладнили імпорт стратегічних для сільського господарства ресурсів.

Держава намагалась лібералізувати експортні операції із сільгосппродукцією. Водночас, створити ефективні вигідні механізми стимулювання цього виду діяльності не вдавалося. У 2000 р. частка продукції, що експортувалась, у валовому виробництві досягала 14% і була значно нижчою країн ЄС (для порівняння у Польщі – 25%, Франції і Німеччині – 53%) [333, с. 101]. Причин тут кілька. Господарствам-

експортерам суб'єктами міжнародних торгових організацій несвоєчасно виплачувались кошти для погашення ПДВ. В Україні бракувало об'єктивної інформації про потреби в продовольчих ресурсах регіонів світу. Крім того існували труднощі з транспортуванням сільськогосподарської продукції за рубіж. Значно дешевший вид залізничного, водного транспорту використовувався недостатньо. Приймати цей вид вантажу мали змогу лише пристосовані великі порти – Одеси, Миколаєва, Херсону. Через замуленість річок практично унеможлиблювалося проходження великовантажних суден та створення пунктів відвантаження по усій території України.

Отже, державою не було сформовано першочергових завдань з підвищення конкурентоспроможності сільгосппродукції. Зусилля органів влади спрямовувались на забезпечення значних обсягів виробництва зерна, тобто на “нарощування експортного потенціалу”.

Науковці зазначали на необхідності розвитку галузей, які б могли забезпечити швидку окупність капіталовкладень і налагодження експорту їх продукції на зовнішній ринок. Серед них виробництво бавовни-сирцю, льону. Умови Миколаївщини і Херсонщини більше ніж зручні. Крім того, ще в СРСР створювались для цього певні умови.

Сільське господарство України завдяки сприятливим ґрунтово-кліматичним умовам та історичним традиціям населення апріорі визнавалося конкурентоспроможним на світовому ринку. Але, оскільки головним експортним ресурсом була сільськогосподарська сировина, українська економіка виконувала роль придатку розвинутих країн та займала скромне місце у світовій продовольчій системі. Таке становище обумовлювалося наступними чинниками: недосконалістю і недостатнім розвитком ринкових відносин; неефективністю політики протекціонізму стосовно виробників; висока залежність виробництва від іноземного капіталу та імпорту продукції; недоліки державних методів регулювання.

Хоча на окремих продовольчих ринках роль України залишалась вагомою. Така продукція як рослинна олія на світовому ринку олійних

культур досягала провідних позицій, витіснивши з першого місця Аргентину. Однак, мали місце суттєві ризики, які могли спричинити втрату цих вершин.

Розвиток іноземними компаніями бізнесу в Україні стримувався саме і через нерозвиненість інформпідтримки сільського господарства. Велика кількість бізнес-проектів залишалась нереалізованою. Після того, як канадська компанія Mac Cai N Food Co, зацікавлена в розміщенні в Україні комплексу з переробки картоплі, не одержала необхідних їй для складання бізнес-проекту карт ґрунтів та даних про екологічний стан територій, про якість розміщення продуктивних сил, розвиток транспортних шляхів, змушена була відмовитись від своїх намірів. Отримати іноземцям таку інформацію, по-перше, з одного джерела практично було не під силу; по-друге, майже вся вона була для них платною; по-третє, деякі її види взагалі неможливо було отримати через те, що її не існувало в природі чи була закритою [332, с. 237].

В Україні незначна кількість регіонів намагалася самостійно розвивати міжнародне співробітництво. Більш активно діяли прикордонні області. В 2000-і роки Управління сільського господарства і продовольства облдержадміністрації ініціювало розробку концепції освоєння нових форм спільної підприємницької діяльності. 8-10 червня 2001 р. в Луганську був розгорнутий розділ Міжнародної українсько-китайської виставки. Область з 1994 р. плідно співпрацювала з провінцією Хейлунцзян. 11-20 січня 2002 р. Луганщина представлялась на аграрній виставці “Грюне Вохе” (“Зелений тиждень”). Агробізнесменства ВАТ “Коровай”, АТЗТ “Луганськм’ясо”, ВАТ “Луганськмлин”, ЗАТ “Luga-Nowa”, ЗАТ “Стрілецький степ” постійно вели переговори з фірмами Балтії, Німеччини, Росії, Франції, Чехії. З 2001 р. почав діяти Меморандум між Луганською обласною адміністрацією й урядом м.Москви про першочергові заходи щодо налагодження ділових відносин в галузі продовольства [720, с. 141].

Протягом 1995 – 2005 рр. обсяги зерна, що експортувалось, зросли з 814 до 12650 тис. т. [480, с. 103]. На європейському аграрному ринку

користувались попитом ячмінь і яра пшениця. Вони, маючи хороший біологічний і хімічний склад, використовувались у пивоварній та кондитерській промисловості. Мука з ярої пшениці, вирощеної в степових регіонах України, в окремих країнах бралася для виробництва макаронів та хлібобулочних виробів.

Водночас, мало місце зволікання з створенням дієвих політичних і організаційних механізмів просування її на ринки. Указ Президента “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів” від 7 серпня 2001 року націлював органи виконавчої влади саме на збільшення обсягів експортних операцій, повернення традиційних та освоєння нових ринків. 26 жовтня 2001 р. Кабінет міністрів України ухвалив Програму стимулювання експорту продукції [331, с. 165].

Структура світового аграрного ринку передбачає схему просування сировини і товарів: розвинуті країни переробляли сировину з країн, що розвивалися, а кінцевий товар експортували великі транснаціональні корпорації, в тому числі і в ці країни. Частка виробника сировини у кінцевому продукті залишалась, як правило, мінімальною. Країни, які намагалися посісти власну нішу на цьому ринку, прагнули пропонувати готову продукцію. Китай протягом 1992 – 2004 р. подвоїв експорт власних продовольчих товарів. Держава цьому сприяла, ввівши податкові пільги, штучно заниживши вартість землі, надаючи дешеві кредити, знижуючи ставки відшкодування екологічних збитків [400, с. 106].

У 2002 р. сільгосппродукція у загальних обсягах зовнішньої торгівлі становила 8,4% [405, с. 101].

Україна часто змінювала інструменти регулювання експорту й імпорту. Протягом досліджуваних років принаймні вони змінювались наступним чином: жорсткий протекціонізм, повна лібералізація і надалі розпочався знову посилений протекціонізм. Отже, можна зробити висновок, що у цьому

плані Україна не мала необхідної стратегії. Бракувало прагматизму в торговельних відносинах.

Світовий ринок сільгосппродукції являв собою ринок експортних товарів, вироблених у сприятливих умовах найефективнішими виробниками і реалізуються за прийнятними для виробника цінами. Зовнішньоекономічна діяльність держави образно бачилася дорогою з рухом у двох напрямках. Світова торгівля розвивалась у такий спосіб, що в якусь країну світу можна було лише експортувати, а від неї нічого не імпортувати.

В Україні протягом досліджуваних років повільно проходили зміни в зовнішній торгівлі. Експортувались сировина і товари з низькою переробкою. У розвинутих країнах у структурі експорту продовольство займало 7-8%, сільгоспсировина – 1% [441, с. 124].

Україні тривалий час не вдавалося освоювати сталих “ніш” на світовому продовольчому ринку. В 2001 р., експортуючи пшеницю, жито і кукурудзу за надто низькою ціною, відповідно 82, 69, 106 дол. за тону, Україна втратила 1 млрд. дол. [571, с. 5]. Конкурентоспроможність досягалась за рахунок заниження цін та заниження якісних показників продукції.

Експортно-імпортний ринок зернових в Україні формувался з великими труднощами. Країна не мала постійних партнерів, стабільних каналів збуту зерна. Сільгосптоваровиробники, починаючи з другої половини 1990-х років, не маючи досвіду торгівлі продукцією, змушені були вдаватись до послуг комерційно-збутових структур (зернотрейдерів). Україна традиційно експортувала пшеницю і ячмінь. Головним чином до Європи (Іспанії, Італії, Португалії, країни Бенілюксу), Північної Африки (Алжиру, Марокко), а також Ізраїлю, Південної Кореї, Бразилії, Перу і Японії. Всього з Україною торгувало 30 країн.

Найуспішнішим роком в плані торгівлі зерном став кінець 2000 – поч. 2001 рр. Україна успішно конкурувала з Францією, яка вимушено втратила значну частину своїх ринків збуту зерна, оскільки українські трейдери його

продавала на 30 дол. на тоні дешевше. Крім того, ЄС знизив мито на увезення зерна до нуля. Лише з 1 січня 2003 р. Єврокомісія ввела імпорتنі бар'єри.

Неврожайний 2003 р. змусив Україну поступитися своїми позиціями на ринку зерна та вдатись до імпорту продовольчої пшениці. Вона закуповувалась у Казахстані, Росії, Литві, Канаді, Німеччині, Франції, Сирії.

Україна змушена була часто погоджуватися на надто не вигідні ціни на зерно. В 1997 – 2003 рр. вона експортувала його на нижчими й імпортувала за вищими світових цін і мала негативне торгове сальдо. В 2003 р. Україна продала 3,8 млн. т. зерна за 104 дол. за тону, а закупила 3,5 млн. тон за 104 дол. Негативне сальдо досягло 130 млн. дол. [518, с. 138].

Зернове господарство виявилось вкрай не підготовленим до роботи в конкурентному середовищі. Селяни виробляли зерно, яке не потребувало високих технологій. Існували труднощі з транспортуванням зерна. Трейдери, які використовували головним чином автотранспорт, монопольно підвищували ціни на послуги. Тарифи приватних елеваторів також залишалися досить високими. Україна часто втягувалась у т.з. торгові війни. Мали місце випадки, коли покупці зерна висловлювали сумніви щодо його якості. Так, наприклад, у Бразилії було “виявлено” карликову головню пшениці, Франції – надмірний вміст пестицидів, Канаді – грибок.

Продовольча місія України у світі залишалася значною, адже володіла третинною світових запасів чорноземів. Розв'язання продовольчої проблеми в масштабах світового господарства актуалізують завдання модернізації агропромислового комплексу України. Водночас спад аграрного виробництва, що мав місце в 1990 – 2000-і роки набув катастрофічних масштабів. Якщо в 1990 р. частка світового виробництва зерна України досягала 3,1%, то в 2000-і роки майже утричі меншою – 1,3%. В 2003 р. Україна почала імпортувати цукор і пшеницю [122, с. 271].

В 2000-і роки АПК України здійснював торгівлю власною продукцією з близько 100 країнами світу. В основному це було зерно, олія, макуха, продукція тваринництва та харчової промисловості.

В досліджувані роки в Україні лише починала формуватися система захисту вітчизняного товаровиробника сільгосппродукції в умовах світової конкурентної боротьби. Через млявість, а то і неефективність органів держави, які цим питанням опікувались, допускались інколи парадоксальні ситуації. Українські політики часто, захоплюючись боротьбою за владу, легко оприлюднювали економічні показники, що мали становити державну таємницю. Мається на увазі валові збори зернових. Цим самим відкривалась можливість втягування держави у “економічні війни”. Крім того, Україна як держава не визначилась: яка галузь сільського господарства могла б одержувати конкурентні переваги на світовому ринку. Вона пробувала діяти на багатьох ринках. В 2000-і роки Україна довела технології виробництва м'яса бройлерів майже до світових стандартів. Але просування її на світовий ринок майже не відбувалось. ЗАТ “Комплекс Агромарс”, яке почало діяльність з 1998 р. під торговою маркою “Гаврилівські курчата”, у 2000 р. на Міжнародній Європейській виставці якості отримав приз “Золотий Орфей” [588, с. 113].

В Україні практично згорнутим було виробництво в інших напрямках птахівництва (вирощування качок, індиків, гусей, екзотичних видів птиці: перепелів, фазанів і страусів). Хоча і достеменно відомо, що в країні діяли два великі потужні осередки страусівництва: в Дніпропетровській області фірма “Агросоюзу” та Ясногорська страусина фабрика в Макарівському районі Київщини.

Слід зазначити, що державні органи не зуміли запобігти перешкод для нормального розвитку галузі. Бізнесменам спільно з політиками-лобістами удавалось створювати т.з. “сірі схеми” і з метою одержання надприбутків через відкриті економічні зони, ввозити в Україну сотні тисяч тон неякісної і уніфікованої продукції. Уряд, аби утримувати штучно ціну на внутрішньому ринку, з інтервенційною метою утримував великі запаси імпортової продукції.

Аби обмежити кількість експортерів зерна, уряд запровадив обов'язкову реєстрацію експортних контрактів на спеціально акредитованих

біржах. 16 вересня 2002 р. було розпочато реалізацію проекту “Українська ф’ючерсна біржа”. Вводився механізм ф’ючерсної торгівлі. При Кабінеті міністрів України була створена Міжвідомча координаційна рада з питань організації ф’ючерсної торгівлі [332, с. 48].

Політика урядів країн ЄС щодо регулювання цін в аграрному секторі здійснювалась виконанням таких функцій: регулювання ціна на внутрішньому ринку; використання цін як підйоми для стимулювання (або зниження) обсягів виробництва чи експорту; регулювання доходів фермерів. Відповідно функціонували певні види цін: індикативні, що встановлювались Радою Міністрів ЄС для конкретних груп продукції (зерно, цукор, молоко, оливкова олія, рапс, соняшник); орієнтована – встановлена урядом на оптові партії яловичини, телятини, вина. Крім них існувала порогова, шлюзова, базова ціна, ціна втручання тощо [460, с. 4].

В Україні з’являлись успішні підприємства – міжнаціональні корпорації, що активно діяли за кордоном. Сумісне підприємство “Айдар-АН-м’ясо”, створене на базі колгоспу ім. Енгельса Новопокровського району Луганської області, німецької фірми “Анус Бетайлінчунге Гмбх” та одного з агропромислових банків Луганщини, володіло 9415 га земельних угідь, у тому числі сільськогосподарських – 7974 га, вирощувала 12 тис. голів ВРХ і 8 тис. голів свиней, розв’язано всі проблеми виробництва, охорони довкілля, екологічної безпеки. Підприємство мало виробниче устаткування на 50 млн. німецьких марок, ставило за мету виробництво продукції високої якості [587, с. 140].

Відразу з виходом сільгосппродукції на зовнішні ринки об’єктивно зумовились негаразди. Україна не мала потужних національних трейдерів та агентів, які б її просували. Отже, зіткнулась з монополізмом іноземних компаній. З іншого боку, Україна, не будучи членом СОТ, відразу з виходом на зарубіжжя почала втручатися в раніше відпрацьовані кимось економічні схеми і зв’язки, руйнувала їх і таким чином викликала обурення. Реалізуючи продукцію поза міжнародними сертифікатами і стандартами,

держава кілька разів була втягнута в різного роду сандали. Вигідне становище Україна мала тоді, коли світові ринки конче потребували зерна.

Структура експорту України до ЄС залишалась не вигідною, через те тут застосовувалися високі торговельні тарифи, що обмежували доступ на ринки готової продукції, та стимулювався поступ сировини. Так, в 2001 р. мито на цукор становило 80%, а на насіння соняшнику та корми взагалі було відсутнє [635, с. 123].

Країни, які, як кажуть, переросли можливості власних ринків і мали перевиробництво продукції, розглядали Україну не як партнера в торгівлі, їх вабили передусім неосяжні українські ринки, незбагливість українського громадянина-споживача у своїй переважній масі до неякісного, але порівняно дешевого товару.

Співробітництво України та Республіки Білорусь в галузі сільського господарства проходило відповідно ряду чинних міждержавних угод, зокрема договору про довгострокове економічне співробітництво між Україною та Республікою Білорусь на 1999 – 2008 роки від 11 грудня 1998 р., угоди між Міністерством сільського господарства і продовольства України і Міністерства сільського господарства і продовольства Республіки Білорусь про економічне і науково-технічне співробітництво від 12 травня 1997 р., угоди між урядом України і урядом Республіки Білорусь про вільну торгівлю від 17 грудня 1992 р., Протоколів між урядами України і Білорусі про вилучення з режиму вільної торгівлі до вищезгаданої Угоди від 28 квітня 1999 р., Угод урядів про співробітництво в області карантину рослин від 25 червня 1998 р.

Незважаючи на наявність договірної бази, потенціал агропромислового комплексу країн використовувався неповністю. За вісім місяців 2001 р. товарооборот між обома країнами досяг 121,7 млн. дол. Цукор з України не експортувався. Імпорт в Україну білоруських товарів досягнув обсягу 77,1 млн. дол. [479, с. 138]. Співробітництво часто стримувалось через складності у взаєморозрахунках і митних процедурах.

Позитивна динаміка характеризувала українсько-білоруське прикордонне співробітництво. 5-6 липня 2001 р. у Луцьку на зустрічі представників ділових кіл обох країн були окреслені перспективи взаємовигідної співпраці в галузі АПК та був підписаний Протокол [479, с. 139].

Вагомим залишалось місце української яловичини на ринку Росії. Україна там реалізовувала від 23 до 45% імпорту цієї продукції. Такі показники були не випадковими, оскільки і ціна, і якість продукції були конкурентними та допустимими.

Уряд змушений був реагувати на дискримінаційні дії країн, що в односторонньому порядку виключали товари з режиму вільної торгівлі. Це передусім Росія і Білорусь. 10 жовтня 2001 р. постановою “Про тимчасове вилучення цукру білого з режиму вільної торгівлі з Республікою Білорусь” уряд вилучив цей продукт з вільної торгівлі. А згодом аналогічне рішення було ухвалено і по Російській Федерації та припинення поставок за цих умов цукру, тютюнових виробів, шоколаду, карамелей [331, с. 168].

Сільськогосподарська продукція серед усієї групи товарів, що експортувались Україною, займала 13,2% і по-суті була другою за значимістю після металу [573, с. 116].

Таблиця 6.1

***Зміни обсягів української сільгосппродукції
у світовому експорті (%) [515, с. 100]***

Види продукції	Роки				Відхилення (+, -) 2004 р. до 1995 р.
	1995	1998	2001	2004	
Пшениця	0,2	2,5	2,5	2,1	+1,9
Жито	0,1	0,3	1,4	3,2	+3,1
Ячмінь	6,5	3,2	10,0	16,1	+9,6
Насіння соняшнику	2,5	20,6	21,3	11,5	+9,0
Соняшникова олія	6,1	5,6	15,5	24,9	+18,8
Цукор	6,0	0,3	0,0	0,4	-5,6
Яловичина	11,0	6,1	8,0	4,8	-6,2
Вершкове масло	5,8	0,8	4,1	2,8	-3,0
Сухе знежирене молоко	2,8	1,5	4,3	3,7	+0,9
Сир твердий	0,4	0,1	0,8	2,4	+2,0
Мед	0,2	0,1	0,5	1,4	+1,2

Помітно, що Україна на світовому ринку економічно як втрачала, так і здобувала. Поступово зменшувались поставки яловичини, вершкового масла, цукру.

В 2003 р. дещо змінилася географія експортних потоків аграрної продукції. До країн ЄС зменшилась з 24 до 14%, відповідно збільшилась до країн СНД. В квітні 2003 р. Росія ввела імпордне мито на цукровий сиром, що імпортувався у розмірі 45% митної вартості. Скорочення експорту риби і рибопродуктів змусило уряд 12 березня 2003 р. ухвалити постанову “Про визначення єдиного органу з питань контролю за якістю та безпекою рибної продукції, що експортується”. Державний департамент ветеринарної медицини визначався єдиним органом, який здійснював контроль за якістю та безпекою рибної продукції, наділявся правом видавати міжнародний ветеринарний сертифікат. 6 лютого 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон “Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них”, який визначив основні правові та організаційні засади забезпечення якості і безпеки риби та харчових продуктів вироблених з них для життя і здоров’я громадян [333, с. 36].

Україна мала хороші умови для розвитку торгівлі зерном за рубежем. Виробництво тони зерна, за інформацією Української аграрної біржі, обходилося Україні в 50-55 дол., тобто в 4-5 разів дешевше, ніж країнам ЄС. Лише велике державне субсидування у цих країнах дозволяло зерновому господарству конкурувати з Україною.

В 2000-і роки Україна мала достатню торгову нішу на світовому ринку, з огляду на труднощі в зерновому господарстві у традиційних експортерів (США, Канада, Аргентина), а також нестачу фуражної пшениці в країнах ЄС. Для України з’явилися можливості виходу на ринки країн Близького сходу і Африки. Започатковувалась робота по транспортуванню зерна Росії і Казахстану через чорноморські порти до країн ЄС та Близького сходу. Водночас, її стримувало те, що в Україні недостатньо розвинутим залишалось портове елеваторне господарство. Провідні порти Одеса,

Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Ізмаїл, Усть-Дунайськ мали можливість пропустити лише 3,8-5,8 млн. т. зерна в рік, часто були перевантажені. Крім того, вони були пристосовані до приймання зерна з залізничного транспорту. Портові елеватори не мали можливості напряму працювати із виробниками зерна. Зерно спочатку доставлялось автотранспортом на лінійні елеватори посередникам, а лише потім у міру нагромадження товарних партій – залізницею перевозилось на портові елеватори. Як наслідок, перевезення зерна в Україні було вчетверо дорожче, ніж в Європі. Українські хлібороби одержували від продажу лише 40% його світової ціни, тоді як європейські – 70%. Порти не могли продуктивно працювати і через те, що в числі постачальників зерна було багато зернотрейдерів. Вони створювали затори вагонами, суттєво затягуючи відвантаження, а отже, власники суден, вагонів несли великі збитки [631, с. 39-40].

Основними експортерами зерна були трейдери, які у більшості випадків не зв'язані з самим виробництвом. Одним з них була Українська зернова асоціація. Міжнародні компанії, які нею підключаються до співпраці, експортували 80% зерна України. Більшість компаній заготовляли зерно на умовах EXW – франко-елеватор, потім реєстрували контракти на біржах і доставляли за кордон. При формування цін зернотрейдери, передбачаючи можливі ризики, перекладали сплату податку на додану вартість на плечі сільгоспвиробників, погіршуючи і без того їхнє складне становище. Витрати компанії-трейдера у 2002 р. складались наступним чином: при постачанні та умовах DAF сплачувалось 12-13 дол. за тону, при умовах FOB – 17 дол. Ціна на пшеницю третього класу в Україні поливалась від 65 до 75 дол., витрати на фрахт до зарубіжних портів – 15-25 дол. за тонну. Отже, тонна української пшениці коштувала 107-117 дол., що на 60% нижче, ніж американська такого ж класу [94]. Саме різниця між даною і світовою ціною і становила чистий надприбуток трейдера.

Зниження цін на внутрішньому зерновому ринку часто відбувалось нелогічно. Економісти-аграрники вважали, що причиною цього було

завищення вартості експортних послуг; відсутність реального механізму підтримки сільгоспвиробників; невизначеність селянами щодо ціни на власну продукцію (трейдери ціну визначали і її дотримувались); закладання у ціну зерна експортних витрат трейдерів (прибуток залишався за кордоном); обмеження Росією українських можливостей підняття цін (ціна російської пшениці на 5-7 дол. США була нижчою); відсутність необхідної інформації про ситуацію на світових ринках [449, с. 61].

Торгівля зерном в Україні залишалась недостатньо врегульованою державою. Як наслідок, у 2002 р., урожайному році, через неврегульованість цін і не закладання в держрезерв відповідних обсягів зерна та експортування його за низькою ціною на світовий ринок, з вини держави склалась ситуація, коли у неврожайній 2003 р. Україна змушена була імпортувати великі партії пшениці. Світовий досвід свідчив, що жодна з розвинутих держав не дозволяла ринку зерна залишатись безконтрольним. В 2003 р. Європейська комісія через зміну кон'юнктури ринку чотири рази ухвалювала рішення про зниження чи підвищення мита на імпорт та експорт [643, с. 150]. Ринок зерна вважався найбільш "зарегульованим". В ЄС неможливо до листопада вивезти чи ввезти хоча б тону зерна. Тільки після того, як держави відводили зерновий баланс, "відривався" ринок.

Змінювались цілі виробництва зерна. Істотно зростав його експорт. Якщо в 1998 р. експортувалось близько 16% валового збору, то в 2002 – вже 31% [332, с. 105]. Через скорочення продовольчого і фуражного попиту, головним чином через зменшення чисельності населення та поголів'я худоби, з'явилися можливості експортування його лишків.

Внутрішні потреби України у продовольчому та насінневому зерні задовольнилися неповністю. В кінці 1990-х років спостерігалось постійне нарощення імпорту зерна. В 2003 р. Україна закупила 2,7 млн. т. пшениці, 120 тис. т. борошна за цінами вищими за світові. Ціна російської і казахської пшениці досягала 180 дол. США за тону. Постійно потребував внутрішній ринок жита. Потреби у фуражному зерні у значній мірі покривались за

рахунок кукурудзи. Її виробництво перевищило на 35% річної потреби України. Вона виступала заміником фуражної пшениці. Кукурудза активно експортувалась. З врожаю 2003 р. було продано 410 тис. т. зерна кукурудзи, головним чином до Російської Федерації, Литви та Угорщини за ціною 133-140 дол. США за тону [333, с. 44]. Експортувався і ячмінь.

Експорт сільгосппродукції стримувала часта зміна тарифів на перевезення. Трейдери часто змушені були відмовлятися через це від послуг залізничного транспорту і поставляти вантажними автомобілями.

Малопотужним залишалось елеваторне господарство морських портів. Їх загальна ємкість не перевищувала 340 тис. т. Швидкість відвантаження зерна на судна залишалась у 5 разів меншою порівняно з іноземними портами. Економічно зручне транспортування великими суднами (тоннажем 35-50 тис. т.) було можливе лише з Іллічівського та Одеського портів. Залишались монополізованими операції з фумігації суден. Плата за фумігацію однієї тонни досягала 1,35 дол. США, тоді як в Європі ця послуга утричі дешевша. До факторів, що стримували експорт, додавалась і затратність та довготривалість оформлень митних документів, сертифікатів якості товарів [331, с. 166].

Лише в Миколаївській області експортом зерна займалося 33 підприємства. Поставки відбувались в 50 країн світу. Найбільшими операторами ринку виступали ССПП “Нібулон”, ТОВ “Сандора”, ТОВ “Агроекспорт”. В 2002 р. ними було експортовано 263 тис. т. зерна (44% обсягу) на суму 116 млн. грн. Чимало продавалось до країн, що входили до офшорних зон. Близько 22% експортованого зерна з області, а це близько 272 тис. т. припадало на ці країни [729, с. 58]. Це свідчило, що більшість українських трейдерів створювали підприємства, які залишали реальний прибуток у країнах, де були низькі податки. Вони мали таку підпорядкованість, яка дозволяла їм ухилятися від сплати податків до Держбюджету. Цьому сприяла і наявність тіньових схем на внутрішньому ринку зерна.

Основними експортерами зерна з Херсонської області були орендне підприємство “Херсонський комбінат хлібопродуктів”, державна енергопостачальна акціонерна компанія “Хресонобленерго”, ВАТ “Поліекспо”, ТОВ “Реґіон-Аґро”, українсько-американське спільне підприємство “Астра-Л” ЛТД, ТОВ “Славія”, спільне підприємство “Тенгіз-Днепр”, дочірнє підприємство “Флемінґ+Вендельн, Україна”, ТОВ Торговий дім “Херсонзерноекспо”, дочірнє підприємство торгово-промислово асоціації “Інтертрейд”, ТОВ “Євротрейд”. Більшість з них виробництвом зерна не займалися [680, с. 142].

За роки формування ринкової економіки в Україні відбулося збільшення експорту та його диверсифікація, розширення експорту зернових. Експортувалась переважно сировина. Частка української сільгосппродукції у поставках до країн ЄС в 1998 – 2001 рр. і 2000 – 2001 рр. становила відповідно 16 і 18%. На внутрішньому ринку ЄС українська пшениця 1 і 2 класів успішно конкурувала з французькою. Французи змушені були втратити частину своїх ринків збуту. Восени 2002 р. в експортованому до Франції фуражному зерні було “виявлено” інсектицид ДДТ, тобто дуст [566, с. 152]. Цей інцидент був залагоджений компетентними органами. Це приклад того, що на світовому зерновому ринку ішла жорстка боротьба за збут продукції, тому для України штучно створювалися пастки, щоб підірвати її авторитет як зернової країни. Одночасно Україна конкурентами продовжувала розглядатись як нестійкий суперник, який в одні сезони ставав сильним конкурентом, а в інші – ні.

Таблиця 6.2

Динаміка змін у експорті та імпорті зерна [609, с. 114]

Показники	Роки			
	1996	1999	2001	2003
Експорт зерна, тис. т.	2075,0	4525,0	5537,6	3861,2
Ціна зерна, що експортувалось, дол. США за 1 т.	143	84	87,3	104,2
Імпорт зерна, тис. т.	83,0	1,3	296,2	3481,4
Ціна зерна, що імпортувалось, дол. США за 1 т.	105,0	152,0	169,3	150,1

Експортуючи щорічно 5-7 млн. т. зерна, Україна знаходилась серед світових лідерів з експорту цієї продукції [763, с. 4].

У 1995 – 2002 рр. Україна різко почала скорочувати експортування молока продукції та розширювати обсяги імпорту. Динаміка в цих процесах вирізнялась хаотичністю, випадковістю, стихійністю. Україна продавала молокопродукти, здебільшого йогурти і сири, в Росію. Якщо в 1995 р. Росія закуповувала в Україні 28% загальних поставок масла, то в 2002 р. доля України становила лише 4%. Країни ЄС, США, Канада, Австралія через дешевість продукції зуміли витіснити Україну з Російського ринку. Сюди слід додати і політичні чинники. Через них РФ з 1 липня 2001 р. встановила додатковий 10% ПДВ на молокопродукцію із України та збільшила залізничні тарифи. В послідуочі роки російський ринок вирізнявся нестабільністю та стихійністю. В 2000 – 2002 рр. Україна збільшила поставки порівняно з 1995 – 1997 рр. завдяки збігу обставин: країни ЄС скоротили розмір експортних субсидій; у 2001 р. в країнах ЄС спалахнув ящур [504, с. 94-95].

З України експортувалось молоко сухе і згущене, казеїн, масло вершкове та деякі інші види молочної продукції. В 2002 р. у експорті 44% це були сири, 42% – молоко, 14% – масло і жири. Імпортувалось 70% – маслянка, коагульоване молоко та верши, йогурт, кефір, ферментоване і сквашене молоко і верки, 18,4% – сири [332, с. 138].

В 2001 р. з України було експортовано 96 тис. т. сухих молокопродуктів та консервів, 65 тис. т. сухого знежиреного молока, 53,4 тис. т. вершкового масла, 28,0 тис. т. казеїну, 1 тис. т. кисломолочної продукції, 30,7 тис. т. сирів [331, с. 200].

Українська молочна продукція багато в чому не відповідала світовим стандартам через великий вміст бактерій та соматичних клітин. Причина полягала у забрудненості сирого молока. Справа в тому, що далеко не всі бактерії гинули під час пастеризації. Так, в українському пастеризованому

молоці вміст бактерій становив близько 500 тис./мл, а у Франції в сирому – у 10 разів менше [486, с. 102]. В Україні діючі держстандарти були застарілі і не відповідали необхідним нормам.

Україна лише наближалась до застосування сучасних підходів і методів поліпшення якості, рівня ділової досконалості та управління довкіллям, зокрема за вимогами стандартів ISO серії 9000 та 14000. За опублікованим в липні 2002 р. Міжнародною організацією із стандартизації огляду 11 циклу всесвітнього впровадження і сертифікації систем якості та навколишнього середовища, у якому взяло участь 50 країн Європи, Україна посіла 29 місце [528, с. 111-112].

На поч. 2000-х років Україна продовжувала займати помітне місце на світовому ринку яловичини. Близько 98% цієї продукції експортувалось до Росії. України з семи імпортерів до цієї країни за обсягами поставок займала третє місце. Російський ринок особливо був привабливим, оскільки зберігалася велика різниця між внутрішнім виробництвом і споживанням (600 тис. т.) [514, с. 122]. Україна увійшла в цей ринок маючи традиційно добросусідські контакти. Крім того, декою мірою сприяла і світова ринкова кон'юнктура, яка почала стрімко змінюватись у зв'язку з ціновим ажютажем, спричиненим спалахами епідемій (коров'ячого сказу) в країнах ЄС та введенням заборон на імпорт яловичини. Україна і Польща цією обставиною скористались і розширили поставки дешевої яловичини.

Серед м'ясної продукції Україна на 95% експортувала морожені яловичі туші та напівтуші. У 2002 р. майже утричі більше, ніж в 2000 р. Україна продавала живих коней, ВРХ [332, с. 78].

З 1995 р., коли була відмінена державна монополія і держзамовлення, український цукор почав втрачати конкурентоспроможність. Господарства стали поставляти цукрові буряки на давальницьких умовах. При цьому цукрові заводи розраховувались цукром. Майже 59% цукру ішло буряківникам, 41% – залишали собі заводи. Цукор, який продавали буряківники був дешевшим, оскільки в нього закладались нижча собівартість

переробки. Отже, на ринок надходив цукор дорогий, відповідно по 474 дол. за тонну, і дешевший. Оптова ціна в Україні на внутрішньому ринку становила 295 дол., а на світовому – 370 дол. за тонну. Саме через це Україна почала втрачати ринки цукру. До 1997 р. 90% експортних поставок припадало на країни СНД, із них 70% – Росію, 4% – Білорусь, 3% – Азербайджан [506, с. 82].

У 1997 р. Росія, звинувативши Україну в поставках цукру за демпінговими цінами, ввела вискоку – 25% митну ставку на імпорт. Практично цим було закрито ринок. Росія перебудувала своє виробництво і перетворилась в одного з найпотужніших в СНД виробників рафінованого (білого) цукру. Україна експортувала цукор в Туркменістан як плату за поставки газу. В 1999 р. відновила завезення тростини.

Входження України до СОТ стримували перешкоди: неузгодженість стандартів якості продукції з міжнародними, відсутність якісної тари та збільшення витрат на транспортування, недосконалість механізму повернення ПДВ, відсутність умов безперервної поставки сировини та висока залежність виробництва від погодних факторів, відсутність оптової інфраструктури.

Протягом 2000 – 2005 рр. зросли загальні обсяги з 58 тис. т. до 172 тис., у грошовому виразі – 26,7 до 119 млн. дол. Основні країни куди вивозилась продукція – Балтія, Росія, Казахстан. Лівову частку в експорті перероблених овочів і фруктів становили соки (60-65%). Основними покупцями українського яблучного соку були Німеччина і Росія. Далі ішли овочеві консерви (25%), 20% соуси, кетчупи на томатній основі, 20% фруктові консерви [630, с. 118-120].

Сільське господарство стало потужною сировинною базою для харчової промисловості, яка у свою чергу протягом 1990 – 2000-х років вийшла на друге місце у структурі промислового виробництва України, поступаючись чорній металургії. Стрімкими темпами розвивались такі її галузі: м'ясна (17% обсягів валової продукції); хлібопекарська (14,7%),

маслосироробна і молочна (11,1%); цукрова (11%); борошномельно-круп'яна (11,6%); кондитерська (5,8%); олійно-жирова (3,8%) [393, с. 111]. Харчова промисловість нарощувала експортні можливості. Водночас, через відтавання технологій вона мало пропонувала конкурентоспроможної продукції. Відповідно чисто надто різко змінювались обсяги зовнішньої торгівлі. З нижченаведеної таблиці помітно, що вони як зменшувались, так і збільшувались, трансформації відбувались нединамічно [393, с.111].

Таблиця 6.3

Динаміка змін експорту і імпорту продуктів харчування (млн. дол.)

Вид продукції	Роки					
	1997		1998		1999	
	експорт	імпорт	експорт	імпорт	експорт	імпорт
Цукор	249,9	2,3	13,4	5,1	21,9	64,5
Кондитерські вироби	74,4	70,1	43,9	19,3	85,6	19,7
Олія	110,3	4,6	42,8	0,6	105,3	4,2
Спирт	47,6	–	10,3	–	11,3	0,2
М'ясо	257,6	89,5	78,9	26,1	165,8	99,0
Масло тваринне	11,9	3,9	3,9	0,4	13,6	7,5
М'ясні консерви	105,9	3,3	16,1	3,0	21,8	1,6
Сухе молоко	57,8	0,3	15,0	0,2	39,9	0,8

Отже, в 1998 р. Україна мала різний спад експорту харчових продуктів. В послідуючі роки спостерігалось коливання.

Україна мала хороші можливості торгівлі міндобривами. На поч. 1990-х років хімічні підприємства мали потужність, що дозволяла щорічно виробляти понад 5 млн. т. Міндобрива і в кінці 1990-х років входили в десятку товарів, що найбільш експортувались з України. У 1997 р. Китай імпортував 643,3 тис. т. азотних добрив на суму 98,9 млн. дол. [534, с. 92]. Однак в подальші роки обсяги ці зменшувались через розвиток у Китаї власного виробництва.

Крім того, собівартість міндобри́в залишалась дуже високою. Причин декілька: застаріле обладнання засобів, яке розраховане не більш ніж на 25 років, а експлуатувалось з початку 1970-х років; високі ціни на природний газ (83 дол. за 1 тис. м³).

Через те, що Франція, Великобританія, Італія суттєво скоротили виробництво калійних добрив, Україна мала можливості нарощення їх поставок. Водночас, маючи власну сировину (калійно-марганцеві руди) Україна за схемами, що існували при СРСР, продовжувала поставляти її з Росії і Білорусі. Лише два з п'яти заводів використовували вітчизняну сировину. В 1997 р. Україна з Білорусі імпортувала калійних добрив на суму 4415 тис. дол. [534, с. 92].

Україна продавала мало фосфорних добрив. В 1997 р. їх було реалізовано лише 7,2 тис. т. на суму 819 тис. дол. [534, с. 92]. Головними покупцями були Росія і Білорусь. Після того як з 1992 р. поставки з Росії апатиту і апатитового концентрату скоротилися, Україна змушена була завозити їх з Африканського континенту (Алжиру, Єгипту). Повільно просувалась розробка вітчизняних родовищ фосфоритів і апатитів. Лише в Рівненській області було шість таких родовищ.

Селекційне насіння соняшнику у експорті рослинницької продукції займала досить незначну частку. Протягом 1991 – 2001 р. вона навіть скоротилась з 0,6% до 0,1%. Імпорт іноземних гібридів для посівних цілей в ці роки коливався також з 2,7 до 0,6%. За виключенням 1999 р. всі до і посліду́ючі роки характеризувались несприятливою зовнішньою кон'юнкту́рою для цього сировинного ресурсу [668, с. 128].

В 1996 – 2002 рр. відбувались зміни в основних напрямках зовнішньої торгівлі льонопродукцією. Якщо до 1997о р. основними покупцями були Росія і Литва, відповідно 42,1% і 25,2%, то в посліду́ючі роки 68% закуповувала Литва [489, с. 142]. Водночас, вітчизняна легка промисловість не задовольняла власні потреби у сировині.

На світовий ринок цукру активно виходили країни, що експортували нафту і мали загальноекономічне піднесення. Вони і були основними споживачами цукру, а розвинуті країни – його постачальниками. Висока цінова чутливість перших та необхідність збуту на світовому ринку лише надлишків від внутрішнього споживання других лише забезпечувало певну стабільність ринку та існування на ньому порівняно низьких цін.

В кінці 1990-х років цукор виробляло маже 10 країн світу. Близько 65% його обсягу припадало на цукор, вироблених з тростини, решта – буряковий [493, с. 47]. Сучасний світовий ринок цукру мав особливості. По-перше, майже всі країни-виробники захищали внутрішні ринки від постачання продукції ззовні, по-друге, велике значення мали специфічні міждержавні угоди. Складалося три сегменти цього ринку: ринок вільної торгівлі, де оперували світові товарні біржі і торгові дома; національні ринки країн; ринок спеціалізованих угод і міжурядових поставок [493, с. 48].

На споживчому ринку України на 95% були продукти вітчизняного виробництва. Завозилась продукція, яка традиційно вироблялась в Україні: цукор, олія, жири, м'ясо. Протягом 1990 – 2000-х років імпорتنі поставки цукру до України зросли в 16,7 рази, масла – 11,8, маргарину – 5,5, олії – 3,3 рази [661, с. 73-74].

За визнанням фахівців національної асоціації цукровиробників „Укрцукор”, держава у цій сфері часто вдавалась до агресивної імпоротної політики, невинувато завозились великі обсяги іноземної сировини. Незважаючи, що зобов'язання України перед СОТ, узгодження обсягів виробництва цукру, фахівці зазначали на необхідності захисту власного виробника і переорієнтації споживача на українську продукцію [541].

В досліджувані роки держава намагалася організувати торгівлю продовольчою продукцією, тому недостатньо уваги приділяла контролю за її якістю. Імпортувалось чимало неякісної продукції, зокрема курячих стегенець. Вона ж створювала нездорову конкуренцію для вітчизняних товаровиробників. З метою усунення негативних явищ було ухвалено Закони

України „Про захист прав споживачів”, „Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції”, „Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини”. Запроваджувалося обов’язкове маркування продукції українською мовою із зазначенням терміну придатності та способу вживання продукції імпортного походження. У 1993 р. Держстандарт України затвердив Систему сертифікації Укр СЕПРО, а в 1996 р. затверджені і 12 стандартів та перелік продукції, що підлягала обов’язковій сертифікації на території України.

У 2001 р., за даними Держкомстату України, до України було імпортовано 468 тис. т. Цукру (включаючи сирець). Чимало ввозилось на пільгових умовах через т.з. вільні економічні зони. Урядом це робилось з інтервенційною метою, аби знизити ціну на внутрішньому ринку. Крім того, реалізовувались великі бізнес проекти. Слід відмітити, що збільшення імпорту тростинного сирцю стримувало розвиток галузі. Україна, імпортуючи і переробляючи 200 тис. т. Сировини, платила великі валютні суми – 36 млн. дол. [427, с. 21]. Економічно не вигідним ставало вирощування цукрових буряків.

За даними експертів Асоціації „Український клуб аграрного бізнесу”, в 2008 р. в Україну було завезено м’яса на 711 млн. дол., що в 4,4 рази більше ніж за попередній рік. Це головним чином низькоякісна продукція. Імпортовано було на 259,3% більше овочів, на 162,1% цукру [541].

Ринок пестицидів в Україні залишався імпорто-орієнтованим, оскільки вітчизняні хімічні підприємства забезпечували лише 20% попиту. Основними виробниками були: Первомайське ДП „Хімпром” (Харківська область); Роздільське ДГХП „Сірка” (Львівська область); Одеське ВАТ „Олімп Круг”; Сакський державний хімічний завод (АР Крим); ДП „Смоли” м.Дніпродзержинськ; ВАТ „Красхім-Краситель” м.Рубіжне (Луганська область); Черкаський державний завод хімреактивів; Запорізький коксохімічний завод. Вони виробляли обмежений асортимент: полікарбацин, мідний купорос, препарати сірки, хлорокис міді, бромистий метил, ДНОК. У

той час для сільського господарства потрібно було мінімум 12 видів фунгіцидів і протравлювачів насіння, 22 види інсектицидів, 24 види гербіцидів. Усього в Україні дозволялось використовувати близько 300 видів пестицидів [535, с. 115]. На початку 2000-х років українські підприємства працювали лише 3-5% потужностей. Таким чином відкривався внутрішній ринок України для іноземних постачальників. Основними імпортерами виступали США, Бельгія, Німеччина, Росія, Індія, Китай, Франція. Працювало близько 20 компаній. Розповсюдженням в Україні займалося близько 100 дистриб'юторів, продажем 1,5 тис. фірм [535, с. 115]. Така кількість торговців була невиправдана, оскільки мало місце безконтрольне розповсюдження підробок, а отже на лани потрапляли низькоефективні препарати з шкідливими речовинами.

Практика забезпечення сільського господарства за рахунок іноземних виробників створила передумови для монополізму та спричинила стрімкий ріст цін. Наприклад, гербіцид Раундал фірми „Монсанта” у Прибалтійських країнах продавався по 5 дол., в Україні ж удвічі дорожче. Іноземні постачальники завищували ціни і через обставини появи ризиків, зокрема внаслідок неповернення коштів. В 2002 р. сільгосп підприємства України перед іноземними компаніями мали борг 160 млн. дол. [535, с. 116]. Вітчизняні науковці доводили, що одним з шляхів подолання монополізму мав бути розвиток власного виробництва.

Ринок продукції садівництва лише починав формуватись. Серед гострих проблем його становлення виділялись: деформована структура попиту у зв'язку з низькою купівельною спроможністю громадян; відсутність оптової торгівлі, що порушувало взаємини між споживачами і виробниками; монополізація торгівлі та свавілля посередників; витіснення вітчизняної продукції імпортною.

В 2000-і роки постійно зростали обсяги завезення імпортних плодів і ягід. Лише за 2003 – 2004 рр. вони зросли на 8,9% і досягли суми 6,6 млн. дол. [469, с. 134]. Основними постачальниками свіжих фруктів та ягід на

внутрішній ринок України були: апельсинів – Єгипет (45% усього імпорту), Туреччина (32%); мандаринів – Туреччина (62%), Грузія (21%); лимонів – Туреччина (47%), Іспанія (29%); бананів – Еквадор (90%); яблук – Молдова (88%); винограду – Іран (59%), Туреччина (31%). В Україні через те, що в більшості ця продукція була імпортна, спостерігалось зниження попиту на неї [469, с. 135].

Разом з тим Україна експортувала не малі обсяги цього виду продукції. В 2004 р. вони склали 58,9% млн. дол. [469, с. 136]. Серед свіжих видів основними були горіхи і лісові ягоди (чорниця, журавлина). В 2004 р. Україна практично принизила експорт яблук в Росію. Основними покупцями українських горіхів були Туреччина (21%), Ірак (7%); лісових ягід – Польща (48%), Литва (40%), суниці – Росія (100%); заморожених ягід – Польща (29%), Німеччина (15%), Австрія (14%); сушених плодів – Туреччина (23%), Польща (14%) [469, с. 137].

Отже, Україна набувала першого досвіду просування сільгосппродукції на світові ринки. Зайняти власну нішу на ньому не вдавалося. Торгівля мала спонтанний характер. Українське зерно на світовому ринку часто використовувалося для покриття потреб, що виникали непередбачувано. Часто економічно невиправдано закуповувалась продукція, яка вироблялась в Україні. Гостро поставала потреба підтримки вітчизняного товаровиробника.

ВИСНОВКИ

У досліджувані роки українське село і, зокрема, сільське господарство функціонували без стратегічно окреслених цілей, базового законодавства. Не забезпечувалася наступність практичних кроків і завдань. Президенти України, посідаючи вищу державну посаду, намагалися політично вибудувати власне бачення шляхів розвитку окремих суспільних сфер, у тому числі і сільського господарства. На рівні вищих органів державної влади за звичкою радянських часів зберігався спрощений підхід до розуміння поняття «аграрна політика». Отже, цілком закономірно, що протягом досліджуваних років не було окреслено чіткої загальнодержавної політичної програми. Певні політичні сили, спрямовані на досягнення власних політичних цілей, прийшовши до влади, розробляли окремі документи, що часто не мали практичного значення.

Агрополітичні рішення початку 1990-х років містили багато у чому копії радянських агрополітичних програм. Адміністрація Президента України Л. Кравчука, керуючись політичною інерцією, продовжувала «експлуатувати» гасло щодо «пріоритетного розвитку села». Насправді ж зберігалася практика «латання дірок» у галузі за допомогою держави. Для політичного керівництва України перших років державної незалежності властивим було:

- постійне занурення у кулуарні внутрішньополітичні з'ясування стосунків та прагнення усунути конкурента;
- нехтування вимогами часу і темпами змін у світі;
- бачення сільського господарства другорядною галуззю, порівняно з індустрією;
- багато у чому недооцінка світового досвіду;
- розуміння примату політичних рішень над законом.

Зміни на селі внаслідок політичної і економічної кризи були відсунуті на задній план. Село невпинно деградувало.

Адміністрація Президента України Л. Кучми, порівняно з попереднім політичним керівництвом держави, діяла більш рішуче у прощтовхуванні ініційованих політичних цілей і завдань „згори”. Лейтмотив офіційних виступів, інтерв'ю, доповідей глави держави зводився до формулювання ключових завдань: формування нового типу господаря на землі; створення ринкової економіки; соціально-економічного розвитку села. Аби утримати політичну стабільність та задовольнити бізнес-інтереси окремих груп, Л. Кучмі доводилося доволі часто діяти за кризових обставин, особливо тоді, коли проблеми села потрапляли в зону їхньої уваги. Він намагався бачити (принаймні декларував) комплексність розвитку аграрного сектора економіки та стримував аспекти тих політиків, що воліли розглядати сільське господарство як звичайний бізнес. Через професійний досвід Л. Кучму цікавили у більшій мірі вузькі виробничі проблеми, у меншій – стратегічно-політичні. Для українського політичного керівництва 1994-2004 рр. було властивим вважати, що:

- перетворення на селі потрібно просувати „зверху”;
- модель державного регулювання аграрного виробництва потребувала докорінних змін;
- успіх змін на селі може залежати від змін у відносинах власності та розвитку економічного інтересу селян;
- зарубіжний досвід ведення виробництва є корисним для України;
- Україна є складовою великого світового продовольчого ринку.

У 2005-2008 рр. вищим державним керівництвом неодноразово ставилася проблема необхідності зміни суспільних стереотипів стосовно значення села і селянства. Окреслена позиція глави держави зумовлювала необхідність вивчення зарубіжного досвіду, розв'язання низки науково-методичних проблем.

Євроінтеграційні устремління України потребували також утвердження розуміння села у контексті його практичних зусиль, спрямованих на організацію моделі „сільських територій”, їхнього сталого розвитку.

Вирішення цього завдання потребувало розв'язання низки інших проблем: проведення адміністративно-територіальної реформи; пришвидшення перетворень у майнових, фінансових, організаційних відносинах тощо. Політична мета збереження селянства включала в себе комплекс завдань, пов'язаних з кореляцією цінностей економічної поведінки; створення умов для підприємництва; перепідготовки і підготовки фахівців з числа сілян; подолання тотальної бідності тощо.

До проблеми опрацювання стратегічних і тактичних цілей розвитку села долучалися вітчизняні науковці. Але через звичку, успадковану з радянських часів, політики і державні управлінці до пропозицій науковців часто ставилися з упередженням, внаслідок чого зберігався «розрив» між теорією і практикою. Аграрна наука, маючи потужний фаховий потенціал, повільно інтегрувалася у конкурентне поле світової аграрної науки. Науковцям не вдалося обґрунтувати майбутні орієнтири, засади розвитку, структуру сільського господарства. Відтак політично і теоретично не було визначено стратегічної цілі агрополітики в Україні, на відміну від того, що світова економічна наука це завдання зараховувала до розряду фундаментальних. Правове поле перетворень в аграрному секторі формувалось часто під дією емоцій. Сільське господарство потрапило під дію «політичних циклів кон'юнктури». У цілому в Україні не була відпрацьована теорія аграрних відносин. Лєвова частка зусиль науковців спрямовувалася на теоретичне обґрунтування ухвалених політичних рішень. На практиці в Україні ігнорувалися закономірності економічної теорії. Крім того, держава не мала власної науково-обґрунтованої концептуально і законодавчо унормованої програми досягнення продовольчої безпеки. Через ці причини Україна залишалася вразливою у продовольчому плані, періодично ставала об'єктом продовольчих інтервенцій. Держава не виконувала одну зі своїх функцій щодо гарантованого забезпечення громадян необхідним набором продуктів харчування. Середній душевий добовий раціон харчування українця кількісно і якісно суттєво поступався раціону європейця, і це при

тому, що Україна переживала наслідки Чорнобильської техногенної катастрофи. Повільно впроваджувався зарубіжний і вітчизняний досвід сертифікації, санітарного контролю, якості продовольства. На відміну від країн Європи і Америки, де розпочався „органічний бум”, в Україні за традицією використовувалися технології виробництва, зорієнтовані на підвищення валових зборів, і залишалися поза полем зору якості і безпека продукції.

Аграрний ринок в Україні лише зароджувався. При цьому часто нехтувалися теоретичні засади. Україна прямувала власним шляхом, порушуючи певну етапність, логічність цього процесу. Очевидним було спрощене розуміння політиками і державними службовцями значення ринкових відносин. Використовувався застарілий підхід до формування структури суб'єктів ринку. Автоматичне ринкове саморегулювання, характерне для України, мало негативні соціально-економічні наслідки. Вітчизняні науковці змушені були теоретично шукати можливі межі державного втручання в економіку України, хоча у розвинутих країнах був нагромаджений у цьому плані великий досвід. В Україні ринкові трансформації, зміни в організації виробництва не ув'язувалися і йшли нібито паралельними шляхами.

Двохполюсна система організації аграрного виробництва, що залишалася актуальною в аналізованій період, складалася хаотично у процесі заходів, метою яких був демонтаж колгоспно-радгоспної системи. Своєю чергою, перетворення великого виробництва у дрібнотоварне протікало безконтрольно з боку держави. Мала місце політична сверблячка суцільності та прагнення штучно насадити одну форму на зміну іншій. Практично за формою дещо копіювався досвід кінця 1920-х років. При цьому порушувалися закономірності еволюції сільського господарства, яких свято дотримувалися у господарській практиці провідних країн світу.

Не бралася до уваги і думка селянства. Організаційна система, що склалася в Україні, не врегульовувалася зсередини, тобто державою не було

визначено межі взаємовідносин малого і великого виробництва. Ці питання так і не посіли чільного місця у діяльності політиків, управлінців, а замість цього підмінялися зусиллями, спрямованими на забезпечення необхідних темпів виробництва. Парадоксально, але і ці темпи так і не досягалися. Отже, слід вважати, що і двохполюсна організація виробництва залишалася недосконалою.

Спонтанно проникав на село і великий капітал. Латифундизм в Україні з'явився без відповідного, формально проголошеного та юридично забезпеченого, супроводження, усупереч процесам, що відбувалися в європейських країнах. Неоднозначність діяльності фінансово-промислових груп на селі була очевидною. Створення їх відбувалося також поза світовим досвідом – у своєрідний спосіб, з характерним для нього національним колоритом. Через ці причини капіталізація проходила однобоко (капітал вливався з інших сфер), монополізувалися земельні відносини та загострювалася соціальна напруга на селі. Великі корпорації, акціонерні товариства створювалися тоді, коли інші форми господарювання були неспроможні забезпечувати необхідні обсяги виробництва; їхня поява практично призупинила розвиток фермерства. Водночас проникнення на село фінансово-промислових груп мало і низку позитивних наслідків.

Розвиток фермерства в Україні був проголошений державою пріоритетним політичним завданням і бачився передусім як чинник, що діє на противагу колгоспам і радгоспам. Після демонтажу радянської системи господарювання державний інтерес до фермерів зник. Практично їхній розвиток відбувався всупереч труднощам, що з'являлися на цьому шляху в умовах перманентного правового хаосу. Державної програми утвердження цієї нової організаційної форми створено не було. Внаслідок цього фермерські господарства України діяли доволі специфічно щодо організації, форм ведення виробництва, збуту продукції, і через це не відповідали стандартам, які висувалися до аналогічних господарств Європи і США.

Фермерський уклад приживався повільно і у зв'язку з браком в українських селян відповідної підготовки, підприємницького хисту тощо.

Діючі фермерські господарства мали нераціональні розміри та перебували у досить не вигідних економічних умовах, що, вочевидь, стримувало інтенсифікацію виробництва. Держава не мала жодного впливу і на процес їхньої виробничої спеціалізації. Дорадча служба в Україні лише переживала період становлення, і тому фермери змушені були долати велику кількість організаційних проблем, через що часто втрачали здатність працювати самостійно.

Особисті селянські господарства в Україні мали натуральний характер. Водночас їм належало виконати історичну місію і пом'якшити складний економічний стан у державі, зайняти відповідне місце в аграрній економіці. Будучи основними виробниками продукції, вони практично до 2002 р. працювали поза нормативно-правовим полем. Таким чином, їм був властивий саморозвиток. Політичні і наукові дискусії про їхнє значення і роль розпочалися пізніше, коли всі зрозуміли, що ОСГ стали рівноправними структурними формами господарювання. Своєю чергою, це свідчило про невисокий загальний рівень розвитку держави. Особливість вітчизняних ОСГ полягало у тому, що для них була властива самоексплуатація, самодостатність, різні мотиви діяльності, економічна сталість. Аби вижити в умовах конкуренції, їм довелося у переважній кількості уникати ринкового середовища. Нарощення виробництва в ОСГ відбувалося екстенсивним шляхом, їхня діяльність мала регіональну специфіку і залежала від реальних потреб, інтересів селянської родини.

Слабкість кооперативного руху в Україні практично стримувала розвиток малих форм виробництва, робила соціально незахищеною основну масу селянства. За традицією радянських часів більшість політиків, управлінців були схильні бачити кооперацію сурогатною і безперспективною формою. При цьому недооцінювався зарубіжний досвід, а відтак відродження кооперативних форм відбувалося повільно, держава виявляла

заінтересовану інертність, а селяни, у свою чергу, були економічно неспроможними створювати кооперативи. Мали місце випадки, коли цінності обслуговуючої кооперації бачилися передусім в організації бізнесу, що для світової практики було цілковитим нонсенсом. Недооцінювалося значення кооперації як ключового ринкового механізму: держава замість того, аби створити умови для розвитку виробничих і обслуговуючих кооперативів, намагалася втручатися у їхню діяльність. Селянство, зі свого боку, недооцінювало значення кооперації. В діяльності кооперативів, особливо в тих, що створювалися на базі КСП, частими були перекручення видів діяльності (робилися спроби поєднати обслуговування і виробництво). Їхня кількість збільшувалася повільно і в 2004-2008 рр. практично не змінювалася. У діяльності виробничих кооперативів зберігалось чимало організаційних невідповідностей. На політичному і науковому рівнях продовжувалися безперспективні дискусії про діяльність цих форм та помилково звужувалося їхнє значення.

Таким чином, суперечливість і хаотичність, що мала місце в організації виробництва, негативно позначалася на розвитку сільської економіки. Україні довелося переживати болісний і затяжний процес її якісних трансформацій: змінювати відносини власності, вводити нові фінансові, податкові, цінові механізми, удосконалювати систему забезпечення сільського господарства тощо. На кінець досліджуваних років ці зміни лише започатковувалися.

Головним у системі змін було земельне питання. Особливості його розв'язання полягали у тому, що воно постійно політизувалося, відбувалося на невпорядкованій законодавчій основі, недосконалій системі державного управління. Протягом 1991-2007 рр. кілька разів змінювалися політичні підходи вищого державного керівництва до вирішення цього питання. Періодично виникали навіть політичні конфлікти навколо проблеми, пов'язаної з наданням прав власності на землю. Новий земельний устрій формувався головним чином указами Президента. Селянство – основний

суб'єкт перетворень – виявилося дезорієнтованим, для нього було характерним інертне ставлення до змін, що пропонувались „згори”, і, попри гучні політичні заяви, селянство так і не набуло реальних прав на земельну власність.

Більшість завдань, що ставились у ході вирішення земельного питання, залишилися до кінця нерозв'язаними. На політичному і науковому рівні залишилися неусталеними межі свободи щодо розпорядження землею. Земельний ринок лише починав складатися. Передача землі у безкоштовне користування загострила проблему безгосподарності. Крім того, невизначеність у розмежуванні земель комунального і сільськогосподарського призначення створювало сприятливі умови для спекуляції землею. Держава, усуваючись від регулювання відносин власності на землю, практично відкривала потрібні для ділків шлюзи. Зарубіжний і вітчизняний досвід орендних відносин приживався повільно. Неврегульованість питання про оренду землі спричиняло появу латифундистів. В Україні протягом тривалого часу існували такі політичні сили, які були зацікавлені у тому, аби операціям із землею якомога довше не надавалася прозорість. Не існувало і наукових обчислень можливого обсягу ринку землі, а також меж його державного контролю. Земля як природний ресурс використовувалася в Україні неповно; збереження її потенціалу залишалася обов'язком працівників сільського господарства, а не усього суспільства.

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин на селі зазнавав корекції під впливом зміни підходів до проблеми власності. Нові відносини власності лише зароджувались – паралельно з цим процесом формувалося і ринкове середовище. Суперечливим характером була позначена і державна ідеологія щодо зміни форм власності, роздержавлення і приватизації землі. Мали місце перекручування сутності приватної власності та кооперативної праці. В економічному житті України культивувалася нетрудова приватна власність. Політична боротьба за владу зводилася до одержання у власність

засобів виробництва, які використовувалися з метою збагачення. Приватний та економічний інтерес був доміантним у прийнятті рішень. Власність, а не праця, ставала основою виробничих відносин. Розподіл держвласності відбувався часто нецивілізовано, без опертя на програму. Хаотичністю позначалися і способи приватизації; не брався до уваги зарубіжний досвід, внаслідок чого власники сертифікатів не стали реальними власниками. Сам процес приватизації не став засобом економічного розвитку підприємств, погіршувалися взаємовідносини між товаровиробниками і державою. Темпи приватизації в Україні виявилися безпрецедентними за масштабами. Сільське господарство стало місцем, де стрімкими темпами поширювалася організована злочинність, розкрадалися у великих розмірах фінансові і матеріальні цінності. Приватизація у соціальному плані виявилася вкрай несправедливою: вона зруйнувала взаємовідносини між сільгосп- і переробними підприємствами, зробивши їх антагоністами.

В Україні у досліджувані роки не було сформовано державної програми матеріально-технічного постачання сільського господарства, а тому процеси у цій царині також протікали хаотично. Крім того, тут намітилися дві протилежні тенденції. З одного боку, вітчизняна система сільськогосподарського машинобудування і постачання опинилася у стані кризи, а з іншого – сільське господарство переживало технічний і технологічний бум. Іноземні машинобудівники прагнули заповнити нішу в українському ринку цих ресурсів, налагодивши постачання значної кількості техніки, машин і обладнання. Ці обставини змусили господарників і науковців розпочати пошук шляхів модернізації українського сільськогосподарського машинобудування. Водночас ця суто конкретна і прагматична економічна проблема політизувалася, а, отже, державні рішення не виконувалися. Рівень забезпечення сільського господарства України технікою суттєво поступався зарубіжному. Політики і господарники (особливо ті, що робили власний бізнес на поставках техніки) постійно наголошували на темпах падіння надходжень. Разом з тим ніхто з них не міг

чітко сказати, скільки ж техніки, машин, механізмів потребує сільське господарство. Друге важливе питання, яке викликало жваві дискусії, стосувалося меж технічної незалежності України. Держава цілком правильно чинила, намагаючись зберегти вітчизняне сільгоспмашинобудування, передусім розглядаючи його як один з локомотивів металургії. З іншого боку, українська техніка, що постачалася селу, суттєво поступалась за конструктивними особливостями зарубіжним аналогам і практично була неконкурентною. В Україні зберігався також суб'єктивний підхід і до визначення асортименту сільгосптехніки. Для зарубіжної техніки характерними були високі коефіцієнти безвідмовності у роботі, здатність до ресурсозбереження. Держава, не створивши прозорої процедури закупівлі імпортової техніки, таким чином, сприяла зловживанню постачальників, які необґрунтовано завищували ціни, монополізували постачання запасних частин тощо. В досліджувані роки, проте, з'явилися в цілому успішно діючі форми технічного обслуговування сільгоспвиробників.

В Україні конструювалися різні форми підтримки сільського господарства. Водночас сільське господарство продовжувало бути передусім економічним донором для інших галузей. Механізм кредитного обслуговування перебував на етапі становлення. Відбулося перегрупування учасників кредитування. Комерційні банки не виявляли економічного інтересу до села; не було створено необхідних умов для діяльності кредитних спілок, що виникали спонтанно головним чином в західних регіонах держави. Зароджувався такий інструмент кредитно-фінансового обслуговування села, як лізинг, але він не набув самостійного характеру, оскільки його місце на ринку послуг визначалося державою. В Україні не було створено необхідних політичних передумов для інвестування галузі. Вкладання капіталів у реалізацію програм і напрямків мало хаотичний характер. Загальний обсяг інвестицій був незначний, а, отже, не міг забезпечувати стабільного економічного зростання.

Податкова система, що запроваджувалася в економічний механізм сільського господарства, виконувала головним чином фіскальну функцію, і не була важелем державного регулювання виробництва, стримувала не лише просте відтворення виробництва, а й блокувала притік інвестицій, особливо іноземних.

Без перебільшення можна констатувати, що в Україні за умов нерозвиненості ринкових механізмів ціноутворення цінова політика держави мала для села катастрофічні наслідки. Держава практично не розуміла меж власного втручання у цей делікатний процес. Не враховувався світовий досвід керованого ціноутворення, і тому ціни не були стабільними і часто коливалися.

Механізм ціноутворення владною аграрною бюрократією вибудовувався у такий спосіб, аби забезпечувати можливість привласнення значної частки виробленого селянами продукту. Державна політика щодо лібералізації цін практично поставила сільське господарство на межу банкрутства, оскільки ринковий механізм ціноутворення функціонував об'єктивно. Нерівномірність цінового обміну між промисловістю і сільським господарством спричинило появу такого явища, як бартерний товарообіг. Зміни в системі реалізації сільгосппродукції включали в себе такі етапи: відмову держави від розподільчих функцій; диверсифікацію каналів збуту; введення торгового посередництва. В основі взаємовідносин селян, переробників і реалізаторів продукції переважало здирництво і намагання ошукати. Механізм обов'язкового страхування переживав період становлення, незначна чисельність страхових продуктів знижувала обсяги послуг, біржова торгівля протікала інертно. Біржі перебували під контролем держави і використовувалися нею для утримання вигідних їй цін на зерно. Обсяги продукції, що реалізовувалися через біржі, залишалися мізерними. Біржі не приваблювали селян.

Вищезазначені обставини регулювання базових чинників розвитку сільського господарства не могли забезпечувати його інтенсифікацію у

європейському розумінні цього процесу. Галузь залишалася низькорентабельною, найменш дохідною, енергозатратною і розвивалася поза об'єктивними економічними закономірностями. В Україні не спрацьовували ринкові принципи, тому що виробництво організовувалося не для того, щоб виробляти те, що можна продати, а для того, аби якомога більше і за будь-яку ціну „заробити”. Аграрний ринок, що становився, не мав здатності саморегулюватися і надмірно регулювався державними органами. У вітчизняний спосіб розвивалися і ринки окремих видів сільгосппродукції. Держава „проштовхувала” їхній розвиток. Лише завдяки ентузіазму і подвижництву окремих підприємців з'явилися перші паростки оптової торгівлі сільгосппродукцією. Найрозвинутішим на вітчизняному тлі був зерновий ринок, що мав власні, відмінні від європейських традиції формування і регулювання. Зернове виробництво в Україні було затратним і зорієнтованим на продаж саме зерна, а не продуктів його переробки. В досліджувані роки суттєві зміни відбулися на ринку молочних продуктів, проте залишалася низькою конкурентоспроможність молочної продукції. Такі галузі, як свинарство, вівчарство, козівництво, звірівництво переживали значний спад у розвитку. Формування галузевих ринків часто відбувалося без врахування тенденцій світового ринку, через що цілі галузі, зокрема виробництво цукру, втрачали власну стратегічну спроможність. У свою чергу, хлібопекарська галузь потрапила у жорнова бізнес- та відомчих інтересів.

Україна, яка володіла значним аграрним потенціалом, опинилася перед необхідністю інтеграції до світового продовольчого ринку, наблизилася до виконання тих вимог, що зумовлювала загальна ситуація у світовому сільському господарстві. Їй вдалося пройти непростий шлях вступу до СОТ, налагодити торговельні зв'язки з багатьма країнами. Водночас інструментарій державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності залишався обмеженим, а тому Україна експортні можливості сільського господарства розвивала надто повільно. Державні прагнення щодо вступу у

ЄС не корелювали з розв'язанням внутрішніх проблем. Лише започатковувалася робота з контролю за якістю продукції, напрацьовувалося законодавство, адаптоване до євровимог.

Сільське господарство України залишалось малопривабливим для іноземних інвесторів. Спільні підприємства, що створювалися, воліли більше займатися переробкою сільгосппродукції; також ефективно працювали підприємства у сфері насінництва, селекції, племінної справи тощо. Діяло чимало стримуючих чинників щодо надходження іноземних інвестицій. Протягом досліджуваних років було створено досить велику кількість й успішних СП. Прихід іноземних технологій у сільське господарство став «ковтком свіжого повітря». Якісна техніка забезпечувала підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, дозволяла створювати оптимальні умови для обробки ґрунту. Прихід її в Україну активізував роботу вітчизняних підприємств сільського машинобудування. Започатковувалося застосування передових світових технологій вирощування худоби. Україна поступово долучалася до реалізації світової концепції сталого розвитку, суть якої полягає у встановленні рівноваги між природою і суспільством, та до роботи з екологізації сільськогосподарського виробництва. Агропромисловий комплекс мав звужені можливості зовнішньоекономічної діяльності. Держава не мала обґрунтованої стратегії поведінки із зарубіжними торговими партнерами, лише ставала на шлях „синтезованої поведінки”. Міжнародне торгове співробітництво України характеризувалося регіональною специфікою. Держава лише оволодівала засобами протидії світовим аграрним кризам, вміннями просувати власну продукцію на іноземні ринки. Інструменти регулювання обміну товарами змінювалися часто, переходячи від лібералізму до протекціонізму і – навпаки. Попри труднощі, Україні вдалося зайняти певну торгову нішу на світовому ринку, розвивати торгівлю зерном, міндобривами, цукром.

Зміни в аграрній економіці суттєво вплинули на соціальні імперативи життєдіяльності села. Економічний лібералізм розмежував колись спарене

матеріальне виробництво і соціально-побутову сферу села. Приватно-ринкові, гуманітарно-благодійні, індивідуально-трудова, приватнопідприємницькі механізми для соціальної та побутової сфер зароджувалися повільно. Відбувався різкий занепад соціально-побутової сфери. На селі, на зміну колишнім торговельним організаціям, з'явилася кооперативна й комерційна торгівля, розширювалася мережа приватних торговельних послуг. Через нерозвиненість сільських шляхів сполучення село практично залишалось поза активною економічною, політичною, культурною діяльністю. Відбувалися кількісні і якісні зміни в житлових умовах селян. Зростала чисельність пустих будинків. Державні рішення стосовно розширення індивідуального житлового будівництва в пересічному селі практично не матеріалізувалися внаслідок браку коштів; будівництво активно велося лише навколо великих міст; пригальмувалося духовне життя села. Здоров'я сільських жителів погіршилося, у тому числі і через знецінення людського життя. За роки державної незалежності зберігалася стала динаміка природного скорочення чисельності сільського населення. Зміни в природній складовій сільського життєвого середовища мали переважно негативний характер. Більшість сіл функціонували в умовах пошкодженого природного середовища. У суспільній свідомості зберігалася міліарне розуміння взаємовідносин людини і природи. Бідність на селі стала нормою життя, оплата праці у діючих сільгосппідприємствах втратила стимулюючу функцію, сільські жителі менше, ніж жителі міст, витрачали грошей на придбання майна, на оплату послуг тощо.

Здійснене дослідження має безпосереднє відношення до сьогодення, тому доцільно сформулювати деякі побажання й рекомендації, які могли б слугувати удосконаленню процесу державного будівництва, зміцненню авторитету України на міжнародній арені.

1. Аграрна політика держави повинна відображати її стратегічні цілі, враховувати вітчизняний і зарубіжний досвід моделювання розвитку села і сільського господарства. Щоб надати проблемі відродження села вагомості

пріоритету, необхідно передусім на рівні органів влади реалізувати щонайменше такі завдання: 1) внести до Конституції України як доповнення положення, у якому передбачалося б сприяння державною владою розвитку сільського господарства, досягнення його паритетності у розвитку з іншими галузями народного господарства; 2) Верховна Рада України має розробити і ухвалити базовий, рамковий закон, у якому закріплювалася б відповідальність гілок влади за процеси на селі і відповідно до якого формувалася б уся наступна нормативно-правова база.

2. Україна крок за кроком має утверджувати Європейську модель «сільської території», що включає багатофункціональність розвитку села, враховує його попередній історичний досвід. Слід кардинально відмовитися від хибного розуміння села як винятково територіально-просторового утворення.

3. З метою формування сучасних цінностей економічної поведінки селян необхідно розробити і ухвалити загальнодержавну програму «Сільський підприємець».

4. Потрібно сформулювати на політичному і науковому рівні таку модель регулювання соціально-економічного розвитку села, яка органічно поєднувала б механізми держави і ринку.

5. Потребує посилення ролі і значення у системі суспільно-виробничих відносин, саме аграрних відносин, усунення галузевих диспропорцій у виробництві рослинницької і тваринницької продукції.

6. Україна потребує розробки спеціального плану дій (унормованого законодавчо) щодо забезпечення продовольчої безпеки, з урахуванням напрацювань зарубіжної та вітчизняної наукової думки, рішень сільськогосподарських організацій Європи і світу. Ключовою ідеєю плану має бути забезпечення повноцінного харчування громадян.

7. Слід враховувати при програмуванні завдань розбудови аграрного ринку ту закономірність, відповідно до якої аграрна сфера може ефективно

функціонувати лише за наявності повноцінного ринку, тобто через гармонізацію всіх його складників та поєднання регулюючих механізмів.

8.3 метою удосконалення організаційної структури аграрного виробництва необхідно ввести державне регулювання розвитку форм підприємництва з тим, аби усунути двохполюсність у цьому процесі.

9. Органи державної влади повинні розробити «дорожню карту», або систему заходів, які забезпечили б інтеграцію України у світовій продовольчий ринок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України).

Ф.1. Верховна Рада України.

Оп.22.

1. *Концепція* переходу УРСР до ринкової економіки (вересень – грудень 1990 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1761.
2. *Проекти* Програм здійснення економічної реформи України (січень – грудень 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1785.
3. *Протоколи* № 1-15 засідання Комісії та документи до них. – Оп.22. – Од. зб. 1837.
4. *Протоколи* № 59-65 засідання Комісії та документи до них (11 вересня – 18 грудня 1991 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1840.
5. *Документи* з питань діяльності Комісії, надіслані на ім'я керівництва Верховної Ради України. – Оп.22. – Од. зб. 1854.
6. *Документи* надіслані на ім'я Президента, Прем'єр-Міністра України, Кабінету міністрів України (інформації, зауваження, пропозиції) (4 березня – 30 грудня 1992р.). – Оп.22. – Од. зб. 1855.
7. *Протоколи* № 101-107 засідання Комісії та документи до них (18 січня – 27 лютого 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1858.
8. *Протоколи* № 116-124 засідання Комісії та документи до них (проекти, довідки, інформації та ін.). – Оп.22. – Од. зб. 1861.
9. *Протоколи* № 136-139 засідання Комісії та документи до них (проекти, довідки, інформації та ін.) (3 грудня – 20 грудня 1993р.). – Оп.22. – Од. зб. 1863.
10. *Положення* про постійну Комісію Верховної Ради УРСР з питань відродження та соціального розвитку села. – Оп.22. – Од. зб. 1868.
11. *Протоколи* засідань Комісії Верховної Ради УРСР з питань відродження та соціального розвитку села та документи до них (5 липня – 24 грудня 1990р.). – Оп.22. – Од. зб. 1869.
12. *Документи* про розробку Закону Української РСР про пріоритетність соціального розвитку села та АПК в народному господарстві України (зауваження та пропозиції) Т.2 (1990 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1870-А.
13. *Документи* про розроблення Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” (09.07. – 19.11.1991р.). – Оп.22. – Од. зб. 1873.
14. *Документи* про розробку Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” (16.09.1991, 10.12.1991). – Оп.22. – Од. зб. 1874.
15. *Документи* про розроблення Закону України “Про селянське (фермерське) господарство”. Обговорення у другому читанні (02.12 – 20.12. 1991). – Оп.22. – Од. зб. 1875.

16. *Протоколи* засідань Комісії Верховної Ради України з питань відродження та соціального розвитку села (21.01. – 18.02. 1992). – Оп.22. – Од. зб. 1878.
17. *Документи* про розробку Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону УРСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України. – Оп.22. – Од. зб. 1879.
18. *Документи* по контролю за виконанням Закону Верховною Радою України та рішень Комісії (15 квітня – 31 грудня 1992 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1880.
19. *Листування* з керівництвом Верховної Ради України, Кабінетом міністрів України, Міністерствами, відомством з питань відродження та соціального розвитку села (19 грудня 1992 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1881.
20. *Протоколи* засідань Комісії Верховної Ради України з питань відродження та соціального розвитку села та документи до них. Протоколи спільних засідань комісій (19.01. – 24.12. 1993). – Оп.22. – Од. зб. 1883.
21. *Документи* про розробку Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” (лютий – червень 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1884.
22. *Документи* про розробку Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” (червень 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1885.
23. *Документи* з питань роботи Комісії, надіслані на ім’я керівництва Верховної Ради України, Кабінету міністрів України. Т.1. (грудень 1992 р. – лютий 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1887.
24. *Документи* з питань роботи Комісії, надіслані на ім’я керівництва Верховної Ради України, Кабінету міністрів України (23 березня – 17 грудня 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1888.
25. *Листування* з Міністерствами, відомствами, організаціями з питань розвитку села (2 лютого 1993 – 14 січня 1994 рр.). – Оп.22. – Од. зб. 1889.
26. *Плани* роботи Комісії з питань відродження та соціального розвитку села (січень – липень 1993 р.). – Оп.22. – Од. зб. 1890.
27. *Документи* про розробку Концепції національної програми відродження села на 1995 – 2005 роки (жовтень 1992 – лютий 1994 рр.). – Оп.22. – Од. зб. 1892.
28. *Плани* роботи Комісії та довідка про їх виконання з питань агропромислового комплексу земельних ресурсів та соціального розвитку села (25 червня – 28 грудня 1994 р.). – Оп.22. – Од. зб. 3412.
29. *Листування* з керівництвом Верховної Ради України та Секретаріатом Верховної Ради України (23 травня – 26 грудня 1994 р.). – Оп.22. – Од. зб. 3413.
30. *Листування* з Міністерствами, відомствами, організаціями України (8 червня – 24 грудня 1994 р.). – Оп.22. – Од. зб. 3416.

31. *Документи* про розробку Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”. – Оп.22. – Од. зб. 3452.
32. *Документ* про розробку Закону України “Про зупинення спаду сільськогосподарського виробництва та продовольчого забезпечення країни у 1997 – 1998 роках” (5 лютого – 27 жовтня 1997 р.). – Оп.22. – Од. зб. 3460.
33. *Листування* з керівництвом Верховної Ради України (21 січня – 19 грудня 1997 р.). – Оп.22. – Од. зб. 3462.
34. *Листування* з Міністерствами, відомствами, організаціями України (4 січня – 19 грудня 1997 р.). – Оп.22. – Од. зб. 3465.
- Ф.5233. Адміністрація Президента України.**
- Оп.1.**
35. *Протоколи* засідань Ради та документи до них. – Оп.1. – Од. зб. 7.
36. *Документи* “Про представництво Президента України”, розподіл функцій між місцевими радами виконавчих структур та державної адміністрації. – Оп.1. – Од. зб. 21.
37. *Тексти* виступів, інтерв’ю, прес-конференцій Президента України (14 січня – 17 березня 1992 р.). – Оп.1. – Од. зб. 22.
38. *Тексти* виступів, інтерв’ю Президента України та документи по їх підготовці (30 березня – 19 вересня 1992 р.). – Оп.1. – Од. зб. 23.
39. *Стенограма* наради Президента України Кравчука Л.М. з представниками Президента в областях. – Оп.1. – Од. зб. 32.
40. *Розпорядження* Президента України №1/91-рп–80/92рп і матеріали до них. – Оп.1. – Од. зб. 49.
41. *Документи* про виконання рішення Кабінету міністрів України “Про наслідки діяльності Кабінету Міністрів за 1991 рік”, грошову політику України, проблему врегулювання кризи в Придністров’ї та ситуацію навколо Чорноморського флоту (22 січня – 22 червня 1992 р.). – Оп.1. – Од. зб. 56.
42. *Документи* про міжнародні відносини, подвійне громадянство, регулювання цін. – Оп.1. – Од. зб. 83.
43. *Документи* про політику України з питань ядерного роззброєння та заходи щодо посилення боротьби з злочинністю, зміцнення правопорядку в Україні та ін. – Оп.1. – Од. зб. 137.
44. *Документи* про стан та перспективу розвитку науки і науково-технічного прогресу в Україні, розробку Концепції екологічної безпеки, забезпечення санітарної та епідемічної безпеки населення України (та ін.). – Оп.1. – Од. зб. 140.
45. *Документи* про вирішення питання про громадянство України, хід земельної реформи (розпорядження, постанова, звернення, запити, листування). – Оп.1. – Од. зб. 172.
46. *Документи* про несвоєчасну виплату грошей військовослужбовцям, реформування економіки України (указ, розпорядження, запит, звернення,

- витяг з протоколу, рішення, довідка, інформації, листування) (15 липня 1993 – 21 лютого 1994 р.). – Оп.1. – Од. зб. 173.
47. *Документи* про стан і перспективи забезпечення енергоносіями України, заходи по вирішенню проблеми військовополонених і тих, що пропали безвісті, катастрофічний паводок на Закарпатті та ін. – Оп.1. – Од. зб. 180.
48. *Документи* про ситуацію в Севастополі, проблеми Чорноморського флоту, реформування системи влади у м.Київі, кризову ситуацію в країні (5 січня – 31 грудня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 189.
49. *Документи* про створення “Укравіапромбанку”, проблеми АТ “Украгропробізнес”, використання родовищ корисних копалин і ін. (постанови, розпорядження, звернення, заява, службові записки, довідки, інформації, листування) (5 січня – 2 березня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 199.
50. *Документи* до проекту Декрету Кабінету міністрів України “Про спеціальну (вільну) економічну зону в Закарпатській області, про діяльність на території Переяслав-Хмельницького району СП “Агрос” (11 січня – 29 грудня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 213.
51. *Документи* про створення в Україні гідрографічної служби, участь у роботі Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку, формування програм стабілізації економіки України (постанова, угода, рішення, розпорядження, звіт, довідка, листування). – Оп.1. – Од. зб. 222.
52. *Документи* про виконання указів Президента України (укази, постанови, розпорядження, інформаційна записка, довідка, листування) (16 січня 1993 – 30 вересня 1994 рр.). – Оп.1. – Од. зб. 224.
53. *Матеріали* засідання Координаційного комітету з питань здійснення ринкових реформ та подолання економічної кризи (30 червня – 27 грудня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 229.
54. *Документи* про розгляд та візування проектів законів України, указів Президента України, питання валютного та кредитного регулювання, економічну реформу, розвиток сільського господарства і ін. (19 жовтня – 30 грудня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 232.
55. *Документи* щодо розмежування контрольних повноважень між КРУ і Спілкою аудиторів України, вирішення платіжних проблем в будівництві та інвестуванні, проведення грошової реформи, розбудови народного господарства в Україні (21 січня – 8 грудня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 234.
56. *Документи* з питань підготовки проектів законів, указів і розпоряджень Президента України про... Державну програму демонополізації економіки і розвитку конкуренції... (закони, укази, розпорядження, постанови, статут, положення, зауваження, довідки, пропозиції, листування) (1 червня – 7 липня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 245.
57. *Документи* про виконання на місцях Указу Президента України “Про комерціалізацію державної торгівлі і громадського харчування” та розпорядження про прискорення реалізації цього указу (5 січня – 21 січня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 265.

58. *Тексти* виступів, стенограми прес-конференцій, інтерв'ю Президента та матеріали до них (5 січня – 25 квітня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 287.
59. *Тексти* виступів, стенограми прес-конференцій, інтерв'ю Президента та матеріали до них. – Оп.1. – Од. зб. 288.
60. *Тексти* виступів, стенограми прес-конференцій, інтерв'ю Президента та матеріали до них (10 червня – 19 серпня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 289.
61. *Документи* про необхідність науково обґрунтованого визначення на державному рівні національних інтересів України та їх пріоритетів і ін. (доповідні записки, пояснювальні записки, листування) (19 березня – 15 квітня 1993 р.). – Оп.1. – Од. зб. 361.
62. *Документи* про стан проведення земельної реформи в Україні, погашення заборгованості іноземним фірмам за закупівлі в кредит засоби захисту рослин і ін. (укази, розпорядження, постанови, звернення, витяг, листування) (18 січня – 4 липня 1994 р.). – Оп.1. – Од. зб. 395.
63. *Документи* про вдосконалення механізму закупівель сільськогосподарської продукції в 1994 р. (10 січня – 23 вересня 1994 р.). – Оп.1. – Од. зб. 416.
64. *Матеріали* І.Р.Юхновського “Податкова політика у сільському господарстві” та ін. (розпорядження, угода, протокол, листування) (17 лютого – 28 червня 1994 р.). – Оп.1. – Од. зб. 418.
- Оп.2.**
65. *Матеріали* до доповідей Президента України з соціально-економічних питань. План-проспект доповіді до урочистостей з нагоди 3-ї річниці проголошення незалежності (1994.). – Оп.2. – Од. зб. 85.
66. *Матеріали* про вибори Президента України, суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні (витяги, копії з часописів, агітлістів, бюлетені тощо). – Оп.2. – Од. зб. 106а.
67. *Листування* з організаціями, установами, окремими громадянами з питань економічних реформ (4 листопада – 9 грудня 1994 р.). – Оп.2. – Од. зб. 122.
68. *Документи* про виконання Доручень Президента України, Глави Адміністрації, взятих на контроль. – Оп.2. – Од. зб. 169.
69. *Виступи* Президента України Л.Д.Кучми. – Оп.2. – Од. зб. 373.
70. *Доручення* Глави Адміністрації Президента України, документи про їх виконання. – Оп.2. – Од. зб. 380.
71. *Документи* по підготовці проектів законів України, указів і розпоряджень Президента України. Т.1. – Оп.2. – Од. зб. 382.
72. *Привітання*, виступи Президента України Л.Кучми. Склад і протоколи засідань Комісії з питань аграрної та земельної реформи при Президентові України, Статут, установча угода, концепція, Української аграрної біржі, матеріали VI з'їзду Асоціації фермерів України. – Оп.2. – Од. зб. 384.
73. *Листування* з Верховною Радою та Кабінетом міністрів України, міністерствами, відомствами, організаціями і установами, народними депутатами України. – Оп.2. – Од. зб. 385.

74. *Матеріали* Всеукраїнської наради з питань агропромислового комплексу. – Оп.2. – Од. зб. 387.
75. *Матеріали* Всеукраїнської наради з питань агропромислової політики (6 грудня 1995 р.). – Оп.2. – Од. зб. 388.

Державний архів Київської області

Ф.880. Матеріали виконавчого комітету Київської обласної ради народних депутатів – протоколи сесій обласної ради, протоколи засідань постійних комісій, розпорядження облвиконкому, статистичні звіти управління сільського господарства і продовольства.

Оп.16.

76. *Протоколи* X сесії 26 скликання (4.07.1996). – Оп.16. – Од. зб. 1046.
77. *Протоколи* VII сесії 27 скликання (10.12.1998). – Оп.16. – Од. зб. 1350.

Державний архів Чернігівської області

Ф.338. Матеріали виконавчого комітету Чернігівської обласної ради народних депутатів, розпорядження облвиконкому.

Оп.25.

78. *Про економічний і соціальний розвиток області у 1999 р.* Рішення №28. – Оп.25. – Од. зб. 509.
79. *Про розвиток селянських (фермерських) господарств і кооперативів по виробництву сільськогосподарської продукції.* Рішення №158. – Оп.25. – Од. зб. 550.

Ф.Р-6243. Матеріали обласного управління сільського господарства.

Оп.1.

80. *Довідки* про формування АПК області та стан його реформування. – Оп.1. – Од. зб. 150.

Відомчі архіви

Ф.1. Верховна Рада України.

Оп.22.

81. *Документи* про розробку Закону України від 18 січня 2001 р. “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років” (8 вересня 2000 – 18 січня 2001 рр.). – Оп.22. – Од. зб. 06-13.
82. *Документи* про розробку Земельного Кодексу України від 25 жовтня 2001р. (19 квітня 2000 – 25 жовтня 2001 рр.). – Оп.22. – Од. зб. 06-13. Т.9.
83. *Документи* про розробку Закону України від 18 січня 2001 р. “Про врегулювання заборгованості за бюджетні позики, надані державним та іншим сільськогосподарським підприємствам усіх форм власності і переробні підприємства та реструктуризації заборгованості зі сплати податків і зборів (5 липня 2000 – 18 січня 2001 р.). – Оп.22. – Од. зб. 06-13.
84. *Документи* про розробку Закону України від 18 лютого 1999 р. “Про внесення змін до статті 11 Закону України “Про податок на додану вартість” (15 жовтня 1998 – 18 лютого 1999 рр.). – Оп.22. – Од. зб. 06-13.

85. *Документи* про розробку Закону України від 21 грудня 1999 р. “Про внесення змін до статті 5 Закону України “Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції” та Закону України від 22 грудня 1999 р. “Про внесення змін до Закону України “Про плату за землю” (11 жовтня – 22 грудня 1999 р.). – Оп.22. – Од. зб. 06-13.
86. *Документи* про розробку Закону України від 1 червня 2000 р. “Про внесення змін до Закону України “Про фіксований сільськогосподарський податок” (20 січня – 1 травня 2000 р.). – Оп.22. – Од. зб. 06-13.

Міністерства сільського господарства і продовольства України.

87. *Матеріали* про науково-дослідні установи та учбові заклади сільськогосподарського профілю (лютий 1996).
88. *Зведені дані* про орендні відносини у агропромисловому комплексі. Департамент реформ і ринкових відносин (вересень 1999).
89. *Зведені дані* про соціальний розвиток сільських територій. Департамент розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості (січень 2000).
90. *Зведені дані* про об’єкти комунальної власності місцевого самоврядування. Департамент розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості (червень 2000).
91. *Зведені дані* про розвиток підприємництва у сільській місцевості України. Департамент розвитку соціальної інфраструктури сільської місцевості (січень 2001).
92. *Зведені дані* про трудові ресурси у сільській місцевості за 2001 – 2002 роки.
93. *Зведені дані* про землекористування у сільській місцевості (грудень 2002).
94. *Інформація* про виконання заходів щодо формування аграрного ринку України (18 січня 2003 р.).
95. *Зведені дані* про форми господарювання в аграрному секторі економіки України. Департамент реформ і ринкових відносин (лютий 2005).

(Міністерства аграрної політики.)

96. *Зведені дані* департаменту механізації та електрифікації про наявність техніки у організаційно-виробничих структурах аграрного сектору економіки України (грудень 2002).

(Міністерства агропромислового комплексу України.)

97. *Національна програма* виробництва технологічних комплексів, машин і устаткування для сільського господарства, харчової та переробної промисловості (жовтень, 1992).
98. *Наказ* Міністра Міністерства агропромислового комплексу України „Про створення Української аграрної біржі” (травень 1995).
99. *Довідка* про нові агропромислові формування в системі Міністерства агропромислового комплексу України (вересень 1995).
100. *Інформаційний матеріал* про приватні підприємства агросервісного напрямку (грудень 1995).

101. *Інформація* про виконання Закону України «Про списання боргів і реструктуризацію податкової заборгованості платників податків станом на 31 березня 1997 року» (грудень 1997).
102. *Управління зовнішньоекономічних зв'язків* (грудень 1997).
103. *Управління кадрами у сільському господарстві*. Довідка “Керівні кадри і спеціалісти у аграрному секторі” (грудень 1997).
104. *Головне управління реформування і ринкових відносин*. Зведені дані про форми господарювання у аграрному секторі (січень 1998).
105. *Інформативний матеріал* про підсобні господарства населення (лютий 1998).
106. *Головне управління реформування і ринкових відносин* (лютий 1998).
107. *Інформація* про хід виконання Указу Президента України від 23 березня 1998 р. „Про заходи щодо державної підтримки сільськогосподарського виробництва” (травень 1998).
108. *Заходи* щодо виконання Указу Президента від 18 червня 1998 р. (червень 1998).
109. *Головне управління реформування і ринкових відносин* (липень 1998).

Державний комітет статистики України

110. *Інформативний матеріал* про соціально-економічний стан сільських населених пунктів (лютий 1998).
111. *Наказ* Держкомстату №267 від 15 липня 2005 р.
112. *Зведені дані* про зайнятість населення України (січень 2005).
113. *Зведені дані* про інвестиції в агропромисловий комплекс

Фонд держмайна України

114. *Зведені дані* про роздержавлення і приватизацію в агропромисловому комплексі України (10 березня 2005р.).

Поточний архів Інституту аграрної економіки УААН.

115. *Стратегічні напрямки* розвитку ринку технічних засобів і послуг (травень 1994).

Поточний архів Української Академії аграрних наук.

116. *Зведені дані* про іноземні інвестиції у розвиток наукових установ (січень 1998).

Загальна література

117. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* /В.І.Семчик, В.М.Стретович, О.О.Погрібний; НАН України. – К.: Наукова думка, 1998. – 244 с.
118. *Аграрний форум* – 2006: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 25-29 вересня 2006 р. – Суми: Університетська книга, 2006. – 360 с.

119. *Аграрний сектор в мировій і національній економіці України: [монографія] / [П.Н.Макаренко, П.И.Лазаренко, И.Г.Кириленко, А.М.Леонтьев]. – Днепропетровск: Пороги, 1995. – 372 с.*
120. *Аграрні відносини в економічній системі: конспект лекції /укл. О.С.Яремчук; КТЕІ. – К., 1993. – 18 с.*
121. *Агропромисловий комплекс в системі зовнішньоекономічної діяльності України / [П.Т.Саблук, А.А.Фесина, В.І.Власов та ін.]; ННЦ Ін-т аграрної економіки УААН. – К., 2005. – 242 с.*
122. *Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку / П.К.Канінський та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 291 с.*
123. *Актуальні питання реформування та розвитку структур безпеки і оборони України: наук. інф. зб. /ред. кол. В.П.Горбулін. – К., 2006. – 176 с.*
124. *Актуальні проблеми аграрного виробництва: теорія, дослідження, практика: Матер. міжнар. студ. наук. конф., 29-31 жовтня 2002 р. – Л., 2002. – 322 с.*
125. *Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти /В.Г.Андрійчук, М.В.Зубець, В.В. Юрчишин. – К., 2005. – 195 с.*
126. *Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної організації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу /В.П.Андрущенко. – К., 2006. – 498 с.*
127. *Ананичев К.В. Проблемы окружающей среды, энергии и природных ресурсов /К.В. Ананичев. – М., 1974. – 208 с.*
128. *Баланда А.Л. Неформальна зайнятість як новітній фактор розвитку національного ринку раці України /А.Л.Баланда; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – К., 1999. – 57 с.*
129. *Бальцерович Л. Свобода і ринок. Економіка вільного ринку /Л.Бальцерович. – Львів: Б-ка журналу “І”, 2000. – 297 с.*
130. *Балян А.В. Наукове узагальнення зарубіжного досвіду в сільському господарстві /А.В.Балян. – К.: ЗАТ „Ніглава”, 2000. – 221 с.*
131. *Баранчик І.І. Чим жива людина /І.І.Баранчик. – Ужгород: Патент, 2002. – 206 с.*
132. *Березівський П.С. Приватний сектор у сільському господарстві: роль у виробництві та постачанні на ринок продукції скотарства /П.С. Березівський. – Львів: ЛДАУ, 1998. – 36 с.*
133. *Березін О.В. Проблеми формування продовольчого ринку України /О.В.Березін. – К.: Вища школа, 2002. – 212 с.*
134. *Беренштейн Б.Л. Розвиток біржової торгівлі в умовах багатокладності аграрного сектора /Б.Л. Бернштейн, Л.М.Куценко // Українське село в 20–90-х роках ХХ століття. Короткий історико-економічний нарис. – К., 1998. – С. 37-62*
135. *Білик Ю.Д. Державний захист вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника та протекціоністська політика в Україні /Ю.Д.Білик. – К.: Урожай, 2000. – 192 с.*

136. Білик Ю.Д. Економічні проблеми агропромислового комплексу України в умовах формування ринкових відносин /Ю.Д.Білик. – К., 1997. – 200 с.
137. Бондаренко К.П. Леонид Кучма. Портрет на фоні епохи /К.П.Бондаренко. – Харків, 2007. – 636 с.
138. Бондарчук О.А. Агропромшленные ассоциации: пути становления /О.А. Бондарчук. – К., 1991. – 207 с.
139. Бородіна О.М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку /О.М.Бородіна. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
140. Васенко В.К. Вільні економічні зони: стратегія розвитку /В.К.Васенко. – Суми: Вид-во “Довкілля”, 2004. – 110 с.
141. Виробнича інфраструктура АПК: стан та перспективи розвитку /[Л.Г.Чернюк, Л.С.Антоньєва, І.М.Щедрова та ін.]; НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К.: РВПС, 2000. – 101 с.
142. Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві /під ред. М.К.Шикуюли. – К.: Оранта, 1998. – 680 с.
143. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема /В.І.Власов; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжн. відносин; УААН, Інститут аграрної економіки. – К., 2001. – 506 с.
144. Ворона В.М. Українське суспільство: моніторинг 2000 /В.М.Ворона, А.О.Ручка; НАН України, Інститут соціології – К., 2000. – 389 с.
145. Вчені економісти-аграрники /О.В.Шатько та ін. – К.: Аграрна наука, 2001. – 444 с.
146. Гайдуцький П. Відродження МТС /П. Гайдуцький, Т.Лобас. – К., 1997.- 176 с.
147. Гладій М.В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки України: питання теорії, методології і практики /М.В.Гладій; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Л., 1998. – 296 с.
148. Гладій М.В. Розвиток АПК України: регіональні особливості /М.В.Гладій; НАН України, Ін-т регіон. досліджень. – Львів, 1998. – 289 с.
149. Гладій М.В. Сільське розселення в умовах трансформації форм власності /М.В.Гладій, М.Д.Лесечко; відп. ред. М.І.Долішній; НАН України, Ін-т регіон. досліджень. – Львів, 1998. – с. 205.
150. Гнаткович Д.І. Земельний кадастр населених пунктів: навч. посіб. /Д.І.Гнаткович, М.Г.Ступень. – Л., 1999. – 190 с.
151. Гнибіденко І.Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення /І.Ф.Гнибіденко; НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 54с.
152. Городяненко В.О. Економічна соціологія /В.О. Городяненко. – К., 2006. – 407 с.
153. Господарський механізм агропромислового комплексу кризового періоду /Б.Й.Пасхавер (відп. ред.); НАН України, Інститут економіки. – К., 2001. – 350 с.

154. *Губський Б.В.* Інвестиційні процеси в глобальному середовищі /Б.В.Губський. – К., 1998. – 267 с.
155. *Даниленко А.С.* Моя Україно, вірю в твоє майбутнє /А.С.Даниленко. – К.: Урожай, 2001. – 310 с.
156. *Даниленко А.С.* Розвиток підприємництва в АПК України: теоретико-прикладні аспекти /А.С.Даниленко. – Л.: ІРД НАН України, 1997. – 222 с.
157. *Данилишин Б.М.* Сільське господарство України: сучасний стан і перспективи розвитку /Б.М.Данилишин. – К., 1998. – 25 с.
158. *Деякі інституціональні аспекти земельних відносин в Україні: стан та напрямки вдосконалення* /[І.К.Бистряков, О.С.Новоторов, Т.С.Ніколаєнко та ін.]; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – К., 2002. – 135 с.
159. *Дмитрук Б.П.* Організація біржової діяльності в агропромисловому комплексі /Б.П.Дмитрук. – К.: Либідь, 2001. – 342 с.
160. *Дорогунцов С.І.* Оцінка земельно-ресурсного потенціалу України і проблеми забезпечення його ефективного використання: наук. доповідь /С.І.Дорогунцов, О.С.Новоторов, Т.С.Ніколаєнко; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – К., 1999. – 83 с.
161. *Дубицький В.В.* Агропромислова інтеграція: теорія, еволюція, імовірні перспективи розвитку /В.В.Дубицький. – Кам'янець-Подільський: Видавець Мошак М.І., 2003. – 208 с.
162. *Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення*: [монографія] /Б.Т.Шлемко, І.Ф.Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
163. *Економічні проблеми розвитку ресурсного потенціалу АПК України*: [зб. наук. праць] /редкол. В.Т.Трегобчук (відп.ред.) та ін.; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1999. – 87 с.
164. *Економічні та фінансові проблеми сільськогосподарського виробництва в перехідний період до ринку*: [зб. наук. праць] /ред. В.Л.Олійник; УААН, Дніпропетровський держ. аграрний ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 236 с.
165. *Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян (за матеріалами обстеження)* /за ред. П.Т.Саблука, В.Я.Мессель-Веселяка, Ю.Я.Лузана. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 378 с.
166. *Живора С.* Організація машинно-технологічних станцій в умовах ринкових відносин /С.Живора //Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. - К., 1998. – С.23-26
167. *Живора С.* Становлення нових форм господарювання в сільському господарстві /С.Живора //Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991–1998 роки). – К., 1998. – С.61-77.
168. *Живора С.Т.* Сучасна аграрна стратегія України. Матеріали до спецкурсу /С.Т. Живора. – К., 2008. – 125 с.
169. *Жубржицька О.В.* Економічне моделювання субнаціонального АПК /О.В.Жубржицька; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – К., 2000. – 67 с.

170. Жулинський М.Р. Віктор Ющенко: випробування владою /М.Р.Жулинський, О.М.Сліпушко. – Харків, 2005. – 415 с.
171. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) /В.С.Журавський. – К., 2002. – 397 с.
172. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України /О.М.Завальнюк, І.В.Рибак; Кам'янець-Подільський держ. ун-т, Центр дослідження історії. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
173. Законодавче забезпечення вступу до СОТ: перспективи для сільського товаровиробника: Матеріали круглого столу (28 лютого 2006 р.) /під ред. О.Л.Копиленка. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 79 с.
174. Зоря С.І. Взаємозалежність між сільським господарством та макроекономікою в Україні /С.І.Зоря. – К.: КНЕУ, 2005. – 216 с.
175. Зубець М. Актуальні проблеми технічної політики в аграрному секторі України /М.Зубець, Я.Гуков, М.Грицишин. – Глеваха, 2005. – 76 с.
176. Зубець М.В. Напрями економічного зростання агропромислового комплексу України /М.В.Зубець. – К.: Аграрна наука, 1999. – 53 с.
177. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст. /Л.Ю.Беренштайн, С.В.Кульчицький, П.П.Панченко та ін. – К., 2000. – 117 с.
178. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст. / за ред. С.Кульчицького, Л.Беренштайна. – К., 1999. – 96 с.
179. Історія аграрних відносин в Україні: Матер. міжнар. та міжвузівських конференцій присвячених 100 річчю Національного аграрного ун-ту /Л.І.Ібатулін та ін. – К., 1999. – 52 с.
180. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К., 2006. – 651 с.
181. Іщенко О.І. Вдосконалення регіонального розвитку агропромислового виробництва /О.І.Іщенко. – К.: Нора-прінт, 2001. – 251 с.
182. Калінчик М.В. Наукові основи економічної адаптації сільського господарства до навколишнього середовища /М.В.Калінчик. – К., 1997. – 263 с.
183. Касьянов Г.В. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії /Г.В.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
184. Кириленко І.Г. Реструктуризація аграрного сектора в переходній економіці /І.Г.Кириленко. – Днепропетровск: Пороги, 1997. – 241 с.
185. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи: [монографія] /І.Г.Кириленко. – К.: ННЦ Інститут аграрної економіки, 2005. – 452 с.
186. Кириленко І.Г. Частное аграрное хозяйство в рыночной экономике /И.Г.Кириленко. – К.: Нива, 1997. – 175 с.
187. Кисіль В.І. Біологічне землеробство в Україні: проблеми і перспективи /В.І. Кисіль. – Харків: Штрих, 2000. – 161 с.

188. *Костирко І.Г.* Ринкові трансформації форм і структур агропромислового виробництва: теорія і практика /І.Г.Костирко; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1995. – 144 с.
189. *Кочур В.П.* Історіографія історії України. Курс лекцій /В.П. Кочур, А.П.Коцур. – Чернівці, 2003. – 387с.
190. *Кремень В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації /В.Кремень, В.Ткаченко. – К., 1998. – 507 с.
191. *Кризис аграрной отрасли. Пути к ее возрождению и развитию: Матер. междунауч. науч.-практ. конф. 8 июля 2000 г.* /Н.Ф.Лавриненко и др. – К., 2000. – 184 с.
192. *Крисанов Д.Ф.* Аграрна сфера: пріоритети на механізми реалізації /Д.Ф.Крисанов; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1998. – 235 с.
193. *Кропивко М.Ф.* Інформаційне забезпечення агропромислового виробництва в ринкових умовах /М.Ф.Кропивко. – К., 1996. – 159 с.
194. *Куликов Г.Т.* Мотивация труда наемных работников /Г.Т.Куликов; Редкол. Д.П.Богиня (отв. ред.) и др.; НАН Украины, Ин-т экономики. – К., 2002. – 340 с.
195. *Кульчицький С.В.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес /С.В. Кульчицький. – К., 2004. – 497с.
196. *Литвин В.М.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці /В.М.Литвин. – К., 1994. – 375 с.
197. *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) /В.М.Литвин. – К., 2001. – 558 с.
198. *Литвин В.М.* Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) /В.М.Литвин. – К., 2000. – Т. 14. – 443 с.
199. *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л.Кравчука /В.Литвин. – К.: Изд. дом “Альтернативы”, 1997. – 335 с.
200. *Литвин В.М.* Україна: хроніка поступу (1991-2001 рр.) /В.М.Литвин. – К., 2001. – 602 с.
201. *Лукінов І.І.* Вибрані праці: у 2 кн. /НАН України, УААН. – К.: ННЦ Ін-т аграрної економіки, 2007. – 793 с.
202. *Майовець Є.Й.* Теорія аграрних відносин: навч. посібник /Є.Й.Майовець. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 312 с.
203. *Малік М.Й.* Кадровий потенціал аграрних підприємств: управлінський аспект: [монографія] /М.Й.Малік, О.Т.Шпикуляк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 370 с.
204. *Михайлюк В.П.* Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.) /В.П.Михайлюк. – К.: Укрдержагроуніверситет, 1992. – 92 с.
205. *Михальченко М.* Беловежье. Л.Кравчук. Україна 1991-1995 /М.Михальченко, В.Андрущенко. – К., 1996. – 493 с.

206. *Могильний О.М.* Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки /О.М. Могильний. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 247 с.
207. *Молдаван Л.В.* Деякі питання реалізації аграрної політики: аналітична записка /Л.В.Молдаван, О.М.Онищенко, Б.Й.Пасхавер; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2001. – 48 с.
208. *Муді Р.* Експортно-імпорتنі операції з країнами ЄС: сільгосппродукція /Р.Муді, О.Поліводський [посібник з правових питань]. – К.: Тасіс, 2005. – 106 с.
209. *Муховников А.М.* Комунальна власність на землю /А.М.Муховников, Л.Я.Новаковський. – К.: Урожай, 2005. – 148 с.
210. *Населення і трудові ресурси села: навч. посіб.* /під ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 277 с.
211. *Нарис історії України ХХ століття.* – К., Знання, 2000. – 375 с.
212. *Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні: [монографія]* /кол. авторів; під ред. В.І.Семчика. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2003. – 280 с.
213. *Онищенко О.М.* Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи /О.М.Онищенко; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2003. – 89 с.
214. *Особисті підсобні господарства України.* – К., 2001. – 40 с.
215. *Основні напрями вискоєфективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі* //Матеріали четвертих річних зборів Всеукр. Конгресу вчених економістів аграрників, 25-26 червня 2002, м.Київ /відп. ред. П.Т.Саблук. – К.: ІАЕ, 2002. – 730 с.
216. *Осташко Т.О.* Ринкова трансформація аграрного сектора /Тамара Олексіївна Осташко; НАН України. Інститут економічного прогнозування. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
217. *Осташко Т.О.* Структурно-інституційний аналіз аграрного ринку: наукова доповідь /Тамара Олексіївна Осташко; Інститут економіки та прогнозування. – К., 2006. – 56 с.
218. *Павлов О.І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління /О.І.Павлов. – Одеса, 2006. – 360 с.
219. *Падалка С.С.* Україна 60–90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) /С.С.Падалка. – К., 2000. – 373 с.
220. *Панченко П.П.* Аграрна історія України /П.П.Панченко, Ю.Ф.Мельник, В.А.Вергунов. – К., 2007. – 531 с.
221. *Панченко П. П.* Кредитна і податкова політика в системі аграрних перетворень /П.П.Панченко, С.С.Падалка //Соціально-економічні проблеми в агропромисловому комплексі України (1991 – 1998 роки). – К., 1998. – 297 с.
222. *Підкова І.* Україна 1991-1996: хроніка подій /І.Підкова. – Львів, 2001. – 597 с.

223. *Плачинда С.* Селянин має стати власником землі /С.Плачинда //Конгрес Українських націоналістів. – К., 1997. – 69 с.
224. *Правові засади аграрної реформи в Україні* /під ред. В.І.Семчика; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2002. – 300 с.
225. *Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні: посібник* /редкол. М.Гадамські та ін.; НАН України, Ін-т економіки. – К.: Століття, 1998. – 125 с.
226. *Проблема права власності і господарювання у сільському господарстві* /ред. В.І.Семчик; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2001. – 216 с.
227. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Спеціальний випуск.* – К., 2006.-184 с.
228. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Спеціальний випуск.* – К., 2007. – 201 с.
229. *Проблеми малого бізнесу в АПК України і Беларусі (Доп. міжнар. конф.): зб.* /НАН України, Ін-т соціології. – К., 1998. – 177 с.
230. *Прокопа І.В.* Виробнича сфера села і сільське життєве середовище /І.В.Прокопа, Д.О.Мотруніч, Л.О.Шепотько; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2001. – 120 с.
231. *Проценко Т.М.* Конституційні засади розвитку селянських (фермерських) господарств /Т.М.Проценко; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 1998. – 30 с.
232. *Публіцистика і політика. Збірник наук. праць політичної спрямованості.* – К.: Грамота, 2007. – 152 с.
233. *Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу України: сучасний стан і перспективи вирішення: Матеріали II міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18-19 березня 2002 р.)* /О.Б.Олійник та ін.; Рада по вивченню прод. сил НАН України. – К., 2002. – 194 с.
234. *Регіональні проблеми розвитку продуктивних сил АПК* /під ред. С.І.Дорогунцова; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – К., 1999. – 218 с.
235. *Реструктуризація аграрного підприємства і земельна реформа: стан, проблеми, перспективи* /ред. В.Нелеп. – К.: КНЕУ, 2000. – 420 с.
236. *Рижук С.М.* Державне регулювання аграрного сектора та перехід на інноваційну модель розвитку /С.М.Рижук /Доп. на Четвертих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 червня 2002 року. – К.: ДОД ІАЕ УААН, 2002. – 24 с.
237. *Ринкова трансформація соціально-економічних відносин в АПК: тези доповідей II Міжн. наук.-практ. конф., 13-15 червня 2005 р.* – Запоріжжя: ГУ „ЗІДМУ”, 2005. – 260 с.
238. *Романюк М.Д.* Міграції населення України за умов перехідної економіки: методологія і практика регулювання /М.Д.Романюк; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – Львів: Світ, 1999. – 290 с.

239. *Рязанова Л.С.* Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст /Л.С.Рязанова. – К.: Біла криниця, 2004. – 240 с.
240. *Саблук П.Т.* Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. – Т. I.: Економіка періоду диктатури влади /П.Т.Саблук. – К., 2001. – 506с.
241. *Саблук П.Т.* Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. – Т. II.: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення /П.Т.Саблук. – К., 2001. – 482 с.
242. *Саблук П.Т.* Розвиток земельних відносин в Україні /П.Т.Саблук. – К., 2006. – 394 с.
243. *Свистун В.І.* Економічна підготовка фахівців-аграріїв /В.І.Свистун. – Житомир: Полісся, 1999. – 79 с.
244. *Село* утверджує нові економічні відносини. – К., 2001. – 430 с.
245. *Семчик В.І.* Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні /В.І.Семчик. – К., 2003. – 335 с.
246. *Ситник Г.П.* Державне управління національною безпекою України /Г.П.Ситник. – К., 2004. – 407 с.
247. *Сікора І.В.* Національні інтереси України та лобістські технології бізнесу /І.В.Сікора. – К., 2000. – 126 с.
248. *Сільська* молодь: проблеми і перспективи: Матер. доп. і виступи учасників Всеукр. конф. (Черкаси, 30 жовтня – 1 листопада 2002 р.) /М.П.Іщенко та ін. – К.: Знання України, 2003. – 111 с.
249. *Сільська* молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання /[Є.І.Бородін, О.А.Ганюков, П.Ю.Дупленко та ін.]; Український інститут соціальних досліджень. – К.: Академпрес, 1998. – 168 с.
250. *Сільська* молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.) /[О.М.Балакірева, А.І.Білий, Є.І.Бородін та ін.]. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 264 с.
251. *Сільська* початкова школа в контексті реформування системи освіти в Україні /[О.А.Біда, Г.П.Волошина, О.М.Коберник та ін.]; під ред. О.М.Коберника; Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К.: Науковий світ, 2002. – 220 с.
252. *Сільське* господарство України. – К.: ІВЦ Держкомстату, 2001. – 220 с.
253. *Сільське* господарство України /підгот. І.Р.Юхновський; Міжвідомча аналітично-консультат. рада з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. – К., 1997. – 157 с.
254. *Сільське* господарство України: від минулого до сьогодення: у 4 т. /голов. ред. М.В.Зубець. – К.: Аграрна наука, 2006. – 358 с.
255. *Сільське* господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. - К., 1991. – 235 с.

256. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах.* – Т. I. Потенціал сільського сектора /[Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинский та ін.]. – К., 2000. – 466 с.
257. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у двох томах.* – Т. II. Соціальні ресурси сільських територій. – К., 2003. – 394с.
258. *Солодкий М.О.* Біржовий ринок /М.О. Солодкий. – К.: Джерела М., 2002. – 109 с.
259. *Соціальне становище сільської жінки* /[В.Ю.Кушаков, К.Б.Левченко, Л.Г.Чернюк та ін.]; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – К.: Академпрес, 1998. – 136 с.
260. *Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України.* – К.: „Академпрес”, 1998. – 112 с.
261. *Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств* /НАН України, Ін-т соціології. – К., 2000. – 108 с.
262. *Соціальний та демографічний стан сучасного українського села.* – К., 1998. – 102 с.
263. *Становлення владних структур в Україні (1991 – 1996)* /О.Гарань (ред.) та ін. – К., 1997. – 178 с.
264. *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004 – 2015 роки)* /[авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін.] – К.: ІВЦ Держкомстат України, 2004. – 274 с.
265. *Студентська молодь і науковий прогрес в АПК: Матеріали Четвертих міжн. студ. наук. конф., 28-30 вересня 2004 р.* /Львівський держ. ун-т. – Л.: ЛДАУ, 2004. – 402 с.
266. *Сучасна аграрна наука: напрями дослідження, стан і перспектива: Міжвуз. конф. (Вінниця, 27-28 лютого 2002 р.).* – Вінниця, 2002. – 193 с.
267. *Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення* /Авт. кол.: П.Т.Саблук, І.І.Лукінов, В.В.Юрчишин. – К.: ІАЄ УААН, 1996. – 664 с.
268. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології* //Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005. – 107 с.
269. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї* /М.І.Михальченко, Ф.М.Рудич (ред.) та ін. – К.: Вид-во Укр.-фінансового ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999. – 324 с.
270. *Сучасні проблеми економіки сільського господарства та АПК: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м.Суми, 13-16 травня 2003 р.)* /О.М.Царенко та ін. (ред. кол.). – Суми: СНАУ, 2003. – 311 с.
271. *Тенденції та перспективи Європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри: [монографія]* /[В.В.Корженко, Н.М.Мельтюхова, Г.С.Одінцова та ін.]. – Х.: Вид-во Хар. РІНАДУ “Магістр”, 2007. – 268 с.
272. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні /В.Тертичка. – К., 2002. – 750 с.
273. *Титова Н.І.* Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: Наук.-навч. посіб. /Н.І.Титова, С.П.Позняк. – Л.: ПАІС, 2005. – 368 с.

274. *Товарні біржі в Україні: аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку* /за ред. П.Саблука, О.Шпичака. – К., 1997.
275. *Томенко М.* Самоозначення України: від історії до політики /М.Томенко. – К., 1998. – 263 с.
276. *Трегобчук В.М.* Продовольча безпека в контексті національної безпеки держави /В.М.Трегобчук; Редкол.: О.М.Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – 56 с.
277. *Тринько Р.* Інтелектуальна деградація села /Р.Тринько. – Львів, 2003. – 143 с.
278. *Україна.* Друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – 302с.
279. *Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 роки).* – К., 2000. – 306 с.
280. *Україна: хроніка ХХ століття.* Довідкове видання. Роки 1991-1996. – К., 2005. – 434 с.
281. *Україна: хроніка ХХ століття.* Довідкове видання. Роки 1996-2001. – К., 2005. – 467 с.
282. *Україна незалежна: нариси історії.* – Київ-Донецьк, 1995. – 307 с.
283. *Україна незалежна: час випробувань і сподівань.* – К., 1993. – 257 с.
284. *Україна: утвердження незалежної держави (1991-2000 рр.).* /[Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Відненський та ін.]; під ред. В.М.Литвина. – К., 2001. – 654 с.
285. *Українське село у 20-90-х роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис).* – К., 1998. – 205 с.
286. *Українське суспільство: десять років незалежності: Соціол. моніторинг та коментарі науковців* /Ред.: В.М.Шульга, М.О.Ворона. – К., 2001. – 662с.
287. *Хорунжий М.Й.* Аграрна політика: навч. посібник /М.Й.Хорунжий – К., 1998. – 234 с.
288. *Ціноутворення в умовах формування ринкових відносин в АПК* /за ред. П.Саблука, В.Ситника, М.Шпичака. – К., 1997. – 308 с.
289. *Цюпко С.В.* Економіко-математичне моделювання процесів сільськогосподарського виробництва /С.В.Цюпко; НАН України, Міжн. наук.-навч. центр інформ. технол. і систем. – К.: Логос, 2006. – 320 с.
290. *Шемшученко Ю.І.* Український парламентаризм: минуле і сучасне /за ред. Ю.Шемшученко. – К., 1999. – 394 с.
291. *Шепотько Л.О.* Господарство особисте – вигода спільна /Л.Шепотько, І.Прокопа. – К., 1989. – 128 с.
292. *Шиян Н.І.* Концептуальні основи економічної діяльності держави в аграрному виробництві: лекція /Н.І.Шиян. – Х.: ХДАУ, 2002. – 41 с.
293. *Шульга Н.А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты /Н.А.Шульга; НАН Украины, Ин-т социологии. – К.: Стилос, 2002. – 700 с.
294. *Яровий В.Д.* Оренда у сільському господарстві (соціально-економічні аспекти) /В.Д.Яровий; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2001. – 154 с.

295. *Narasymiv B.* Post-Communis Ukraine – Edmonton. – 2002.
296. *Whitmore S.* State building in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003). London, New-York: Routledge Curson Taylor Francis group, 2004.

Державні документи, опубліковані окремими книгами, збірками та у ЗМІ

297. *Господарський кодекс України.* – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 192 с.
298. *Державна політика щодо агропромислового комплексу України. Матеріали обговорень.* – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2000. – 34 с.
299. *Європейський вибір.* Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України //Урядовий кур'єр. – 2002. – №100.
300. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини” від 6 вересня 2005р.* //Офіційний вісник. – 2005. – №42. – С.11-50.
301. *Закон України “Про кооперацію”* //Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.142-150.
302. *Закон України „Про оподаткування прибутку підприємств”* // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №4. – С.221-254.
303. *Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”* //Урядовий кур'єр. – 2005. – 10 листопада.
304. *Закон України „Про особисте селянське господарство”* //www.rada.kiev.ua
305. *Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію”* //Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №39. – С.683-695.
306. *Закон України „Про товарну біржу”* від 10.12.1991 //Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №10. – С.354-391
307. *Земельне право.* – К., 2001. – 424 с.
308. *Земельний кодекс України з постатейними матеріалами: зб. нормат.-правов. актів та матеріалів судової практики /упоряд. Мірошніченко А.М.* – К., 2006. – 720 с.
309. *Коментар Земельного кодексу України /Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.Корецького.* – К.: Видавн. дім “Інтер Юре”, 2002. – 300 с.
310. *Короткий звіт про результати науково-дослідної роботи Інституту аграрної економіки за 1995 р.* – К., 1995. – 73 с.
311. *Наслідки і перспективи приватизації в Україні: Матер. парламентських слухань у ВРУ 26 лютого 2003 р.* – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 168с.
312. *Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999 – 2010 роки* //Економіка АПК. – 1999. – №6. – С.3-49.
313. *Нові закони України.* – К., 1991. – 174 с.

314. *Положення* про Міжвідомчу комісію з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників // Урядовий кур'єр. - 1998. - 16 липня.
315. *Послання* Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. – К.: Інформ. вид. центр Держкомстату України, 2002. – 412 с.
316. *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України. – 2003. – 478 с.
317. *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році” – К., 2004. – 431 с.
318. *Постанова* Кабінету міністрів України „Про гарантії виконання угод, укладених на аукціонах сільськогосподарської продукції” //Урядовий кур'єр. – 1995. – 8 квітня.
319. *Постанова* Кабінету міністрів України „Про Державну комісію з питань організації біржового сільськогосподарського ринку” //w.w.w.rada.gov.ua.
320. *Постанова* Кабінету міністрів України „Про заходи щодо розвитку ринку сільськогосподарської продукції в Україні” //Голос України. – 1995. – 13 жовтня.
321. *Постанова* Кабінету міністрів України „Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку” //w.w.w.rada.gov.ua.
322. *Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом: Матер. парламентських слухань 20 листопада 2002 р. /О.В.Кулаков та ін.; ВРУ, Комітет з питань Європейської інтеграції. – К.: ЦТІ „Енергетика і електрифікація”, 2003. – 254 с.*
323. *Про законодавче забезпечення розвитку бурякоцукрового комплексу в Україні та заходи щодо його покращення: Матер. парламентських слухань у ВРУ 16 лютого 2005 р. /упоряд. І.Ф.Томич; Верховна Рада України, Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – 144 с.*
324. *Програма інформатизації агропромислового комплексу на 2000 – 2005 рр. і на період до 2010 року: проект /УААН, Всеукраїнська спілка інформаційних фахівців АПК. – К., 1999. – 53 с.*
325. *Рекомендації* парламентських слухань про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі //Голос України. – 2003. – 25 лютого.
326. *Становище* молоді в Україні: Матер. парламентських слухань про стан молоді в Україні „Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення” у ВРУ 23 листопада 2005 р. /Верховна Рада України, Комітет з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 103 с.
327. *Указ* Президента України „Про заходи щодо реформування аграрних відносин” //Урядовий кур'єр. – 1995. – 21 січня.

328. Указ Президента України „Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва і розвитку ринку зерна” //Урядовий кур’єр. – 2000. – 1 листопада.
329. Указ Президента України “Про основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки” //Урядовий кур’єр. – 2001. – №97. – 2 червня.
330. Українська академія аграрних наук. Звіт про діяльність за 1996 – 2000 роки та 2000 рік. – К.: Аграрна наука, 2001. – 352 с.

Опубліковані статистичні збірники

331. *Актуальні питання аграрної політики*. Збірник робіт 1999 – 2002 /упоряд. В.Дем’янчук. – К., 2002. – 450 с.
332. *Актуальні питання аграрної політики*. Збірник робіт 2002 – 2003 /упоряд. В.Дем’янчук. – К., 2003. – 499 с.
333. *Актуальні питання аграрної політики*. Збірник робіт 2003 – 2004 /упоряд. О.Шевцов. – К., 2004. – 452 с.
334. *Актуальні питання аграрної політики*. Збірник робіт 2002 – 2004.
335. *Валова продукція сільського господарства у 2005 році* //Експрес-доповідь Держкомстату України. – 2006. – №144. – 2 с.
336. *Моніторинг виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій за 2003 рік (заключні дані): Ч.1. Сільське господарство*. – К.: Департамент стратегії розвитку аграрної економіки, 2004. – 19 с.
337. *Сільське господарство України за 1997 рік*. Статистичний щорічник. – К., 1998. – 203 с.
338. *Сільське господарство України за 2003 рік*. Статистичний щорічник. – К., 2004. – 225 с.
339. *Статистичний збірник „Сільське господарство України” за 2005 рік*. – К.: Держкомстат України, 2006. – 197 с.
340. *Статистичний щорічник України за 2004 рік* /за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Держ. комітет статистики, 2005. – 592 с.
341. *Україна у цифрах у 2004 році*. Статистичний довідник. – К., 2005. – 371с.

Дисертації та автореферати

342. *Бондар С.І.* Розвиток соціальної інфраструктури села в ринкових умовах: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /С.І.Бондар. – Х., 2005. – 19 с.
343. *Булєгенов Є.Б.* Реформи сільського господарства України і Казахстану за роки незалежності і шляхи удосконалення економічних відносин: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Є.Б.Булєгенов. – К., 2003. – 20 с.
344. *Вишиванюк М.В.* Поререформний розвиток сільського господарства в регіоні: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /М.В.Вишиванюк. – К., 2002. – 19 с.

345. *Воронкова А.А.* Формування і розвиток форм господарювання в аграрному секторі України в сучасних умовах: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /А.А.Воронкова. – Х., 1996. – 19 с.
346. *Гаєцька-Колотило Я.З.* Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /Я.З.Гаєцька-Колотило; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2003. – 22 с.
347. *Герасимчук В.І.* Трансформація зайнятості і проблеми соціалізації ринку праці в перехідній економіці: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня д-ра екон. наук /В.І.Герасимчук; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – К., 2002. – 32 с.
348. *Гнатенко Ю.Г.* Становлення і розвиток багатокладної економіки в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Ю.Г.Гнатенко; Львівський держ. аграрний ун-т. – Львів, 1998. – 16 с.
349. *Гніденко О.А.* Мотивація ефективної праці в сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /О.А.Гніденко; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2000. – 19 с.
350. *Гоголь Т.В.* Економічні аспекти розвитку соціальної інфраструктури села: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Т.В.Гоголь; Луганський нац. аграрний ун-т. – Луганськ, 2003. – 19 с.
351. *Гончар А.Д.* Стратегія соціально-економічного розвитку сільського господарства України (метод. конц.): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня д-ра екон. наук /А.Д.Гончар. – К., 1994. – 32 с.
352. *Гончарук Н.Б.* Реформування агропромислового комплексу в Україні: досвід, проблеми (1991-1996)): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /Н.Б.Гончарук. – К., 1997. – 18 с.
353. *Гриценко Л.В.* Роль держави в формуванні багатокладності аграрної сфери в перехідній економіці: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Л.В.Гриценко. – Харків, 1998. – 16 с.
354. *Гуревський В.К.* Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /В.К.Гуревський; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 1999. – 17 с.
355. *Данилишин Б.М.* Еколого-економічні проблеми забезпечення сталого розвитку продуктивних сил України (на прикладі АПК України): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня д-ра екон. наук /Б.М.Данилишин; НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 1997. – 62 с.
356. *Делич Э.* Государственная поддержка устойчивого развития сельского хозяйства в переходной период к рыночной экономике: автореф. дисс. на соискание учен. ступени канд. екон. наук /Э.Делич. – К., 1995. – 17 с.
357. *Живора С.М.* Аграрна реформа в Україні (1991-2001 роки): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /С.М.Живора. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.

358. *Заставська Л.П.* Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /Л.П.Заставська; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2003. – 19 с.
359. *Ільницька Н.В.* Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /Н.В.Ільницька; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2001. – 21 с.
360. *Каденюк О.С.* Аграрна реформа в Україні: кадрове забезпечення): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /О.С.Каденюк. – К., 1996. – 38 с.
361. *Карпенко А.М.* Розвиток приватного та колективного укладів в сільському господарстві України: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /А.М.Карпенко; Дніпропетровський держ. аграрний ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 16 с.
362. *Колесник І.А.* Трансформація земельних відносин в аграрній сфері: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /І.А.Колесник; Ін-т аграрної економіки. – К., 2002. – 18 с.
363. *Корецька С.О.* Економічне регулювання земельних відносин в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /С.О.Корецька. – Х., 2002. – 20 с.
364. *Корнієнко В.В.* Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002 рр.): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /В.В.Корнієнко. – Луганськ, 2003. – 19 с.
365. *Крисанов Д.Ф.* Соціально-екологічні пріоритети аграрної сфери та економічний механізм їх реалізації: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня д-ра екон. наук /Д.Ф.Крисанов. – К., 1999. – 36 с.
366. *Кропивко О.М.* Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991-1996)): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /О.М.Кропивко. – К., 1997. – 18 с.
367. *Круковський А.М.* Розвиток соціальних інфраструктур села в умовах аграрних трансформацій: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /А.М.Круковський. – Миколаїв, 2006. – 19 с.
368. *Лавейкін М.І.* Проблеми сталого землекористування в Україні: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня д-ра екон. наук /М.І.Лавейкін; НАН України, рада по вивченню прод. сил України. – К., 2002. – 35 с.
369. *Левчук К.І.* Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /К.І.Левчук. – К., 1993. – 17 с.
370. *Лисенко О.М.* Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991 – 2004 рр.): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 /О.М.Лисенко; НАН України. Ін-т держави і права ім.В.Корецького. – К., 2006. – 20 с.

371. *Луначенко А.В.* Правовий режим земель сільськогосподарського призначення, які належать громадянам на праві власності: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /А.В.Луначенко; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2002. – 16 с.
372. *Матієшина О.Д.* Регулювання зайнятості населення в умовах ринкової трансформації економіки України: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /О.Д.Матієшина; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1998. – 18 с.
373. *Мельничук Т.А.* Зміни в соціальному складі сільського населення України): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /Т.А.Мельничук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
374. *Міщенко Н.М.* Державне управління сільськогосподарським виробництвом: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Н.М.Міщенко; НАН України, Ін-т екон. прогнозування. – К., 2000. – 20 с.
375. *Муляр О.А.* Соціально-економічні аспекти реформування колективних сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /О.А.Муляр; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1998. – 18 с.
376. *Паліводський О.А.* Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /О.А.Паліводський; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 1999. – 17 с.
377. *Пащенко О.М.* Розвиток і кодифікація земельного законодавства України: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. юрид. наук /О.М.Пащенко; НАН України, Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2001. – 20 с.
378. *Песцова О.С.* Економічний механізм формування ринку сільськогосподарських земель в Україні: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /О.С.Песцова; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2003. – 19 с.
379. *Саламатіна Т.М.* Проблеми аграрних відносин в діяльності політичних партій України): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /Т.М.Саламатіна. – К., 1993. – 18 с.
380. *Совецька Т.Г.* Становлення та розвиток сільського підприємництва в Україні (середина 80-х років ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. іст. наук /Т.Г.Совецька. – Луганськ, 2007. – 19 с.
381. *Ткаченко Л.Г.* Зайнятість у неформальному секторі економіки України: методологія, аналіз, напрями регулювання: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Л.Г.Ткаченко; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – К., 2001. – 19 с.
382. *Трощинський П.В.* Економічні умови Євроінтеграції країн Центральної і Східної Європи: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. економ. наук /П.В.Трощинський. – К., 2006. – 20 с.

383. *Цимбал О.І.* Незайняте населення України: оцінка та напрями забезпечення конкурентоспроможності на ринку праці: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /О.І.Цимбал; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – К., 2000. – 20 с.
384. *Черенько Л.М.* Проблеми бідності в Україні: методи визначення та напрями подолання: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /Л.М.Черенько; НАН України, Рада по вивченню прод. сил України. – К., 2000. – 19 с.
385. *Юзефович В.В.* Соціально-демографічні аспекти формування трудового потенціалу сільського населення України: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /В.В.Юзефович; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1999. – 19 с.
386. *Янків М.Д.* Організаційно-економічні механізми розвитку і функціонування АПК України: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня д-ра екон. наук /М.Д.Янків; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2000. – 37 с.
387. *Яровий В.Д.* Соціально-економічні аспекти оренди у сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття учен. ступеня канд. екон. наук /В.Д.Яровий; НАН України, Ін-т економіки. – К., 2000. – 19 с.

Періодичні видання

388. *Аболкин Л.И.* Роль государства и борьба с экономическими догмами /Л.И.Аболкин //Экономист. – 1998. – №9. – С.3-4.
389. *Алексійчук Т.В.* Підвищення ефективності виробництва свинини /Т.В.Алексійчук //Економіка АПК. – 2002. – №10. – С.86-88.
390. *Андрійчук В.Г.* Капіталізація вітчизняного сільського господарства: суть, напрями, механізми і перші оцінки здійснення /В.Г.Андрійчук //Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.69-74.
391. *Андрійчук В.Г.* Капіталізація сільського господарства: вимір масштабів та оцінка переваг і загроз здійснення /В.Г.Андрійчук //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.9-15.
392. *Андрущенко А.М.* Підвищення економічної ефективності діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів /А.М.Андрущенко //Економіка АПК. – 2006. – №8. – С.60-64.
393. *Антонюк П.О.* Збереження експортного продовольчого потенціалу України /П.О. Антонюк //Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.110-113.
394. *АПК – Партнер.* – 1999. – № 4. – С. 44 - 47.
395. *Аранчій В.І.* Інновація як чинник формування конкурентного середовища в АПК України /В.І.Аранчій, Ю.М.Лелюк, О.Ю.Смолянська //Економіка АПК. – 2000. – №5. – С.15-17.
396. *Артиш В.І.* Порівняльна оцінка інтенсивності та екологічного чистого ведення сільського господарства /В.І.Артиш //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.20-23.
397. *Артиш В.І.* Сучасний стан виробництва екологічно чистої продукції в країнах світу /В.І.Артиш //Економіка АПК. – 2005. – №3. – С.50-53.

398. *Бабич М.М.* Сучасний стан та перспективи розвитку фермерських господарств на Миколаївщині /М.М.Бабич //Економіка АПК. – 2001. – №7. – С.33-36.
399. *Багрій Т.В.* Розвиток економічних відносин в інтегрованому цукробуряковому виробництві /Т.В.Багрій //Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.117-118.
400. *Багуріна І.В.* Тенденція розвитку внутрішньодержавних та міжнародних аграрних ринків /І.В.Багуріна //Економіка АПК. – 2007. – №8. – С.106-107.
401. *Балян А.В.* Політика багатокладності сільського господарства в Угорщині /А.В.Балян //Економіка АПК. – 2001.– №12. – С.107-111.
402. *Баранівський О.* Якісно новий стан розвитку /О.Баранівський //Сільські вісті. – 2005. – 14 червня.
403. *Барановський М.О.* Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій /М.О.Барановський //Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.124-128.
404. *Березюк С.В.* Розвиток кооперативних відносин у системі агротехнічного обслуговування /С.В.Березюк, І.С.Воронецька, І.С.Березюк //Економіка АПК. – 2006. – №12. – С.52-55.
405. *Бернштейн Б.Л.* Формування аграрного ринку /Б.Л.Бернштейн, О.П.Комарніцька //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.98-102.
406. *Берлач А.* Социально-экономические и правовые проблемы становления рынка земли в Украине /А.Берлач //Предпринимательство: хозяйство и право. – 1999. – №3. – С.36-39.
407. *Білий М.М.* Розвиток особистих селянських господарств на Прикарпатті /М.М.Білий //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.44-51.
408. *Білик Ю.Д.* Бартеризація: причини, проблеми, шляхи подолання /Ю.Д.Білик //Економіка АПК. – 1998. – №3. – С.29-36.
409. *Білорусько Я.К.* Державна підтримка техніко-технологічного забезпечення аграрного виробництва /Я.К.Білорусько, В.О.Питулько, В.Л.Товстопят //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.30-35.
410. *Білорусько Я.К.* Досвід формування та використання машинно-тракторного парку розвинутих країн /[Я.К.Білорусько, А.М.Головко, В.Л.Товстопят, В.П.Яковенко] //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.127-136.
411. *Білорусько Я.К.* Інвестиційні забезпечення техніко-технологічного переоснащення аграрного виробництва /Я.К.Білорусько //Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.32-41
412. *Білявська Л.В.* Теоретичні аспекти кооперативного підприємництва /Л.В. Білявська //Економіка АПК. – 2007. – №12. – С.64-67.
413. *Бойко В.І.* Потенціал галузі і цінова ситуація на ринку зерна в Україні /В.І.Бойко, З.П.Ніколаєва //Економіка АПК – 2001. – №12. – С.57-61.
414. *Болгарова Н.К.* Особливості розвитку господарських форм використання землі в сільському господарстві /Н.К.Болгарова // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С.18-25.

415. *Бондар О.С.* Економічні умови функціонування регіонального аграрного ринку /О.С.Бондар //Економіка АПК. – 2003. – №8. – С.133-137.
416. *Борисенко С.А.* Досвід здійснення аграрної реформи в Запорізькій області /С.А.Борисенко, М.І.Кісіль //Економіка АПК. – 2001. – №6. – С.7-11.
417. *Боровик О.* Селу – сучасну сільськогосподарську техніку /О.Боровик //Техніка АПК. – 2002. – №10-11. – С.3-11.
418. *Бородін С.* Трактори для сільського господарства /С.Бородін //Пропозиція. - 1996. - № 11. – С.70 -72.
419. *Бородіна О.М.* Коригування політики державної підтримки сільського господарства України /О.М.Бородіна, О.М.Могильний //Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.56-57.
420. *Бородіна О.М.* Людський капітал у системі сталого розвитку аграрної сфери /О.М.Бородіна //Економіка АПК. – 2004. – №4. – С.25-30.
421. *Бортник Т.І.* Мотиваційні пріоритети в діяльності фермерських господарств /Т.І.Бортник //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.25-28.
422. *Борщ А.Г.* Стан та перспективи розвитку корпоративного бізнесу в АПК /А.Г.Борщ //Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.26-33.
423. *Бурачек І.В.* Розвиток виробничої кооперації в сільському господарстві України /І.В.Бурачек //Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.31-37.
424. *Бурковський І.Д.* Поліпшення технічного обслуговування аграрного сектора економіки /І.Д.Бурковський //Економіка АПК. – 2005. – №9. – С.19-22.
425. *Бурковський І.Д.* Чи потрібен нам ринок уживаної техніки? /І.Д.Бурковський //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.76-80.
426. *Валентинов В.Л.* Організаційна легітимність як фактор сільського розвитку /В.Л.Валентинов //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.126-130.
427. *Варченко О.М.* Економічні результати переробки цукрових буряків та напрями її підвищення /О.М.Варченко //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.20-24.
428. *Васильчак С.В.* Оцінка формування попиту на ринку молочних продуктів /С.В. Васильчак //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.95-100.
429. *Васильчук Ю.* Україна залишається патерналістською державою /Ю.Васильчук //Україна business. – 2005. – 1 жовтня.
430. *Величко І.М.* Особливості створення сільськогосподарських виробничих кооперативів /І.М.Величко //Держава та регіони. Серія „Економіка та підприємництво”. – 2005. – №5. – С.31-34.
431. *Вергун М.Г.* Стан та використання матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств на Житомирщині /М.Г.Вергун //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.23-28.
432. *Вітков М.С.* Основні фактори інтенсифікації аграрного виробництва в перехідний період до ринку /М.С. Вітков //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.17-20.

433. *Вітков М.С.* Розвиток інвестиційної політики в сільському господарстві України /М.С. Вітков //Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.54-57.
434. *Власов В.І.* Оцінка обсягів імпорту продовольчих товарів по регіонах і країнах світу /В.І.Власов //Економіка АПК. – 2004. – №10. – С.140-145.
435. *Власов В.* Система підтримки сільського господарства Польщі /В.Власов, Н.Онищук //Економіка України. – 2005. – №8. – С.86-90.
436. *Волик А.М.* Розвиток виробничої та обслуговуючої сільськогосподарської кооперації в Україні /А.М.Волик //Економіка АПК. – 2000. – №4. – С.38-39.
437. *Волкодав В.В.* Інвестиційний клімат в агропромисловому комплексі України /В.В.Волкодав //Економіка АПК. – 2002. – №6. – С.62-66.
438. *Володін С.А.* Система інноваційного провайдингу на ринку наукоємної продукції АПК /С.А.Володін //Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.13-18.
439. *Воскобойнік Ю.* Правове забезпечення діяльності товарних бірж в Україні /Ю.Воскобойнік //Економіка АПК. – 2006. – №1.
440. *Гончарук Н.* Специфіка перепрофілювання і зміни форм власності у сільськогосподарському машинобудуванні /Н.Гончарук //Громадські-с. 23-31 організації і їх роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України. – К., 1997.
441. *Губенко В.І.* Реалізація експортного потенціалу АПК в умовах глобалізації світової економіки /В.І.Губенко //Економіка АПК. – 2003. – №10. – С.124-129.
442. *Гуткевич С.О.* Умови залучення іноземних інвестицій в економіку України /С.О.Гуткевич //Економіка АПК. – 2001. – №6. – С.79-84.
443. *Данилевська О.Є.* Економічні і зоотехнічні аспекти породної структури молочної худоби України /О.Є.Данилевська //Економіка АПК. – 2002. – №3. – С.35-41.
444. *Данилів Б.В.* Інтенсифікація свинарства на основі використання промислових методів виробництва продукції /Б.В.Данилів //Економіка АПК. – №8. – С.28-31.
445. *Дем'яненко М.Я.* Проблеми іпотеки сільськогосподарських земель /М.Я.Дем'яненко //Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.98-104.
446. *Дем'яненко М.Я.* Проблеми фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в період формування ринкових відносин /М.Я.Дем'яненко //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.41-43.
447. *Деревець І.С.* Деякі аспекти матеріально-технічного та інженерного забезпечення АПК України /І.С.Деревець //Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.17-23.
448. *Деревець І.С.* Сервісна база дилерських підприємств у системі матеріально-технічного забезпечення АПК України /І.С.Деревець //Економіка АПК. – 2007. – №4. – С.39-44.
449. *Дмитрук Б.П.* Про реформування інфраструктури ринку зерна /Б.П.Дмитрук //Економіка АПК. – 1998. – №5. – С.60-62.

450. *Дудар В.Т.* Аграрний сектор економіки Східної Німеччини /В.Т.Дудар //Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.153-159.
451. *Економіка АПК.* – 2006. – №7. – С.3.
452. *Зашкільняк Л.О.* Міжнародна наукова конференція у Львові: «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» /Л.О.Зашкільняк //Укр. істор. журн. – 2002, - № 2. – С.6-11.
453. *Гайдуцький А.П.* Прямі іноземні інвестиції в аграрному секторі економіки України /А.П.Гайдуцький //Економіка АПК. – 2002. – №9. – С.91-95.
454. *Гайдуцький П.І.* Аграрна реформа: міфи й реальність /П.І.Гайдуцький //Урядовий кур'єр. – 2003. – 16 вересня.
455. *Гайдуцький П.І.* Аграрний ринок: уроки і завдання /П.І.Гайдуцький //Економіка АПК. – 2002. – №5. – С.3-9.
456. *Гайдуцький П.І.* Україні потрібна нова аграрна політика /П.І.Гайдуцький //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.3-7.
457. *Гайдуцький П.І.* Формування та розвиток аграрного ринку /П.І.Гайдуцький //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.4-15.
458. *Гайдучок Р.* Політичним обличчям до землі /Р.Гайдучок //Віче. – 2005. – №9. – С.33-34.
459. *Галанець В.Г.* Вплив управлінських структур на проведення реформ на селі /В.Г.Галанець, М.Г.Шульський //Економіка АПК. – 1998. – №2. – С.6-13.
460. *Галушко В.П.* Державне регулювання та підтримка сільськогосподарського виробництва в розвинутих країнах /В.П.Галушко, В.Ф.Хоменко //Економіка АПК. – 1998. – №11. – С.3-7.
461. *Галушко В.П.* Методичні та практичні аспекти оцінки рівня державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні /В.П.Галушко, А.Д.Діброва, Л.В.Діброва //Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.21-29
462. *Ганущак Ю.* Як музикантам платять, так вони й грають, або адмінреформа на терезах бюджету /Ю.Ганущак //Дзеркало тижня. – 2005. – №15. – 23 квітня – 6 травня.
463. *Главацька В.В.* Сільський зелений туризм: сутність, функції, основи організації /В.В. Главацька //Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.148-155.
464. *Гойчук О.І.* Агропродовольча стратегія США /О.І.Гойчук //Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.133-137.
465. *Головко А.М.* Основні тенденції розвитку ринку сільськогосподарської техніки провідних зарубіжних країн /А.М.Головко, П.А.Денисенко, В.О.Питулько //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.88-94.
466. *Гончаренко В.В.* Кредитні спілки у сільськогосподарському виробництві /В.В. Гончаренко //Економіка АПК. – 2000. – №6. – С.36-42.
467. *Горська О.В.* Проблеми АПК України в контексті європейської інтеграції /О.В.Горська //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.132-135.

468. *Горьовий В.П.* Становлення зовнішньоекономічних зв'язків у період глобалізації економіки /В.П.Горьовий //Економіка АПК. – 2002. – №5. – С.41-45.
469. *Григоренко А.І.* Стан і проблеми функціонування плодоягідного ринку в Україні /А.І.Григоренко //Економіка АПК. – 2005. – №9. – С.132-138.
470. *Грищенко М.П.* Сільськогосподарська кооперація: проблеми, шляхи розв'язання /М.П.Грищенко, М.Й.Малік, В.А.Пулім //Економіка АПК. – 2007. – №1. – С.51-57.
471. *Гришова І.Ю.* Механізм страхового захисту підприємств аграрної сфери /І.Ю.Гришова, О.М.Галицький //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.60-63.
472. *Грищенко А.П.* особливості формування системи управління агропромисловим виробництвом в регіоні на інноваційній основі /А.П.Грищенко //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.3-6.
473. *Губені Ю.Е.* Досвід та проблеми розробки аграрної політики трансформаційного періоду в Чеській Республіці /Ю.Е.Губені //Економіка АПК. – 2002. – №3. – С.118-124.
474. *Губені Ю.Е.* Інтервенційний сільськогосподарський фонд як інституція регулювання аграрного ринку в Чехії /Ю.Е.Губені //Економіка АПК. – 2004. – №10. – С.150-153.
475. *Губені Ю.Е.* Концептуальні напрями стратегічного розвитку аграрної політики Чеської республіки /Ю.Е.Губені //Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.139-146.
476. *Губені Ю.Е.* Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України /Ю.Е.Губені //Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.19-25.
477. *Губенко В.І.* Теоретичні основи лібералізації і протекціонізму зовнішньоекономічної діяльності в контексті еволюції протиборства наукових думок /В.І.Губенко //Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.133-138.
478. *Гудзь О.Є.* Забезпечення сільськогосподарських підприємств фінансовими ресурсами в період змін та стабілізації /О.Є.Гудзь //Економіка АПК. – 2007. – №3. – С.35-41
479. *Гуца І.О.* Співробітництво України та Республіки Білорусь у розвитку ринку цукру /І.О.Гуца //Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.137-139.
480. *Дергач І.В.* Розвиток зернового виробництва та його адаптивної інтенсифікації в умовах ринку /І.В. Дергач //Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.100-104.
481. *Дмитрук Б.П.* Досвід роботи українсько-німецького підприємства /Б.П.Дмитрук, Ю.А.Цимбалюк //Економіка АПК. – 1999. – №10. – С.92-96.
482. *Дроботенко Н.А.* “Селянське питання” в програмах політичних партій України 90-х років /Н.А.Дроботенко //Вісник Київ. Ун-ту ім. Т.Шевченка. Історія. – К., 1996. – Вип.42. – С.54-57.
483. *Друженко В.* Фермерське щастя /В.Друженко //Голос України. – 1999. – 13 серпня.
484. *Економіка АПК.* – 2005. – №1. – С.146-148.

485. *Євчук Л.А.* Окремі аспекти співпраці аграрних підприємства з фінансовими партнерами /Л.А.Євчук, В.В.Людяєв //Економіка АПК. – 2006. – №11.
486. *Євчук Л.А.* Проблеми ринку молокопродуктів /Л.А.Євчук //Економіка АПК. – 2002. – №2. – С.100-103.
487. *Ємельяненко О.В.* Структурні зміни в інтегрованих агропромислових формуваннях /О.В.Ємельяненко //Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.45-48.
488. *Єранкін О.О.* Формування акціонерного капіталу у цукробуряковому підкомплексі України /О.О. Єранкін //Економіка АПК. – 1999. – №12. – С.19-26.
489. *Єсипчук Т.П.* Стратегічні напрями розвитку зовнішньої торгівлі продукцією льонопромислового комплексу України /Т.П.Єсипчук //Економіка АПК. – 2003. – №11. – С.141-147.
490. *Жовтанюк І.Б.* Становлення малого підприємництва /І.Б.Жовтанюк //Економіка АПК. – 1998. – №2. – С.30-33.
491. *З перших вуст* //Агробізнес сьогодні. – 2006. – №6. – С.28.
492. *Завадський Й.С.* Державне регулювання економіки АПК /Й.С.Завадський //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.69-72.
493. *Задворний А.С.* Формування механізму взаємодії внутрішнього і зовнішнього ринків цукру України /А.С.Задворний //Економіка АПК. – 1999. – №12. – С.45-49.
494. *Зам'ятіна Н.В.* Розвиток потенціалу сільських територій /Н.В.Зам'ятіна //Економіка АПК. – 2006. – №4. – С.137-142.
495. *Здоровик В.К.* Формування господарського механізму регулювання аграрних відносин /В.К.Здоровик, А.О.Линдюк //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.17-25
496. *Зотько Н.Ю.* Формування інвестиційних ресурсів у галузях економіки Житомирщини /Н.Ю. Зотько //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.81-86.
497. *Зубець М.* Розвивати внутрішній аграрний ринок /М.Зубець //Економіка АПК. – 2007. – №1. – С.50-51.
498. *Ібатуллін М.І.* Організація внутрішньогосподарських орендних відносин у сільськогосподарських підприємствах /М.І.Ібатуллін //Економіка АПК. – 2006. – №7. – С.72-77.
499. *Іванишин В.В.* Економічна ефективність енергозберігання в ґрунтообробці та сівбі зернових і ріпаку /В.В.Іванишин //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.28-32.
500. *Іванишин В.В.* Стратегічні напрямки розвитку сільськогосподарського машинобудування в Україні /В.В.Іванишин //Економіка АПК. – 2007. – №8. – С.8-13.
501. *Іванух Р.А.* Розвиток сільськогосподарської кооперації в умовах переходу до ринкової економіки /Р.А.Іванух, О.О.Жовтанецька //Економіка АПК. – 2001. – №12. – С.25-31.

502. *Ілляшенко К.В.* Перспективні напрями розвитку інвестиційної політики в АПК України /К.В.Ілляшенко //Економіка АПК. – 2007. – №11. – С.121-124.
503. *Ільченко А.* Законодавче забезпечення служби ветеринарної медицини в контексті євроінтеграції України до міжнародних товариств /А.Ільченко //Ветеринарна медицина України. – 2005. – №7. – С.3-5.
504. *Ільчук М.М.* Зовнішня діяльність України на ринку молочної продукції /М.М.Ільчук //Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.90-97.
505. *Ільчук М.М.* Проблеми забезпечення зростання рівня споживання масла вершкового населенням України /М.М.Ільчук //Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.80-88.
506. *Імас Є.В.* Становлення аграрного ринку СНД та його цукрового сегмента /Є.В.Імас //Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.79-85.
507. *Калиев Г.А.* О развитии агропромышленного комплекса Республики Казахстан /Г.А.Калиев //Экономика АПК. – 2005. – №2. – С.122-126.
508. *Кандиба А.М.* Зовнішньоекономічна діяльність агропромислового комплексу та механізм її захисту від світової кризових шоків /А.М.Кандиба //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.72-75.
509. *Канінський П.К.* Спеціалізація фермерських господарств зони Лісостепу /П.К.Канінський //Економіка АПК. – 2005. – №9. – С.29-35.
510. *Карлусов В.* Китайская политика открытой экономики /В.Карлусов //Российский экономический журнал. – 1999. – №5. – С.38-46
511. *Карпуша Н.Ю.* Аналіз тенденцій та оцінка сучасного рівня виробництва плодів кісточкових культур у зоні Південного степу України /Н.Ю.Карпуша //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.61-64.
512. *Касьянов Г.В.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування /Г.В.Касьянов //Укр. істор. журн. – 2006. – № 4. – С.4-14.
513. *Касянюк В.І.* Доцільність створення спільних підприємств у сільському господарстві /В.І.Касянюк //Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.55-59.
514. *Кваша С.М.* Конкурентоспроможність виробництва яловичини на зовнішньому ринку /С.М.Кваша, О.В.Жемойда //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.121-126.
515. *Кваша С.М.* Конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції на світовому аграрному ринку /С.М.Кваша, Н.Є.Голомша //Економіка АПК. – 2006. – №5. – С.99-103.
516. *Кириленко І.Г.* Аграрна реформа в Україні: надбання і проблеми /І.Г.Кириленко //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.8-14.
517. *Кириленко І.Г.* Аграрна реформа: час соціальних пріоритетів /І.Г.Кириленко //Економіка АПК. – 2004. – №9. – С.10-19
518. *Кирилов Ю.Є.* Перспективи України на світовому ринку зерна /Ю.Є.Кирилов //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.135-139.
519. *Кирилюк С.М.* Аналіз діяльності агроторгових домів в Україні /С.М.Кирилюк //Економіка АПК. – 2004. – №1. – С.141-146.

520. *Кирієнко М.М.* Сільськогосподарський ринок у сучасній світовій економіці /М.М.Кирієнко, Т.М.Стукач //Економіка АПК. – 2005. №4. – С.128-131.
521. *Киценко П.Ф.* Інвестиційний клімат в АПК: тенденції і напрями поліпшення /П.Ф.Киценко, А.М.Москаленко //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.66-72.
522. *Кільницька О.С.* Особисте підсобне господарство населення як форма самозайнятості в сільському господарстві /О.С.Кільницька //Економіка АПК. – 1998. – №11. – С.93-94.
523. *Клочин В.П.* Основні напрямки підвищення ефективності використання земельних ресурсів /В.П.Клочин //Тавр. наук. вісн.: зб. наук. пр. – Херсон, 2005. – Вип.38. – С.201-206.
524. *Князєв С.І.* Діяльність підприємств борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості України на давальницьких засадах /С.І.Князєв //Економіка АПК. – 2001. – №12. – С.76-81.
525. *Коваленко Ю.С.* Концептуальні основи організації сільськогосподарського ринку в Україні /Ю.С.Коваленко //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.105-108.
526. *Коваленко Ю.С.* Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні /Ю.С.Коваленко //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.19-29.
527. *Коваль Н.В.* Перспективи розвитку особистих селянських господарств /Н.В.Коваль //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.21-24.
528. *Ковальова І.В.* Споживач аграрної продукції як головний орієнтир підприємств АПК /І.В.Ковальова //Економіка АПК. – 2002. – №12. – С.111-114.
529. *Коврига В.В.* Споживання паливно-енергетичних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах /В.В.Коврига //Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.34-41.
530. *Колотуха С.М.* Кредитне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників /С.М.Колотуха //Економіка АПК. – 2006. – №10.
531. *Колотуха С.М.* Подолання бартеризації в економіці АПК /С.М.Колотуха //Економіка АПК. – 1999. – №4. – С.50-52.
532. *Кондратюк О.І.* Підвищення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської продукції /О.І.Кондратюк //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.109-112.
533. *Копитко В.І.* Особливості розвитку фермерських господарств у західному регіоні України /В.І.Копитко //Економіка АПК. – 2002. – №12. – С.49-54.
534. *Корчинська О.А.* Експорт та імпорт мінеральних добрив /О.А.Корчинська //Економіка АПК. – 1998. – №10. – С.90-93.
535. *Корчинська О.А.* Ринок засобів захисту рослин в Україні /О.А.Корчинська //Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.113-116.
536. *Корчинська О.А.* Роль держави у забезпеченні відтворення родючості ґрунтів /О.А.Корчинська //Економіка АПК. – 2004. – №9. – С.31-37.

537. *Косодій Р.П.* Проблеми розвитку фінансової інфраструктури сільської місцевості /Р.П.Косодій //Облік і фінанси АПК. – 2005. – №7(9). – С.20-26.
538. *Кочетков О.В.* Формування системи показників продовольчої безпеки країни /О.В.Кочетков, Р.В.Марков //Економіка АПК. – 2002. – №9. – С.43-49.
539. *Коцій О.В.* Маркетингові дослідження уподобань споживачів на ринку продовольчих товарів /О.В.Коцій //Маркетинг в Україні. – 2004. – №3. – С.35-37.
540. *Красільнічук О.* Основні напрямки реформування суспільно-політичних відносин в Україні та ролі і місця профспілок в них /О.Красільнічук //Профспілкові вісті. – 2005. – 28 січня.
541. *Краснодемська З.* Імпортоване добре. Та своє краще /З.Краснодемська //Урядовий кур'єр. – 2008. – 11 грудня.
542. *Краснодемська З.* Інтеграція зі знаком плюс /З.Краснодемська //Урядовий кур'єр. – 2006. – 1 листопада.
543. *Краснодемська З.* Рік села: місяць лютий... /З.Краснодемська //Урядовий кур'єр. – 2006. – 26 липня.
544. *Кропивко М.М.* Розвиток матеріально-технічної бази селянських (фермерських) господарств /М.М.Кропивко //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.69-75.
545. *Кривоконь О.С.* Надання консультаційних послуг з обліку фермерським господарствам /О.С.Кривоконь //Економіка АПК. – 2005. – №3. – С.93-96.
546. *Крилова І.Г.* Шляхи підвищення зайнятості сільського населення /І.Г.Крилова //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.130-132.
547. *Крисальний О.В.* Теоретико-методологічні засади розвитку спеціалізації і сільськогосподарської кооперації в постреформованому аграрному виробництві /О.В.Крисальний //Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.3-10.
548. *Крисальний О.В.* Формування системи державної підтримки розвитку агропромислового виробництва в Україні /О.В.Крисальний //Економіка АПК. – 1998. – №7. – С.8-14.
549. *Кудінов А.* Удосконалення механізму кредитування сільськогосподарських кооперативів в Україні /А.Кудінов //Економіка АПК. – 2006. – №8.-с. 14-21
550. *Кудла Н.Є.* Роль органів місцевого самоврядування у розвитку агротуристичного руху /Н.Є.Кудла //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.30-34.
551. *Кулинич В.М.* Особливості діяльності фермерських господарств як підприємницької форми господарювання /В.М.Кулинич //Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.45-47.
552. *Куліш М.Ю.* Проблеми розвитку особистих селянських господарств /М.Ю.Куліш //Економіка АПК. – 2004. – №7. – С.144-146.
553. *Кульчицький С.В.* Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991-2006 рр.) /С.В.Кульчицький //Укр. істор. журн. – 2006. - № 4. – С.15-32.

554. *Кульчицький С.В.* Утвердження незалежної України: перше десятиліття /С.В.Кульчицький //Укр. істор. журн. – 2001. - № 4. – С.7-13.
555. *Купінець Л.Є.* Правовий базис виробництва екологічно чистої продукції в АПК /Л.Є.Купінець //Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.50-58.
556. *Курган В.П.* Лізинг як джерело оновлення основних фондів /В.П.Курган, Л.І.Курган //Аграрний форум Суми 2006.... – С.80-81.
557. *Кушнір І.В.* Обґрунтування розміру мінімальної зарплати з урахуванням рівня харчування населення /І.В.Кушнір //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.120-122.
558. *Кушнір І.В.* Тенденції аграрного виробництва країн – основних виробників сільськогосподарської продукції /І.В.Кушнір //Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.124-128.
559. *Лазня В.* Про необхідність розвитку агропромислових формувань ринкового типу /В.Лазня, І.Лазня, В.Бойко //Економіка України. – 1996. – №2. – С.47-54.
560. *Лайко П.А.* Безпека харчування – запорука здоров'я /П.А.Лайко, М.Ф.Бабієнко, Є.А.Бузовський //Економіка АПК. – 2004. – №10. – С.37-46.
561. *Лайко П.А.* Продовольча безпека в Україні й у світі /П.А.Лайко, М.Ф.Бабієнко, Є.А.Бузовський //Економіка АПК, 2004. – №9. – С.8-14.
562. *Лайко П.А.* Якість сільськогосподарської продукції та продуктів харчування як вирішальна складова продовольчої безпеки /П.А.Лайко, М.Ф.Бабієнко, Є.А.Бузовський, Т.Д.Іщенко] //Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.12-21.
563. *Ланченко Є.О.* Державна підтримка інвестиційної діяльності аграрних підприємств /Є.О.Ланченко //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.73-78.
564. *Левшукова Т.М.* Розвиток маркетингу в забезпеченні кредитними ресурсами сільськогосподарських підприємств /Т.М.Левшукова //Економіка АПК. – 2007. – №11. – С.100-103.
565. *Липчук В.В.* Особливості організації праці у фермерських господарствах /В.В.Липчук //Економіка АПК. – 1998. – №1. – С.76-80.
566. *Литвин О.Є.* Франція і Україна на Європейському ринку зерна /О.Є.Литвин //Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.148-153.
567. *Лобунець В.І.* Інвестиційне кооперування як форма співробітництва з іноземними партнерами /В.І.Лобунець //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.41-45.
568. *Лобунець В.І.* Міжнародне кооперування виробництва як напрям технічного відновлення сільського господарства /В.І.Лобунець //Економіка АПК. – 2005. – №12. – С.143-147.
569. *Лозинська Т.М.* Державна політика з питань якості та безпеки продовольства /Т.М.Лозинська //Аграрний форум... Суми– С.101-102.
570. *Лузан Ю.Я.* Кооперативні банки – важливий фактор зростання аграрної економіки /Ю.Я.Лузан //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.95-97.
571. *Лузан Ю.Я.* Україна та Світова організація торгівлі /Ю.Я.Лузан //Економіка АПК. – 2002. – №10. – С.3-8.

572. *Лузан Ю.Я.* Фінансовий стан агропромислового виробництва в Україні та шляхи його удосконалення /Ю.Я.Лузан //Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.15-16.
573. *Лука О.Ф.* Україна на світовому ринку агропродовольчої продукції /О.Ф.Лука //Економіка АПК. – 2003. – №11. – С.116-121.
574. *Лукінов І.І.* Регулюючі ринкові і державні механізми в агробізнесі України /І.І.Лукінов //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.46-49.
575. *Луцько В.С.* Стан і проблеми обов'язкового страхування посівів зернових культур /В.С.Луцько, О.В.Гайдук, О.В.Луцько //Економіка АПК. – 2004. – №2. – С.34-38.
576. *Лютий І.О.* Перспективи залучення іноземного капіталу в АПК /І.О.Лютий //Економіка АПК. – 2000. – №5. – С.21-24.
577. *Мазуренко О.В.* Стан виробництва та споживання м'яса в Україні /О.В.Мазуренко //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.38-41.
578. *Макаренко П.М.* Причини аграрної кризи і недооцінка ролі держави в умовах ринкових перетворень /П.М.Макаренко //Економіка АПК. – 2002. – №4. – С.22-29.
579. *Максимюк О.П.* Подолати ілюзію стабільності сільської поселенської мережі України /О.П.Максимюк //Економіка АПК. – 1999. – №3. – С.85-93.
580. *Малий В.Ю.* Інститут іпотеки землі в історичні ретроспективі /В.Ю.Малий //Держава і право: Юридичні і політ. науки: зб. наук. пр. – 2004. – Вип.24. – С.412-419.
581. *Малиновський А.С.* Вплив фіскальної політики держави на відродження сільської території /А.С.Малиновський, М.Г.Вергун, Л.М.Дорохова //Економіка АПК. – 2006. – №9. – С.132-138.
582. *Малій О.Г.* Удосконалення фінансової підтримки аграрного виробництва /О.Г.Малій //Економіка АПК. – 2005. – №3. – С.97-107.
583. *Малік М.Й.* Кооперація в сільському господарстві України: стан і перспективи /М.Й.Малік //Економіка АПК. – 2005. – №12. – С.3-7.
584. *Мальцев О.В.* Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна /О.В.Мальцев //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.73-76.
585. *Мармуль Л.О.* Матеріально-технічне забезпечення регіональних АПК /Л.О.Мармуль //Економіка АПК. – 2007. – №2. – С.12-16.
586. *Масло І.П.* Еколого-економічне обґрунтування виробництва та використання моторного палива на основі ріпакової олії для виробників сільськогосподарської продукції /І.П. Масло, М.І.Вірьовка, М.В.Калінчик, П.С.Вишнівський] //Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.30-33.
587. *Махортов О.Ю.* Зовнішньоекономічна діяльність АПК Луганської області /О.Ю.Махортов //Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.137-141.
588. *Мельник Б.А.* Конкурентоспроможність і маркетингові дослідження ринку м'яса, пшениці в Україні /Б.А.Мельник //Економіка АПК. – 2005. – №9. – С.112-119.

589. *Мессель-Веселяк В.Я.* Напрями розвитку галузей тваринництва та їх державна підтримка /В.Я.Мессель-Веселяк //Економіка АПК. – 2004. – №9. – С.3-14.
590. *Мессель-Веселяк В.Я.* Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва /В.Я.Мессель-Веселяк //Економіка АПК. – 2005. – №6. – С.17-26.
591. *Мессель-Веселяк В.Я.* Розвиток особистих селянських господарств в Україні /В.Я.Мессель-Веселяк //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.7-15.
592. *Милованов Є.* Тенденції розвитку ринку української органічної продукції /Є.Милованов //Матеріали науково-практичного семінару “Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції”, Львів, березень 2004 р. – С.37-42.
593. *Мітюков І.О.* Удосконалення фінансування агропромислового виробництва /І.О.Мітюков //Економіка АПК. – 1999. – №2. – С.37-40.
594. *Мішекін Є.В.* Соціально-економічні та екологічні напрями розвитку сільських територій /Є.В.Мішекін, Р.П.Косодій //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.98-105.
595. *Міщенко Н.М.* Формування інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції /Н.М.Міщенко //Економіка АПК. – 2004. – №5. – С.115-121.
596. *Могильний О.М.* Програмно-цільове регулювання виробництва тваринницької продукції /О.М. Могильний //Економіка АПК. – 2003. – №11. – С.96-104.
597. *Мороз О.О.* Інституційна сутність вітчизняних аграрних реформ /О.О.Мороз //Економіка АПК. – 2004. – №5. – С.17-21.
598. *Мостенська Т.Л.* Особливості формування попиту і пропозиції на ринку харчових продуктів /Т.Л.Мостенська //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.113-120.
599. *Мостовий М.Л.* Соціально-економічний розвиток сільських територій /М.Л.Мостовий //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.136-140.
600. *Мостовий М.Л.* Удосконалення системи самоуправління сільськими територіями /М.Л.Мостовий //Економіка АПК. – 2006. – №9. – С.139-143.
601. *Найда П.* До розробки конструкції та освоєння виробництва тракторів і машин в Україні /П.Найда, П.Павленко //Техніка АПК. – 1996. – № 1. – С.1-3.
602. *Негребецька І.* Дзвонить літо в Косові /І.Негребецька //Урядовий кур’єр. – 1999. – 21 серпня.
603. *Нелеп В.М.* Планування розвитку сільських територій і бюджету сільських рад /В.М.Нелеп, М.І.Фурсенко //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.108-112.
604. *Непочатенко О.О.* Роль банків у лізингових угодах /О.О.Непочатенко //Економіка АПК. – 2007. – №1.
605. *Нестерчук Ю.О.* Пріоритетний характер інвестицій у спільні підприємства аграрної сфери економіки /Ю.О.Нестерчук //Економіка АПК. – 2000. – №5. – С.53-56.

606. *Нечипоренко О.* Кредитування сільськогосподарських товаровиробників на основі диверсифікації фінансових послуг /О.Нечипоренко //Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.63-64.
607. *Нечитайло В.В.* Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) /В.В.Нечитайло //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 74-89
608. *Новожицька Ю.* Щодо державного моніторингу залишкових кількостей токсикантів у продуктах тваринного походження /Ю.Новожицька //Ветеринарна медицина України. – 2002. – №4. – С.23-28.
609. *Обелець О.С.* Ринок зерна та його регулювання в Україні /О.С.Обелець //Економіка АПК. – 2004. – №7. – С.111-115.
610. *Околот Л.С.* Класифікація аграрного виробництва за умови розвитку його конкурентоспроможності /Л.С.Околот //Економіка АПК. – 2007. – №6.
611. *Окопний О.М.* Відродження тваринництва в Україні та напрямки його розвитку /О.М.Окопний //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.8-14.
612. *Онищенко О.М.* Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства /О.М.Онищенко, В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.24-29.
613. *Онищенко О.М.* Ставлення до Указу Президента України про прискорення реорганізації КСП /О.М.Онищенко //Економіка АПК. – 2000. – №4. – С.10-17.
614. *Онищук Я.В.* Розвиток лізингу в Україні /Я.В.Онищук //Фінанси України. – 2005. – №7. – С. 19-26
615. *Осадчий С.О.* Механізм державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки /С.О.Осадчий //Економіка АПК. – 2002. – №12. – С.66-70.
616. *Осецький В.Л.* Залучення інвестицій шляхом випуску цінних паперів у системі АПК /В.Л.Отецький, О.А.Понежда //Економіка АПК. – 2002. – №2. – С.64-68.
617. *Осташко Т.О.* Особисті селянські господарства: інституційні трансформації і перспективи /Т.О.Осташко //Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.58-60.
618. *Охріменко І.В.* Впровадження ф'ючерсних контрактів та опціонів у практику торгівлі цінними паперами на біржах України /І.В.Охріменко //Економіка АПК. – 2003. – №8. – С.74-75.
619. *Павлишенко М.М.* Закономірності розвитку форм власності та аграрна реформа /М.М.Павлишенко //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.23-30.
620. *Падалка С.С.* Історія незалежної України 1990-2000-х років в сучасному науковому дискурсі /С.С.Падалка //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія Історія /під. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль, 2007. – Вип. 2. – С.105-111.

621. *Падалка С.С.* Українське село 1990-2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін /С.С.Падалка //Укр. істор. журн. – 2008. - № 4. – С.63-71.
622. *Панченко П.П.* Деформації українського села у 80-х – на початку 90-х років /П.П.Панченко //Укр. істор. журн. – 1992, - № 1. – С.72-79
623. *Пасхавер Б.И.* Ценообразование в финансовой системе продовольственного рынка /Б.И.Пасхавер //Экономика АПК. – 2007. – №5. – С.29-32.
624. *Пащенко О.В.* Соціально-економічні аспекти формування ринку молочної продукції в Київській області /О.В.Пащенко //Економіка АПК. – 2004. – №6. –С.125-128.
625. *Петров В.М.* Моніторинг технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва у пореформений період /В.М.Петров //Економіка АПК. – 2003. – №3. – С.40-45.
626. *Петров В.М.* Розвиток агротехнологій і технічна політика у сільському господарстві /В.М.Петров //Економіка АПК. – 2006. – №8. – С.95-99.
627. *Петров В.М.* Формування ринку імпортої вживаної сільськогосподарської техніки /В.М.Петров //Економіка АПК. – 2004. – №4. – С.107-114.
628. *Пиріг Г.І.* Використання внутрішніх і зовнішніх фінансових ресурсів у кредитування сільського господарства /Г.І.Пиріг //Економіка АПК. – 2004. – №4. – С.73-78.
629. *Пиріг Г.І.* Генезис кредитних відносин у сільському господарстві /Г.І.Пиріг //Економіка АПК. – 2004. – №2. – С.64-69.
630. *Писаренко В.В.* Розвиток експорту плодоовочевої консервної продукції з України /В.В.Писаренко, В.І.Даниленко //Економіка АПК. – 2007. – №12. – С.118-120.
631. *Політуха О.М.* Інфраструктура експорту зерна та проблеми її розвитку /О.М. Політуха //Економіка АПК. – 2003. – №11. – С.38-45.
632. *Поліщук С.П.* Спільні підприємства як форма залучення іноземних інвестицій /С.П.Поліщук //Економіка АПК. – 2001. – №9. – С.62-64.
633. *Полозенко Д.В.* Використання фінансових ресурсів України в умовах економічного зростання /Д.В.Полозенко //Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.75-81
634. *Попова В.В.* Становлення аграрного сектору економіки України в умовах міжнародної конкуренції /В.В.Попова //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.131-137.
635. *Порубанська Л.В.* Удосконалення системи збуту товарних яєць /Л.В.Порубанська //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.120-124.
636. *Приліпка О.В.* Інвестиційна політика держави в стратегічному розвитку підприємств закритого ґрунту /О.В.Приліпка //Економіка АПК. – 2007. – №12. – С.92-94.
637. *Про стратегію* трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України //Економіка АПК. – 2000. – №8. – С.3-36.
638. *Проценко В.О.* Основні методологічні засади розвитку корпоративного виробництва /В.О.Проценко //Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.33-35.

639. *Ревенко М.М.* Аграрні відносини в Україні: проблеми їх вирішення /М.М.Ревенко //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.60-65.
640. *Рєснт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу /О.П.Рєснт //Укр. істор. журн. – 1999, - № 3.-с 4-11
641. *Розгон А.В.* Розвиток біржової торгівлі на ринку сільськогосподарської продукції /А.В.Розгон //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.19-25.
642. *Романова Л.В.* Формування підприємництва в сільському господарстві /Л.В.Романова //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.75-78.
643. *Ромашкін О.О.* Основні напрями державного регулювання сільськогосподарського виробництва /О.О.Ромашкін //Економіка АПК. – 2004. – №9. – С.148-154.
644. *Рудницька О.В.* Формування попиту на органічну продовольчу продукцію в Україні: аналіз і перспективи /О.В.Рудницька //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.116-120.
645. *Русан В.М.* До концепції перспективного розвитку сільськогосподарського землекористування в Україні /В.М.Русан //Економіка АПК. – 2004. – №8. – С.72-77.
646. *Рухтурак М.В.* Підвищувати ефективність виробництва та рівень споживання молока /М.В. Рухтурак //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.80-83.
647. *Ручкін О.В.* Рівень споживання та сегменти ринків овочів /[О.В.Ручкін, А.М.Рудь, О.П.Стовбір, В.П.Рудь, Т.О.Рудницька, О.М.Муравйова, В.І.Маслова] //Економіка АПК. – 2002. – №11. – С.98-101.
648. *Саблук П.Т.* Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2004. – №8. – С.3-12.
649. *Саблук П.Т.* Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2007. – №2.-с. 5-16
650. *Саблук П.Т.* Кардинальні напрями вирішення економічних проблем в АПК /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.3-11.
651. *Саблук П.Т.* Об'єктивна необхідність і концептуальні основи розробки Закону України “Про сільське господарство України” /П.Т.Саблук, В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 2004. – №4. – С.3-11.
652. *Саблук П.Т.* Основні напрями підвищення ролі аграрної науки в умовах трансформації агропромислового виробництва до ринкових відносин /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2005. – №9. – С.3-9.
653. *Саблук П.Т.* Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2004. – №12. – С.3-15.
654. *Саблук П.Т.* Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.4-12.
655. *Саблук П.Т.* Розвитку АПК – надійність і стабільність /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.11–16.

656. *Саблук П.Т.* Соціально-економічна модель постреформованого агропромислового виробництва в Україні /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2000. – №2. – С.4-25.
657. *Саблук П.Т.* Стабільні економічні умови як фактор послідовного підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.12-17.
658. *Саблук П.Т.* Стан економіки і реформ в агропромисловому комплексі України та завдання вчених економістів-аграрників (доповідь) /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.3-31.
659. *Саблук П.Т.* Становлення аграрної політики в Україні /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2006. – №1. – С.3-7.
660. *Саблук П.Т.* Стратегічні напрями аграрних реформ – перехід на інноваційну модель розвитку /П.Т.Саблук //Економіка АПК. – 2002. – №12. – С.7-13.
661. *Савченко С.В.* Основні напрями забезпечення продовольчої безпеки України /С.В.Савченко //Економіка АПК. – 2002. – №7. – С.72-77.
662. *Садиков М.А.* Лізинг у сільському господарстві /М.А.Садиков //Агроінком. – 2005. – №3-4. – С.29-31.
663. *Салей Е.* Ранчо с краю /Е.Салей //Корреспондент. – 2008. – №42. – С.45-46.
664. *Сахацький М.П.* Проблемні аспекти відродження сільського господарства /М.П.Сахацький, Г.М.Запша //Економіка АПК. – 2001. – №9. – С.33-38.
665. *Сахневич В.С.* Удосконалення ринкових механізмів діяльності аграрних галузей /В.С.Сахневич //Економіка АПК. – 1998. – №8. – С.41-45.
666. *Саченко В.* Тенденції розвитку сільськогосподарської техніки /В.Саченко, С.Коваль //Техніка АПК. – 2004. – №1-2. – С.8-16.
667. *Северный А.Э.* Вторичный рынок сельскохозяйственной техники /А.Э.Северный, М.А.Халфин //Достижение науки и техники АПК. – 2000. – №9. – С.26-28.
668. *Сегеда С.А.* Розвиток зовнішньої торгівлі селекційно-насінницькою продукцією соняшнику в Україні /С.А.Сегеда //Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.127-132.
669. *Село: від КСП до ВАТ* // Голос України. – 1996. – 13 травня.-с.10
670. *Селянська спілка.* – 1996. – № 2.
671. *Семенда Д.К.* Роль кормової бази у розвитку тваринництва /Д.К.Семенда //Економіка АПК. – 2002. – №2. – С.24-27.
672. *Семенов В.Ф.* Перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва в Черкаській області /В.Ф.Семенов, Л.О.Петкова //Економіка АПК. – 2000. – №3. – С.28-32.
673. *Сидорук С.* Украина таки житница Европы /С.Сидорук //Контракты. – 2003. – №32. – С.11.
674. *Ситник В.П.* Впровадження наукових розробок у виробництво: стан і перспективи /В.П.Ситник //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.3-7.

675. *Ситник В.П.* Завдання наукових установ УААН щодо організації наукового менеджменту у сфері інтелектуальної власності та маркетингу інновацій /В.П.Ситник //Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.3-9.
676. *Ситник В.П.* Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні /В.П.Ситник //Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.19-29.
677. *Сільський час.* – 1999. – 6 серпня.
678. *Скоцик В.Є.* Фірмовий сервіс сільськогосподарської техніки /В.Є.Скоцик //Економіка АПК. – 2002. – №7. – С.126-130.
679. *Соловійов І.О.* Маркетинг як чинник ефективності наукового забезпечення підприємств АПК /І.О.Соловійов //Економіка АПК. – 2002. – №3. – С.94-100.
680. *Соловійов І.О.* Розвиток експорту продукції зернового господарства Херсонської області /І.О.Соловійов, Ю.Є.Крилов //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.140-143.
681. *Сохацький М.П.* Теоретичні аспекти відродження сільського господарства /М.П.Сохацький //Економіка АПК. – 1999. – №3. – С.3-9.
682. *Смолінська С.* Організаційно-економічні передумови запровадження іпотеки сільськогосподарських земель в Україні /С.Смолінська //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.124-125.
683. *Станасюк Н.С.* Підвищення ролі держави у розвитку агропромислового виробництва /Н.С.Станасюк //Економіка АПК. – 2004. – №1. – С.26-29.
684. *Степаненко І.Х.* Виробничо-організаційні аспекти удосконалення управління агропромисловим виробництвом України /І.Х.Степаненко //Економіка АПК. – 2004. – №9. – С.19-23.
685. *Сторожук О.В.* Основи соціально-орієнтованої ринкової економіки /О.В.Сторожук //Економіка АПК. – 2002. – №11. – С.59-62.
686. *Суперсон В.І.* Роль приватного сектора у формування продовольчих ресурсів /В.І.Суперсон //Економіка АПК. – 2003. – №4. – С.48-55.
687. *Супіханов Б.* Бюджетна підтримка сільського господарства /Б.Супіханов //Економіка АПК. – 2007. – №2.-с. 37-42
688. *Супіханов Б.* Реформи в АПК: стан і перспективи (доповідь на Всеукраїнських зборах селян 9 лютого 1999 р.) /Б.Супіханов //Сільський час. – 1999. – 12 лютого.
689. *Сус Т.Й.* Розвиток малого бізнесу та ринок робочої сили на Івано-Франківщині /Т.Й.Сус //Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.96-99.
690. *Сус Т.Й.* Центри економічної активності – механізм ефективного використання та формування соціально-трудового потенціалу села /Т.Й.Сус //Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.141-147.
691. *Танклевська Н.С.* Проблеми розвитку лізингу в регіональних АПК /Н.С.Танклевська //Економіка АПК. – 2007. – №3. – С.67-73
692. *Терещук С.М.* Біржовий ринок зерна кукурудзи /С.М.Терещук //Економіка АПК. – 2004. – №7. – С.91-97

693. *Тимчук С.В.* Підвищення конкурентоспроможності виробництва продукції плодівництва у фермерських господарствах /С.В.Тимчук //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.112-116.
694. *Ткаченко В.Г.* Інтеграція науки, навчання і виробництва на факультеті післядипломної освіти /В.Г.Ткаченко, Ю.Ф.Наумов //Економіка АПК. – 2002. – №2. – С.3-6.
695. *Ткаченко О.* Село – колиска України. Доповідь на Всеукраїнських зборах селян /О.Ткаченко //Економіка АПК. – 1999. – №2. – С.13-19.
696. *Ткачук С.П.* Вплив цінового механізму на розвиток молокопродуктивного підкомплексу Черкащини /С.П.Ткачук //Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.123-127.
697. *Тракторні ігри* під лізинговим „брендом” //Україна молода. – 2003. – 25 лютого.
698. *Трегобчук В.* Інноваційно-інвестиційний розвиток національного АПК: проблеми, напрями і механізми /В.Трегобчук //Економіка України. – 2006. – №2.
699. *Трудівникам села* // Урядовий кур’єр. - 1997. - 25 січня.
700. *Тулуш Л.Д.* Методологічні аспекти розвитку систем оподаткування сільськогосподарських товаровиробників /Л.Д.Тулуш //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.107-115.
701. *Урядовий кур’єр*. – 1998. – 12 лютого.
702. *Ус М.Ф.* Побудова групової системи підтримки прийняття рішень з вибору сільгоспмашин /М.Ф.Ус //Економіка АПК. – 2005. – №4. – С.41-46.
703. *Ушачев И.Г.* Современные проблемы формирования и развития российско-украинского аграрного рынка /И.Г.Ушачев //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.137-145.
704. *Файчук О.М.* Оцінка виробництва конкурентоспроможної продукції за технічними параметрами /О.М.Файчук //Економіка АПК. – 2004. – №10. – С.134-139.
705. *Федорак В.І.* Стан та перспективи інвестування підприємств агротехнічного сервісу /В.І.Федорак //Економіка АПК. – 2007. – №4. – С.101-109
706. *Федоров М.М.* Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення /М.М.Федоров //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.25-31.
707. *Фермер України*. – 2003. – №23-24 (80-81). – С.80-81.
708. *Фесина А.А.* Розвиток АПК України в контексті Європейського виміру /А.А.Фесина //Економіка АПК. – 2002. – №9. – С.13-17.
709. *Фостолович В.А.* Розвиток інфраструктури аграрного ринку /В.А.Фостолович, В.П.Бралатан //Економіка АПК. – 2007. – №3. – С.112-114.
710. *Фурса А.В.* Цукробуряковий під комплекс України: стан і перспективи розвитку /А.В.Фурса //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.20-24.

711. *Хорунжий М.Й.* Капіталізація сільського господарства та сучасна аграрна політика України /М.Й.Хорунжий //Економіка АПК. – 2006. – №7. – С.64-67.
712. *Хорунжий М.Й.* Організаційно-економічні трансформації у сільськогосподарському виробництві в процесі його капіталізації /М.Й.Хорунжий //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.51-57.
713. *Царенко І.Г.* Розвиток центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва /І.Г.Царенко //Економіка АПК. – 2003. – №8. – С.26-31.
714. *Цимбал В.О.* Інформаційно-консультаційне забезпечення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів /В.О.Цимбал //Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.45-51.
715. *Цимбал В.О.* Удосконалення виробничих відносин у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах /В.О.Цимбал //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.84-90.
716. *Ціхановська О.М.* Тенденції розвитку ринку праці у сільській місцевості Вінницької області /О.М.Ціхановська //Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.132-138.
717. *Чабан В.Г.* Лізинг в АПК як інструмент запровадження інновацій /В.Г.Чабан //Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.89-95.
718. *Чайка В.Д.* Розвиток сфери матеріально-технічного і сервісного обслуговування сільського господарства України /В.Д.Чайка //Економіка АПК. – 1998. – №8. – С.89-92.
719. *Чап'юк Р.* Яка ж перспектива села? /Р.Чап'юк, І.Шпирна, В.Юрчишин //Голос України. – 1995. – 14 грудня.
720. *Чеботарьов В.А.* Зовнішньоекономічна діяльність як чинник розвитку АПК регіону /В.А.Чеботарьов //Економіка АПК. – 2002. – №10. – С.139-142.
721. *Чеботарьов В.А.* Інноваційна трансформація структури АПК як сутнісна ознака аграрної (аграрного-продовольчої) доктрини /В.А.Чеботарьов //Економіка АПК. – 2004. – №8. – С.31-37.
722. *Чеботарьов В.А.* Підвищення соціальної спрямованості інноваційних перетворень в АПК /В.А.Чеботарьов //Економіка АПК. – 2007. – №7. – С.128-131.
723. *Чеботарьов В.А.* Формування корпоративних структур в агропромисловому виробництві регіону /В.А.Чеботарьов //Економіка АПК. – 2003. – №5. – С.28-31.
724. *Черевко Г.* Фермерські кооперативи в розвинутих капіталістичних країнах /Г.Черевко //Земля і люди України. – 1992. – №13. – С.9-13.
725. *Черноіванов В.В.* Перетворення радгоспів у процесі приватизації у відкриті акціонерні товариства /В.В.Черноіванов //Економіка АПК. – 2002. – №7. – С.28-36.
726. *Чечель О.М.* Необхідність державного регулювання ціноутворення на продукцію сільського господарства /О.М.Чечель //Економіка АПК. – 2001. – №6. – С.91-96.

727. *Чи потрібен нам бурякозбиральний комбайн* //Голос України. – 2003. – 8 квітня.
728. *Чигирин В.О.* Сільський соціум та його місце у системі соціально-економічних відносин /В.О.Чигирин //Економіка АПК. – 2004. – №8. – С.150-154.
729. *Чмир С.М.* Особливості формування ринку продовольчого зерна у південному регіоні /С.М.Чмир //Економіка АПК. – 2004. – №3. – С.56-58.
730. *Шандра В.М.* Стратегічні напрями розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу /В.М.Шандра //Техніка АПК. – 2006. – №5. – С.17-22
731. *Шатохін А.М.* Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період /А.М.Шатохін //Економіка АПК. – 2001. – №6.– С.106-112.
732. *Шебаніна О.В.* Біржовий ринок: ретроспектива розвитку, основні проблеми і напрями їх розв'язання /О.В.Шебаніна //Економіка АПК. – 2007. – №3. – С.104-109.
733. *Шестопись О.М.* Проблема інвестицій у створення (відтворення) промислових садів і основні напрями її вирішення /О.М.Шестопись //Економіка України. – 2003. – №10. – С.47-55.
734. *Шиян Д.В.* Сталий розвиток сільського господарства: виникнення, сутність і зміст /Д.В.Шиян //Економіка АПК. – 2006. – №5. – С.35-41.
735. *Шкляр В.Б.* Основні форми державної підтримки розвитку сільського господарства України /В.Б.Шкляр //Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.9-12.
736. *Шкобаль М.* Кооперація як форма міжнародних зв'язків та пошук іноземного партнера /М.Шкобаль //Агроінком. – 1999. – №8-9. – С.30-33.
737. *Шкурка М.С.* Розвиток українського села: історичні аспекти та сучасні проблеми /М.С.Шкурка //Економіка АПК. – 2007. – №9. – С.136-143.
738. *Шмелев Н.* Шанс на спасение /Н.Шмелев //Известия. – 1991. – 23 октября.
739. *Шмига О.О.* Роль ринкової інфраструктури у підвищенні конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції /О.О.Шмига //Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.128-133.
740. *Шморгун Л.Г.* Регулювання закупівельних цін на молоко та молочну продукцію /Л.Г.Шморгун, Т.М.Гедзь //Економіка АПК. – 2005. – №10. – С.84-88.
741. *Шпак М.В.* Відтворення технічного потенціалу галузей рослинництва в аграрних підприємствах /М.В.Шпак //Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.43-54
742. *Шпак М.* Фінансовий лізинг в АПК і джерела його фінансування /М.Шпак //Агробізнес сьогодні. – 2005. – №15. – С.13-18.
743. *Шпикуляк О.Г.* Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері /О.Г.Шпикуляк //Економіка АПК. – 2006. – №10. – С.135-140.

744. *Шубравська О.* Іноземне інвестування АПК України /О.Шубравська //Економіка АПК. – 1997. – № 3. – С.93-102.
745. *Щербатюк В.В.* Деякі аспекти організації сільського розвитку /В.В.Щербатюк //Економіка АПК. – 2007. – №12. – С.74-76.
746. *Юрчишин В.В.* Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики /В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 2007. – №4. – С.3-11.
747. *Юрчишин В.В.* Закон про сільське господарство: необхідність прийняття і концептуальна суть /В.В.Юрчишин, О.М.Онищенко //Сучасна аграрна політика України: проблеми і становлення. – К., 1996. – Розд. 7. – С.204-213.
748. *Юрчишин В.В.* Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації /В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 2003. – №8. – С.3-8.
749. *Юрчишин В.В.* Проблеми зміцнення правової бази сільського господарства /В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 2000. – №3. – С.3-11.
750. *Юрчишин В.В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки /В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 2005. – №3. – С.3-10.
751. *Юрчишин В.В.* Соціально-економічні проблеми розвитку аграрних відносин /В.В.Юрчишин //Економіка АПК. – 1999. – №1. – С.32-36.
752. *Яловега С.* Неповернення лізингових коштів: хто винен? /С.Яловега //Агробізнес сьогодні. – 2005. – №15.
753. *Яловий С.В.* Перехід до нової управлінської моделі надання послуг на місцевому рівні /С.В.Яловий, А.М.Фройт //Кур'єр місцевого самоврядування. – 2004. – №1. – С.13-14.
754. *Яновський С.* Гончарі повертаються в села /С. Яновський //Сільське життя. – 1995. – 28 грудня.
755. *Ярковий А.О.* Сімейні господарства як форма зайнятості сільського населення /А.О. Ярковий //Економіка АПК. – 2006. – №2. – С.132-135.

Інтернет-ресурс

756. *Бідність* //http://works.tarefer.ru
757. *Федорченко М.О.* Перспективи розвитку сільських громад у контексті формування ринку сільськогосподарських земель в Україні /М.О.Федорченко, О.В.Янов //http://myland.org.ua/ukr
758. *М. Yussefi and Н. Willer.* The World of Organic Agriculture 2003: Statistics and Future Prospects. Інтернет-ресурс: www.ifoam.org

Мемуари, виступи, спогади учасників і очевидців подій, біографічні видання.

759. *Бень А.Б.* Правди і суду! Полковник Омельченко і його команда про: Л.Кравчука, Л.Кучму, П.Лазаренка, Д.Табачника, Г.Ворсінова, А.Хорішка, Ю.Карасика та ін. /А.Б.Бень. – Рівне, 1998. – 208 с.
760. *Віктор Ющенко.* 100 днів президентства: пряма мова /упорядник О.Д.Яневський. – Харків, 2005.

761. *Кириченко Б.Й.* Присмерк у полудень: свідчення і роздуми /Б.Й.Кириченко. – К.: Преса України, 2002. – 368 с.
762. *Кучма Л.Д.* Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність: Виступ Президента України Л.Д.Кучми на нараді з питань АПК 10 січня 1997 р. – К., 1997. – 23 с.
763. *Кучма Л.Д.* В Україні споконвіку шанували селянську працю /Л.Д.Кучма //Економіка АПК. – 2002. – №5.
764. *Кучма Л.Д.* Дбаючи про село, ми забезпечуємо майбутнє /Л.Д.Кучма //Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.3-10.
765. *Кучма Л.Д.* Люди повинні бути господарями на своїй землі. Виступ Президента України на Всеукраїнських зборах селян /Л.Д.Кучма //Економіка АПК. – 1999. – №2. – С.3-12.
766. *Кучма Л.Д.* Село на шляху реформ /Л.Д.Кучма //Урядовий кур'єр. – 2002. – 13 березня.
767. *Кучма Л.Д.* У розвитку села – майбутнє нашої держави /Л.Д.Кучма //Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.3-8.